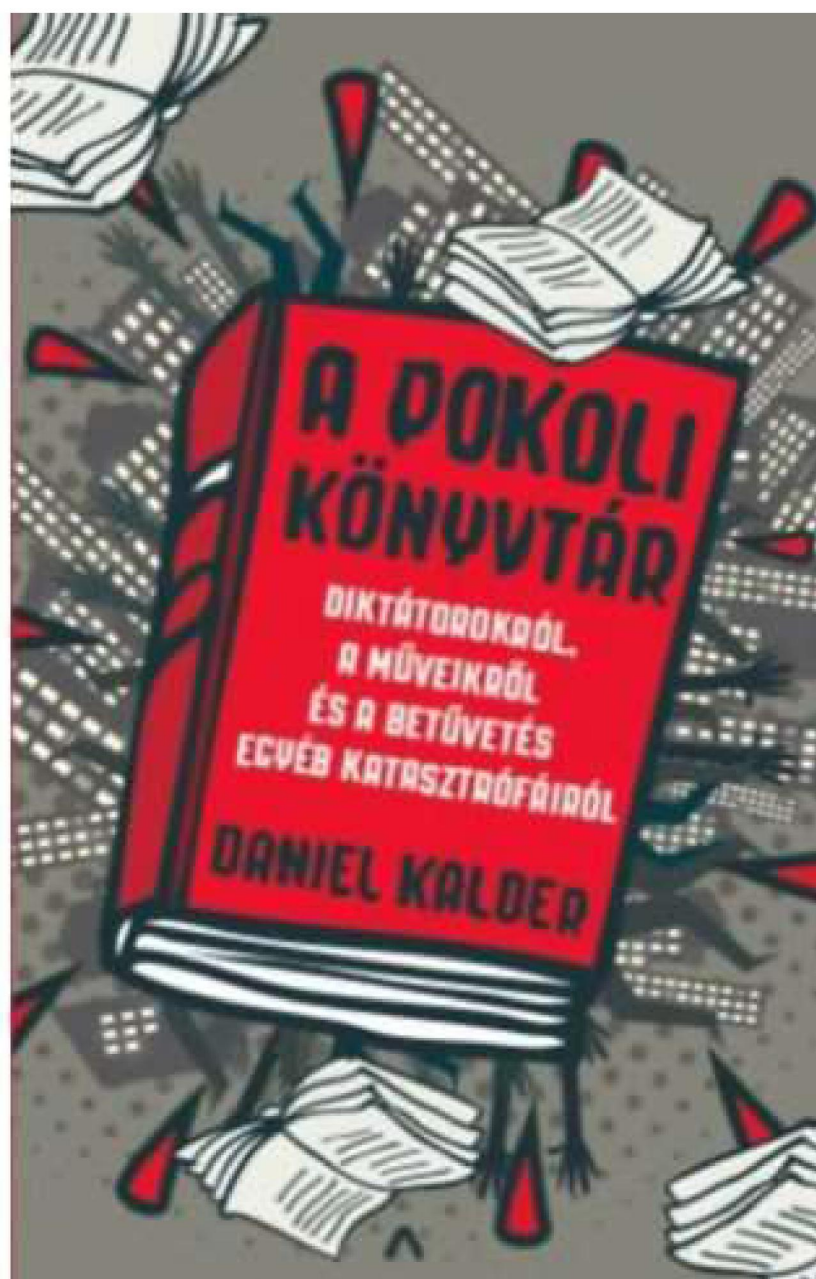

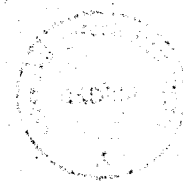

Daniel Kalder X214413

A pokoli könyvtár

FORDÍTOTTA BOTTKA SÁNDOR MÁTYÁS

*Diktátorokról, a műveikről
és a betűvetés egyéb katasztrófáiról*

X214413

ATHENAEUM

A fordítás alapjául szolgáló mű
Daniel Kalder: *The Infernal Library*

Copyright © 2018 by Daniel Kalder

Hungarian translation © Bottka Sándor Mátyás, 2018

Minden jog fenntartva.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001267300

Kiadta az Athenaeum Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
Telefon: 1-235-5030
www.athenaeum.hu
www.facebook.com/athenaeumkiado
athenaeum@lira.hu

ISBN 978 963 293 259 0

Felelős kiadó: Szabó Tibor Benjámin
Felelős szerkesztő: Kónya Orsolya
Szerkesztette: Dezsényi Katalin
Műszaki vezető: Drótos Szilvia
Borító: Földi Andrea
Nyomdai előkészítés: Tóth Viktor

X 2744 1:3

Készült a Szekszárdi Nyomda Kft.-ben, 2018-ban
Felelős vezető: Vadász Katalin igazgató

Leon és Annie Hendersonnak

„Semmi sem egyszerűbb, mint elítélni a gonosztevőt,
és semmi sem nehezebb, mint megérteni őt.”

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij

„Az író a lélek mérnöke.”

Joszf Visszarionovics Sztálin

„Nem vagyok író.”

Adolf Hitler

Bevezetés

Hagyomány és a Diktátor

Ez a könyv a diktátoriadalomról szól – vagyis azokról az alkotásokról, amelyeket diktátorok írtak, vagy amelyeket legalábbis nekik tulajdonítunk. A valaha keletkezett legrosszabb művekről lesz tehát szó, ennek megfelelően már a kutatómunka is kész kínszenvedés volt.

Elmondom, miért csináltam mégis.

A diktátorok* már a Római Birodalomban is írtak könyveket, a huszadik században azonban úgy robbant ki a despotákból a szóáradat, mint láva a Krakatauból, és a mai napig betérít minket. Sok diktátor írt teoretikus munkákat, mások spirituális kiáltványokat hoztak létre, megint mások verseket, emlékiratokat, sőt esetenként romantikus regényeket. Ami azt illeti, a valamely istenségnek tulajdonított könyveket nem számolva minden idők legnagyobb példányszámban eladott alkotása éppen egy diktátor műve, *A vörös könyvecske*, azaz *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől*. A legtöbb ilyen könyvet ma már senki sem olvassa, vagy viccként kezelik, annak ellenére, hogy szerzőik a maguk idején rekordnagysá-

* A *diktátor* kifejezést itt és a könyvben végig annak széles körben elterjedt értelmében használom olyan vezetőkre, akik nem kimondottan rajonganak a szabad választásokért, saját akaratuk érvényesítése viszont annál inkább szívügyük.

gú példányszámnak, (szó szerint) rabul ejtett közönségnek, és olyan értelmiségiek dicséretének örvendhettek, akiknek lehetett volna több eszük is. Mivel számos szerző gyakorló tömeggyilkos is volt egyúttal, szövegeik szinte teljes eltűnése és az irántuk való érdeklődés ebből eredő teljes hiánya afféle bűnös figyelmetlenségnek tűnt számomra. Meggyőződésem, hogy megérte közelebbről szemügyre venni ezeket az alkotásokat; talán bepillantást nyújthatnak a diktátori lélekbe. Vagy ha azt nem is, még mindig átjáróul szolgálhatnak a történész számára a szenvedés világába, megvilágítva a totalitarizmus dögunalmát, amelyet generációkon keresztül több százmillió ember volt kénytelen elviselni.

A diktátorok általában élményekben gazdag életet élnek. Milliók életének és halálának urai gyakran kisebbfajta istenségként léteznek – legalábbis amíg hagyják őket. Egy biztos: sorsuk sokkal érdekesebb a legtöbb íróénál. Ekkora hatalom és ennyi egyedülálló tudás birtokában még egy kicsiny, geopolitikailag jelentéktelen ország diktátora is olyan helyzetben van, hogy egy legalább mérsékeltlen érdekes könyvet elvárhatnánk tőle, még ha csak véletlenül is. És mégis: kivétel nélkül szinte mindannyian agyzsibbasztó badarságot produkáltak. Kíváncsi voltam, miért.

Szöveget ütött a fejembe, hogy milyen sok diktátor kezdi a pályafutását íróként, ami valószínűleg nagyban hozzájárul saját gondolatai hatalmas jelentőségébe vetett, megalomániás hitéhez. Azt is észrevettem, hogy a diktátori kánon létező dolog: a huszadik századi despoták tisztában voltak az-
zal, mit mondtak és tettek riváisaik, és gyakran jól ismerték egymás főbb szövegeit. Így a diktátorirodalom világra hozta saját hagyományát, valami olyasmit, amit T. S. Eliot ír le *Hagyomány és egyéniség* című nagy hatású esszéjében – csak annál sokkal, de sokkal unalmasabbat. A diktátorok műveinek beható tanulmányozása talán lehetővé teszi, hogy feltérképezzem a szellem megsemmisítő pusztaságát, és közben azt

is feltárjam, milyen rettenetes dolgok történnek, amikor írók kerülnek vezető pozícióba.

Sokan eredendően pozitívumnak tartják az olvasást és a könyveket, mintha a tintával tarkított és összefűzött lapok a lélek egyedülálló hatalommal bíró gyógyszerei lennének. Pedig egy pillanat alatt belátható, hogy ez a legkevesbé sem igaz: az olvasás és a könyvek mérhetetlen kárt is okozhatnak. Hogy csak egyetlen példát említsünk: ha Sztálin anyja nem íratta volna be fiát a papi szemináriumba, az soha nem ismerkedett volna meg a betűvetéssel, és soha nem fedezte volna fel magának Marx és Lenin műveit. Ehelyett apjához hasonlóan belőle is részeges cipész vált volna, esetleg pitíáner gengszter Tbilisziben. Így is sokaknak okozott volna kint és keservet, de jóval kisebb léptékben – végső soron pedig a huszadik század talán jóval kevésbé lett volna borzalmas. A széles körben elterjedő olvasni tudás és az emberiség szent könyveinek egymásra találása sem eredményezte olyan emberek tömeges megjelenését, akik békés szövegrészletekre összpontosítják minden figyelmüket, a veszélyes mondatokat pedig figyelmen kívül hagyják. Épp ellenkezőleg: sokan nagyon is inspirálónak találják azokat a részleteket, amelyeknek rengeteg gyilkosság és elnyomás az eredménye. Az olvasás egyszerre áldás és átok, a diktátorkönyveket pedig különösen érdemes ebben az összefüggésben vizsgálni, hiszen – a jóra és rosszra egyaránt sarkalló szent könyvektől eltérően – ezek szinte kizárólag káros hatást váltanak ki, egyúttal vegytiszta formában rámutatva, milyen ártalmasak lehetnek a könyvek. Az örökségük sokkal kevésbé vegyes, mint a vallásos szövegeké.

Végezetül azért írtam meg ezt a könyvet, mert még senki más nem írta meg. Láttam a hegyet. Megmásztam a hegyet.*

* Utalás George Mallory híres mondására, aki 1921-ben az első brit Mount Everest-expedíció tagjaként azt nyilatkozta, azért akarja megmászni az Everestet, „mert ott van”.

És amikor majdnem félúton jártam, már rég késő volt visszafordulni.

Arra viszont nem számítottam, mekkorát változik majd a világ, amíg ezt a könyvet írom. Amikor 2009-ben rövid cikkeket kezdtem közölni a *Guardian*-ben a diktátorirodalomról, sok megcsontosodott, a hidegháború idején létrejött rezsím állt még, én pedig úgy éreztem, leginkább történelmi jelenséget mutatok be. Aztán 2011-ben jött az arab tavasz, és politikusok, újságírók és agytrösztök megmondóemberei egyszerre olyan lélegzetelállító naivitással kezdtek nyilatkozni és írni, mintha a szabadság és demokrácia új korszaka virradt volna ránk, melyben az önkényuralmak szép sorjában mind a történelem szemétdombjára kerülnek. Én egy pillanatig nem hittem ebben – az autoriter rezsimek sokkal elterjedtebbek a liberális demokráciáknál –, mégis azt gondoltam, hogy a könyvem, amely akkor már kezdetleges állapotban létezett, talán csírájában fog elhalni. Jó sokáig eltart majd, míg az ellenreakciók beindulnak, és a témám újra aktuálissá válik.

Mekkorát tévedtem – az ellenreakciók szinte azonnal beindultak. Az autoriter rendszerek látványosan visszatértek a Közel-Keleten, keményedtek Törökországban és Oroszországban, és meglehetősen jól tartották magukat Kínában, Iránban, Szaúd-Arábiában és számtalan más országban. Óriási embertömegek szabadsága vált egyre inkább illúzióvá. Mire a könyvem végére értem, nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugati liberális demokráciában is valami nyugtalanító dolog zajlik, illetve hogy a bomlás időszakába léptünk, amelyben a hidegháborút követő önelégültség nem érvényesül többé. Felnőttkorba lépett egy generáció, amelynek már nincsenek emlékei a paranoia és a félelem ama fél évszázadáról; elitellenes politikusok és ideológusok egyre elszántabban szegültek szembe az uralkodó elittel; korábban szélsőségesnek számító eszmék váltak a főszórási részeké; visszatért a

nacionalizmus; a radikálisok úgy dobálóztak a *szocializmus* szóval, mint egy eddig soha ki nem próbált, izgalmas ötlettel; az elit egy része pedig az alsóbb osztályok lázadásától megrettenve nyíltan megkérdőjelezte a demokrácia eszméjét.

Röviden: az egész egyre inkább emlékeztetett arra a pillanatra, amikor a huszadik század számára szörnyű romlásnak indult minden. Mindezzel együtt képtelen voltam szabadulni a gondlattól, hogy korunk populistái, ideológusai és radikálisai sokkal kevésbé olvasottak, mint egy századdal korábbi elődeik. Úgy tűnt, nem veszik észre, hogy számos érvük és eszméjük egyáltalán nem új, illetve mintha egyszerűen nem ismernék mindama csodálatos társadalmi és politikai kísérlet részleteit, amelyek addigra már rettenetes kudarcot vallottak.

Könyvem tehát távol állt attól, hogy csírájában haljon el, így figyelni kezdtem, ahogy érdeklődésem témái a szemem előtt bontakoznak ki. Nagyjából itt tartunk most, amikor ezeket a sorokat írom.

Ez itt annak története, mi történt az első alkalommal.

I. szakasz

A DIKTÁTORIRODALOM KIALAKULÁSA

1. Lenin

*Vlagyimir Iljics Lenin,
tró és forradalmár lángelme,
aki előszeretettel
lövete agyon a papokat.*

Lenin, a diktátorirodalom atyja Vlagyimir Iljics Uljanov* néven született 1870-ben Szimbirszkben,** a végtelen és szavakkal ki nem fejezhető orosz üresség déli Volga-menti részén található, provinciális peremvidéken. Az erődítmény köré települt kisvárost egy évszázaddal azelőtt a birodalom szélén élő, pogány törzsek elleni védekezés céljából alapították, de Lenin születésének idején már nyugodt település volt templommal, iskolákkal és gyárakkal, valamint helyi nemesi réteggel, amelynek tagjai jól éltek a földjeiket bérlő földművesek munkájából.

Alekszandr Ilja Nyikolajevics Uljanov, a helyi tanfelügyelő ezen szerencsés nemesek egyike volt. Szerencséje (megmutatkozott legkisebb fiában is, mert Vlagyimir jámbor és

* Pályafutása alatt több tucat álnevet használt, én az egyértelműség kedvéért végig Leninként említem.

** Ma Uljanovszk.

szorgalmasan tanuló gyerek volt, hű a cárhoz, ógörög és latin nyelvből kiváló, valamint a sakkbán is jeleskedett. Olvasni is nagyon szeretett, kedvenc könyve Harriet Beecher Stowe *Tamás bátya kunyhója* című regénye volt. A Volga déli vidékének történelmében ugyan előfordult már lázadás: egy évszázaddal korábban egy Jemelján Pugacsov nevű paraszt cárnak kiáltotta ki magát, és fegyveres felkelést szított II. Katalin cárnő ellen, de a tanfelügyelő fiából senki sem nézte volna ki, hogy valaha vezető forradalmárrá válhat, aki nagy hatással lesz a világtörténelemre. Ránézésre biztos, tiszteletre méltó pálya várt Leninre egy biztos, tiszteletre méltó állásban, mondjuk ügyvédként. Ő maga tizenöt évesen hivatalosan is orosz nemesi címet nyert, megörökölte azt apja 1886-ban bekövetkezett halálakor. Egy évvel később a bátyja, ugyancsak Ilja Nyikolajevics, megpróbált felrobbantani egy másik Alekszandrt, III. Sándor cárt, de csupán öccse esélyeit sikerült tönkretennie, hogy a vidéki nemesség oszlopos tagjává váljon.

Lenin bátyja szentül hitte, hogy a cár megölésével közelebb viheti a visszamaradt, autokratikus, zsarnoki Oroszországot egy forradalomhoz, ami aztán a szabadság és igazságosság új korszakát hozza el. Ezzel a stratégiával persze akadt néhány gond. Először is semmiféle bizonyíték nem utalt rá, hogy működhet, elvégre sem a francia forradalmat, sem más, a tizenkilencedik század közepén Európában kitört felkelést nem követett dicső reformkor, utópia meg még kevésbé. Éppen ellenkezőleg: terror és/vagy hosszabban elnyúló ellenforradalmi elnyomás lett az eredményük. Ami Oroszországot illeti, a korábbi cár, II. Alekszandr, azaz Sándor 1861-ben eltörölte a jobbágyságot, és két évtized alatt mérsékelt szociális és politikai reformokat vezetett be. Az ország leghírhedtebb terrorszervezete, a Népakarat (Narodnaja Volja) ezzel nem érte be, ők gyorsabban akartak többet, és közben minden erejüket arra fordították, hogyan ölhetnék meg a cárt. Végül sikerrel jártak, II. Sándort szétépte egy bomba,

amit a Népakarat egy tagja dobott a lába elé 1881. március 1-jén, éppen aznap, amikor az uralkodó aláírta rendeletét két, közvetlenül választott képviselőkből álló jogalkotó szervezet létrehozásáról.

II. Sándor halála után a nép nem kelt fel, utódja, III. Sándor pedig reakciós, elnyomó politikát folytatott; számos le tartóztatást és kivégzést követően pedig a Népakarat is feloszlott. Alekszandr Uljanov ennek ellenére úgy gondolta, a forradalom felszításának legjobb módja, ha megismétli a korábban kudarcot vallott próbálkozást, így csatlakozott a magát a Népakarat utódjának kikiáltó csoporthoz. Az azonnali, radikális változás iránti vágy felülírta a józan észet, és Alekszandr Uljanov balszerencséjére nem csak azt: a stratégiai tervezést, a ravaszságot és úgy általában az összeesküvői kisokos minden tanácsát. Kétségtelen, hogy mókás ötletnek tűnt II. Sándor cár felrobbantásának hatodik évfordulójára időzíteni III. Sándor cár detonálását, még ha várható is volt, hogy a cári titkosrendőrség, az Ohrana aznap különösen éberrel figyel majd. Így a merényletet 1887. március 13-ára írták be a naptárba,* Alekszandr Uljanov pedig serényen gyártani kezdte a bombákat. A cár füstölgő csonthalommá változtatásáról szőtt, fennkölt tervei azonban dugába dőltek, mert az Ohrana leleplezte az összeesküvést, Alekszandr Uljanovot és társait letartóztatták, mielőtt egyetlen bombát eldobhattak volna.

A rezsim a legtöbb botcsinálta terroristának megkegyelmezett, Uljanov azonban – hogy barátait mentse – nemcsak a robbanószerekért vállalta a felelősséget, de el is túlozta a merénylet tervezésében betöltött vezető szerepét. Sőt, tárgyalásán még azt is kijelentette, hogy a terrorizmus elkerül-

* Mármint a gregorián naptár szerint. A XIX. századi Oroszországban még a julián naptárt használták, így Alekszandr Uljanov és társai számára ez a nap a sokkal költőibbnek tűnő március 1-jére esett.

hetetlenül következik a tudomány és a fejlődés törvényeiből, ő pedig nem fél a haláltól. A bíróság, hogy teljesítse a kívánságát, felakasztatta.

Nem sokkal később az addig szorgos tanuló és könyvmoly Lenin új személyiséget kezdett alkotni magának a néhai bátyja polcán talált könyvekből.

Oroszországnak megvoltak a maga radikális hagyományai, Lenin pedig még Marx felfedezése előtt megismerte a helyi forradalmárokat. Íme néhány mozgalom és gondolkodó, amely nagy befolyást gyakorolt rá.

NÉPIES MOZGALMAK. Az orosz radikális értelmiség körében az 1860-as, 70-es és 80-as években népszerű meggyőződés szerint a nemzet megmentésének záloga a parasztság forradalmi felkelése volt. 1873–74-ben a művelt ifjúság több ezer tagja vált messianisztikus elhivatottságtól hajtva narodnyikká: „leereszkedett” a nép közé, és élesztgetni kezdte a nemes lelkű barbárok öntudatát, szította bennük a felkelés lángját. Többen közülük a nemzet felemelkedésének gyorsítása érdekében fekete kenyeret ettek, parasztnak öltöztek, beköltöztek a földművesek közé, és az ő közösségeik szabályai szerint éltek. A vidéki élet ősi keretei már akkoriban is recsegték-ropogtak, a parasztokat meg eléggé zavarhatta a társadalomban felettük állók különös viselkedése, ezért aztán gyakran ellenségesen fogadták a narodnyikokat. Felkelés helyett tudomást sem vettek róluk, vagy feljelentették a fiatal forradalmárokat a rendőrségen. A csalódott narodnyikok némelyike így kénytelen volt erőszakkal siettetni a forradalom kitörését.

SZERGEJ NYECSAJEV. Nyecsajev 1869-ben alapította meg Népi Leszámolás (avagy a „Bárd Társasága”) nevű forradalmi szervezetét, amely két fő alapvetésre épült. Egy: a veze-

tőnek mindig mindenben tökéletesen igaza van. Kettő: „a forradalmárnak éjjel és nappal egyetlen gondolata, egyetlen célja lehet csak: a könyörtelen pusztítás”. Nyecsajev ezen gondolatok alapján megfojtotta és lelőtte a társaság egy nem eléggé hűséges tagját, remélve, hogy ezzel szorosabban maga mellé állíthatja az aprócska csoport maradék tagjait. Tévedett, a Népi Leszámolás széthullott, ő pedig, mint elvetemedett gyilkos, végül a börtönben halt meg. A *forradalmár kiskatéja* című műve azonban, amelyet az elméleti anarchista Mihail Bakunyinnal közösen írt 1869-ben, romantikus nihilizmusa miatt a forradalmárok lelkesítő olvasmányává vált. „A forradalmár eleve elveszett ember. Nincsenek külön érdekei, magánügyei, érzelmei, egyéni vonzalma, vagyona, még neve sincs. Egyetlen dolog érdekli csak, a szenvedélyes lázadás, ebben a tökéletes gondolatban feloldódik mindene.” Nyecsajev teljesen magáévá tette a nézetet, mely szerint minden eszköz megengedett, ami a forradalom ügyét előréviszi. Ezt a következő tételben fejezte ki:

Mindaz, ami a forradalmat a győzelem felé viszi, erkölcsös. Mindaz, ami annak útjában áll, erkölcstelen és bűnös.*

PJOTR TKACSOV. A Népakarát szellemiségét alakító forradalmár egy időben Nyecsajevvel is együttműködött. „Az első bolsevikként” szokás emlegetni, mivel lelkesen hirdette, hogy a forradalmat a lehető leghamarabb ki kell robbantani, és vallotta, hogy Oroszország ennek sokkal alkalmasabb terepe, mint Nyugat-Európa. Hitt abban is, hogy a forradalmat követően olyan forradalmárok kis csoportjának diktatúráját kell kiépíteni az országban, akik könyörtelen erőszakkal elhallgattatnak minden ellenvéleményt. Mindezt persze később Lenin valóra is váltja.

* Makai Imre fordítása.

Meggyőződése szerint „tökéletesen ki kell egyenlíteni minden ember morális és intellektuális képességeit”, így eltörölve a nép tagjai közötti versenyt és egyenlőtlenséget. Bájos figura lehetett, rövid börtönbüntetését követően a testvérének kifejtette, hogy a huszonöt év felettieket mind meg kellene ölni, hiszen azok képtelenek áldozatot hozni az ügyért.

NYIKOLAJ CSERNISEVSZKIJ. Az újságíró, aki életét a szocializmus, a demokrácia, a nők és kisebbségek jogai és más – abban a korban – radikális eszmék hirdetésének szentelte, 1863-ban a Péter-Pál erőd börtönében raboskodva írta meg politikai regényét *Mit tegyünk?* címmel.* A birodalmi cenzorok nem mutattak érdeklődést a könyv fabábuszerű szereplőjéért és unalmasan didaktikus szövegeért, így engedélyezték a kiadását. Orlando Figes történész szerint „ez volt az egyik legnagyobb hiba, amit cári cenzor valaha elkövetett: a regény több embert nyert meg a forradalom ügyének, mint Marx és Engels összes műve együttvéve”. A könyv elragadtatott fogadtatásban részesült, legalább egy áradozó kritikus egyenesen Jézushoz hasonlította Csernisevszkijt, maga Marx azért kezdett oroszul tanulni, hogy elolvashassa a művet, és felvehesse a kapcsolatot az íróval. Lenint annyira magával ragadta a *Mit tegyünk?*, hogy egy nyáron ötször is elolvasta, Csernisevszkij fényképét pedig a tárcájában hordta magával mindenhol. Lenint az egyik szereplő szigorúan puritán, szerzetesi önfegyelme nyűgözte le leginkább: az aszketikus ultraforradalmár Rahmatov lemond minden kényelemről és önző élvezetről, hogy csakis a célnak szentelhesse életét. Súlyozzik, nyers húst eszik, és szöges fakírágyon alszik, hogy elterelje figyelmét egy csábító özvegyasszonyról. Lenin ennek

* Magyarul Rákos Ferenc fordításában jelent meg, Új Magyar Könyvkiadó, 1954.

hatására felhagyott a sakkozással, zenéléssel és a holt nyelvek tanulmányozásával, helyette súlyozni kezdett. A fakírágyat bizonyára kihagyta, de ettől eltekintve teljesen egyetértett Rahmatovval abban, hogy a forradalom az egyedüli cél.

Így hát Borges-novellába illő módon – csak annak ironiája, játékosága és intellektuális kifinomultsága nélkül – Csernisevszkij elmeszüleménye átszüremlett a való világba, a *Mit tegyünk?* lett a tizenkilencedik századi szocializmus *Tlön*, *Uqbar*, *Orbis Tertiusa*, ami hús-vér embereket változtatott két-dimenziós regényszereplőkké. Ahogyan Borges fantasztikus írásában a titkos társaság kitalált bolygója fokozatosan kitúrja helyéről a valóságot, úgy a Csernisevszkij szóvirusától megfertőződött Lenin is újjáalkotta magát a regénybeli Rahmatov idéltlen képmására, és a forradalom élő megtestesülésévé vált.

Mire 1887 őszén megkezdte tanulmányait a Kazanyi Egyetem jogi karán, már sikeresen radikalizálta magát. Nem különösebben jó könyvekben talált rossz ötletekből építette meg új személyiségét, középszerű, de veszélyes szövegekből kirakott puzzle-embrévé változott. Nem sokáig húzta Kazanyban, még az év vége előtt eltanácsolták, mert részt vett egy tüntetésen, így kénytelen volt hazatérni anyja kokuskinói birtokára, ahol még behatóbban megismerkedett a radikális irodalommal. 1889-ben olvasta először *A tőkét*. Családja abban az évben még délebbre költözött, Lenin pedig minden figyelmét a munkának szentelte: oroszra fordította a számára legfontosabb és talán a világ legmeghatározóbb forradalmi művét, Marx és Engels *Kommunista kiáltványát*.

A huszadik század sok diktátor-író-tömeggyilkosa vallotta magát Marx eszmei követőjének a mai marxisták és Marx-szimpatizánsok legnagyobb, de érthető bosszúságára. Utóbbiak nyilván jobban örülnének, ha bölcs példaképükről a kapitalizmus kritikája jutna az utókor eszébe, és nem a szövegeit

inspirációként idéző zsarnokok által lemészárolt negyvenkilencmillió* ember.

Persze az is igaz, hogy a marxizmus nem egységes irányzat, inkább többfajta rivális marxizmus létezik, ahogyan a kereszténységnek, az iszlámnak vagy a freudi pszichológiának is egymással versengő változatai ismertek. Ezért ahelyett, hogy megpróbálnánk kiválasztani a sok lehetséges közül a „hivatalos” marxizmust, talán tanulságosabb, ha megértjük: a tizenkilencedik századi próféta és huszadik századi követői, mint Lenin, Sztálin vagy Mao között a legnagyobb különbség az, hogy előbbi egy irdatlan nagy rakás szerencsétlenség volt.

Karl Marx 1883-as temetésén például mindössze tizenegy ember jelent meg. Elképzelhető, hogy néhányan még oda-dugták volna az orrukát, ha Marx nem haragítja magára a nemzetközi munkásmozgalom legtöbb vezetőjét a diktatórikus, ámde alkalmatlan vezetői stílusával. Próféta a halálát megelőző harminchárom évét londoni száműzetésben töltötte a családjával, gyártulajdonos pártfogójától, *Friedrich Engelstől* könyörögte össze a napi betevőre valót, és közben két évtized alatt sem sikerült befejeznie élete fő művét, a *Das Kapitalt*, azaz *A tőkét*. Meg sem próbált igazi munkát keresni, még akkor sem, amikor csecsemő kisfia meghalt az anyja mellén. Marx egész testét undorító kelések lepték el, teherbe ejtette a házvezetőnőt,** rengeteg időt és energiát fecseirelt el a rivális szocialistákkal folytatott vitákra, és újra meg újra megjövendölte a forradalom eljövetelét, még hozzá olyan lelkesedéssel és kitartóan, hogy azt a bibliai Jelenések könyvétől megrészegült evangéliumi keresztény prédikátor is megirigyelhette volna.

* Az áldozatok számát A kommunizmus fekete könyve szerkesztői becsülték ekkorára.

** Tőle újabb fia született, akit Marx a viktoriánus idők szolgálókat felcsináló személtáráinak többségéhez hasonlóan nem volt hajlandó elismerni.

Nem volt ez mindig így. Az 1848-as év közepén, amikor Marx és Engels kiadta a *Kommunista kiáltványt*, egy rövid ideig úgy tűnt, a történelem az ő elgondolásaik szerint alakul: 1848 és 1851 között számos európai monarchiát rázott meg felkelések és lázadások sorozata. „Kísértet járja be Európát – írta Marx –, a kommunizmus kísértete.” Ebben az időszakban vad álmokat szövögetett a hatalomról és a rettenetes bosszúról, ami hamarosan a burzsoáziára vár. Persze mondanivaló sem kell, hogy ő maga is ennek a társadalmi rétegnek volt a tagja. „Mi könyörtelenek vagyunk – fenyegette meg 1849-ben a porosz kormányt. – Ha eljön az időnk, nem fogjuk leplezni a terrorizmusunkat.”

Engels ugyanebben az évben megjövendölte, hogy a közelgő világháború „nemcsak a reakciós osztályokat és dinasztiákat fogja eltüntetni a föld színéről, hanem egész reakciós népeket”. Engels szerint ez a népi fantazmagória, amelyben a kárhozottak egy végtelenül erőszakos végítélet során elnyerik végső büntetésüket, „előrelépés” lesz majd.

Eközben Marx reménykedett, hogy valóra válhatja a *Kommunista kiáltványban* felvázolt izgalmas vízióját: művelés alá vonhatja az ugart, és egy állam által működtetett postai és távírórendszerben központosíthat minden kommunikációt. Igen, tényleg írt erről. Persze könnyű megfeledezni az unalmas részokről, a legtöbben meg is teszik, mert ott van mellette a sok felkavaró téma: csavarjuk ki a tőkét a burzsoázia keze közül, töröljük el a magántulajdont és a burzsoá családokat, tüntessünk el minden különbséget ember és ember, ország és ország között.

A lapos részekről eltekintve azonban a *Kommunista kiáltvány* valóban egészen magával ragadó: megátalkodottan tényként kezeli az összes saját kijelentését, hevesen gyűlöli a burzsoáziát, lenyűgözve ír a kapitalizmus átalakító erejéről, és kétséget kizáróan meg van győződve arról, hogy a változás már a küszöbön áll. Emellett leplezetlenül, szemérmetlen-

nül jelenik meg benne Marx és Engels hatalomvágya és a politikai erőszak nyílt támogatása:

A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek. Világ proletárjai, egyesüljetek!

A szerzőpáros osztja az angol misztikus költő, William Blake iszonyát a „zord, sátáni árnyaktól”,* amelyekben a „gyárban összezsúfolt munkástömegeket... napról napra, óráról órára szolgásgba görnyeszt (....) a gép”. Az írás legmegkapóbb vonása azonban valószínűleg az, ahogyan a történelmet egy kríziseken át egyenesen előre haladó folyamatnak tekintik, melynek végén az emberiség eléri az örök földi üdvösséget, és a jövő generációk a konfliktusokat és kizsákmányolást meghaladva, harmóniában élnek majd együtt. Ez nyilvánvalóan az ezredforduló környékén jellemző utópia volt ugyan, Marx mégis ragaszkodott hozzá, hogy a történelem alakulásáról szóló nézetei „tudományosan megalapozottak”, olvasóit pedig abba a jóleső hitbe ringatta, hogy egy elit csoport tagjai, akik valahogyan birtokába kerültek egy modern, mégis abszolút igazságnak, amely felfedi előttük az emberi lét értelmét.

Marx nagy bánatára azonban a forradalmak elültek, Európában maradt az elnyomás. Igaz, ő nem is írta meg napra pontosan, mikor köszönt be a várva várt idill, csak arra utalt, hogy immáron küszöbön áll, ezért a *Kommunista kiáltvány*, mint minden sikeres apokaliptikus prófécia, szabadon tovább értelmezhető.

A *tőke* már kevésbé magával ragadó. Könyvtárban fogant, ahol Marx hosszú órákon keresztül mereven bámulta a kormányzat különféle jelentéseit a brit gyárakban harminc évvel

* Kántás Balázs fordítása.

azelőtt uralkodó állapotokról. Ezekből a kimutatásokból remélte megismerni a tőke minden időkre és minden országra érvényes lényegét. A sok szöveget egyetlen „tudományos” überszöveggé ötvözte, még ha a tudománynak olyan empirikus módszereit, mint például hogy megkérdezzen egy igazi gyári munkást, méltóságán alulinak tartotta is. Nem, ő inkább a papírnál és tintánál maradt. A *tőke*-ben kemény elméleti háttérrel adott a *Kommunista kiáltvány*-ban felvázolt apokaliptikus álomnak, mely szerint a történelem „tudományos törvényei” veszik át Isten helyét, és vezetnek kozmikus erőként a néhány kiválasztottat az elkerülhetetlenül beköszöntő örök üdvösségre, ami már nem a mennyben, hanem itt, a földön valósul meg.

Az, hogy Marx írásai éppen Oroszországban arattak sikert, arra utal, hogy valami gond lehetett az elméleti alapokkal. A *tőke* szerint ugyanis a kapitalizmus ellentmondásossága egy sor egyre katasztrofálisabb következménnyel járó krízishez vezet majd, a dolgozók körülményei válságról válságra romlanak, ez pedig elvezet az elkerülhetetlen forradalomig, a magántulajdon felszámolásáig és a kisajátítók kisajátított vagyonának kisajátításához. Ez Marx szerint azokban az országokban fog bekövetkezni elsőként, amelyekben a kapitalista viszonyok a legfejlettebb formájukat érték el, például Németországban vagy Angliában, de semmiképp sem a visszamaradt, agráriás Oroszországban.

A *tőke* legelső külföldi kiadása (legalábbis azé a részé, amit Marxnak élete végéig sikerült befejeznie) mégis éppen ott jelent meg 1872-ben, öt évvel azután, hogy a német eredeti napvilágot látott, és ahol a kritikusok figyelemre sem méltatták. Fordítója, Nyikolaj Danielson populista volt. A cári cenzorok – ha mégoly viccesen hangzik is – azért engedélyezték a kiadását, mert egyetértettek Marxszal abban, hogy Oroszország az ipari fejlődésnek kezdetleges szakaszában jár csak, számottevő „kapitalista kizsákmányolás” így elő sem fordulhat, a könyv üzenete tehát az országban teljesen irreleváns.

Csakhogy, a cenzorok a *Mit tegyünk?* esetéhez hasonlóan ezúttal is elszámolták magukat. A *tőke* hatalmas sikert aratott, egy év alatt háromezer példány fogyott belőle, ami igazán becsülendő eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy akkoriban az orosz népességnek csak 15 százaléka tudott olvasni. A fejlett, iparosodott, és elméletileg a forradalomra megérett Németországban például ehhez képest öt év alatt harmadennyit sikerült eladni a könyvből. És ez még csak a kezdet volt: az 1870-es és 80-as évekre a marxizmus virágkorát élte Oroszországban, a *tőke* pedig a radikálisok számára az elragadtatás tárgyává, az ihlet és az igazság forrásává vált. Ezek a forradalmárok hátat fordítottak Istennek, egyháznak és cárnak, de az apokaliptikus igazságtétel és megváltás metafizikus gondolatára továbbra is vevők maradtak, már amíg azt racionalista mázzal borítva emészthetővé tették számukra.*

Marxnak hamarosan saját szövegmagyarázóit is támadtak, például Georgij Plehanov, aki 1883-ban részt vett az első orosz marxista forradalmi csoportosulás, a Munka Felszabadítása megalapításában. Plehanov csalódott narodnyikként azt vallotta, hogy az ország jövőjének záloga nem a parasztság, hanem a munkásosztály, bár az ország még nem érett meg a proletárfelkelésre. Szerencsére Oroszországban már zajlott a kapitalista átalakulás, ami megteremtette a kommunizmusba vezető kétlépcsős átmenet lehetőségét. Az első fázisban megdőlt a cári önkényuralom, helyét átveszi egy burzsoá demokratikus rendszer. Ebben az időszakban a proletariátus száma megsokszorozódik, majd egy szociáldemokrata

* Oroszországban a világvégevárásnak nagy hagyományai fejlődtek ki; Konsztantinápoly 1453-as bukása után több cár, püspök és paraszt állította, hogy Moszkva a „harmadik Róma”, amelynek az egész világot meg kell váltania. Az 1666-os egyházszakadás a szekták virágzásához vezetett, míg a tizenkilencedik századra az országban már nyüzsgöttek a végítélet előtti utolsó napjaikat élő, Krisztus ezeréves uralkodására váró csoportok.

(azaz marxista) párt vezetésével egy második forradalom előéri a munkásosztály felszabadítását.

Leninnek ez a gondolat nagyon is megtetszett, Plehanovot beköltöztette saját panteonjába Csernisevszkij, Nyecsajev és Marx mellé. Írásain felbuzdulva készen állt, hogy átalakítsa a világtörténelmet.

A fiatal Lenin tipikus fotelforradalmár volt. Ami azt illeti, valóban sok időt töltött különféle székekben ücsörögve, miközben forradalomról szóló könyveket olvasott, forradalomról szóló könyvekről beszélgetett más fotelforradalmárokkal, vagy a cikkeket írta, amelyekkel ki akarta vívni a fent említett többi fotelforradalmár elismerését. Mégis különbözött a többiekétől. Társai ezeken a forradalmi vitákon elismerték és tisztelték az intelligenciáját, elhivatottságát, elméleti tudását és vezető személyiségét. Az Öreg, mondták róla, pedig még csak a húszas éveiben járt. Jobban tették volna, ha inkább félnek tőle, Lenin ugyanis, mihelyt lehetősége támadt, hogy átültesse elveit a gyakorlatba, könyörtelen szélsőségesnek bizonyult.

Például amikor 1891-ben éhínség söpört végig a Volga mentén, liberálisok és radikálisok vállalva okolták a cárt az élelmiszerek hiánya miatt, és erkölcsi kötelességüknek tartották, hogy mindenben segítsék az éhező parasztokat. A huszonegy éves Lenint bezzeg nem ilyen fából faragták! Ő, miután megszidta lánytestvérét, aki egészségügyi ellátást mert nyújtani a parasztoknak, beperelte a földjeiket bérlő jobbágyokat, amiért elmaradtak a bérleti díjjal, amit akkor sem volt hajlandó csökkenteni, amikor azok már szinte éhen haltak.

Elvégre Marx szerint a kizsákmányolt társadalmi rétegek szenvedése a kapitalizmus elkerülhetetlen velejárója, de egyben reményre is okot ad, mert a rettenetes krízisek a küszöbönálló forradalom előhírnökei. Aki ezt a szenvedést enyhíti, az a világ megváltását késlelteti. Marx a burzsoá erkölcsöt tudománytalannak tartotta, csak egy újabb illú-

ziónak, amellyel az uralkodó osztály tudatlanságban tartja a munkásokat. Igaz, hogy közben ő maga is a morált használta fel a kapitalizmus elítélésére. Talán Nyecsajev mondta ki legszembetűnően: az az erkölcsös, ami hozzájárul a forradalom győzelméhez. Így aztán míg más radikálisok csak beszéltek az elméletről, de végül a lelkiismeretük szavára hallgatva elbuktak az együttérzés bűvöletében, addig Lenin kitartott az elvei mellett, és azok szerint élt.

A foteljében ülve tehát siettetette a munkások paradicsomának eljövételét. Négyszázezer ember lelte halálát az éhínségben. Ez persze nem kizárólag Lenin érdeme, de azért büszke lehetett, mert megtett minden tőle telhetőt. Makszim Gorkij (akinek később alkalma lett alaposan megismerni Lenint) azt írta róla: „Lenin általánosságban szerette az embereket, de önfeláldozóan. Szeretete a gyűlölet fátylán túl sokkal messzebb tekintett. Nem olyannak szerette az emberiséget, amilyen volt, hanem amilyené hite szerint válhatott.”

Végül persze még Lenin is érezte, hogy fel kell kelnie a fotelből. A forradalom ugyan az emberiség történetének elkerülhetetlen végkiteljesedése, de ő azért gyanította, hogy az igazából kicsit mégis elkerülhető, vagy legalábbis kételkedett abban, hogy a proletariátus megfelelő felkészítése nélkül sikerter érhet el. Elvégre a burzsoázia agyafúrt társaság, ők rendelkeznek a hadsereg és a rendőrség felett, és nem várható el tőlük, hogy csak úgy, ellenállás nélkül felhagynak ördögi mesterkedéseikkel.

Lenin 1895-ben, már Szentpéterváron csatlakozott a hangzatos nevű Harci Szövetség a Munkásokosztály Felszabadítására nevű csoporthoz, azzal a céllal, hogy közvetlenül kapcsolatba kerüljön a proletariátus tagjaival, és ideológiai képzésben részesítse őket. Amiképpen a forradalmi szövegek átalakították az ő gondolkodásmódját, ő a maga részéről ugyanebben az élményben szándékozott részesíteni Szentpétervár munkásait. Novemberben írt, háromezer példányban kinyomta-

tott könyvecskéjében a gyártulajdonos hatalmának jogi korlátait magyarázta el, és készpénzzel is ellátta a dolgozókat, a titkosrendőrség azonban leleplezte felforgató tevékenységét, és decemberben letartóztatta. Egy évet töltött vizsgálati fogóságban, olvasott és az oroszországi kapitalizmus fejlődéséről írt tanulmányt, mielőtt 1897 januárjában Szibériába száműzték.

A cárok idején a száműzetés egyáltalán nem jelentette azt a kegyetlen rabszolgasorsot, illetve halálos ítéletet, mint amivé később Sztálin változtatta, és főleg nem Lenin társadalmi rangjának szintjén. Lenin utazásának költségeit az anyja fizette, az elítélt pedig még abba is beleszólhatott, hol szeretné tölteni a büntetését. Ő két lehetőséget vetett fel: Krasznojarszk városát, vagy Jenyiszej tartomány Minuszinszk járását. A másodikat engedélyezték, így kötött ki az ezerlakosú Susenszkoje faluban. Jártam arrafelé, a havas hegycsúcsokkal szegélyezett tajga egészen szép környezet. A levegő általában száraz, így errefelé még mínusz negyven fokban is sokkal kellemesebb az időjárás, mint a Balti-tengerhez közeli Szentpéterváron a mínusz huszonöt fok. Sőt, ha az ember nem bánja, hogy nyáron mohó szúnyograjok lakmároznak a véreből, és hogy minden fontos központtól szörnyen messze van, Minuszinszk egészen elviselhető környék. A hatóságok engedélyezték, hogy menyasszonya, Nagyezsda Krupszkaja is Leninnel tartson. A cár minden száműzetésre ítélt embernek illetményt fizetett, így Lenin szabadon írhatott és olvashatott, tarthatta a kapcsolatot családjával és elvtársaival.

Igaz ugyan, hogy a Szibériában rekedt Lenin így nem vehetett részt az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 1898-as, minszki alakuló kongresszusán, de olyan sok mindenről azért nem maradt le: az egész birodalomból mindössze kilenc szocialista jelent meg, és hamarosan közülük is letartóztattak nyolcat. Lenin eközben a lehető legtöbbet igyekezett kihozni a száműzetésből: ahelyett, hogy szökni próbált

volna, államilag támogatott alkotói szabadságnak tekintette azt. Miközben sikertelenül próbálta teherbe ejteni forradalmár kedvesét, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művén dolgozott, amelyet reményei szerint a világot megrengető marxista elemzésként fogad majd a közönség.

A barátok és a családtagok küldték neki a könyveket, ő pedig át is rágta magát több mint százon, köztük nyugati közgazdászokén is, akiket fáradságot nem ismervé vetett alá kritikai elemzésnek. Adam Smith szerint „alapvető hibát” követett el, de a legtöbb kortárs közgazdász és a német „tudományos” szocialista, Karl Kautsky műveiben „tökéletes zűrzavart” talált. Az úri életmódnak és kóros bőbeszédűségének köszönhetően Lenin már eddig is sokat írt – *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* Lenin összegyűjtött műveinek negyedik, legátfogóbb gyűjteményében már csak a harmadik kötetbe fért bele –, kétségtelen, hogy ez a műve tekintélyesre sikerült. Mármost nagyon hosszúra. Több mint ötszáz oldalas terjedelmével a huszadik századi diktátorirodalom atyja első komoly könyvének mondható.

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban megírásával Lenin egyrészt az orosz közgazdaságtan páratlan szakértőjeként kívánt bemutatkozni, hogy így hágjon fel az írói hírnév csúcsára, másrészt meg akarta semmisíteni a narodnyikok elméletét, mely szerint az országban meg kell állítani a kapitalizmus fejlődését, és helyette egyfajta agrárparadicsomot létrehozni, melyben az oroszok földművesközösségekben élnek a cártól független, boldog életüket, és sokat kézműveskednek. Lenin gondja csak az volt, hogy a legutóbbi népszámlálás adatai szerint az ország 128 millió lakosából 100 millió volt paraszt, és alig 2-3 millió proletár, akiknek harmada csak idénymunkát kapott a vasútépítésekben. A túlnyomórészt agrár-, munkásosztály nélküli Oroszország elég távol állt tehát attól, hogy teljesítse a forradalom marxi feltételeit.

De csak első látásra. Lenin ugyanis nem volt hajlandó elfogadni, hogy a hön áhított társadalmi változásra a távoli jövőig kell várni, elutasított mindenfajta parasztutópiát, és kijelentette, hogy a kapitalizmus nem lassan és fokozatosan kezd fejlődni, hanem már ki is alakult, és előrehaladott formájában található meg Oroszországban. A populisták által megálmodott ősi, letelepedett paraszti életmód többé nem alkalmas modell az ország leírására, a vidéki dolgozók nagy része már proletárrá változott, és a munkaerejét árulja, miközben kialakult a kulákok* kisebb csoportja, és olyan embertelenül hatékonyan dolgozik, hogy az orosz ipari piac elsődleges fogyasztójává vált, ennek hatása pedig az egész gazdaságba begyűrűzött. „A faeke és cséphadaró, a vízimalom és szövőszék Oroszországa gyorsan átalakult az acéleke és cséplőgép, a gőzmalom és a szövőgép Oroszországává. Éppen ilyen gyors átalakulás figyelhető meg a nemzetgazdaság többi, kapitalista termelés által uralt területén” – írja Lenin.

Nézetei szerint ez „progresszív” változás, mert a kapitalizmus a feudalizmusnál kevésbé embertelen rendszer, és mert a forradalom szempontjából is jelentős, ha ugyanis Oroszország már a kapitalizmus fejlődésének útjára lépett, akkor Marx elmélete szerint megérett a forradalom első, burzsoá szintjére. Amint sikerül kialakítani a politikában a demokráciát és érvényre juttatni az emberi jogokat, azt már hamarosan követi is a forradalom és a proletárdiktatúra kialakulása. Lenin azonban ellenállt a készítésnek, hogy fennhangon követelje a forradalmat, inkább magabiztos, de száraz, tudós hangot választott. Nézzük ezt a részletet, amelyben elmagyarázza, hogyan segítik elő a kapitalizmus fejlődését a tehetős parasztok, a kulákok.

* A kulákok vagyonos parasztok (a név szó szerint öklöt jelent). Lenin és követésképpen Sztálin démonológiájában bűnös néprteg.

A primitív gazdálkodás túlsúlya, ami miatt a vidék pénzsűkében van, ahhoz vezet, hogy a kulákok a tőkék méretéhez képest aránytalanul fontosabb szerepet tulajdonítanak maguknak. A parasztok függő viszonyba kerülnek a pénzzel gazdálkodóktól, ez pedig elkerülhetetlenül szolgáshoz vezet. Ahogyan a fejlett kapitalizmust sem lehet elképzelni a kereskedők árucikkai vagy pénz formájában megjelenő vagyona nélkül, úgy a prekapitalista vidék is elképzelhetetlen a kiskereskedők és felvásárlók nélkül, akik a kis, helyi piacok „urai”. A kapitalizmus összevonja és egyesíti ezeket a kis piacokat egy nagy, nemzeti, majd világpiaccá, lerombolja a primitív függelmi viszonyokat és személyes alárendeltséget, széles körben és gyökeresen növeli az ellentmondásokat, melyek kezdetleges formájukban a szövetkezeti parasztság körében is megtalálhatók, és ezzel utat tör a forradalomnak.

Lenin szándékosan választott ilyen erőszakosan unalmas stílust. A cári cenzorok nem most először becsülték alá a nagyon hosszú, nagyon unalmas közgazdasági értekezések hatását, hiszen például *A tőke* megjelentetését is engedélyezték. Ők éppen olyan nehezen rágták át magukat az effajta szövegeken, mint mi, és eszükbe sem jutott, hogy bárki más önszántából megtenné, vagy hogy fellelkesülne egy több száz oldalnyi statisztika közé eldugott lábjegyzettől, már ha egyáltalán feltűnik neki az a néhány sor. A marxizmus hasonló, szakzsargonnal teletűzdelt tudományos hozzáállásával Lenin legalább kinyomtathatta a szerinte végtelenül tiszteletreméltó művet. Kerülte hát a cár elleni verbális kirohanásokat, helyette elméleti elemzések kitételeire szorítkozott, amelyekből aztán az olvasó levonhatja a megfelelő következtetéseket. A könyvet Vlagyimir Illin álnéven nyújtotta be, nehogy a cári cenzoroknak feltűnjön, hogy politikai száműzetését töltő szerzőről van szó. A csel bevált, Lenin sikeresen bejuttatta élete fő művét egy szentpétervári kiadóhoz abban a reményben, hogy így szélesebb közönséghez jut

el, mintha a földalatti forradalmi mozgalom nyomdagépein sokszorosíttatná.

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban 1899 márciusában került a polcokra, nem sokkal az évszázad kezdete előtt, amelyre Lenin olyan nagy hatást gyakorol majd. A szerző halála után Marxizmus–Leninizmus intézetbeli szerkesztői büszkén állítják majd, hogy a mű hatalmas siker volt, az elsőként nyomott 2400 példányt nagyon gyorsan elkapkodták, pedig valójában nagy bukta volt.* De míg a Szovjetunióban a könyv kultikus tárgynak számított, a maga idején kevés kritika tett róla említést, és jobbára elmarasztalóan. Robert Tucker mérvadónak számító, 1975-ös Lenin-antológiájában még a mű kivonata sem szerepel. Az élet elvégre rövid, ki vesztegetné az idejét egy burzsoá radikálisra, aki hosszú szövegben igyekszik meggyőzni magát, hogy 1899-ben az orosz mezőgazdaságban már beköszöntött a gyors iparosodás új korszaka. Ezúttal a cár cenzorai tehát helyesen ítélték meg a helyzetet: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* unalmas volt, semmitmondó és meglehetősen ártalmatlan.

A műben azonban nyomokban nemcsak Lenin prózájának, de a huszadik században szárba szökkenő diktátoriadalomnak több kulcsfontosságú motívuma is megjelenik.

Először is megfigyelhető a bántóan száraz, tudományosan elmélkedő írásmód, aminek célja, hogy az olvasó leboruljon a szövegből feltáruló szellemóriás előtt. Az, hogy valóban van-e a szöveg mögött szellemóriás vagy egyáltalán átlagos méretű szellem, a lényeg tekintve másodlagos, és a diktátoriadalom fejlődésével mindinkább háttérbe szorul.

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban olvasása közben szépen megmutatkozik az is, hogyan képes Lenin eltorzítani

* Azt persze mondani sem kell, hogy a Szovjetunió fennállásának idején több millió példány forgott belőle közkezen.

a valóságot úgy, hogy az illeszkedjen a saját elméleti, politikai és lélektani szükségleteihez. Szellemi képességei megvannak hozzá, az kétségtelen, de éppen ez a gond: a túl intelligens emberek folyton tévednek, de megvannak a kognitív képességeik, hogy bonyolult, akár a tényeknek is ellentmondó magyarázatokat és érveket konstruáljanak, amiket látszólag alá is támasztanak a részrehajlóan kiválogatott és ügyesen értelmezett bizonyítékokkal. Lenin azt akarta, hogy a forradalom még az ő életében bekövetkezzen, így a statisztikák és a marx elméletek könyörtelen felhasználásával sikerült is a saját vágyai szerint átmagyaráznia a valóságot.

Persze nincs abban semmi rendkívüli, ha az ember megmagyarázza az ellentmondásokat, hogy minden az általa vágyott igazságot támassza alá, a legtöbbször naponta meg tesszük. Csakhogy a legtöbbször nem álmodunk arról, hogy a világ legnagyobb országában magunkhoz ragadjuk a hatalmat. Volt abban valami mélyen gyökerező zsarnoki vonás, ahogyan Lenin feltételezte: jogában áll átírni a valóságot, szavaival megalkotni azokat a körülményeket, amelyekre az elméletei szerint szüksége volt.

Lenin, ha szabad a műelemzés és kritikai tudomány kietlen értelmiségi terepéről kölcsönvennem ezt a szót, alapvetően logocentrikus* volt. A lényegét illetően egyetértett János evangéliumával: „Kezdetben volt az Ige.” Az ő diktátor utódai hatalomra jutásuk után ezt a hitet követve jutnak el az abból logikusan következő lépcsőfokra, amikor a világot már nem érvekkel akarják megváltoztatni, hanem kimondott vagy leírt szavakkal hoznak létre az anyagi világgal tökéletesen össze nem egyeztethető, alternatív valóságokat.

* A kifejezést itt inkább olyan értelemben használom, ahogyan Joszif Brodskij, és nem az elszálltabb, akadémiai körökben előforduló jelentésében, mint például a szó kiváltságosságára az orosz kultúrában. Brodskij a költészetről beszélt ugyan, de Lenin és kortársai a hagyományt átalakítva az elméleti tanulmányokat helyezték az oltárra.

Lenin 1900-ban elhagyta Szibériát. A *kapitalizmus fejlődése Oroszországban* kudarca ellenére fokozatosan beverekedte magát az ismert írók közé, a tollából folyamatosan áradó cikkekkel elérte, hogy rövid említést tegyenek róla egy nagynevű enciklopédiában, amelynek szerkesztésében sok neves orosz író közreműködött. Csak egy gond volt: ki volt tiltva Moszkvából, Szentpétervárról, és egyáltalán minden városból, ahol nagyobb számú diákság vagy proletár élt. Lenin inkább külföldön töltötte volna a napjait, mint hogy az Ohrana vizslató felügyelete alatt fokozatosan elsovadjon vidéken, ezért engedélyt kért és kapott, hogy elhagyhassa Oroszországot.

Svájcba utazott, ott gyorsan keresett magának egy új folt, amelyben ülve forradalmárkodhatott, méghozzá egy sor másik száműzött, orosz marxista fotele közelében. A fotele társak között volt Lenin korábbi példaképe, Plehanov is, akit Lenin nemsokára már igyekezett kitűnni a Marx első számú orosz fordítóját megillető helyről. És közben természetesen mindvégig írt.

Külföldre szakadva ez maradt az egyetlen eszköze, amelylyel hathatott Oroszországra: írt róla és neki. Számára ez forradalmi tett volt, éppen olyan, mint bombákat hajigálni arisztokratákra, vagy bankot rabolni, hogy az ügyet pénzelhessen. Csak épp fontosabb annál. Őt, aki Csernisevskij regényének kitalált karaktere alapján alkotta meg saját személyiségét, határtalan kielégüléssel töltötte el az írott szó erejébe vetett hite. Eljött az idő, hogy kidolgozza a forradalom kioltásának stratégiáját és taktikáját.

Következő lépése egy illegális forradalmi újság létrehozása volt. Oroszországban a marxizmus kezdett veszíteni vonzerejéből, mert újabb cárellenes pártok alakultak: 1901-ben megalakult a Szocialista Forradalmi Párt, melynek elvei az idealizált paraszti életet elképzelő jövőképpen gyökereztek. Eközben Németországban a „marxrevizionista” Eduard Bernstein már tagadta, hogy a kapitalizmus össze fog omla-

ni, és hogy a proletárforradalom felszámolja majd az elnyomást. Szerinte a fennálló rend teljes megsemmisítése helyett fokozatos reformra van szükség.

Lenin hitét több oldalról érték a támadások: a valódi marxizmus, mármint az ő elképzelése szerinti marxizmus hű volt Marx erőszakos forradalom elméletéhez és a burzsoázia erőszakos letörésének igényéhez. Tennie kellett hát valamit, hogy megelőzze az eszme gyengülését, az elmélet cáfolatát.

1900-ban Plehanovval és több száműzetésben élő társával együtt megalapította az *Iszkra* (azaz Szikra) című folyóiratot, bár Plehanovval – aki nem akarta átengedni az irányítást az orosz marxizmus feltörekvő csillagának – hamarosan összeveszett. A lapot Münchenben szerkesztették, kezdetben Lipcseben nyomtatták, és a tervek szerint át akarták csempészni Oroszországba, hogy a távolból vizsályt szítsanak a lakosság körében, és elterjesszék a dialektikus materializmus felvilágosodásának „helyes” változatát. A forradalmi propaganda eme hatalmas eszközét három számjegyű példányban és szabálytalan időközönként adták ugyan ki, ráadásul csak a már megtérítettekhez jutott el, de kezdetnek nem volt rossz, Lenin pedig komolyan elgondolkodott egy illegális újság tartalmán, szerepén és működtetésének módszerein. Ezen töprengések hatására írta meg a huszadik század történelmének legnagyobb hatású szövegét, aminek az ő szocialista eszmélésére legnagyobb hatást gyakorló könyv nyomán a *Mi a teendő?* címet adta (majd még a *Mozgalmunk égető kérdései* alcímet is hozzátette).

Első látásra nehéz megérteni, mitől olyan különleges ez a mű. Aki több mint egy évszázaddal a kiadása után kezébe veszi a könyvet, úgy érezheti, hogy részletekbe bocsátkozó, zavaros vita közepébe csöppen. És ez nem véletlen, mert így is van. Lenin az Oroszország földalatti mozgalmáiban és a külföldön száműzetésben dolgozó maroknyi emberhez szól benne, akik mind ugyanazokat a könyveket és folyóirato-

kat olvassák, és bőszen perlekednek, hogy melyikük marxizmusról vallott nézete az igazi. A civakodás stílusából azonban rögtön szembetűnik Lenin hitének buzgalma: valójában egy szűk szektás csoporthoz intézi ugyan szavait, de közben, mint minden valamirevaló világvége-prókátor, meg van győződve róla, hogy itt a világ sorsa forog kockán.

És valóban, hiába, hogy Lenin fotelben ülő értelmiségi, a szövegéből csak úgy süt a saját igazáról és felsőbbrendűségéről meggyőződött ember gyűlölete, a csata öröme, a forradalom iránt érzett lelkesedése. Szinte él a szöveg, és benne lüktet Lenin személyisége is. A könyvet Oroszországon kívül adták ki, így nem kellett átmennie a cár cenzorainak szűrőjén, Lenin tehát úgy szidalmazhatott benne bárkit, ahogyan neki tetszett. Érdekes, hogy a legbántóbb sértéseit nem a cárnak vagy a kapitalizmusnak szánta, hanem a többi marxistának. Stílusa lenyűgözően harcos, a szöveggel vívott háború mintaképe, de megjelenik benne a tudományos nyelv lankadatlan, repetitív, erőszakos megbecstelenítése is. Végletekig kirekesztő: ideológiai ellenfelei, mint azt megtudjuk, mindenben tévednek, kezdve a „kritika szabadságának” kérdésén (Lenin nem liberális demokrata) egészen odáig, hogy a munkások képesek-e spontán módon, önmaguk megszervezni a forradalmat (ami rettenetesen hülye ötlet). Mindannyian tévednek, és nem is csak kicsit vagy valamelyest, „Tökéletesen helytelenül” gondolkodnak, és „alapvető hibát” követnek el, „egyáltalán nem értették meg” a fontos kérdéseket. Van, akit retorikai tirádákkal, magas lóról teremt le, másokat mennydörögve átkoz, mert az „ingovány” felé haladnak.

És amikor a szövegtörzsben már nem marad hely a szidalmainak, tovább folytatja azokat a sértésekkel megtömött lábjegyzetekben. Ó, a lábjegyzetek! Ezekben Lenin igazán megmutatja önmagát, kétséget sem hagy afelől, hogyan festene egy kommentfolyam az interneten, ha a Világproletariátus Apja valahogyan felkelne kémiai anyagokkal telepumpált álmából,

visszaszerezné a laboratóriumban, metszetekben tárolt agyát, és rászabadulna egy számítógépre. Kirekesztő, szarkasztikus, türelmetlen, mindent jobban tud, és ragaszkodik hozzá, hogy övé legyen az utolsó szó: igazi troll, a beszólogatások nagy királya. Íme egy példa, hogyan néz ki, amikor belelovalja magát a lábjegyzetírásba az V. fejezet C részében:

Az *Elméleti kérdések áttekintése* című írásában Nagyvezdsin egyébként szinte semmivel sem járult hozzá az elméleti kérdések tárgyalásához, eltekintve talán ettől a „forradalom előestéje” szempontból igen különös szakasztól: „A bernsteinizmus egészében számunkra jelen pillanatban már veszít érdekességéből, ahogyan a kérdés is, hogy Adamovics úrnak sikerül-e bebizonyítania, hogy Struve úr megérdemli a selyemzsinórt, vagy ellenkezőleg, Struve úrnak sikerül megcáfolnia Adamovics urat, és posztján maradnia – mindez igazán nem számít már, hiszen ütött a forradalom órája.” Ennél jobb példát elképzelni sem lehet arra, hogy Nagyvezdsin figyelmen kívül hagyja a tanokat. Kihirdettük, hogy itt „a forradalom előestéje”, ezért „nem számít már”, hogy az ortodoxoknak sikerül-e végül letaszítani a Kritikusokat posztjukról! Nagyokosunk csak azt nem veszi észre, hogy éppen a forradalom idején kell eredményeket elérnünk a Kritikusokkal folytatott elméleti csatáinkban, hogy eltökélten elfoglalhassuk helyüket!

A forradalom zero összegű játszma, a valóságot teljes átalakításnak kell alávetni, itt nincs hely a jó szándékú kritikának. Hogyan is lehetne? Hiszen Lenin nem toldozni-foldozni akarja a társadalmi rendet, hanem alapjaiban átalakítani.

De Lenin nem csak megalázással akarja megsemmisíteni ellenfeleit. Könnyörtelenül logikusan gondolkodik, szisztematikusan halad előre, a fejezetekben (A, B, C, D stb.) pontról pontra haladva keresi meg az ellenfelek gyenge pontjait, és semmisíti meg érveiket, bár egyszerűen a próféták, Marx és Engels szavaira hivatkozni sem röstell. Tökéletesen a földbe akarja tiporni ellenségeit, akár Dzsingisz kán, kész bevetni minden retorikai eszközt, hogy felégesse az ideológiai falvakat, és sóval hintse be az elmélet termőföldjeit.

De a *Mi a teendő?* több, mint néhány rossz ötlet ellen indított, kivont szablyás roham; a forradalmármozgalom cselekvési tervét is leírja. Itt is megjelenik Leninnek az írott szó erejébe vetett tökéletes hite. Félrevezető az általa tervezett, rendszeres kiadványt *újság* néven emlegetni, ő sokkal inkább hatalmas ívű elméleti-ideológiai propagandatovábbító eszközként tekint rá, amelynek segítségével és az írás eszközével terjesztheti az elveket és irányíthatja azok alakulását. Mindezt hivatásos forradalmárok egy elit tanácsa végezné a távolból. A még alig vagy egyáltalán nem felfedezett eszközök, mint rádió, mozi vagy televízió híján Lenin megtette, amit tintával, papírral és nyomdagéppel lehet.

Nézzük például a munkásosztály esetét: a nagyrészt iskolázatlan dolgozók jobbra nem ismerik a marxizmust, viszont könnyen elcsábulnak a nagyobb kényelem és a világi javak ígéretétől. Lenin őszintén felvállalja elitizmusát, és nem hiszi, hogy a proletariátus spontán képes lenne forradalmi erővé változni. Elvégre a munkások nem vettek részt a „szociáldemokrácia elméleti doktrínáinak” kidolgozásában, amely „a forradalmár szocialista értelmiség eszmei fejlődésének természetes és magától értetődő folyamánya”. A párt proletár vezetőinek és leendő vezetőinek ezért alá kell vetniük magukat az ideológiailag tiszta, radikális értelmiség irányításának.

De mi van, ha ezek a vezetők a távolban élnek? Nos, akkor az „újságban” juttatják el szándékaikat és parancsaikat. Igazság szerint a „szerkesztőség” nem más, mint a párt ideológiai magja. Ezt Lenin földalatti, központi sejtnek képzel el, amely utasít és vezet, továbbá úgy általában irányítja a forradalmat, még hozzá papírra vetett tintapacákkal. Ez a hivatásos forradalmárokból álló, tagjait maga választó, szervezett és könnyörtelenül fegyelmezett mag hozza meg a párt döntéseit, és közli ezeket a lapban, hogy a külső tagság végrehajtsa. Ehhez elengedhetetlenül szükségeltetik a fegyelem, rend

és az irányvonalhoz való engedelmisség. Kívülállók is bekerülhetnek a központi elitbe, de csak azok, akiket a titkos vezetők kiválasztanak.

Pjotr Tkacsov is egy földalatti, radikális ideológiai élcsapat létrehozását javasolta a forradalom vezetésére. Lenin egyetértett vele, és – nyilvánvalóan a bátyja, Alekszandr sorsából okulva – hangsúlyozta, hogy a csoportnak titokban kell működnie, az összeesküvések módszerei szerint. „Minél titkosabb ez a csoport, annál erősebb és szélesebb körű lesz a pártba vetett bizalom” – írja. A földalatti szervezet döntéseit a pártnak mérlegelés és kérdés nélkül, hivatalból el kellett fogadnia. Láthatjuk hát, hogy Lenin óriási hatalmat tulajdonít az írott sajtónak.

Az újság körül csoportosuló szervezet, a közreműködőinek (tág értelemben az újság dolgozóinak) csoportja mindenre készen áll majd, kezdve azon, hogy megőrzi a párt becsületét, presztízsét és folyamatoságát a forradalmi „visszaesések” idején, egészen az országos fegyveres felkelésre való felkészülésig, annak végrehajtásáig.

Marx csak homályosan írt a forradalomról, nála a proletárok játszottak ugyan valamilyen szerepet a burzsoázia legyőzésében, de a végítélet forгатókönyvében javarészt mindenki passzív: a történelem formálja át a világot, és hozza el az üdvösséget a kiválasztottaknak. Lenin ezzel szemben nagyon is aktívnek képzelte a szerepét: a foteljéből addig akart írni, míg a proletariátus a szavai hatására magához ragadja a hatalmat, és megindítja a világ átalakítását.

A *Mi a teendő?* 1902-ben jelent meg, és azonnal hatalmas szenzáció lett az orosz marxista földalatti mozgalomban. Lenin ellenségeit feldühítette, az olvasókat azonban feltüzeltelte a hihetetlen határozottsággal és önbizalommal előadott (hízlgő) meggyőződés, amely szerint a forradalom bekövetkeztét az igaz hívők egy szűk magja sietteti. A könyv olyan hatalmas sikert aratott, hogy megalapozta Lenin ismertségét a mozgalomban. A borítón a Lenin név állt, ő pedig attól fogva ehhez

tartotta magát. A szövegekből újjáépült, tizenhét éves fiúnak most egy könyv adott új nevet. Ezzel az írásával végre sikerült beírnia magát az orosz marxizmus főbb alakjai közé.

Sikerült megváltoztatnia a történelmet is. Messze-messze, a távoli Kaukázus hegyvidékén egy Joszif Dzsugasvili nevű fiatal forradalmár (aki később Sztálinra változtatja a nevét) elolvasta, és ihletet merített belőle. A titkos összeesküvésekről és a központi hatalomról lelkesedve beszélő Leninben Sztálin az orosz marxizmus ideális vezéregyéniségét látta. Még sokkal messzebb pedig, Szibériában Lev Bronstein (aki később Lev Trockijra változtatta a nevét) szintén fellelkesült, bár Sztálintól eltérően az ő lelkesedése később kissé alábbhagyott. Két évvel a könyv kiadása után, immáron a szerző személyes ismeretében Trockij így ír: „*Ha ellenem lázad valaki, az rossz. Ha én lázadok, az jó.*” Így lehetne tömören és vidáman összefoglalni a hosszú és unalmas, idézetekkel, nemzetközi párhuzamokkal, mesterkélt ábrákkal és a szellemi anesztézia más eszközeivel teli könyvet.”

Trockij meglehetősen pontosan rámutatott arra is, hogy a forradalmárok saját tagjait választó, vezető körének lenini ötletéből következik, hogy „idővel a pártból csak a párt szervezete marad, a párt szervezetének szerepét átveszi a Központi Bizottság, míg végül a Központi Bizottság helyét átveszi a diktátor”. Ezzel Trockij 1904-ben le is írta a Lenin pamfletjétől Sztálin rezsímjének valóságáig vezető utat. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy 1917-ben Leninhez csatlakozzon.

1903-ban Lenin részt vett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt második kongresszusán, amit a cári titkosrendőrség figyelmét elkerülendő, Londonban rendeztek. Ahogyan azt a *Mi a teendő?*-ben érzékletesen bemutatta, a kapitalizmus kárhoztatásában kevesebb örömet lelte, mint a marxista társak ostorozásában, így hamarosan sikerült szakadást előidéznie a párton belül.

A vita azon alakult ki, milyen szabályok alapján csatlakozhat valaki a szociáldemokrata párthoz. Lenin ragaszkodott a Studio 54 beengedési gyakorlatánál is szigorúbb szűréshez, mert ez illett a *Mi a teendő?*-ben is leírt elitizmushoz és összeesküvés-szerű elképzeléseihez, míg az ellenfelei szintén alaposan ellenőrizték volna a csatlakozókat, de annyira azért nem szabtak szigorú feltételeket. A párt két részre szakadt, a csatában Lenin és az általa vezetett bolsevik (jelentése: többségi) szárny győzedelmeskedett. Ellenfelei a PR iránti érzék döbbenetes hiányáról tanúbizonyságot téve menseviknek (kisebbségit jelent) nevezték magukat, amivel lehetővé tették, hogy ősellenségük onnantól kezdve politikai törpék társaságának állítsa be őket. Ezek után Lenin szöveg alapú hadviseléssel mélyítette el a szembenállást az *Egy lépés előre, két lépés hátra* című 1904-es művében, amelyben a londoni találkozó minden egyes percének hónapokon át tartó elemzése után pontról pontra megsemmisítette a mensevikek érveit a maga könyörtelen, végletes és megsemmisítő módjában (lásd: „politikai gerinctelenség”, „nevetséges”, „a szórólhasogatás fetiszizáló imádata” stb.). A mensevik vezetők (akik végtére is ugyanannak a pártnak voltak tagjai, ezért azt hitték, összeköti őket a közös ellenség elleni küzdelem) fel voltak háborodva, még nem tudták, kivel állnak szemben.

1894-ben II. Miklós megörökölte a trónt apjától, III. Sándor cártól. A középszerű intelligenciával, de kivételesen nagy makacssággal megáldott Miklós cárt jobban érdekelték a család ügyei, mint az országé, mégis nagyon komolyan vette a szerepét. Az orosz nép Istentől kiválasztott atyuskájaként szent feladatának tartotta, hogy ellenálljon minden változásnak, és fenntartsa az autokratikus rendszert.

A világ azonban mintha összeesküdött volna ellene.

1904-ben például Japán meglepetésszerűen megtámadott egy orosz tengerészeti támaszpontot Kínában, miután

Miklós cár nem fogadta el a javaslatukat, hogy Koreát és Mandzsúriát osszák fel befolyási övezetekre. Miklóst először meglepte, hogy a japánok ilyen udvariatlanul még hadat sem üzentek előtte, hamarosan azonban felismerte a konfliktusban a gyors és győzedelmes harc lehetőségét, amely felszítaná népében a hazafias érzelmeket, és az ő vezetése alatt egyesítené az országot. Legalábbis ez volt a terv. Ehelyett 1905 májusában szegényletes vereséget szenvedtek, a cusimai csatában az orosz Balti Flotta egészét elsüllyesztették vagy foglyul ejtették, Oroszország pedig kénytelen volt békéért folyamodni.

Mindeközben hazai terepen a kimerült, éhező és szegénységben élő tömeg egyre növekvő elégedetlensége is fenyegette Miklóst: tüntetések, terrorizmus, sztrájkok és zendülések sora. 1905. január 22-én több ezer munkás vonult békésen felelőségekkel és gyerekekkel együtt a Téli Palotához, a cár pompás szentpétervári rezidenciájához, hogy átadják a reformköveteléseiket tartalmazó petíciót. A cár azonban nem volt otthon, a fővárostól délre eső, fényűző vidéki birtokán dominózással kapcsolódott ki éppen.

A palota kapujának őrei először lovasrohamot indítottak a tüntetők ellen, aztán a tömegbe is lőttek. Negyven embert megöltek, több százat megsebesítettek, több ezret pedig menekülésre készítettek. Ezek után egy hatvanezer fős, feldühödött tömeg végigpusztította a várost, fosztogattak, gyűjtogattak, törtek-zúztak. A hatóságok újra a tömeg közé lőttek. Az oroszországi véres vasárnap végére az események kétszáz halálos áldozatot követeltek, további nyolcszázan megsérültek, a cár pedig sokak szemében hidegvérű mészárosná változott.

Bírodalomszerte terjedni kezdtek a sztrájkok, felkelések, lázadások, sőt katonai zendülések, átggyűrűzték a mai Lengyelország, Finnország, a Baltikum és Grúzia területére is. A cárhoz hű, ultranacionalista és antiszemita seregek, a Fekete Százak erőszakkal és pogromokkal álltak bosszút, de a forradalmi helyzet egyre fokozódott. Októberben általános

sztrájk tört ki Moszkvában, Szentpéterváron és más helyeken megalakultak a szovjeteknek nevezett forradalmi kormányok.

Tíz hónapig ment ez így, mire még az egyébként nem különösebben okos II. Miklós cár is rájött, hogy országa a bukás szélén áll. Tanácsadói nyomására kiadta hát az Októberi kiáltványt, melyben először ígért választott parlamentet, szólásszabadságot, szabad sajtót és más polgári szabadságjogokat az oroszoknak. Ezeket nem is annyira a radikálisoknak, mint inkább a liberálisoknak szánta, de a remény, hogy megteszi az első lépést az abszolutizmusból az alkotmányos monarchia felé, elég volt ahhoz, hogy megelőzze a katasztrófát: miután a cár mérsékelt kritikussai elhallgattak, a maradék ellenzék csoportokra szakadt, és lendületét veszítette.

És hogy hol volt Lenin a felfordulás közepette? Nos, jó messze: Svájcban időzött, nem akarta kockáztatni, hogy Oroszországba visszatérve letartóztatásuk. És hogy mit csinált ott? Mit csinált volna? Természetesen ült a foteljában, és írt – a távolból, szövegeivel próbálta a megfelelő irányba terelgetni a forradalmat.

Júniusban és júliusban megírta *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* című művét. Ebben újabb támadást indított a mensevikek ellen, akik elfogadták volna a liberális reformerek által javasolt burzsoá kormányt. Lenin ezt szokásos vehemenciájával ellenezte, mert szerinte a bolsevikoknak kellene magukhoz ragadni a népfelkelés irányítását, és a marxista forradalmi elit vezetésével létrehozni „a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúráját”. Októberben, amikor a cár kiadta a kiáltványát, Lenin azt javasolta, hogy folytassák az ország destabilizációját az erőszakos cselekményekkel. *A forradalmi katonai kontingensek feladatai* című írásában arra sarkallja a forradalmárokat, hogy „a lehető legjobban” fegyverkezzenek fel valódi és összetékelt fegyverekkel, „puskákkal, revolverekkel, bom-

bákkal, késekkel, bokszerekkel, botokkal, kerozinba áztatott rongyokkal, kötelekkel és kötélhágcsókkal, ásókkal, hogy barikádot építhessenek, robbanóanyagot töltetekkel, szögesdróttal, szögekkel (a lovasság ellen) stb.”.

Hát nem ez az emberiség történelmének legjobb „stb.-je”? Könnyen lehet, hogy az. Van benne valami hihetetlen könynyedség, a fizikai erőszaktól való közönyös távolságtartás, ami abból fakadhat, hogy Lenin soha életében nem vett részt semmilyen erőszakban. De ő ennél is tovább megy: rabok szabadon engedéséről, a rezsim tagjainak meggyilkolásáról és a kormányellenes káosz elmélyítéséről ír, hogy a krízist minél jobban fokozza. És bár a pontos részletek kidolgozását a csapataira hagyja, kedvenc fotelterroristáknak azért vannak saját ötletei is. Jó ötletnek tartja például a rendőrök leöntését savval. Aztán a mű végén kijelenti:

A forradalmi fegyveres erőknél azonnal meg kell tudniuk, ki és hol és hogyan szervezi a Fekete Százakat, azután pedig anélkül, hogy kitennék magukat a propaganda hatásának (ami hasznos, de ez esetben nem megfelelő), fegyverrel kell támadniuk, meg kell verniük és ölniük a Fekete Százak bandájának tagjait, fel kell robbantaniuk a főhadiszállásukat, stb. stb.

Ez a „stb.” olyan gördülékenyen simul a gyilkosságra való könnyed felbujtásba, hogy elmondhatjuk: ez a világtörténelem legjobb „stb.-je”.

Lenin 1905-ben tért vissza Oroszországba, amikor a politikai amnesztia miatt ezt biztonságban megethette. Még a felfordulás közepette is gondosan figyelt a részletekre, különösképpen az írásaiban. Szükségesnek látta például, hogy késlekedés nélkül megírja, mi a marxisták megfelelő válasza az Oroszországban bevezetendő sajtószabadságra, milyen lehet és milyen legyen a párt nevében kiadott irodalom. *Pártszervezet és pártirodalom* címmel 1905. március 13-án megjelent írásában politikai ellenfeleinek szokásosan unalmas szidalmazása mellett egységes, politikailag célzott meg-

közelítést javasolt: „Le a párton kívüli írókkal! Le az irodalmi felsőbbrendűséggel! – jelenti ki. – Legyen az irodalom a proletariátus közös küldetésének része, fogaskerek az egyetlen, nagy szociáldemokrata szerkezetben, amelyet az egész munkásosztály politikailag öntudatos előőrsének egésze hoz mozgásba.”

Lenin első látásra a szólásszabadság támogatójának tűnik („Mindenki korlátok nélkül, szabadon írhasson azt, ami tetszik!”), de aztán hozzátesz néhány jelentős korlátozást, melyek szerint a párt irányítja a pártirodalmat, és aki a párt céljaival ellenkezőt ír, azt ki kell zárni. Aztán az egész szólásszabadságot leszólja, mert az a tömegek kizsákmányolására berendezkedett, burzsoá társadalomban szükségtelen: „A burzsoá író, művész vagy színész függetlensége nem más, mint alig leplezett (vagy képmutatónan álcázott) függő viszony a pénzeszsák, a korrupció vagy a prostitúció hatalmától.” Igazi szabadság csak a szocializmusban létezhet, és csak ebben az új világban született művek gazdagíthatják „a szocialista proletariátus tapasztalatával és élő munkájával az emberiség forradalmi gondolatának végső szavait”. Addig pedig minden, magát szociáldemokratának nevező kiadónak, újságnak és folyóiratnak be kell tagozódnia a pártszervezetbe. Persze nem nehéz kitalálni, hogy ez hová vezet – oda is vezetett.

Eközben Lenin örömmel folytatta az összeesküvést, még a mensevikekkel is összefogott saját bolsevik csoportja ellen, amikor úgy döntött, nagyszerű ötlet lenne, ha az Orosz Szociáldemokrata Párt is indítana jelölteket az új parlamentbe, a dumába. Oroszország radikális átalakításának pillanata azonban még nem jött el. 1906 márciusára Miklós cár visszakozni kezdett, kijelentette például, hogy a дума határozatai rá nem vonatkoznak. Áprilisban *Az Orosz Birodalom alapvető törvényei* címmel kiadott egy határozatot, amely szerint csak ő nevezhet ki és hívhat vissza minisztereket, a dumát bármikor feloszlathatja, és ha úgy tetszik, új választá-

sokat írhat ki – mindezt azelőtt, hogy a parlament akár egyszer összeült volna. Miniszterelnöke, Pjotr Sztolipin pedig lecsapott az orosz radikálisokra és terroristákra, akik között a bolsevikok ekkor még csak apró csoportot képeztek.

Az erőszak nagy részéért (Lenin „stb.-jétől” eltekintve) a bolsevikoknál sokkal extrémebb forradalmi csoportok voltak felelősek. A fanatikusok tömörülései olyan neven futottak, amelyek sokkal inkább illettek volna skandináv tinik death metal garázszenekarához, mint politikai társulásokhoz: volt köztük „Terror”, Halálért Halált”, „Fekete Felhő” és „Fekete Hollók” is. Ezek kormányzókat, katonákat, rendőröket és hivatalnokokat öltek, szobrokat robbantottak, templomokat gyújtottak fel, mígnem az újságok annyira belefásultak, hogy már be sem számoltak többé az ilyen eseményekről. Oroszországban nem volt ismeretlen a politikai terrorizmus fogalma, de míg a XIX. századi erőszak, amelyben Lenin bátyja is megpróbált részt venni, huszonöt év alatt nagyjából száz emberéletet követelt, addig ezek a terroristák Anna Geifman történész szerint csak 1905 és 1907 között kilencezer embert, köztük ötezer civilt öltek vagy sebesítettek meg.

A hatalom erőszakkal válaszolt az erőszakra, Sztolipin 1906-ban és 1907-ben több mint ezer radikális forradalmárt végeztetett ki. Ahogyan az lenni szokott, erőszakkal sikerült is megoldani a problémát, vagy legalábbis tompítani annak életét. A válság elmúlt, Miklós bevezetett néhány korlátozott hatású reformot, és megszilárdította hatalmát. Lenin 1907 végén a letartóztatástól való félelmében elmenekült az országból, visszatért a foteljéhez és az íráshoz, Stockholmban, Berlinben, Genfben tovább írta a fejében zajló forradalmi dráma szereplőinek szövegét. De vajon ez a forradalom valóban csak az ő fejében játszódott, vagy megtörténhetett a való világban is?

A bolsevikok által vezetett, világalakító, kataklizmaszerű forradalomba vetett hit sok évig valóban az elmezavar egy

fajtájának tűnt, Lenin pedig a párton belülről és azon kívülről is támadások érték.

Az 1905-ös forradalom után amellet érvelt, hogy a szociáldemokraták vegyenek részt az első parlamenti választáson. Emiatt a bolsevik csoport két részre szakadt, mert a rivális irányadó, Alekszander Bogdanov követői inkább a fegyveres ellenállást propagálták. 1908-ra Lenin vezető szerepe megingott, ezen már csak a filozófiai gondolatokról kevésbé, a Bogdanov elméletei elleni támadások durvaságáról annál ismertebb, sietősen összezsapott ismeretelméleti munka, a *Materializmus és empiriokriticizmus* segíthetett. A retorikai erőszak végül meghozta Lenin győzelmét, Bogdanovot ki is zárták a bolsevik Központi Bizottságból.

De hiába nyerte vissza hatalmát, újabb komoly gondokkal kellett szembenéznie. A cári rezsim újra megszilárdult, a mensevikek jóval többen lettek a bolsevikoknál, a helyzet összességében olyan kilátástalannak tűnt, hogy 1909-ben a szociáldemokraták között egy újabb csoport formálódott: a „likvidációpártiak”, akik szerint a pártnak fel kellene oszlattania magát. Lenin erre újabb tintás papíros támadásba lendült az 1909-es *A likvidációpártiak likvidálása* című pamfletjében. Csakhogy a likvidációpártiaknak egy dologban biztosan igazuk volt: a párt nem virágzott.

Ahhoz, hogy arányaiban is tisztán lássunk, tudnunk kell, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Pártnak 1907-ben megközelítőleg 150 000 tagja volt. A szkopt világégváró orosz szekta, amelynek tagjai szerint akkor jön el a megváltás, ha sikerül 144 000 embert kasztrálniuk, ugyanekkor körülbelül 100 000 tagot számlált. A marxizmus tehát még addigi legjobb pillanataiban sem volt sokkal vonzóbb, mint a herék két forró vaslap közötti összemorzsolása, a szkoptok ugyanis ezt a módját választották a világvége siettetésének. 1910-re a párt még ennél is sokkal népszerűlenebb lett, tag-

sága 10 000 főre zuhant. A folyton perlekedő két csoport tehát együtt tizedannyi embert számlált, mint a szkoptok.

Lenin hite azonban nem lankadt. Ahogyan a szkoptok fáradhatatlanul tovább pusztították a nemi szerveket, hogy megvalósítsák a világvégéről szőtt álmaikat, úgy róttá Lenin a sorokat a saját álmát hajtva, a küszöbönálló forradalomba vetett rendíthetetlen, fenntartások nélküli hitétől hajszolva. Több százezer szó zuhant ki ujjai alól. Írt a riválisai ellen, a cár ellen, az imperialisták és a liberálisok ellen, szempillantás alatt változtatta meg álláspontját, ha a helyzet úgy hozta, csak hogy beleírhasa álmát a történelembe.

Ehhez hatalmas önbizalom is szükségeltetett. Karl Radek, az 1905-ös orosz forradalom egy résztvevője és később a Komintern* vezetője 1924-ben írta róla, hogy ő volt „az első, aki hitt abban, amit írt, de nem mint valami száz év múlva bekövetkező igazságban, hanem mint valóságos létezőben”. Ezért lehetett képes „felülemelkedni minden elbizonytalanodáson, és felkészíteni a pártot a hatalmi harcokra”. Lenin prózája lüktető, pulzáló, dühös energiával teli, harsány, szaggatott szöveg, amely – akár a végzet, a sors – elragadja a magát megadni hajlandó olvasót. Aki olvasni kezdi, azt Lenin megpróbálja megszállni. Mindezt papírból és tintából szőtt szellemként – képzeljük hát el, milyen hatással lehetett életében arra, aki osztozott a gyűlöletében és a jövődölésekbe vetett hitében, és átadta magát neki, miközben a szöveg-Lenin keze kinyúlt a nyomtatott papírlapról, és átnyújtotta olvasójának a pipát, hogy szívjon egy újabb löketet az ütős cuccból.

A száműzetésben rekedt, de hanyatló marxista szektáját még mindig vezető Lenin nem nyughatott. 1914 első felében pa-

* A Kommunista Internacionálé a világkommunizmus terjesztésére létrejött, nemzetközi szervezet volt. Székhelye Moszkva, felügyeletét a Kreml látta el.

pírra vetette *A népek önrendelkezési jogát*, amelyben a nagy birodalmak felosztásáért szállt síkra. Ebben írta:

Teljes egyenlőség és egyenlő jogok minden nemzetnek, nemzeti önrendelkezési jog, minden nemzet munkásságának egysége – ez a nemzeti program, amit a marxizmus, az egész világ és Oroszország tapasztalata megtanít a munkásoknak.

Felkavaró sorok egy középkorú firkásztól, aki tizenhét éves kora óta nem változtatta meg alapvető politikai nézetét. A történelem azonban lassan beírta őt. 1914. június 28-án Gavrilo Princip lelőtte Ferenc Ferdinánd osztrák főherceget, és ezzel elindította az első világháború kitöréséhez vezető eseménysorozatot. Lenint váratlanul érte az eset, de azonnal tudta, mit kell tennie. Írni, természetesen. Az 1915-ös *Szocializmus és háború* című művében amellet érvelt, hogy a katonáknak nem a másik ország katonáit kellene megölniük, hanem fel kellene lázadni a vezéreik ellen; mindezt akkor, amikor az európai és orosz szocialisták nagy része a patriotizmus hibájába esett. A kritikákra az (1916-ban írt, 1917-ben megjelent) *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című írásában válaszolt, amelyben „bebizonyította”, hogy aki a háborúban bármelyik oldalra áll, a kapitalizmust támogatja, és elárulja a marxista elveket.

De hiába tombolt hatalmas pusztítás, hiába tántorgott a régi európai rend a hanyatlás küszöbén, Lenin óvatosan felülvizsgálta apokaliptikus naptárát. Egy 1917 januárjában, Zürichben tartott előadáson mondtak szerint biztos volt abban, hogy ez a háború „a tőke, a nagy bankok és a kapitalisták hatalma elleni népi felkelésekhez vezet majd a proletariátus vezetésével”, és hogy ezek a lázongások csak „a burzsoázia vagyonfosztásával és a szocializmus győzelmével” érhetnek véget. Beszédét azonban rá nem jellemző kétkedéssel zárta. Az akkor negyvenhat éves Lenin már egyáltalán nem volt olyan biztos benne, hogy az erőszakos felkelés meghatározó pillanata tényleg annyira közeleg, mint ahogy azt forradalmi

tevékenységének eddigi huszonöt évében hangoztatta, sőt, még azt is kilátásba helyezte, hogy már csak az ő halála után következik be. „Mi, az idősebb generáció tagjai talán már nem érzük meg a forradalom döntő csatáit” – mondta közönségének. A világ átalakulását már csak a szocialista fiatalság boldog tagjai fogják élvezni.

Egy hónappal később azonban kitört a döntő csata, egy újabb hónapra rá a cár lemondott, még egy hónappal később pedig Lenin felült az Oroszországba induló vonatra. Hogy mit csinált az úton? Hát persze hogy írt: az *Áprilisi téziseket* dolgozta ki, amelyben sürgeti a következő lépcsőfok, a forradalmi diktatúra eljövételét, pedig a burzsoá demokrácia átmeneti fázisa, amely az elmélet szerint elmaradhatatlanul szükséges lépcsőfok, még csak most kezdődött. De a rövid elbizonytalanodás kínjai után Lenin készen állt, hogy felgyorsítsa Oroszország sorsának alakulását.

Lenin 1907 óta nem élt Oroszországban, mégis meg volt győződve róla, hogy mindenki másnál jobban érti a forradalmi helyzetet. Alig szállt ki vasúti fülkéből a petrográdi* Finlandia pályaudvaron, máris letolta bolseviktársait, mondván, hogy azok szerint túl óvatosak. A hosszú szibériai száműzetésből akkoriban visszatért, és már vezető bolseviknak számító Sztálin örültségnek tartotta Lenin szavait, és nézetét a legtöbb pártvezető osztotta. A mensevikek kijelentették, hogy az *Áprilisi téziseket* a vérontás és mészárlás biztos receptjének tartják.

Lenint nem lehetett ilyen könnyen eltántorítani. Cikkek (és alkalmanként beszédek) egész áradatában pocskondiázta az ideiglenes kormányt mint az imperializmus értéktelen eszközét. Azt írta, a marxistáknak és a proletároknak egyesülniük kell. A világvége-hangulattól megrészegülve átadta

* A németes hangzású Szankt-Petyerburg nevet (ahogyan az oroszok ejtik) az első világháború alatt hazafias megfontolásból oroszosították.

magát a forradalmi grafomániának, és nem kevesebb, mint negyvenkilenc cikket okádott ki magából a *Pravdában* 1917 májusában. Nem akarta a forradalmat Marx történelmi erőire hagyni, ezért ragaszkodott hozzá, hogy a bolsevikok harccal hozzák létre az új világot. Eljött az idő, amikor beigazolódnak a jövődölések, a gonoszok elnyerik büntetésüket, az igazak pedig jutalmukat, és a világ végre a munkásoké lesz.

De még ebben a felajzott állapotában is megőrizte tisztánlátását, különös keveréke volt fanatizmusnak és pragmatizmusnak. Felismerte, hogy ami kitűnő ötletnek tűnt a Zürichből érkező vonaton, az talán ellenállást válthat ki a parasztság körében, akik támogatására pedig a bolsevikoknak szüksége volt. Hajlandó volt elvetni az azonnali termőföld-államosítás *Áprilisi tézisek*ben megfogalmazott igényét, mert tudta, hogy azt éppen a vidéken élők nem támogatják. Lenin, a nagy álmodozó engedett Leninnek, a stratégiának.

A felfordulás közepette céltudatosan vezette országát az átalakulás felé. Miután oly sok éven át csak papíron érvelt a forradalom mellett, most a gyakorlatban is alkalmazni kezdte eszméit. Követelte, hogy az ideiglenes kormány által folytatott háborúnak azonnal vessenek véget, és időt szakított rá, hogy munkásokkal, katonákkal és matrózokkal beszélgessen. Aztán a dolgok kicsúsztak a kezéből, mert kiderült, hogy a világgal nem olyan egyszerű elbánni, mint a tollal és papírral.

Lenin attól tartott, hogy ha a bolsevikok akcióba lendülnek, tettüket esetleg túl hamar siker koronázza, a forradalom meg elbukik. A bolsevikokhoz hű munkások, katonák és matrózok azonban komolyan vették, amikor Lenin kiadta a jelszót: „Minden hatalmat a szovjeteknek!”, ezért 1917. július 4-én húszezer matróz elhagyta a támaszpontját, és a forradalom vezéregyéniségét keresve összegyűlt az ideiglenes kormánynak otthont adó Tauriai-palota előtt. Lenin kiállt az erkélyre, és biztosította az egybegyűlteket, hogy a forradalom hamarosan elkezdődik. Csak még nem most. Ezzel megfor-

dult és eltűnt, a tömegre bízta, hogy kitalálják, végül is mikor és hogyan. Hiába, Lenin író volt, nem szónok, és éppen nem volt több mondanivalója.

A tömeg ennek ellenére megrohmozta a palotát, de mint kiderült, Leninnek volt igaza: még nem jött el az idő. A puccs kudarcot vallott, az újságok másnap már német kémnek nyilvánították Lenint, az ideiglenes kormány pedig elfogatóparancsot adott ki ellene. Sztálin leborotválta Lenin kecskeszakállát, a világproletariátus atyja parókát húzott a fejére, így szökött át a határon Finnországba, ami akkoriban orosz terület volt ugyan, de nem kimondottan hűséges.

Egy ilyen nagy csapás után, amely ráadásul forradalmi vágyai beváltásának küszöbén érte Lenint, a legtöbben megsemmisülnének, vagy legalábbis elégséges oknak tartanák arra, hogy mozdulatlanul feküdjenek egy elsötétített szobában egy, esetleg két hétig. A mindig rendíthetetlen Lenin azonban nem tett mást, mint amit máskor is tett volna: írni kezdett.

Elhatározta, hogy megteszi, amit Marx elmulasztott: leírja a forradalom utáni világot. Milyen lesz, hogyan működik, hogyan élnek majd az emberek? 1916 óta forgatta már a fejében, írt is néhány vázlatot előző nyáron. Marx futuroológusnak csapnivaló volt, nem árult el sokkal többet a „proletárdiktatúra” kifejezésnél, és azt is forradalmártársától, Joseph Weydemeyertől kölcsönözte. Friedrich Engels a maga részéről hozzátette még, hogy végül „az állam elsorvad”. Lenin készségesen közbelépett, hogy kitöltse az ismeretelméleti űrt, ennek eredménye pedig az *Állam és forradalom* lett. A címet Pjotr Tkacsovtól emelte át, mint annak idején a *Mi a teendő?*-t Csernisevszkijtől.

Mit látott hát Lenin a jövőbe nézve? Nos, látott erőszakot, méghozzá jó sokat. Ahogyan írja: „Marx és Engels egész elmélete az erőszakos forradalomban gyökerezik.” Ezzel valószínűleg meglepte volna mindkettőjüket. Tény, hogy

megfordult ugyan fejükben a burzsoázia, sőt, Engels esetében egész népek kiirtásának vágyalma, de az erőszakot soha nem tartották elméletük alapvető részének. Marx forradalma nagyrészt passzív történés volt, a történelemben kódolt krízisekből természetesen kialakuló esemény. A lesújtó ökol eszményítése Lenin ötlete volt, és miután ezt magáévá tette, rá jellemző őszinteséggel vallotta be, hogy a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmeneti szakaszban szükség lesz „szigorú fegyelmezésre”, vagyis az osztályellenség erőszakos letörésére, és hogy a burzsoázia teljes szervezetét „szét kell zúzni”. Ahogyan a harmadik században Tertulianus, a keresztény teológus megígérte olvasóinak, hogy a paradicsomba jutva élvezhetik majd a kárhozottak kínszenvedésének látványát, úgy Lenin is a kielégülés esélyét lebegtetette meg olvasói előtt, miszerint hamarosan abban az üdvös tudatban élhetnek, hogy gyűlöletük tárgya az új világban megkapja majd megérdemelt büntetését.

Mi lép majd a szétfúzott állam helyébe? Nem egy újabb állam, mondja Lenin, mert Engels szerint az *állam* nem a társadalom szervezésére szolgáló szerv értéksemleges neve, sokkal inkább eszköz, amellyel „a legnagyobb hatalmú, gazdaságilag domináns osztály”, a burzsoázia „politikailag is uralkodó osztállyá válik”, így „az alávetett osztályok elnyomásának újabb eszközeit szerzi meg”. Mivel a forradalom után a proletariátus kerül majd hatalomra, a kizsákmányolás pedig (természetesen) eltűnik a föld színéről, az állam, amely nem más, mint az elnyomás eszköze, szintén megszűnik létezni. Ami szervezeti szerkezet megmarad, az biztosan nem állam lesz. Világos, ugye?

A gond mindössze annyi, hogy a forradalom utáni világot nagyon nehéz volt elképzelni. Elvégre senki sem élt még ehhez hasonlóan, legalábbis nem huzamosabb ideig. Lenin így kénytelen volt Marx és Engels az 1871-es párizsi kommünről szóló beszámolóira támaszkodni. Itt „a nép” né-

hány hónapra átvette a főnököktől a város irányítását, és csak a reakciós erők akadályozhatták meg egy új, igazságosabb, kizsákmányolásmentes világ kialakulását. Egy két hónapos, bedőlt, radikális egalitarista kísérlet nyilván tökéletesen jelzi előre, hogyan viselkednek majd a nők és férfiak a jövőben – sokkal, de sokkal jobban, mint az emberiség történelmének összes eddigi társadalmi tapasztalatának empirikus bizonyítéka. Igazából ez az *Állam és forradalom* legérdekesebb része, amikor Lenin, a gyakorlati praktikák, a támadás művészete és a cinikus manőverek nagymestere hirtelen optimista módba vált, és megpróbálja felvázolni a boldog proletárok jövőbeli világának pozitív vonásait. „Marx nem utópisztikus abban az értelemben, hogy nem talál ki vagy alkot meg új társadalmat” – írja Lenin, és annyiban igaza van, hogy Marx valóban nem dolgozta ki a részleteket. Közben Párizsról szólva Lenin képes leírni, hogy az álmodozása valójában bizonyítékokon és tényeken alapul, itt pedig már átcsap abszurdba.

Mit jelent az, hogy „az állam elsorvad”? Leninnél lenyűgözően egyszerű az egész:

Azonnal, máról holnapra le kell cserélni az állami hivatalnokok „főnökösködését” a „művezető és könyvelő” egyszerű funkciójára, melyeket az átlagos város lakó „munkásbérért” már most is el tud látni.

Igen, a jövőben gyakorlatilag mindenki képes lesz ellátni a társadalom szervezéséhez szükséges feladatokat. A hatalomvágy, a mások feletti uralkodás és a vagyonszerzés vágya eltűnik. Lenin így folytatja:

Könyvvezetés és irányítás, nagyrészt erre van szükség az első szakaszban a kommunista társadalom gördülékeny működtetéséhez. Minden polgár az állam dolgozójává válik, ideértve a fegyveres erőket is. Minden állampolgár az egyetlen, országos méretű „intézőbizottság” dolgozója és alkalmazottja lesz.

Elég, ha mindenki tisztában van a számolás meg olvasás alapjaival, és a bolsevikok seperc alatt meg is oldják ezt a világhalkormányzás dolgot.

Nem kell más, csak hogy egyenlően dolgozzanak, kivegyék részüket a munkából, és egyenlő bért kapjanak; az ehhez szükséges könyvelési és irányítási feladatokat a kapitalizmus végeletekig leegyszerűsítette a felügyelet és rögzítés leegyszerűbb mozzanataira – amelyeket minden írni és olvasni tudó ember el tud végezni –, a számtan négy alapl műveletére és a megfelelő elismervények kiállítására.

Itt jól tetten érhető, miért baj, ha egy hivatásos forradalmárt és író t bízunk meg egy ország irányításával. Leninnek soha életében egyetlen állása sem volt, kezdetben a családja, majd az írás és a párt tartotta el, fogalma sem volt arról, milyen az élet a radikális politizálás elzárt világán kívül. Később ő is megérti majd, hogy ügyvezetőkre és felügyelőkre szükség van, de életének ebben a pillanatában annyira megrészegetik saját álmait, hogy abban bízik, mindenki csakis a megfelelő dolgot fogja tenni, mert... nos, mert *azt szokta meg*.

Törekszünk a szocializmusra, mert meggyőződésünk, hogy az kommunizmussá fog alakulni, ezáltal pedig az erőszak teljesen szükségtelenné válik, hiszen megszűnik az ember ember által, csoport csoport által való kizsákmányolása. Az emberek hozzászoknak, hogy erőszak és alárendeltség nélkül betartsák a társadalmi élet alapvető normáit.

Kinyilatkoztatja, hogy „A szocializmusban mindenki irányítani fog, és hamarosan hozzászokik majd, hogy senki sem uralkodik”. Eddigi cinizmus, erőszakossága és vad, kritikus érvelése egyszerre eltűnik, és kibukkan alóla a legcsöpögősebb utópia. Egyetlen kérdésre nem kapunk csak választ: ki fogja takarítani a vécét.

Az *Állam és forradalom* mégis fontos könyv. Érzékletesen megjelenik benne, hogy egy világvége-fantázia hogyan zavarhatja össze még a leginkább elemző elme kritikai gondolkodásmódját is. Lenin forradalmár zseni volt, mindenkinél jobban átlátta a korában uralkodó káoszt, sikeresen irányította a történelem alakulását, és mindezt milyen in-

dítatásból? Egy bolond ábránd miatt. Arra használta óriási intellektusát, hogy meggyőzze saját magát és másokat a fantazmagória valóságáról. Az *Állam és forradalom* még évtizedekkel a Szovjetunió bukása után is intő jel és tanulságos olvasmány arról, hogyan képesek még kiemelkedően okos emberek is alapvetően becsapni saját magukat.

Lenin ezt karrierje elején még körmönfontan tette, amikor *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében a statisztikán keresztül torzította el a valóságot, mostanra már teljesen figyelmen kívül hagyta a tényeket, hogy egy három hónapos közösségi kísérletből kivetített vad elképzeléseit igazolhassa. A hit igazából nem is elnyomja a valóságot, mint inkább rabszolgasorba dönti, majd kizsigereli, hogy a hátukon pusztá álmokból emelhessen magának fantazmagóriapiramisokat.

Aki olvasta az *Állam és forradalom* című írást, már meg sem lepődhet, hogy a Szovjetunió ilyen csúfos véget ért. A történelem Marx által leírt tényei csak az ő képzeletében léteztek, Leninnek a forradalom utáni időkről táplált víziói pedig abszurdak voltak, ő mégis évtizedeket töltött az életéből ezt az utópiát kergetve. Teljes erőből hitt benne – mi más is tehetett volna, csak úgy felhagy az egésszel? Aligha. Az *Állam és forradalom*ban leírja, hogy az átmeneti periódus Marx elméletében, amelynek során a „proletárdiktatúra” szükséges és jogos mértékű erővel legyőzi az ellenállást, nagy mozgásteret biztosított számára. Még ki sem tört a forradalom, de ő máris megtalálta a módját, hogy az álma megghiúsulását határozatlan ideig ne kelljen beismernie. Ha pedig embereknek kellett meghalniuk azért, hogy ő tovább tagadhasson, ő azt sem bánta. Marx előre megmondta, hogy ez fog történni, természetesen csakis az emberiség boldogulása érdekében.

Ha elolvassuk a forradalom után írt műveit, amelyek titkosításának feloldására hetven évet kellett várnunk, azt ta-

láljuk, hogy még az 1920-as években is a Nyugat-Európában most már tényleg küszöbönálló szocialista forradalom várható kitöréséről ír, vagy hadsereget akar felállítani, amivel lerohanhatják Lengyelországot, hogy ezt a forradalmat sietessék. Ír arról, hogy ki kell irtani a kozákokat, felégetni Bakut, lelövetni a papokat és bevezetni a vörös terrort... Igen, ma már megismerhetjük mindazt, amit a szovjet rezsim évtizedekig eltitkolt, és levonhatjuk a következtetést, hogy Lenin egy igazi személtáda volt. De az *Állam és forradalom* a maga nevetségese semmitmondásával már akkor előre vetítette, hogy az erőszakos cselekedetek, amikkel Lenin és utódai a Szovjetunióban alattvalóikat gyötörték, be fognak következni.

Lenin meg csak írt tovább. A forradalom után is folytatta hitvitáit ellenségeivel, például *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című 1918-as műben, amelyben a diktatúrát védi a korábban csodált, német marxistával szemben, vagy *A „baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége* című írásban, amelyben az anarchisták és más szélsőbaloldaliak ellen kel ki. Új műnemekkel is gazdagította életművét: rendeletek, kiáltványok és halálos ítéletek egész sorával.

Hite, hogy az írott szó megváltoztathatja a valóságot, hatalomra kerülése és pozícióvesztése után is rendületlen és meghatározó maradt. Ez a meggyőződése olyan erős volt, hogy a forradalom után azonnal ellenőrzése alá vont minden írott szöveget.* Ezzel együtt a káros szavakat is be kellett tiltani, Lenin felesége, Krupszkaja pedig összeállította a tiltott könyvek első listáját, de olyan alaposan, hogy nemcsak a

* Az októberi forradalom után két nappal sajtórendeletet adott ki, és „átmeneti intézkedésként” cenzúrát vezetett be. A „burzsoá sajtót” érintő korlátozások azonban egyre fokozódtak, míg 1918 végére minden nem bolsevik újságot betiltottak, az irodalom, könyvtárak és oktatás területén pedig több ügynökség felügyelte, hogy csak engedélyezett szöveg jelenhessen meg. 1922-ben a sajtóbizottság konszolidálta a teljes cenzúrát a sajtóban, az irodalom és művészet terén pedig a Glavlit bürokratai döntötték el, mi engedélyezett, és mi nem.

Biblia, de még gyerekkönyvek is a veszélyesnek nyilvánított művek közé kerültek.*

Az írott szóba vetett hite kitartott két agyvérzés után is, amiknek következtében kénytelen volt visszavonulni a Kremlben betöltött pozíciójából, és visszavonulni egy újabb, ezúttal kerekeken guruló székbe, egy Moszkva melletti vidéki házba. De továbbra is úgy gondolta, hogy egyetlen feljegyzéssel megváltoztathatja a Szovjetunió kormányának szerkezetét, és semlegesítheti tanítványát, aki ekkor már központi szerepet töltött be a pártban, de akitől Lenin már féltette mindazt, amit felépített. A Lenin végrendeleteként ismertté vált levelében ezt írja:

Sztálin túlságosan goromba ember, és ez a fogyatékoság, amely teljesen elviselhető körünkben, a kommunisták közötti érintkezésben, tarthatatlan a főtitkári tisztségben. Ezért javaslom az elvtársaknak, gondolkozzanak azon, hogyan kellene Sztálint ebből a tisztségből áthelyezni.

Sztálinnak persze a gorombaság volt a legkisebb bűne. Lenin azonban elkésett, tolla erejét veszítette, miközben Sztálin, a korábban ismeretlen kaukázusi aktivista fokozatosan növelte a magáét. A Szovjetunió következő első számú írója új fejezetet készült nyitni a forradalom könyvében, és ezzel együtt a diktátorirodalomban is.

* Ezek után Krupszkáját mérvadó tudósként kezelték, az oktatásról szóló, tizenegy kötetes értekezése az 1960-as években jelent meg.

2. Sztálin

*Sztálin, a szépséges virágok
és holdfény költője*

Lenin testét, amelyből immár elszállt a világvégvárás, a szenvedély és az életet adó gyűlölet, a moszkvai szakszervezeti székházban ravatalozták fel. Békésen oszladozott, miközben odakint a tömeg órákat várakozott a fagyban és hóban, hogy beléphessen az oszlopcsarnokba, ami valaha elegáns bálók pompás helyszíne volt, de mostanra a nagy szovjet halottak kiállítótermévé alakították át. A gyászolók halk tiszteletadással csoszogtak el földi maradványai előtt. Mi lesz most, hogy a *Mi a teendő?* nagy híró szerzője csatlakozott Marx-hoz és Engelshez a szocialista szentek panteonjában?

A jövő üres lap volt ugyan, azonban Sztálinnak már tervei voltak a holttesttel. A gyengélkedő Lenin utolsó kremlbéli látogatása után nem sokkal Sztálin felvetette a Politbüro tagjainak, mennyire elfecsérelnének egy nagyszerű szimbólumot, ha Lenin testét csak úgy átengednék az enyészetnek. Sztálin szülőföldjén, Grúziában papi szemináriumban tanult, tudta jól, hogy az emberek ki vannak éhezve a szentségre, rajonganak a csodákért, és imádatlalt tisztelik a szent relikviákat. Miért ne győzhetnék le az egyházat a saját pályáján azzal, hogy megőrzik és kiállítják Lenin testét?

Három nagy hatalmú bolsevik vezető, Lev Trockij, Lev Kamenyev és Nyikolaj Buharin, valamint Lenin özvegye, Krupszkaja is irtózott Sztálin hátborzongató javaslatától, amikor híret vették. Kamenyev úgy vélekedett, hogy Lenin írói életműve sokkal fontosabb a testénél, ezért inkább a könyveiből kellene „több millió példányt” nyomtatni tisztelgésért. Ráadásul a tetem megőrzése nagyon emlékeztetett a „papi kufarkodásra”, amit Lenin annyira megvetett.

De Sztálin a szellemi és a biológiai maradványokban is felismerte az értéket, és amikor Lenin 1924. január 21-én végre kilehelte lelkét, sikerült elfogadtatnia az ötletét. A halált ugyan a bolsevikok sem tudták legyőzni, de az enyészetnek legalább megálljt parancsoltak. Lenin holttestét a Vörös téren egy földbe ástott, fagyos veremben helyezték el, hogy megmaradjon, amíg a tömeg vonul, közben a Lenin Emlékét Megőrkítő Bizottságban heves viták kezdődtek arról, hogyan tartósítsák a halott vezető testét, mielőtt az oszlásnak indul. Fagyasztással, mint a szibériai mamutok maradványait? Áztassák valami kémiai vegyületbe? Vagy a balzsamozás a legjobb?

Végül úgy döntöttek, bebalzsamozzák, mint az Egyiptomban nem sokkal azelőtt megnyitott kriptában megtalált Tutankhamon fáraót. De ez csak az első és viszonylag magától értetődő lépés: alig két hónap alatt találtak egy tudóst, aki képes volt tartósítani Lenin testét, és a Szovjetunió amúgy is meglett volna egy modern kori múmia nélkül. Lenin terjedelmes írói életműve azonban már sokkal fontosabb volt, és nehezebbnek is bizonyult átvenni felette a rendelkezés jogát. Pedig Sztálin arra is igényt tartott.

Joszif Dzsugasvili, azaz Sztálin* 1878-ban a grúziai hegyvidék Gori városában bújta elő visítva anyja méhéből. Gori az

* Leninhez hasonlóan Sztálin is sok álnevet használt élete során. Anyja Szoszónak becézte, forradalmártársai Kobának szólították, de sok más nevet is használt. Az egyszerűség kedvéért én ebben a könyvben végig Sztálinként emlegetem.

Orosz Birodalom peremének, a félreeső vidék mintapéldájának számított. A valaha hatalmas keresztény királyságot ottomán és perzsa uralkodók dobálták ide-oda egymás között, míg egy grúz király Nagy Katalin cárnőhöz nem folyamodott védelemért. A védelmet meg is kapta, néhány évtizeddel később pedig orosz katonai kormányzót is kapott mellé. Az annektálás és bekebelezés alig két évtizeddel Sztálin születése előtt fejeződött be, addigra a birodalom végérvényesen magába olvasztotta a királyságot.

Gori, a hetedik században alapított város Grúzia egyik legősibb településének számított, de ennél több érdekességet nem is nagyon lehet elmondani róla. Egy öreg erőd állt benne, és több generáción át véres ellenségeskedés folyt a helyi klánok között, ez azonban ismerős, megszokott erőszaknak számított, a kultúra részének, amit a helyiek a népdalokkal együtt szívnak magukba. Sztálin is teljesen hétköznapiak tűnt. Semmi sem utalt rá, hogy ebből a gyerekből tömeggyilkos zsarnok válik, nemhogy *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam* című világsiker könyv szerkesztője. Apja, Visszarion munkaidéjében cipész volt, szabadidejében meg részeg, anyja, Ketevan vagy Keke mosó- és takarítónőként dolgozott. Mindketten rendszeresen verték Sztálint, amíg az apa, Visszarion el nem költözött hazulról, mert onnantól Sztálin verésének feladata egyedül az anyjára hárult.

Tény, hogy az anyja nélkül Sztálin valószínűleg nem vitte volna többre, mint az apja, egy iszákos alak lett volna belőle. Sztálin összes testvére meghalt, Keke egyetlen életcélja így az lett, hogy Istentől kapott ajándéka, a fia pap lehessen. Összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a tízéves Sztálint felvegyék a helyi egyházi iskolába, ahová egyébként csak a papok fiai járhattak. Ha az egyház betartotta volna a saját szabályait, Sztálin soha nem tanult volna meg sem írni, sem oro-

szul, így később nem olvashatta volna Marx és Lenin műveit, és forradalmárnak sem állt volna.

Sztálin példáján láthatjuk hát, hogy az írástudatlanság nem szükségszerűen káros. Az, hogy megtanították olvasni, világtörténelmi jelentőségű hibának bizonyult. Ebben az esetben egy morálisan kevésbé megterhelő húzással könnyen megoldhatjuk a híres etikai dilemmát, mely szerint ha lenne egy időgépünk, megölnénk-e Hitlert kisbaba korában. Sokan nem szívesen végeznének egy bölcsőben édesen gügyögő csecsemővel, még ha tudnák is, hogy Hitler lesz belőle, Sztálin helyzete azonban más: ő alacsony származása miatt nem is járhatott volna rendes iskolába. Egy időutazó tehát több millió ember életét megmenthetné, ha egyszerűen meggyőzi az egyházi iskolát vezető testvéreket, hogy tartsák be a szabályokat. A helyi plébániának juttatott bőkezű támogatással valószínűleg el is intézhetne mindent: nincs könyv, gond sincs.

Sztálin azonban tizenöt évesen kitűnő eredménnyel végezte el az iskolát. Keke újra bevetette az összeköttetéseit, és bejuttatta őt a papi szemináriumba Grúzia fővárosában, Tbilisziben, amit akkoriban még Tiflisznek hívtak. Azt nem tudhatta, hogy a szemináriumban az ortodoxia elhivatott terjesztőit akarták ugyan nevelni a rájuk bízott fiatalokból, végeredményben azonban ateista forradalmárokat sikerült képezniük, méghozzá tömegével. Az iskolában minden világi olvasmányt tiltottak, így a diákok természetesen ezeket forgatták, és fogott is rajtuk a metely.

Nem mintha huszonegyedik századi szemmel nézve Sztálin különösebben riasztó olvasmányokkal kezdte volna az önművelést. Jó ízlése volt, akkori olvasmányait ma is klasszikusokként tartjuk számon. Kedvelte a grúz klasszikus költészetet és az orosz irodalmat. Tolsztojt, Puszkint és Csehovot olvasott, valamint Nyikolaj Gogol groteszk és Mihail Cscedrin

Orosz Birodalom peremének, a félreeső vidék mintapéldájának számított. A valaha hatalmas keresztény királyságot ottomán és perzsa uralkodók dobálták ide-oda egymás között, míg egy grúz király Nagy Katalin cárnőhöz nem folyamodott védelemért. A védelmet meg is kapta, néhány évtizeddel később pedig orosz katonai kormányzót is kapott mellé. Az annektálás és bekebelezés alig két évtizeddel Sztálin születése előtt fejeződött be, addigra a birodalom végérvényesen magába olvasztotta a királyságot.

Gori, a hetedik században alapított város Grúzia egyik legősibb településének számított, de ennél több érdekességet nem is nagyon lehet elmondani róla. Egy öreg erőd állt benne, és több generáción át véres ellenségeskedés folyt a helyi klánok között, ez azonban ismerős, megszokott erőszaknak számított, a kultúra részének, amit a helyiek a népdalokkal együtt szívnak magukba. Sztálin is teljesen hétköznapiak tűnt. Semmi sem utalt rá, hogy ebből a gyerekből tömeggyilkos zsarnok válik, nemhogy *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam* című világsiker könyv szerkesztője. Apja, Visszarion munkaidejében cipész volt, szabadidejében meg részeg, anyja, Ketevan vagy Keke mosó- és takarítónőként dolgozott. Mindketten rendszeresen verték Sztálint, amíg az apa, Visszarion el nem költözött hazulról, mert onnantól Sztálin verésének feladata egyedül az anyjára hárult.

Tény, hogy az anyja nélkül Sztálin valószínűleg nem vitte volna többre, mint az apja, egy iszákos alak lett volna belőle. Sztálin összes testvére meghalt, Keke egyetlen életcélja így az lett, hogy Istentől kapott ajándéka, a fia pap lehessen. Összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a tízéves Sztálint felvegyék a helyi egyházi iskolába, ahová egyébként csak a papok fiai járhattak. Ha az egyház betartotta volna a saját szabályait, Sztálin soha nem tanult volna meg sem írni, sem oro-

szul, így később nem olvashatta volna Marx és Lenin műveit, és forradalmárnak sem állt volna.

Sztálin példáján láthatjuk hát, hogy az írástudatlanság nem szükségszerűen káros. Az, hogy megtanították olvasni, világtörténelmi jelentőségű hibának bizonyult. Ebben az esetben egy morálisan kevésbé megterhelő húzással könnyen megoldhatjuk a híres etikai dilemmát, mely szerint ha lenne egy időgépünk, megölnénk-e Hitlert kisbaba korában. Sokan nem szívesen végeznének egy bölcsőben édesen gügyögő csecsemővel, még ha tudnák is, hogy Hitler lesz belőle, Sztálin helyzete azonban más: ő alacsony származása miatt nem is járhatott volna rendes iskolába. Egy időutazó tehát több millió ember életét megmenthetné, ha egyszerűen meggyőzi az egyházi iskolát vezető testvéreket, hogy tartsák be a szabályokat. A helyi plébániának juttatott bőkezű támogatással valószínűleg el is intézhetne mindent: nincs könyv, gond sincs.

Sztálin azonban tizenöt évesen kitűnő eredménnyel végezte el az iskolát. Keke újra bevetette az összeköttetéseit, és bejuttatta őt a papi szemináriumba Grúzia fővárosában, Tbilisizben, amit akkoriban még Tiflisznek hívtak. Azt nem tudhatta, hogy a szemináriumban az ortodoxia elhivatott terjesztőit akarták ugyan nevelni a rájuk bízott fiatalokból, végeredményben azonban ateista forradalmárokat sikerült képezniük, méghozzá tömegével. Az iskolában minden világi olvasmányt tiltottak, így a diákok természetesen ezeket forgatták, és fogott is rajtuk a metely.

Nem mintha huszonegyedik századi szemmel nézve Sztálin különösebben riasztó olvasmányokkal kezdte volna az önművelést. Jó ízlése volt, akkori olvasmányait ma is klasszikusként tartjuk számon. Kedvelte a grúz klasszikus költészetet és az orosz irodalmat. Tolsztojt, Puszkint és Csehovot olvasott, valamint Nyikolaj Gogol groteszk és Mihail Scsedrin

gúnyos szatíráit. Csak úgy falta Dosztojevszkij *Ördögök* című regényét, ami egy jövődöbeli forradalmár számára érdekes választásnak tűnhet, hiszen a szerző az orosz radikálisokat zavarodott, megalomániás, perverz gyilkosokként ábrázolja. Sztálin, a tanulófélben lévő mesteri cselszövő talán az összeesküvések érzékletes bemutatását élvezte benne, de lehet, hogy egyszerűen csak a vérontás és a halál tetszett neki.

Sztálin könyvlistáján szerepeltek még a nagy francia írók és társadalomkritikusok, Balzac, Zola, Maupassant és Hugo, akik mára mind kökemény klasszikusnak számítanak. Kiváltképpen kedvelte Hugo *Kilencvenhárom* című regényét – a jakobinus terrorról szóló mű ismét érdekes választás. Szerepel benne egy Cimourdain nevű, papból lett forradalmár, aki a bíróság tagjaként halálos ítéleteket osztogat, guillotine-nal fejezteti le ellenségeit. Ez az irodalmi előjelek meglehetősen durva példája, a szöveg pontosan leírja egy bizonyos olvasó későbbi átalakulását. De a fiatal szeminarista mást is tanulhatott a könyvből. A cím az 1793-as évre utal, amikor a jakobinusok tizenegy hónapos lefejezés- és általános kivégzésorgiába kezdtek, és több tízezer áldozatot ejtettek, hogy fenntartsanak egy homályosan körülírt utópiát.

Hugo radikális főhősei a Vendée régióban kitört „reakciós forradalmat” igyekeznek erőszakkal elfojtani. Hugo szemében a breton „vademberek” ellenforradalmárok voltak, akik megpróbálták megállítani az emberiség végtelen boldog jövő felé haladó menetét. Fogta hát a vértől áztatott valóságot, és az irodalom segítségével vonzó mítoszt kerekített belőle. Vendée népességének harmada meghalt akkor, számuk nagyjából megegyezik Pol Pot kambodzsai áldozatainak számával. Később Sztálin is felbérelt egy sor író, hogy egy rettenetes, erőszakos tettektől hemzsegó korszakot hasonlóképpen változtassanak át a történelmi átalakulás hőskorává. Nehéz elképzelni, hogy Sztálin tizenöt évesen, Victor Hugót olvasva azon elmélkedik, hogyan használható az irodalom

a történelem manipulálására és leplezésére, de az akkor is feltűnő, hogy éppen egy olyan könyvhöz vonzódott, amely bemutatja, hogyan szolgálhatja az írás a mindent megszépítő hazugságot.

Sztálin kedvenc könyve *Az apagyilkos* lett. Szerzője Alekszandr Kazbegi, nemesi származású pásztor, aki előszere-ttel riogatta pásztorársait a láncon tartott medvéjével. Kazbegi helyi kulturális részletekkel teletömött melodramákat írt, és olyan jól keresett velük, hogy ő lett Grúzia első főállású írója – legalábbis addig, amíg a birodalmi cenzor tiltólistára nem tette a túlzott cárizmuskritikája miatt. Kazbegi szegényen és kétségbeesetten halt meg a moszkvai diákévei alatt összeszedett szifiliszben 1893-ban.

Az apagyilkos főhőse, Koba, egy Robin Hood-szerű bandita csatlakozik a szegény, de nemes hegylakók védelmében az oroszokkal és helyi kollaboráns nemesekkel harcoló bűnözőbandához. Ez volt Sztálin *Mi a teendő?*-je. Nem egy fellengzős, ultradidaktikus regény (bár Sztálin Csernisevszkij írását is kedvelte), hanem a vérbosszúra, önbíráskodó igazságszolgáltatásra és mások vagyonának erőszakos kisajátítására sarkalló vad, romantikus vágytól vezérelt mű. Sztálin olyan nyira azonosult a főhőssel, hogy felvette a Koba nevet, és 1917 előtt minden más álnévénél gyakrabban használta. Egy barátja később így emlékezett vissza erre: „Szoszó istenként tisztelte Kobát, benne találta meg élete értelmét. Kobának kezdte nevezni magát, és ragaszkodott hozzá, hogy mi is így szólítsuk. Az arca felragyogott a büszkeségtől, amikor valaki így hívta.” Tehát míg Lenin irodalmi hőse, Rahmatov a modernitás és radikalizmus megtestesítője volt, addig Sztáliné egy ősi küzdelmeket vívó, örök és felsőbbrendű igazságtól vezérelt hegylakó. A jövő mészárosa a lelke mélyén romantikus alkat volt.

A Sztálin lelkében duzzadó romantika versek formájában ki is csordult. Íme a *Reggel* című műve.

Nyiladoz a rózsabimbó,
Kék az ibolya már,
Lágyan fújdogál a szellő,
A mező csupa liliomszál.

Pacsirta kedves éneke
Száll a felhők felett,
S a bokron a fülemüle
dalol a gyermekeknek:

„Ó, virágok, én Grúziám!
A hazámban legyen béke,
Most azért szól az imám,
Búbajnak legyen vége!”*

Fordításban természetesen nehéz pontosan megítélni, van-e valami értéke a versnek, de a virágokról, madárkáról és hazáról szóló áradozás nagyon úgy hangzik, mint a hagyományos, tizenkilencedik századi, fájdalmasan silány ömlengések. Az ilyeneket százszámra ontották a kis országok nagy poétái, mi pedig boldogan szállunk sírba anélkül, hogy ismernénk őket, nemhogy elolvasnánk a műveiket. Sztálint legalább a fiatal kora menti: tizenöt éves volt csak, amikor ezt írta, így elnézhetjük neki, hogy klisékre támaszkodott.

Akárhogy is, a pelyhedző állú szeminarista nagy sikert aratott kortársai körében. Amikor műveit bevitte megmutatni Grúzia legtekintélyesebb irodalmi folyóiratának, az *Iveriának* a szerkesztőségébe, a magazin szerkesztője, Ilia Csavcsavadze herceg, aki maga is elismert költőnek számított, azonnal elfogadta öt versét publikálásra. A szocialista folyóirat, a *Kvali* egy hatodikát is megjelentetett. A *Reggelt* olyan nagyra érték-

* A magyar fordítás itt megtalálható: [https://blog.poet.hu/jonaibalazs/sztalin:-reggel-\(vers-sajat-forditas\)](https://blog.poet.hu/jonaibalazs/sztalin:-reggel-(vers-sajat-forditas))

kelte a közönség, hogy beválogatták egy népszerű iskolai olvasókönyvbe, az *Anyanyelvbe*, pedig ez még a forradalom előtt történt, írja meg még csak egy ismeretlen forradalmár volt. A vers az 1960-as évekig szerepelt is a tankönyvben, néha az író nevének megjelölésével, néha anélkül.

Sztálin angol fordítója, Donald Rayfield szerint a költői munka igazából nem is rossz, gördülékeny képiséggel és nyelvi minőséggel egyesíti a perzsa, grúz és bizánci költészeti hagyományokat.* Sztálin szavai szárnyra kaptak, amikor lelke együtt rezgett a szép virágokkal és hazájának természetével. Kellemes érzés belegondolni, hogy ha nem csábította volna el őt Marx és tanítványainak leegyszerűsített, apokaliptikus világnézete, a Goriban alkotó fiúra ma nem nagyszerű gyilkosként, hanem nagyszerű költőként emlékeznénk. Bár a grúz költők ismertségét figyelembe véve valószínűleg egyáltalán nem emlékeznénk rá, de én azt sem bánnám.

A szemináriumban Sztálin hite és vallási meggyőződése elpárolgott, a forradalmi szövegek olvasása pedig a földi paradicsom megvalósítása felé fordította ismeretelméleti érdeklődését. 1899 májusában kiugrott a papneveldeből, és a tifliszi csillagvizsgálóban helyezkedett el hivatalnokként. Munkája nem volt megterhelő, rengeteg ideje maradt mellette Marxot, Lenint, Plehanovot és társait olvasni, miközben magas minőségű európai prózát és lírát is fogyasztott. Két munkáskört is vezetett, itt Marxról szónokolt a proletariátusnak, míg 1901 márciusában a cári titkosrendőrség be nem gyűjtötte az elvtársait. Sztálin elmenekült a városból.

Figyelme ekkor a líráról a próza felé fordult, cikkeket jelentetett meg a *Brdzola* (Harc) című illegális marxista újság-

* Az mindenképpen igaz, hogy Sztálin legalább Leninnél tehetségesebb költő volt. Lenin egyetlen, a szibériai száműzetésének faluját dicsőítő ódával járult hozzá a versek világához.

A költemény így kezdődik: *Susenszkojében, a Szaján-hegység lábánál...* És így is végződik. Úgy tűnik, a múzsza négy szó után elhagyta őt.

ban. Az első neki tulajdonított cikk (1901 szeptemberében jelent meg, ez lett később az *Összegyűjtött művek* első kötetének első írása) elég gyengén sikerült: ír valamennyit a munkások öntudatának fejlesztéséről, majd ostobaságuk miatt támadja kicsit az európai marxistákat, de semmi jele nem látszik annak, hogy egy (akár csak kezdetleges formában alkotó) szellemóriással lenne dolgunk.

Következő próbálkozása már tartalmasabbnak mondható. A *Brdzola* 1901 végén, 1902 elején megjelent, második és harmadik számában *Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt és legközelebbi feladataiban* egyfajta tanítóként vezeti végig az olvasót a szocializmus történetén. Leninnel ellentétben az ő egyénisége háttérbe szorul, nem jelenik meg az írásaiban. Sokkal fegyelmezettebb alkotó, nem hajlamos elkalandozni, odaszúrásait pedig a cárnak tartogatja, nem támad marxistatársaira. Idegenvezetőként szerényen a háttérbe vonulva csak azzal törődik, hogy az olvasó megértse, hogyan jutottunk az angol utópikus szocialista Robert Owenhez hasonlókától az Oroszországban és Európában uralkodó szörnyű állapotokig.

Ebben a bevezetésben azonban némely bekezdésben felbukkan a romantikus Sztálin is, például így:

Sok vihar söpört végig Nyugat-Európán, sok vérfolyam áztatta, mikor az emberek megpróbálták véget vetni a kisebbség többség általi elnyomásának, de a győtrelem nem enyhült, a sebek nem gyógyultak, a fájdalom napról napra elviselhetetlenebbé vált.

Sztálin alig néhány oldal alatt eljut az utópikus szocializmus kudarcától Marx „felfedezésein” át a szociáldemokrácia kialakulásáig. Leninnel ellentétben, aki mindig úgy írt, mintha ő lenne a középpont, melytől a többi marxista eltávolodott, Sztálin alapvetően provinciális: a tőle távoli, érdekesebb vidékeken kitört forradalmakról és intellektuális csatákról ír. Népszerűsítő szerepet is szán magának, könnyedén kezeli saját marxizmusát, kerüli a szakzsargont, és

közérthetően összefoglalja a nagy tekintélyek írásait a (maga elé képzelt) nagyközönség számára.

De van valami, ami ennél is meglepőbb: Sztálin sokakkal együttérző. Nemcsak a proletariátus, de minden elnyomott réteg iránt empátiát és szolidaritást igyekszik ébreszteni olvasóiban. A volt szeminarista a prédikációkban megszokott ismétlődő szerkezettel sorolja fel a végtelen szenvedést:

Iga alatt nyögnek az orosz parasztok, kiket legyengít az éhezés, szegénységben tartanak az adóterhek, kik ki vannak téve a kapzsi burzsoá kereskedők és a „nemes” földesurak kényének-kedvének. Iga alatt nyögnek az egyszerű városi emberek, az állami és magánirodák kishivatalnokai...

És így tovább. Sőt, Sztálin szerint gyakorlatilag mindenki „iga alatt nyög”. A nyögők listája a végtelenségig folytatható:

- az alsó burzsoázia
- a középburzsoázia
- a burzsoázia művelt része
- a tanárok
- az orvosok
- a jogászok
- az egyetemi hallgatók
- a középiskolai tanulók
- a lengyelek
- az örmények
- a grúzok
- a finnek...

Nem is beszélve:

- az örökké üldözött és megszegyenített zsidókról.

Sztálin még az Orosz Birodalom bizarr vallási szakadárjait is külön megemlíti, akik között találni orgiákat rendező és önostorozó csoportokat is. Úgy tűnik, huszonkét évesen Sztálin minden elnyomottat szeret. Annyira előnti az empátia, hogy kénytelen megálljt parancsolni magának:

Iga alatt nyögnek... de lehetetlenség felsorolni az összes elnyomottat, az orosz zsarnokság üldözöttjeit. Olyan sokan vannak, hogy ha tudnának róla, és ha tudnák, ki a közös ellenségük, Oroszországban az elnyomó rendszer egyetlen újabb napot sem érne meg.

Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt és legközelebbi feladatait ma már szinte senki nem olvassa, pedig a zsarnokságot tanulmányozók számára tanulságos dokumentum. Először is megjelenik benne, hogy bár Sztálint néha elragadják a retorikai tirádák, még eközben is hajlamos a nagy és diverz társadalmat kezelhető csoportok listájára bontani és osztályozni. Másodsorban a „nyögő” demográfiai csoportok felsorolásával kényelmesen, előre összeszedi mindazokat, akiket a következő néhány évtizedben ő maga fog majd üldözni vagy kiirtani. Írásában elutasít néhány módszert is (például az erőszakos oroszosítást), amit hatalomra kerülve bőszen alkalmaz majd.

Korai írásaiból kiderül, hogy Sztálin akkoriban még nem fedezte fel gonosz énjét. Még csak nem is kiáltott egyenesen forradalomért, Vano Kecskoveli szerint a *Brdzola* alapítója rendszeresen kiabált vele, mert túl visszafogottnak tartotta. Vessük ezt össze Leninnel, aki huszonegy évesen a kisujját sem mozdította, hogy megakadályozza több ezer paraszt éhhalálát, csak mert hitt benne, hogy ez siertetheti a forradalmat. Leninnel ellentétben Sztálinnak gyakorolnia kellett, hogy szörnyeteggé váljon.

Sztálin megkezdte hát forradalmi írói karrierjét, de mivel ő valóban a munkásosztályból származott, olyan akadályokat is le kellett küzdenie, amilyenekkel más elméleti forradalmárok nem szembesültek. Például a krónikus pénzhíányt. Ő Engelsszel, Leninnel vagy a forradalmár herceggel, Pjotr Kropotkinnal ellentétben nem támaszkodhatott a családi örökségre, amelyből finanszírozhatta volna a gondtalan gondolkodást, márpedig a jelek szerint erre szükség van, ha az

ember radikális gondolkodóként és a proletariátus bajnoka-ként szeretne magának hírnevet szerezni. Támogatója sem volt, akitől állandóan pénzt kérhetett volna, mint Marx.

Bimbódzó irodalmi pályájának az sem tett jót, hogy letartóztatták és száműzetésbe küldték, mivel neki alantas származása miatt nem járt olyan kényelmes száműzetés, mint a nemesi származású Leninnek. 1902-ben Sztálint ugyanis a *Brdzola* munkatársainak nagy részével együtt elfogták, egy évre börtönbe dugták, majd 1903 végén Szibériába vitték. Ez volt az első az elfogatások és száműzetések hosszú sorában, a himlőhelyes grúz ugyanis az ezt követő tizennégy évben egyfajta tréfát kezdett játszani a cári hatóságokkal: rendszeresen megszökött a fogságból, azok pedig újra meg újra elkapták és rabosították.

Sztálin a Lenin által is alapított *Iszkra* és Lenin többi művének lelkes olvasója volt. A szövegekből arra a meggyőződésre jutott, hogy Leninben egy rettenthetetlen „hegyi sást” tisztelhet, aki „az orosz forradalmi mozgalom járatlan útján” vezeti a pártot. Évekkel később azt is állítja majd, hogy száműzetésének ebben a szakaszában személyes levelezést folytatott a bolsevik vezetővel, és hogy egy Lenintől kapott, a pártot erősen kritizáló feljegyzés „kitörölhetetlen” nyomot hagyott benne. Az igazság az, hogy Sztálin soha nem levelezett Leninnel, és nem is kapott tőle ilyen feljegyzést. A vezért túlságosan lekötötte a mensevikekkel vívott szövegábrorú, nem jutott ideje írogatni egy ismeretlen, Szibériában rekedt grúz forradalmárnak. Sztálin azon pamfletek egyikére utalhatott, amiket Lenin sorozatban ontott pártbéli ellenfelei legyőzésére, de mivel a memóriája kitűnő volt, hazudozásra való hajlama pedig végtelen, szinte biztosan tisztában volt vele, hogy ezt a történetet csak ő találta ki. Ennek azonban legalább volt valami valóság alapja. Sztálinnak akkoriban olyan szoros kapcsolata lehetett Lenin szövegeivel, hogy talán valóban úgy érezte, a vezér közvetlenül őt szólította meg.

Ami Lenin testi valóját illeti, nos, a hús és vér nem érhetett fel a szó valóságához. Az 1905-ben kitört forradalom újra Tifliszben érte Sztálint, decemberben társai elvitték Finnországba egy bolsevik konferenciára, ahol személyesen is találkozott a „hegyi sassal” (ez volt a kedvenc metaforája Leninre). A szövegekből kirajzolódó, tüzet hányó szuperértelmiségi képe és a valóság közötti ellentét azonban kellemetlenül érintette. Későbbi visszaemlékezésében azt írta: „Nagy embert vártam, nemcsak politikai értelemben, de, ha tesszik, fizikai formában is nagyot, hiszen Lenin a képzeletemben mindig fenséges, tiszteletet parancsoló óriásként jelent meg. Mily nagy volt kiábrándultságom, amikor egy teljesen hétköznapi, az átlagosnál alacsonyabb, és a közönséges halandóktól semmiben, de semmiben nem különböző embert találtam!” De minden megváltozott, amint Lenin megszólalt. Sztálint lenyűgözte Lenin „logikájának ellenállhatatlan ereje”, de azért mégsem annyira, hogy gyáván támogatni kezdjen olyan ügyeket, amelyekkel nem értett egyet. Sőt, Sztálin az új дума megalakulása előtt a bolsevikok kiválasztáson alapuló részvételének kérdésében is szembehelyezkedett Leninnel.

Leninre is nagy benyomást tett Sztálin, felismerte benne a projektmenedzsment és úgy általában a bűnözés iránti tehetséget. A valaha virágokról és a szülőföldről verselő poétában feltámadt a benne rejlő Koba, és nekilátott, hogy megszervezze az átveréseket, zsarolásokat, fenyegetéseket, védelmi pénzeket, bankrablásokat és alkalmanként még emberrablást is, hogy Lenin parancsára pénzt teremtsen elő a bolsevikok számára. Jól jött az összeesküvések terén szerzett tapasztalata is, mivel a szociáldemokrata párt hivatalosan tiltotta a bankrablást. Így miközben Sztálin 1907-ben az ötödik pártkongresszuson Londonban járt, hogy megvitassa a forradalom előremozdításának stratégiáját, időt szakított arra is, hogy Leninnel megtárgyalja, hogyan raboltat ki az embereivel egy tifliszi bankot. Sztálin ügynökei tíz bombát

robbantottak, lovakat és embereket szaggattak cafatokra, de 250 000 aranyrubellel távoztak a helyszínről. A pénzt azonnal továbbították is Leninnek Finnországba.

Sztálint ekkorra vezető bolsevikként tartották számon Grúziában, a „Kaukázusok Leninje” elismerő nevet is elnyerte. Egy alapvető vonásban azonban különbözött tőle: míg Lenin a fotelben ülve gondolkodott és írt, addig Sztálin a gyakorlatias feladatokra összpontosított, így viszonylag kevés ideje jutott szöveggyártásra. Az *Összegyűjtött művekben* az 1901–1913 közötti időszak mindössze két cseenevész kötetet tölt meg, míg Lenin ugyanannyi idő alatt tizenöt kötetnyi szöveget termelt. De annak a két kötetnek már a létezése is elárulja, hogy Sztálin még a földalatti mozgalom eme mozgalmas időszakában sem hagyott fel az irodalmi alkotással. 1907 számára nem csak a nemzetközi forradalmi szervezkedés, rablás és bombarobbanás éve volt, ugyanis ekkor indított újabb lapot *Mnatobi* (Fáklya) néven, amelyben már azt is jelezte, milyen komolyan helyet szeretne találni magának az előkelő forradalmárok köreiben: orosz nyelvre váltott ugyanis. Így már a birodalom összes vezető marxistája olvashatta műveit, nem mintha vezető marxistából olyan sok maradt volna, Sztálin karrierépítése ugyanis egybeesett a birodalom terror- és földalattimozgalom-ellenes erősebb fellépésével, és ennek következtében a szociáldemokrata párt tagságának drasztikus megcsappanásával. 1907 tavaszán Sztálin potenciális közönsége még kemény 150 000 főt számlált, de rövid idő alatt ennek töredékére fogyott.

A hatósági szigor egybeesett egy személyes tragédiával is: Sztálin első felesége, Kato 1907 novemberében elhunyt, őt pedig nem sokkal ezután, 1908 márciusában letartóztatták. Sztálin ekkor sem hagyott fel forradalmári tevékenységével, a rendőrséggel folytatott macska-egér harca pedig új, mozgalmasabb szakaszba lépett: évekig gyors tempóban követték egymást a letartóztatások és szökések. Mindez egy kicsit

sem hátráltatta Sztálin mozgalmi pályafutását. 1912-ben a Központi Bizottság tagjává választották, a birodalom vezető bolsevikjai közé, ő pedig a fővárosban új, naponta megjelenő újságot alapított *Pravda* néven. Elismerésre méltó teljesítmény volt ez: a hegyvidéki bugris, aki tízévesen tanult csak meg oroszul, és soha nem szabadult meg torokhangú grúz akcentusától, szerkesztőként hatalmat kapott egy sor művelt, orosz anyanyelvű és gyakran burzsoá származású szerző felett. Az első szám április 22-én került utcára, ezt követően a rendőrség azonnal újra letartóztatta Sztálint. Ezúttal Észak-Szibériába száműzték, ő pedig mindössze harmincnyolc nap elteltével újra megszökött, és szeptemberre már újra Szentpéterváron irányította a *Pravda* szerkesztőségét.

Sztálin vasakarató szerkesztőnek bizonyult. Az év elején a bolsevikok hivatalosan is különváltak a mensevikektől, októberben azonban mindkét pártot beválasztották a birodalmi dumába. Sztálin sokkal kevésbé ellenezte a két párt együttműködését, mint Lenin, és ez a nézet a *Pravda* szerkesztőségi elveiben is tükröződött. Lenin tombolt dühében, és sorra írta a kérlelhetetlenül mensevikellenes álláspontot hirdető cikkeit. Sztálint azonban nem lehetett megfélemlíteni: összesen negyvenhét benyújtott cikket utasított vissza a „hegyi sastól”. Eközben a *Pravda* a birodalom legnépszerűbb szocialista napilapjává lépett elő a maga napi negyvenezer eladott példányával.

Lenin úgy oldotta meg a problémát, hogy előléptette az elenszegülő szerkesztőt. Bécsbe küldte, és egy fontos elméleti munkát bízott rá: a Kaukázus feltörekvő csillagának tanulmányt kellett írnia a „nemzeti kérdéstről”, ebben pedig meghatározni az elnyomott nemzeti kisebbségek nemzetalkotó vágyának helyes, igazán marxista kezelésének módját egy multinacionális állam keretein belül. Sztálin számára ez igazi áttörést jelentett, hiszen tudta, mennyire imádják

a bolsevikok az írott szót. Egy évtizeddel azután, hogy vidéki pamfletíróként színre lépett, most végre valóban kivívhatta magának a hön áhított pozíciót az intellektuális körökben.

Így hát 1913 januárjában az osztrák fővárosban találta magát néhány tehetős marxista társaságában. Barátságot kötött Nyikolaj Buharinnal, a párt nagyra becsült gondolkodójával (akit néhány évtizeddel később majd megölet). Olvasott, írt, és Oroszországba való visszatérése után benyújtotta *Szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés* című tanulmányát a *Felvilágosodás* című folyóiratnak. Ahogyan Lenin a *Mi a teendő?*-nek köszönhetette új, forradalmi nevét, úgy a néhai Dzsugasvili is ezzel az esszével teremtett magának újat: ekkor használta másodjára a Sztálin álnevet.

A *Szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés*, vagy ahogyan újabb kiadásai közül némelyikben megjelent, a *Marxizmus és a nemzeti kérdés* című esszében Sztálin már nem is hasonlít a serdülő költőre vagy a bakui pamfletíróra, ez a Sztálin semmit nem érez a virágok és hegyek iránt, vagy ha mégis, nem hagyja, hogy ez elvonja a figyelmét. A romantikus, érzelmi színezetű hangnak nyoma sem maradt, elűzte a zord, kimerítő, logikától nehézkes stílus, amely elméleti megalapozottságot hivatott nyújtani a közönségnek.

A műben Sztálin tiszteletben tartja a narratíva vezetésének alapvető szabályait, amelyekről a türelmetlenebb Lenin oly sokszor megfélekezett. Nem ugrik fejest egy nehézkes elméleti kérdés megtárgyalásába, az in medias res helyett először felvázolja az esszé kontextusát, a marxista politika 1905-öt követő krízisét. Beismeri, hogy a szocializmus vesztett fényéből, és a nacionalizmus radikális erőként tört a felszínre. Fájlalja, hogy „a zsidók között terjed a cionizmus, Lengyelországban növekszik a hazafias sovinizmus, a tatárok között pedig terjed a pániszlamizmus”, panaszkodik, hogy az „örmények, grúzok és ukránok körében elharapó-

dzik a nacionalizmus”, nem beszélve arról, hogy „a kispolgárság általában egyre jobban hajlik az antiszemitizmusra”. „A nacionalizmus áradata elnyelheti a munkások tömegét.”

Sztálin szerint még ennél is rosszabb, hogy a nacionalizmus a szociáldemokratákat is megrontja, pedig azoknak igazán tudniuk kellene, hogy ez helytelen. Különösen erős kritikával illeti a Bundot (a szociáldemokrata mozgalmon belüli, szekuláris zsidó szervezetet), a vád szerint a csoport tagjai nacionalista célokat követnek. Sztálin a Kaukázusi Párt tagjait is célba veszi, amiért azok „kulturális és nemzeti autonómiát követelnek”. Ezek a nacionalisták Sztálin szerint aláássák „az oroszországi nemzetek proletárjainak közösségét”.

Erre az eretnekségre és általános ideológiai tisztátalanságra válaszul Sztálin ahelyett, hogy az ellenség fejét követelné, könyörtelen, egész pályás, fáradhatatlan szemantikai lerohanással válaszol. Mert mi is a *nemzet*?, kérdi ő. Mint megtudjuk, a válasz meglehetősen összetett. Sztálin több mint kétezer szóban járja körül az összes lehetőséget, szorgalmasan kutatja a jó megoldást, miközben kritizálja a hibás válaszokat. Roppant módszeresen és behatóan érvel, de ezt nem pusztá pedantériából teszi: mélyen hisz a szavakban, Konfuciusszal vallja, hogy „a bölcsesség ott kezdődik, hogy a dolgokat nevükön nevezzük”.

Ismerve, hogy később a hazugság milyen magas fokára jut el a Szovjetunió vezetőjeként, meglepő, hogy itt nem akar öszszemosni semmit, nem szándékozik félrevezetni, és nem is kerüli a nehézségeket, nem akar tömény, homályos és érthetetlen nyelvbe csomagolni logikai abszurdításokat. Aggályosan vigyáz, hogy tisztán és érthetően írjon, biztos a megfogalmazott kritikákban, hisz az érveiben. Hatalmas terjedelmű szövegeket szentel csak annak, hogy pontosan definiálja a használt fogalmakat, és nem csak a *nemzetét*. Röviden: az igazságot keresi.

Ami a *nemzetet* illeti, erre jut:

A nemzet egy, a történelem során kialakult, szilárd közösség, mely a közös nyelv, közös terület, közös gazdasági élet és a közös kultúrában testet öltő lelkeség alapján szerveződik.

Majd hozzáteszi:

Hangsúlyoznunk kell, hogy a fent felsorolt jellemzők egyike sem elég önmagában a nemzet meghatározásához. Sőt mi több, egyetlen jellemző hiánya már elég a nemzet megszűnéséhez.

Erre a definícióra támaszkodva módszeresen ízekre szedi mindenki álláspontját, akivel nem ért egyet. Megtalálta a szó valódi jelentését, innentől fogva nem maradhat bizonytalan pont, innentől fogva csak helyes és helytelen létezik. A területi egységhez ragaszkodva gyorsan megsemmisíti a Bund nacionalista vágyait, hiszen a zsidóknak nincsen egy közös területük vagy nyelvük, így kizárt, hogy „nemzet” legyenek. Hosszasan cáfolja az osztrák marxisták kedvelt fogalmát, a „kulturális autonómiát” is, ami a nemzet által lakott területtől függetlenül létezik. Ezt burzsoá jelenségnek tartja, amely aláassa az osztályharcot. Az „emberek sajátos nemzetiségi jegyeinek megőrzése és támogatása” szerinte retrográd badarság, ami csak konzerválna egyértelműen pusztulásra érett szokásokat, például a kaukázusi tatárok önostorozását vagy a grúzok között megjelenő vérbosszút. Ő inkább Marx 1840-es jóslatára hagyatkozik, mely szerint „a nemzetek közötti különbözőség és ellenségeskedés napról napra fokozatosan eltűnik”, a „proletariátus hatalma pedig felgyorsítja ezt a folyamatot”.

Miután négy fejezetben megsemmisítette ellenfelei érveit, Sztálin fellebbenti a fátylat a megoldásról, amelyet Oroszországnak szán: regionális autonómia a „kikristályosodott egységeknek, úgy mint Lengyelország, Litvánia, Ukrajna, Kaukázus stb.”. Ezen területek nemzeti kisebbségei szavatoltan használhatják saját nyelvüket, működtethetik saját iskoláikat, sőt még „vallási szabadságot” is kapnak. Ez a területi autonómia azonban nem jelent nemzeti önrendelkezést, Sztálin nem

szövetségi államrendszerről beszél, mert az szerinte a szeparatizmus melegágya, és elvonja a munkások figyelmét az osztályharcról, amely minden kulturális különbség felett áll. Területi autonómia szerinte csak az „internacionalizmus alapján” létezhet úgy, hogy egyetlen párt fogja össze a nemzetek minden munkását az osztály-hovatartozásuk alapján, és csak elnézi a kulturális különbségeket. „A szervezet nemzetközi volta a testvéri érzület iskolájaként szolgál, és az internacionalizmus nevében hatalmas agitációs befolyással bír.”

Sztálin tehát ellenzi a nemzeti és kulturális önrendelkezési jogokat. Ezek szerint a régió területén élő nemzetek nem is léphetnek ki a birodalomból? Dehogynem, írja Sztálin. „A nemzet tetszése szerint szervezheti életét. Jogában áll autonómiájára alapítani életét. Joga van szövetségi kapcsolatba lépni más nemzetekkel. Joga van elszakadni. A nemzetek függetlenek, és minden nemzet azonos jogokkal bír.”

Mindez meglepően liberálisnak tűnhet, de Sztálin okos kivételeket is épít a rendszerbe, amelyek már nagyon is valószínűtlenné teszik egy nemzet elszakadását. A szociáldemokrácia nagy hangsúlyt fektet a proletariátus védelmére, és ha a párt úgy ítéli meg, hogy a nemzeti autonómia sértené a munkáosztály érdekét, nem fogja azt támogatni. Ezáltal Sztálin a multinacionális és soknemzetiségű marxista állam olyan képet tervezte meg, amelyben a nemzeti értékek alá vannak vetve a párt által meghatározott osztályérdekeknek. Ezzel a kérdéssel sok más marxista teoretikus is foglalkozott már, Sztálin eposzában csak az a figyelemre méltó, hogy egy ismeretlen kiugrott kispap tíz év leforgása alatt elkezdte átültetni a gyakorlatba az elképzeléseit, és ezzel milliók sorsára gyakorolt hatást.*

* A Szovjetunió 1920-as évek eleji megalakulásának idején Sztálin még nem rendelkezett teljhatalommal, kénytelen volt megalkudni a szövetségi rendszer kérdését illetően. Az osztályt azonban hajthatatlanul felsőbbrendűnek tartotta nemzetnél és kultúránál, így a köztársaságok számára a kilépés a Szovjetunió történetének túlnyomó részében csak álom maradt.

Mindez azonban még a távoli jövő kérdése. Ami Sztálint illeti, a *Marxizmus és a nemzeti kérdés* című műve a marxista elmélet komoly részévé vált ugyan, írója azonban egy slágeres szerzőnek bizonyult, képtelen volt karriert építeni korai sikerére. Nem sokkal az esszé megjelenése után ismét letartóztatták, és négy évre a nagy szibériai semmibe száműzték, ő pedig az északi sarkkör környékéről már nem tudott megszökni úgy, mint eddig. Olyan messzire került a tűztől, hogy Lenin el is felejtette a nevét, 1915-ben levélben kétszer is rákérdezett elvtársainál, hogy is hívták igazából azt a Koba gyereket. Ebből az időszakból fennmaradt levelei szerint Sztálin tervezte, hogy elsőprő erejű tanulmányt ír a „nemzeti kérdéstről”, de ebből semmi sem lett, ő pedig elszalasztotta az alkalmat, hogy pillanatnyi dicsőségét haszonra váltsa. A tőle oly messze dülő Nagy Háborúról is hallgatott. Összegyűjtött műveiben 1913 után szünet következik, Sztálin, az író egészen 1917-ig csöndbe burkolózik.

A forradalmat követően Lenin az új bolsevik rezsim több fontos pozícióját is rábízta. A *Szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés*ben megmutatkozó hozzáértése alapján ő lett a szovjet kormányban a Nemzetiségi Népbiztosság vezetője. 1918 májusában aztán az ország déli részébe, Caricinbe küldték, hogy az orosz polgárháború közepette növelje a gabonaellátást. Ő ki is használta az alkalmat, hogy erőszakkal, terrorral és elnyomással sanyargassa a helyi lakosságot.

Sztálin a párt Központi Bizottságában is helyet kapott, ő irányította az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság alkotmányát szerkesztő bizottságot, tagja volt a Politbúrónak és az Orgbúrónak, a párt hierarchiájában a két legfontosabb szerepet betöltő, a törvényhozásért és államszervezésért felelős szervnek. 1922 áprilisában főtitkárnak nevezték ki, az ő feladata lett a hatalmas pártapparátus szervezése és irányítása. Lenin 1924. januári halálának idejére akkora hivatalos

hatalmat gyűjtött, hogy jó eséllyel pályázhatott a következő vezető címére.

A színpalak mögötti hatalmas befolyása ellenére a nyilvánosság számára sokkal ismeretlenebb volt a karizmatikus Lev Trockijnál, aki a polgárháborúban a Vörös Hadsereget vezette, tizenhat különböző fronton harcolt, és végül győzött is. Trockij több feladatot is kiválóan ellátott egyszerre: vonaton száguldott keresztül-kasul az országban, rengeteg ember halálához vezető parancsokat osztogatott, miközben lelkesítő beszédekert mondott, és még radikális elméleti szóarádatot is ontott magából, így fenntartva megtisztelő helyét a marxista tudósok körében. Trockij sikere elfeledtette a tényt, hogy korábban mensevik volt, és a forradalom előtti éveket Leninnel hadakozva száműzetésben töltötte, hogy végül csak 1917-ben csatlakozzon a bolsevik párthoz. Vele ellentétben Sztálin nem volt nagy szónok, és a szovjet hatalomátvételt követő néhány évben a *Pravdában* megjelent szövegei egyáltalán nem tüntették fel az említésre méltó gondolkodó színében.

Lenin halálának idejére Sztálin elméleti tudományos munkássága valóban szégyenletesen csekélynek tűnt, és nemcsak Trockij műveihez képest, de a Nyikolaj Buharinhoz és Grigorij Zinovjevhez hasonló vezető bolsevikok életművéhez mérten is. A *Marxizmus és a nemzeti kérdés* maradt egyetlen fő műve, azt viszont már egy évtizede megírta. Igaz, Sztálin egyike volt azoknak, akik Lenin koporsóját a Vörös téri jégveremben lévő nyughelyére vitték, de a szóimádó bolsevikok publikálj-vagy-pusztulj világában a marxista mély gondolkodásnak ez a nyilvánvaló hiánya még keresztbe tehetett a karrierjének.

Sztálinból hiányzott ugyan Trockij brillírozóképessége, de megmaradt egyenes és tiszta beszéde, amit be is vetett, amikor a halott vezért a formaldehid mellett szentéletrajzi szavakkal is tartósítani kellett. Sztálin a verbális mumifiká-

lasi folyamat élére állt, kvázi vallásosan dicsőítő méltatást adott elő, mely megjelent a *Pravdában*, és később többször újra kiadták nyomtatásban.

Hamarosan több millió dolgozó képviselőjét látjuk majd Lenin elvtárs sírjához zarándokolni. Kétség sem fér hozzá, hogy a milliók képviselőjét a világ minden táján élő száz- és százmilliók képviselői követik majd, akik tanúbizonyságát adják, hogy Lenin nemcsak az orosz proletariátus, nemcsak az európai munkások, nemcsak a keleti gyarmatvilág, de a világ minden munkásának vezére volt.

És így tovább. A beszédbe itt-ott katetikus fogadkozásokat szőtt, amelyekben megesküdtött, hogy hű marad Lenin világot átforgató küldetéséhez a társadalom nevében, többes szám első személyben.

Mielőtt eltávozott, Lenin meghagyta nekünk, hogy maradjunk hűek a kommunista internacionálé elveihez. Esküszünk neked, Lenin elvtárs, hogy életünket és erőnket nem kímélve erősíteni és terjeszteni fogjuk a világ munkásainak unióját, a kommunista internacionálét!

De Sztálin csak egy volt azok közül, akik megfogagolták az országot béborító halott-Lenin-mániát. Szentpétervárt azonnal átnevezték Leningráddá, Krupszkaja, az özvegy a szentek életét megszégyenítő életrajzot írt, Vlagyimir Majakovszkij, a futurista költő pedig bámulatos tehetségét igába hajtva megadta magát a dagályos propaganda elvárásainak. Majakovszkij, akinek munkásságát Lenin életében megvette, bőszen önmegtagadás árán háromezer soros verset alkotott. A *Vlagyimir Iljics Lenin* című költemény elején még Lenin emberségét hangsúlyozta, de gyorsan messianisztikus giccse váltott, melyben a megváltó nem vakokat és bénákat gyógyít, hanem varázsserejű szövegeket hoz létre.

Már

nem vagyunk a
tenger sima tükre,
a dolgozók haragja

felhővé
 tornyosult.
 Iljics röpirataival
 villámcsapás
 üt be,
 felhívások,
 röpcsik
 jégesője sújt.
 Az osztály
 sötéten
 verődött Leninhez,
 és világosultan
 ömlött
 tőle vissza.*

Sztálin meglátta Lenin gyorsan terjedő, posztumusz kultuszában a lehetőséget, hogy újra íróként mutakozzon be. Lenin elképzelhetetlen mennyiségű szót hozott létre életében: munkáinak első gyűjteményes kötetét 1920-ban kezdték kiadni, és végül 20 kötetben, 26 könyvben 1500 dokumentumnál hagyták abba. (Mire az *Összegyűjtött művek* végső, ötödik kiadása 1965-ben összeállt, 55 kötetre rúgott és 3000 dokumentumot tartalmazott, és még akkor is feldolgozatlanul feküdt az archívumokban vagy 3700 további írás.) Lenin természetesen mindig az aktuális helyzetnek megfelelően írt, gyorsan válaszolt a gyorsan változó eseményekre, szükség szerint változtatva a taktikáján; ezért aztán a szövegek összetettnek, bonyolultnak és sok helyütt önellentmondásosnak bizonyultak. Rossz kézbe kerülve veszélyes fegyverré válhattak a megfelelő szövegösszefüggés ismerete nélkül, megfelelő kézben azonban hasznosnak is bizonyulhat-

* Radó György fordítása.

tak. Ott volt például a sok vita, amit Lenin a volt mensevik Trockijjal folytatott, ezeket ki lehetett emelni.

Ha ezeket az írásokat az állami Lenin-kultusz szent szövegeiként akarták használni, rendet kellett tenni köztük, kialakítani egy fontossági hierarchiát, és a megfelelő szövegértelmezés irányába telergetni az olvasót. Így hát Sztálin két hónappal Lenin halála után pontosan ezt tette, méghozzá a leninizmus alapjairól szóló, pártaktivista-tanoncok számára a moszkvai Szverdlov Intézetben tartott előadásai keretében. Az előadások szövege Lenin gondolatvilágát bemutató kalauzként nyomtatásban is megjelent *A leninizmus alapjai* címmel. Sztálin annyira fontosnak tartotta az ideológiai tolmács szerepét, hogy mindennapos feladatai mellett maga írta meg az előadások vázlatát. Az eredeti jegyzetek fennmaradtak az orosz archívumokban, a sárguló papírra géppel rótt sorok tele vannak kézzel írt jegyzetekkel.

Sztálin szerzői hangja a végletekig szerény, mint a Jézus lába nyomában járó Szent Pál, ő is a szöveg alázatos szolgájának adja ki magát, aki nem is akar mást, mint hasznossá tenni magát, és felvázolni „a leninizmus sikeres tanulmányozásához szükséges, néhány alapvető kiindulópontot”. A rendszeres, módszeres, minden félreérthető pontot tisztázni akaró szövegmagyarázat stílusa, amit Sztálin a *Nemzeti kérdés* írásakor kialakított, az előadás formátumhoz tökéletesen illeszkedett is. Újra és újra definiál, kifejt, majd pragmatikus, könnyen emészthető következményeket von le.

A könyv a leninizmus gondolatának hosszú magyarázatával kezdődik, és erre a megállapításra jut:

A leninizmus az imperializmus és proletárforradalom korának marxizmusa. Pontosabban fogalmazva a leninizmus általánosságban a proletárforradalom elmélete és gyakorlata, pontosabban a proletárdiktatúra elmélete és gyakorlata.

Ami meglehetősen elvont, és tele van mély jelentéssel bíró kifejezésekkel. Így hát Sztálin a következő kilenc fejezet-

ben részletesen is megmagyarázza ezt. Lenin gondolatiságát a következő kilenc kategóriába sorolja:

- a leninizmus történelmi gyökerei
- a módszer
- az elmélet
- a proletárdiktatúra
- a parasztkérdés
- a nemzeti kérdés
- stratégia és taktika
- a párt
- a munkastílus

Engem már e lista látványa is megnyugtat, úgy érzem, mintha a hatalmas mennyiségű vitázó szóáradat, amin az előző fejezet írásához át kellett rágnom magam, valami egyszerű és koherens lényeggé állna össze a szemem előtt. A *leninizmus alapjaiban* Sztálin beveti csekély, de biztos írói tudását. Tisztán és tömören fogalmaz, ügyesen összefoglalja az összetett gondolatokat az átlagos műveltségű közönségnek, mintha a dialektikus materializmus Bill Brysonja lenne, csak kevésbé vicces.

Miután elolvastam *A leninizmus alapjait*, szinte sajnáltam, hogy nem ezt olvastam el először, és a forrásanyagokat csak utána. Egyrésztől akkor kizárólag Sztálin szemüvegén át láttam volna Lenint, másrésztől viszont az olvasásélményem közelebb állt volna egy generációnyi kommunistaéhoz világszerte. Sztálin módszeres, rendezett, tisztán tagolt világában mindig lehet tudni, kinek van igaza és ki téved, és hogy mi mit jelent valójában. Mindezt Sztálin Lenin és Marx szövegeinek jól idézhető részleteivel támasztja alá. Egy olyan világban, ahol a pártban csak a szövegeket jól ismerők léphettek előre, az ideológiai háborúk pedig nagyjából abban álltak, hogy az ellenfelek Marx- vagy Lenin-idézeteket vág- tak egymás fejéhez, Sztálin nagy szolgálatot tett olvasóinak,

amikor egyetlen helyre összegyűjtött szinte minden ideológiai alapanyagot, amelyre valaha szükségük lehet, ráadásul mindezt leöntötte a megfelelően csillogó mázzal.

Az idézetek hozzáértő válogatásából kiviláglik Sztálin szerkesztői tehetsége. Szemmel láthatóan mindent olvasott, amit Lenin valaha papírra vetett, és jó érzékkel találta meg éppen azt a bekezdést, amellyel rávilágíthat a szóban forgó gondolatra. De Sztálin nemcsak Lenin szövegeit, hanem Lenint magát is szerkeszti, amikor eltávolítja a vezér ideológiai ellenfeleire ontott hosszú, túlzó tirádáit. Így alakul ki a közvetett kép a nemrég elhunyt vezetőről, aki erős, határozott, és mindig megvan a megfelelő válasza a ma és a jövő minden kérdésére. Az igazi, gyomorbajos és szószátyár Lenin elsülyed összegyűjtött művei rengeteg porlepte kötetében, amin – és ezt Sztálin tudta jól – nagyon kevesen fogják magukat átrágni.

Összefoglalójában Sztálin egyáltalán nem is bátorítja diákjait, hogy lássanak hozzá és fedezzék fel maguknak Lenint, sokkal inkább összefoglal minden tudnivalót, és elmondja nekik, mit gondoljanak. Persze már a könyv szerkezetén is látszik, hogy eleve ez volt a terve. A *leninizmus alapjai* a gondolatok korszakával kezd, és a tettek korszakával ér véget. Sztálin a „lenini munkastílussal” zárja írását, amelyet szerte két tényező ír le: az „orosz forradalmi lendület” és az „amerikai hatékonyság”.

Az utolsó pont meglepőnek tűnhet, pedig nyilvánvaló, hogy 1924-ben Sztálint lenyűgözte az Amerikai Egyesült Államok. Az ország szellemiségét fékezhetetlen erőnek írja le, amely „nem ismer és nem néz akadályt, üzleti kintartásával félresöpör mindent, ami útjába áll, ha egyszer belekezdett egy feladatba, folytatja is, amíg nem végzett vele, még ha apró dologról van is szó, és amely erő nélkül minden komoly építő és teremtő munka elképzelhetetlen”. Az amerikai hatékonyság természetesen nem tökéletes megoldás, teszi hoz-

zá Sztálin, hiszen könnyedén átcsaphat szűk „empirizmusba és elvtelen gyakorlatiasságba”. Mégis megmaradt benne az amerikai rátermettségi iránti csodálat, hiszen a könyvnek ez a része egészen a hidegháborús korszakig a későbbi kiadásokban is benne maradt.

A *leninizmus alapjai* sikert aratott, legalábbis a fiatal, ambiciózus párttagok célcsoportjában. A párhierarchiában Sztálin körül elhelyezkedő gondolkodókra már nem tett ekkora benyomást a szöveg. Trockij *Életem* című önéletrajzában finnyáskodva egyszerű „összeollózott műnek” titulálja a könyvet, melyben Sztálin „megpróbál tisztelegni a párt elméleti gondolkodói hagyományai előtt”. Trockij ezek alapján jelenti ki azt is, hogy *A marxizmus és a nemzeti kérdést* biztosan nem Sztálin írta, mert az a mű „nem eléggé középszerű”.

A *leninizmus alapjai* nem mestermű ugyan, mégis több egyszerű összeollózásnál, mert Sztálin szóba hozza benne a párt ismeretelméleti fájdalmait. Marx jövődőlései szerint ugyanis a forradalom megváltoztatja majd az egész világot, a bolsevikok ezért 1917 után azt várták, hogy Európa többi részén a proletárok egész seregei láznak majd fel és döntik meg burzsoá uraikat, ahogyan az őskeresztények várták a sivatagban az Új Jeruzsálem eljövételét. Ilyesmi ugyan nem történt, a várakozás azonban csak nem csillapodott.

A *leninizmus alapjaiban* Sztálin a gyors átmenet gondolatát igyekszik tompítani, egyfajta „forradalom feletti periódussá” alakítani. Idéz például az *Állam és forradalom*ból, de kihagyja Lenin kínos utópisztikusságát. Átfésüli továbbá Lenin és Marx műveit, és kiemeli azokat a szövegrészeket, amelyek azt sugallják, hogy az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba talán nem fog hirtelen végbemenni. Marxtól azt idézi, hogy „tizenöt, húsz-, ötvenévnél polgárháborús és nemzetközi konfliktusokkal terhelt időszak következik”, Leninről pedig, hogy „a tömegek hosszú és fáradtságos küzdelme várható a kisburzsoázia befolyása ellen”.

A jóslatok kudarcával járó problémák azonban nem szűntek meg. Közelgett a forradalom tizedik évfordulója, és a világméretű átalakulásnak még nyoma sem látszott. Az elmélet szigorú értelmezése szerint a Szovjetunió így nem maradhatott fenn. Sztálin és a párt vezető filozófusa, Nyikolaj Buharin volt az, aki rájött, hogy a Szovjetunió igazából mégiscsak megmaradhat a környező országok forradalma nélkül is. Elvégre a szocializmust egyetlen országban is ki lehet alakítani.

Ezt a felfedezést Sztálin 1926-ban *A leninizmus alapjaihoz* írt *A leninizmus kérdései* című folytatásban járta körbe. Első, leninizmust kodifikáló könyvével gyorsan reagált a kialakult helyzetre, a folytatást azonban már egy teljesen megváltozott ideológiai piac várta. A vezér halála után két évvel a pártelit körében folyó hatalmi harcok elmélyültek, Sztálin riválisai is megjelentették már a maguk leninizmusról vallott, mély gondolatait. *A leninizmus kérdései* nemcsak az első könyvben felvetett témák bővebb kifejtése, de ki is terjeszti a hadszínteret, és megmutatja, mennyire komolyan gondolja Sztálin az elméleti szövegek feletti uralomért folytatott harcát. Az övével ellentétes értelmezésekkel nemcsak nem értett egyet, meg is akarta semmisíteni őket, méghozzá úgy, hogy könyörtelenül ízekre szedi. De míg Lenin az érvelés, a vitriol, a gúny és a hosszú lábjegyzetek segítségével egy rövid pamfletben képes volt a földbe döngölni ellenfeleit, Sztálin úgy döntött, szárazan, csűrve-csavarva komolyabbra fordítja a hangvételt, lankadatlanul pakolja egymásra az idézeteket, vontatott, fárasztó, de fáradhatatlan retorikával meríti ki az ellenfelet. Ezúttal is listázza ellenségeit, miközben átkokat szór Trockijhoz, Kamenyevhez és Zinovjevhez hasonló ellenfelei hamis leninizmusára. Utóbbi 1925-ben valóban kiadta a maga *Leninizmusát*, amelyben megvédi az internacionalizmust, és síkra száll a „szocializmus egy országban” ötlet ellen.

Miközben Sztálin lassan, de kitartóan püföli az ellenfeleit, megpróbálja saját felségárulását is megmagyarázni, és

bebizonyítani, hogy minden ellenkező bizonyíték ellenére mind Lenin, mind ő ebben hittek eleitől fogva. A *leninizmus alapjait* természetesen könnyű volt ennek megfelelően átdolgozni, egy kétkedőnek tűnő bekezdés egyszerűen eltűnt, és megjelent helyette a hasonló, de az ötletet támogató szövegrész. Sztálin jól ismerte Lenin írásait, és nem hiába volt seminarista régebben. Ahogyan egy teológus egész doktrínát kerekít néhány kiragadott bibliai sorból, úgy ő is megtalálta azokat az idézhető részeket, amelyekre ráhúzhatja, hogy az új elméletet alapozzák meg – már ha az ember figyelmen kívül hagy mindent, amit Lenin valaha mondott és tett. Sztálin a kontextusból kiragadja ezt a részt...

A gazdasági egyenlőtlenség a kapitalizmus feltétlen törvénye. Így a szocializmus diadala elsőként néhány, vagy akár egy külön kapitalista országban is lehetséges. Annak az országnak győzedelmes proletariátusa, miután kisajátította a kapitalisták javait és megszervezte a szocialista termelést, szembeszegül majd az egész világgal, a kapitalista világgal, megnyeri céljainak más országok elnyomott tömegeit, felkeléseket szít azokban az országokban a kapitalisták ellen, és szükség esetén fegyveres erővel is szembeszegül azon országok elnyomó rétegeivel.

...és kiemeli a részlet szocialista termelés megszervezéséről szóló kijelentését, és lenyűgöző szövegmagyarázattal igazolja saját magát.

Ez azt jelenti, hogy a győzedelmes ország proletariátusa, miután magához ragadja a hatalmat, megszervezi és meg is kell szerveznie a szocialista termelést. És hogy mit jelent a szocialista termelés megszervezése? A szocialista társadalom teljes megépítését. Nem szükséges Leninnek ezt az egyértelmű kijelentését tovább magyaráznunk. Enélkül érthetetlen lenne, hogy Lenin 1917 októberében a proletár hatalomátvételt sürgette.

Sztálin tehát három szó alapján kijelenti, hogy a forradalom egy olyan, viszonylag új ötleten áll vagy bukik, amelyet maga is csak mostanában fogadott el. A szocializmust egyet-

len országban kell kiépíteni, és ha a világ többi részének még várnia kell ugyanerre, hát legyen. A revíziós gondolatnak megvoltak a maga ellenzői, de azok egymással is szembefordultak, és mire egyesülhettek volna a közös ellenféllel szemben, már túl késő volt. Ami azt illeti, Sztálin már *A leninizmus kérdései* megjelenése idejére kicselezte ellenségeit, Lenin pártegységről szóló szabályait kihasználva ellehetetlenített minden vitát az 1925. decemberi tizennegyedik pártkongresszuson.

A verbális erőszak később fizikaiba fordult, Sztálin megölette azokat, akik ellen *A leninizmus kérdéseiben* felszólalt: Trockijt, Zinovjevét és Kamenyevét. Persze megölette ő Buharint, a szövetségesét is, aki oly sokat tett a „szocializmus egy országban” szlogen mögötti elméleti háttér felépítéséért. Ma már tudjuk (ők valószínűleg nem vagy még nem tudták), hogy Sztálin már csak ilyen volt. Ezekre a gyilkosságokra azonban még évekig várnia kellett, egyelőre a frakciónak sikerült magához ragadni és konszolidálni a hatalmat. Eljött az idő, hogy a „szocializmus egy országban” a papírról átlépjen a való világba.

Miután megszerezte az irányítást Lenin szövegei felett, Sztálin nekilátott a Szovjetunió kulturális, ipari és mezőgazdasági átalakításának. Lenin a fiatal szovjet állam megmaradása érdekében kompromisszumot kötött a kapitalizmust illetően, és szűk körben engedélyezte a magánkereskedelmet. Sztálin más megközelítést választott: ő erőből akarta megteremteni a szocializmust.

Ehhez persze jelentős erőszakra volt szükség. Még szerencse, hogy a szovjet szent szövegekben nem volt nehéz az ököl használatára bátorító részeket találni, nem kellett írásmagyarázó mutatóvonalakat produkálni ahhoz, hogy megmondjuk, mire gondolt Lenin, amikor a proletárdiktatúrát „a proletariátus burzsoázia feletti, törvény által nem korlátozott

uralmaként” határozta meg. És láss csodát, a szocializmus fejlődésnek is indult az öt éves tervek, erőszakos államosítás, kényszersz munkatáborok, a kulákok osztályának likvidálása, a szabotőrök paranoid üldözése, a kivégzések, tisztogatások, emberrablások révén, és az ország déli részén, Ukrajnában és Kazahsztánban mesterségesen keltett, milliók életét követelő éhínségek után 1932-ben és 1933-ban.

Sztálin a régi bolsevik garnitúrát is térdre kényszerítette. A *leninizmus kérdéseinek* már a létezése is azt sugallja, hogy olyan intellektuális közegben született, amelyben az elit tagjai szabadon vallhattak eltérő, ellenkező nézeteket, de 1932-ben Sztálin már abszolút uralmat gyakorolt. Ahogyan változott a politikai helyzet, úgy tűntek el sorban a nem megfelelő könyvek is: a könyvtárosok túlbuzgóságból vagy félelmükben nemcsak az ideológiailag kétes műveket távolították el a polcokról, de még Marx szövegeit is. Mi sem jelzi jobban a bizonytalanság és fenyegetettség általános légkörét, mint hogy az 1930-as évek elején a rettegő könyvtárosok Moszkva környékén még Sztálin első és legfontosabb művét, *A szociáldemokrácia és a nemzeti kérdést*, valamint Lenin szibériai száműzetése alatt írt első komolyabb próbálkozását, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* is eltűntették szem elől.

A homályból beton délibábként kiemelkedett a szocializmus rendszere, és vele együtt Sztálin személyi kultusza. Ő lett a vezér, a „vezér és tanító”, „Lenin leghűbb és legjobb tanítványa”, az „igaz utód”, a „mai Lenin”, majd 1932–33-ra már ki is nőtte Lenin emlékét, ő lett „a történelem mozdonyának nagy vezetője”, „a kommunizmus lángelméje”, a világproletár-forradalom legjobb masiniszta” és „az emberi boldogság kertésze”. Sztálin képmása ellepte a Szovjetunió minden táját, megjelent talapzaton álló bronzutánczatokban, kolosszális propagandaplakátokon, mozaikokon és hatalmas falfestményeken. Ahogyan nőtt Sztálin kultusza, úgy sorvadt Leniné. 1933-ban az októberi forradalom évfordulóján egy

amerikai tudósító sétálni indult Moszkvában, és míg Sztálin-ábrázolásból 103-at számolt, Leninnel csak 58-szor találkozott. Egy Sztálin-plakátot általában 150 000 példányban nyomtak, Leninnek be kellett érnie 30 000-rel. Néha már csak mellszoborként jelent meg a vezérről készült festmény háttérben, vagy egy könyv gerincén Sztálin dolgozószobájában.

Sztálin emberisten méltóságra emelkedett, és vele együtt imádták a szövegeit is. A Szovjetunió bukása után az orosz hadvezér és történész, Dmitrij Volkogonov így ír erről:

Élelkszem, harcokcsizó kadétként a katonai iskolában elejétől végéig elolvastam Sztálin beszédeinek és cikkeinek *A leninizmus kérdése* címen összegyűjtött hatszáz oldalas gyűjteményét az összes benne foglalt kiegészítő anyaggal együtt. Meg kellett írunk ezen művek összefoglalóját, erre kiképzőink különösen nagy figyelmet fordítottak. Minél hosszabb volt az összefoglaló, és minél több fontos részt húztunk alá a könyvben színes ceruzával, annál jobb értékelést kaptunk.

Nem hivatalos környezetben természetesen ez már teljesen másként festett. Van egy vicc az 1930-as évekből a sztahanovistákról, az állam által felmagasztalt, de kollégáik körében az irreális elvárásokat keltő munkájuk miatt sokszor megvetett túlteljesítő díjkiosztó ünnepségről. A mezőgazdasági termelőszövetkezetben tartott ünnepségen a sztahanovista fejőnök ajándékot kapnak, az egyik egy rádiót, a másik egy gramofont, a harmadik egy biciklit. A negyedik nő, a legjobb sertésgondozó szeretett elvtársuk, Sztálin összes művét kapja meg. Mély csend ereszkedik az összegyűltekre, mire hátul valaki hangosan megjegyzi: pont ezt érdemli a ribanc!

Csakhogy Sztálin műveinek őszinte minősítése általában nem a hosszú élet záloga volt, a vezér pedig gyakorlatilag azt jelentette meg, amit csak akart, így mindenkinek nyomós oka volt rá, hogy befogja a száját. Valaha Sztálinnak a folyóiratok és könyvek oldalain meg kellett küzdenie más szocialistákkal, ekkorra azonban már a legbanálisabb böffeneteit is meg akarták óvni a jövő számára. Összegyűjtött művei angol

kiadásának 13. kötetében például a *Pravda* hasábjairól átvett, lenyűgöző zsenialitásról árulkodó munkát olvashatjuk.

Az Elektrozavodnak

Üdvözlét a gyár munkásainak, munkásnőinek és egész vezetőségének!

Szívből gratulálok a gyár legdolgosabb munkásainak, kiváltképpen az élmunkás brigádok munkásainak és munkásnőinek a gyár sikeres felépítéséhez és felavatásához.

Elvtársak, az országnak éppolyan nagy szüksége van kombájnokra, mint traktorokra és személygépjárművekre. Nem kétfelm, hogy önként teljesíteni fogják a gyár termelési programját.

Előre új győzelmekkel!

J. Sztálin

1932. január 4.

Saját diktátorszöveg-gyűjteményem kedvenc darabja egy huszonnégy oldalas pamflet, amelyre Saint Andrews skót városka könyvesboltjában bukkantam a 2000-es évek elején. Ebbe a könyvbe Sztálin 1935-ben mondott beszédeit gyűjtötték. Az első az aratókombajn-kezelők konferenciáján hangzott el december 1-jén, míg a másodikat Tádzsikisztán és Türkmenisztán első számú mezőgazdasági termelőszoövetkezetének konferenciáján mondta december 4-én. Az első beszédben módszeresen feltárja a Szovjetunió hirtelen megugrott gabonaigényének okait, és bebizonyítja, hogy hallgatósága képes azt megtermelni. Szavai fogadtatásának leírása kétszer is szerepel a könyvben imigyen:

Hangos és hosszú taps és éljenzés. A tömegből „Éljen szeretett Sztálinunk!” felkiáltások.

Ez a tetszésnyilvánítás Sztálin beszédének utolsó bekezdése után tör ki. A második beszédben azonban már a második bekezdést hangos üdvözlés követi, ezúttal az előbbinél is lelkesebb:

Hangos és hosszú taps és éljenzés. A tömegből „Éljen Sztálin elvtárs!” felkiáltások. A Párt és a kormány tagjait életet kiáltások.

Újra „taps” tör ki a harmadik bekezdés felénél, amikor Sztálin bejelenti, hogy a konferencia minden résztvevője egy gramofonnal és néhány felvétellel térhet haza, majd a hír, hogy ezenfelül egy-egy karórát is kap mindenki. „Hosszú taps.” A beszéd hátralevő része két oldalra rúg, tele van tapsról szóló megjegyzésekkel, és a végén a vad tetszésnyilvánítás leírásával:

Tomboló tapsvihar. Mindenki állva élteti Sztálin elvtársat.

A pamfletben nem az a legérdekesebb, hogy tökéletes sületlenség az egész, vagy hogy a maga idején kiadásra méltónak tartották, hanem hogy pár nappal megjelenése után már le is fordította valaki angolra, majd néhány örült hívó gyorsan átszállította a tengeren, elolvasta, és még értékesnek is találta egy olyan társadalomban, ahol senkit sem éhezettek halálra, lőttek fejbe vagy internáltak kényszermunkatáborba. Hatvan évvel később pedig valahogy eljutott hozzám.

Ugyanakkor Sztálin nem mindegyik mikropublikációja volt ekkora csacsiság. 1930. március 2-án a *Pravda* közölte *Sikertől megrészegülve* című cikkét, melyben a vezér felvetette, hogy a pártvezetők egy kicsit túl messzire mentek a kollektivizálásban, és ideje lenne visszanyesni a túlkapasokat. Erre a hivatalnokok Szovjetunió-szerte hirtelen visszavonulót fűjtak, és megpróbálták lefordítani a maguk helyzetére, mire gondolt Sztálin, amikor azt írta, hogy inkább a megszerzett javak megszilárdítására kell összpontosítani, mint a kulákok üldözésére. Az évtized másik felében, 1937. március 29-én és április 1-jén a *Pravda* újra meglepte olvasóit, amikor megszakította a propagandafolyamot, és közölte Sztálinnak a Központi Bizottság előtt hetekkel korábban mondott két beszédét, melyekben az ellenség leleplezésére szólított fel. A beszédek később egyetlen pamfletté fűzték össze. Az emberisten tehát tisztogatást várt. De kiket kellett eltakarítani? És hányat? És mikor kell majd abbahagyni? A szövegből nem derültek ki részletek, csak fenyegető következményekkel és félreérthetőséggel feketéllett a papíron.

Míg papír- és bronzmásolatban Sztálin egyre szaporodott, a hús-vér eredeti az irodájában ült, és nagyrészt csak szövegeken keresztül érintkezett a birodalmával. Nem az a diktátor volt, aki szeretett kirándulni birodalmának kirakathelyeire, nem is vetkőzött félmeztelenre, hogy a munkások mellé állva úgy tegyen, mintha gödröt ásna éppen, továbbá nem simogatott tigriseket a beállított fényképeken. Még balkonon integetve sem szerette fogadni alattvalói imádatát. Ő a töméntelen jelentésből, levélből, telegramból és tanulmányból ismerte országát. A *Marxizmus és a nemzeti kérdés* írójából és a *Pravda* szerkesztőjéből a világ legnagyobb államának szerkesztőjévé lépett elő. Amikor összerendezte iratait, a föld megremegett. Amikor piros tollával egy dokumentumhoz ért, tízezrek vesztették életüket. Úgy formálta és szerkesztette a világot, ahogyan korábban Lenin írásait.

Sztálin elsődlegesen papíron értekezett a való világgal, nem meglepő hát, hogy továbbra is babonás imádatot tekintett az írott szó erejére. Lenyűgözték a könyvek és színdarabok, és általában a művészetek. Balett- és filmrajongó volt. Igazi mikromenedzserként vezetett, az archívumok tanúsága szerint azonban alkalmanként átadta a végső döntést a politbűróbeli talpnyalóknak a mezőgazdaság, ipar, közlekedés, védelem és biztonság témájában, ideológia és kultúra esetében azonban ilyesmiről szó sem lehetett. Ezekben a Politbüro elé kerülő kérdésekben 1930-tól 1953-as haláláig személyesen döntött.

Néha bajlós játékokat űzött az írókkal. Híres történet, hogy Mihail Bulgakovot és Borisz Paszternakot az éjszaka közepén felhívta telefonon, csak hogy irodalomról vagy a kortárs kollégákról fecsegen velük. Mások kritikus levelet kaptak tőle, amikor túl messzire tévedtek a párt ideológiai irányvonalától. 1930 decemberében például halálra rémítette a „parasztköltőt”, Demjan Bednijt, amikor egy levelében, ami végül az *Összegyűjtött művek*be is belekerült, megvádol-

ta a szocializmus és a munkásosztály ócsárlásával. Bednij 1912 óta ismerte Sztálint, és olyan ügyesen helyezkedett a jövőbeni főtitkárnál, hogy 1918 és 1933 között a Kremlben élhetett a munkásállam egyfajta koszorús költőjeként. Született talpnyaló volt, témáját kezdetben Sztálin *Pravdában* megjelent cikkeiben találta meg, versben támadta mestere ellenségeit. Később is Sztálinból merített ihletet, csakhogy ekkor néhány önmagát bőszen szidalmazó sort sikerült kapkodva papírra vetnie:

Mozdulj, Váll! Lendülj, Kar! Csak egyetlen fényes vonást hátha! Balra nézek, jobbra nézek. Ez így nagyon nem jó. Mindenfelé fekete vonások: Vétkek! Vétkek! Vétkek!

Voltak írók, akik irodalmi tanácsért fordultak Sztálinhoz. Alekszandr Afinogenov, az elismert drámaíró irodalmi mentorának tekintette, és 1930 után egyenesen neki küldte el műveit lektorálásra. Sztálint eléggé lefoglalta ugyan egy hatalmas, soknemzetiségű totalitárius állam vezetése, de mindig talált rá időt, hogy elolvassa a darabokat, és válaszoljon Afinogenovnak.

Sztálinnak természetesen nem esztétikai céljai voltak irodalmi kotnyeleskedésével, inkább saját szerkesztői és szövegmagyarázóí ázsióját akarta növelni. Lenin szövegeit már megszeliidítette, és elmondta az oroszoknak, mint gondoljanak. Most már azt akarta megszabni, hogy mit érezzenek. Olyan babonásan hitt az írott szöveg hatalmában, hogy úgy vélte, képes rá, ha hatalmat nyer a kitalált történetek és azok írói felett.

Makszim Gorkij orosz szerző mélyszegénységből kiemelkedve lett nemzetközi hírnő regényeivel, melyekben a szegények nehéz és lehangoló életét ábrázolta. A párthoz fűződő kapcsolata régi keletű volt, még 1907-ben találkozott Leninnel az Oroszországi Szociáldemokrata Párt első, londoni kongresszusán. A bolsevik vezér és Gorkij az író *Az anya* című művében megtalálta a közös témát. Gorkij anyagilag is

támogatta a célt, de a bolsevikokhoz fűződő kapcsolata soha nem volt zökkenőmentes. Leninről például azt írta: „Nem ismeri az embereket, soha nem élt közöttük; csak könyvekből tanulta meg, hogyan kell őket felbujtani.” Közvetlenül az októberi forradalom után saját újságjában *Veszélyben a civilizáció* címmel publikált cikket, ezt pedig a bolsevik vezetéssel szemben nagyon is kritikus írások sora követte. A polgárháborúban a bolsevikok mellé állt ugyan, de 1921 októberéig tovább kritizálta a pártot. Akkor Lenin felvetette Gorkij feleségének, hogy a férje egészségének jót tenne, ha most elhagyná az országot. Gorkij az olaszországi Sorrentóban telepedett le, és a távolból szidta tovább a bolsevikokat.

Gorkij akkoriban a zsarnokság esküdt ellensége, ugyanakkor nagy orosz forradalmár író is volt, akit világszerte ismertek és tiszteltek, olyan ember, aki legitimálhatná a rezsimet. Sztálin vissza akarta hát csábítani. De hogyan? Sajnos lehangolóan jól ismerte az emberi természetet általában, és a művészek hiúságát különösen, úgyhogy hízelgéssel és ajándékokkal egyszerűen kilóra megvette Gorkijt. Titkosrendőrök kezdték hamis rajongói levelekkel bombázni Gorkijt, majd az állami könyvkiadó, a Goszizdat ajánlott fel neki mai értéken háromszázhatvankétezer dolláros, csillagászati értékű előleget „bizonyos művek kiadási jogaiért”. Amikor pedig Gorkij 1928-ban végre hazatért Oroszországba megünnepelni a hatvanadik születésnapját, Sztálin gondoskodott róla, hogy rajongó tömeg várja a vasútállomáson. És ez csak az első fázis volt. A második nagyjából ugyanígy festett, csak sokkal nagyobb léptékben. Sztálin személyesen írt neki, miközben egy csomó mindent átneveztek a tiszteletére, többek között a szülővárosát, Nyizsnyij Novgorodot, Moszkva központ, a Kremlhez vezető útját, a Szovjetunió legtekintélyesebb könyvtárát, és, mert miért is ne, egy hegyet Kirgizisztánban. Gorkij hagyta magát elcsábítani, háromszor hazalátogatott a Szovjetunióba, hogy lubickoljon a dicsőségben, mielőtt Sztá-

lin meghívására 1932-ben végleg letelepedett. Elfogadott egy csodálatos szecessziós kastélyt Moszkva belvárosában. Most, hogy a szovjet főváros szívében élt, könnyebben irányíthatta a javaslatára készülő átfogó történetssorozatot, amelyen írók egész csapata dolgozott. A mérvadó kötetek címei változó sikerrel kecsegtettek:

- A polgárháború története
- A gyárak és ipartelepek története
- A két ötéves terv története
- A városok és falvak története
- Az ifjúság története
- A kisváros története
- A városias kultúra története

Sztálin támogatta kedvenc házi íróóriása munkáját, hiszen tudta jól, hogy mire számíthat: második, a Szovjetunióba tett látogatása során Gorkij meglátogatta a Szolovki volt kolostorában berendezett gulágot, és egy írásában ódákat zengett róla. Moszkvába költözése után az „íróbrigád” a vezetése alatt megtermelte *A fehér-tengeri csatorna története* című művet, mely a kényszermunka mesés javító és nevelő hatásait dicsőítette.

De Sztálin nem csak egyetlen író megrontását tervezte el, és nem is késlekedett a tervei végrehajtásával. Még régen, 1905-ben Lenin azt írta a *Pártszervezet és a pártirodalomban*: „Le az irodalmi felsőbbrendűséggel!” Szerinte „az irodalomnak ’fogaskeréknek’ kell lennie az egyetlen, nagy szociáldemokrata szerkezetben”. 1932 áprilisáig azonban egy sor alkotószervezet működött az országban különféle mozaikszavakkal leírható neveken, például MAPP, RAPP, VAPP, Prolekt, LEFF vagy éppen Kovácsműhely. Ezek mind más-ként képzeltek a szocialista irodalom jövőjét. Sztálin mindet eltörölte, és egy egységes Írók Szakszervezetét állított a helyükre. Ezután, 1932. október 26-án Sztálin negyven szov-

jet sztáirodalmárral találkozott Gorkij fényűző villájában. Köztük volt Fjodor Gladkov, akinek leghíresebb regénye a szenzációsan izgalmas *Cement* címet viseli, és Valentin Katajev, akinek leghíresebb regénye, a *Hajrá!* a cementöntésről szól. Jelen volt a későbbi Nobel-díjas Mihail Solohov is, csakúgy, mint Sztálin drámaíró levelezőtársa, Alekszandr Afinogenov. Sztálin elárulta, hogy fontos küldetést szán az összegyűlt költőknek, íróknak és drámaíróknak: újjáalkotni a szovjet emberek belső világát.

Tankjaink haszontalanok, ha a lelkek, melyek azokat vezetik, agyagból vannak. Ezért mondom: a lelkek megalkotása még a tankok gyártásánál is fontosabb. Valaki itt azt mondta, az írók nem ülhetnek nyugton, meg kell ismerniük országuk életét. Az embereket az élet formálja, nektek pedig, akik itt vagytok, közre kell működnetek a lélek formálásában. Ez az, ami számít: az emberi lelkek megalkotása. Ezért emelem most a poharam rátok, írókra, az emberi lélek mérnökeire.

Sztálin saját írásai nem a szívekkel, hanem a kommunista fejek tartalmának megváltoztatásával foglalkoztak. A szívek újjáalkotására a vezér olyan irodalmat, regényeket, drámákat és verseket szeretett volna, amiket ő olvasott tini korában, csak egy kicsit több betonnal, traktorral, vízerőművel és „a munka örömeivel”. Hiába a sok réalpolitika, az emberi gyengeség iránti megvetés és az általános gyilkos hajlam, Sztálin a jelek szerint a lelke mélyén naiv romantikus maradt, legalábbis ami az irodalom lélekmódosító erejébe vetett hitet illeti. Pedig tudjuk, hogy ha a rossz emberek olvasnak is néha jó verseket, attól még nem javulnak meg, amiként a jók is olvasnak rossz műveket, és mégis jók maradnak. Meg aztán nagyrészt úgyis elfelejtjük, amit olvastunk. De Sztálin, a természet szépségének valamikori költője, aki egy fércmű hatására nevezte át magát Kobának, ennek ellenére hitt a szövegben.

Kétévnyi találkozás és tanácskozás után Gorkij az írószakszervezet első kongresszusán, 1934-ben a vitaindító ünnepélyen meghirdette az új, lélekemelő irodalmi irány-

zatot (persze csak miután Sztálinnak megmutatta a beszéd tervét). Sztálin szocialista realizmusnak nevezte el az új stílust, amelyben az írónak általában ajánlott volt kerülni a valóságot, hogy helyette a szovjet építkezések, a hősiess munkavégzés és a szovjet hazafiság tiszta, nemes és felemelő tetteit jelenítse meg. Az állam fiatal írókból álló osztagokat küldött ki a SZU távoli tájaira, hogy ők mondják el a helyi kisebbségi íróknak, hogyan kell jó szovjet regényeket írni. A költők megénekelhető építkezési nagyberuházások után kutattak, a zugfirkászok virágkorukat élték, azok az alkotók pedig, akik tudtak mit kezdeni a politikailag korrekt alapanyaggal, lett légyen az ipari, történelmi vagy háborús, óriási jutalmakra számíthattak, talán még minden jutalom legnagyobbikára, az első osztályú Sztálin-díjra is. Ez történt Vanda Vaszilevszkaja *Szivárvány* című, partizánháborúkról és a hősiess Vörös Hadseregről szóló regényével, amely ma már teljesen feledésbe merült, kiadása után azonban két nap alatt négyszázezer példányban kelt el, és még az Egyesült Államokban is kiadta a Simon and Schuster.

A gigászi példányszámoktól eltekintve a szocialista realizmus már javában dübörgött, mire hivatalosan is bejelentették. Lényegében rengeteg államilag jóváhagyott szovjet regény jelent meg még Gorkij vezérszónoki beszéde előtt:

Furmanov: *Csapajev* (1923)

Gladkov: *Cement* (1923)

Solohov: *Csendes Don* (1928)

Tolsztoj: *Nagy Péter* (1929–34)

Osztrovszkij: *Az acélt megedzik* (1934)

De az igazodás a párt irányvonalához önmagában nem volt a siker biztosítója, az írók könnyen kiestek a piksziszből, és bele a sírba. A negyven alkotó közül, akik jelen voltak, amikor Sztálin meghirdette a metafizikai felújítás programját, tizenegyen a tisztogatások során veszítették életüket.

Gorkij csalódottan és kétségbeesetten halt meg 1936-ban. Akkorra a való és a szavak teremtette világ közötti szakadék már epikus méreteket öltött, hiszen Sztálin bejelentette, hogy a szocializmust gyakorlatilag megvalósították az országban, sőt, nyilvánosságra hozta az új alkotmányt is. Ez a meglehetősen felvilágosult szöveg rengeteg szabadságjogot biztosított az elnyomott és valójában minden szabadságjogtól megfosztott népnek, mielőtt kezdetét vette a Nagy Terror.

A szocialista realizmus kicsit lassabban múlt csak ki. Átszüremlett más művészeti ágazatokba is, átalakult és újjászületett, így Sztálin halálát követően is elsántikált még néhány évig, bár a szovjet lelkeket azért viszonylag érintetlenül hagyta. Ami nem is csoda: mégis ki olvasná el ma önszántából Szemjon Babajevszkij *Az aranycsillag lovagja* című művét, mely több mint hatszáz oldalon meséli el, hogyan éleszti fel a hős a helyi gazdaságot azáltal, hogy önkéntesekből rözségűjtő csoportokat szervez?

Miután megzabolázta Lenin emlékét, és vízerőművekről szóló regények útján elindította a szovjet lélek újjáalkotását, a vezér a történelem legyőzését tűzte ki célul.

Hatalmának megerősítése során sokszor átszerkesztette és átértelmezte már a valóságot. Sok, valaha hős, sőt Lenin közvetlen bizalmát élvező bolsevikról sikerült kideríteni, hogy valójában ördögi kettős ügynök. A hivatalos fényképekről kiretusálni, a családi albumokban a tisztogatások során kirostált rokonok arcát tintával átmázolni viszonylag könnyű, de kitörölni ezeket a nem létező lényeket az emlékezetből, valami egészen más. Ki mondja meg, hogy biztonságos magányban, lehuny szemhéj mögött a múltnak melyik változatát őrzik meg az emberek?

Sztálin azonban aggódott az újabb káderek, a kiirtott, régi garnitúrát lecserélő, fiatalabb generáció miatt. Vajon milyen ideológiai meggyőződést követ ez az új értelmiség? Milyen

„tények” alapján gondolkodik? És hogyan irányíthatja Sztálin a hitüket? Nyilvánvaló, szükség van egy irományra! A hivatalos változatára annak, ami történt, és következésképpen mindannak, ami *nem* történt. Ez a szöveg leírná, Sztálin elvárásai szerint miben kell hinniük, vagy legalábbis milyen hitet kell eljátszaniuk az alattvalóknak: az Igazság egy végső, Sztálin által kovácsolt változatát.

A riadalma nem új keletű, Sztálin már korábban is kifejezte a szovjet múlttal kapcsolatos aggodalmát. 1931-ben levelet írt a *Proletárforradalom* című folyóirat szerkesztőinek, amelyben nekirontott egy történészcsoportnak, akik alábecsülték Leninnek és a kommunista pártnak a forradalomban betöltött szerepét, és nem szenteltek elég figyelmet a trockisták „leleplezésének”. Sztálin történelemhamisítóknek nevezte őket. Szerinte „tudományos” alapon és bolsevik módon kellene megközelíteni a történelmet.

De mit értett a vezér „tudományos” megközelítés alatt? Válaszul egy sor különböző történelem tűnt fel és el gyors egymásutánban, a szerzők érthető módon próbálták kitalálni a megfelelő választ. Persze nem volt könnyű számon tartani, hogy ki is volt erényes és ki volt gonosz, hiszen Sztálin rendszeren megtizedelte már korábbi barátai és szövetségesei sorát. Sztálin most igyekezett megállítani a forgandó, nem megfelelő történelmek áradatát, ezért hűséges professzorok egy csoportját bízta meg a végső párttörténet megírásával. Ezt 1935-ben adták ki, két évvel később azonban Vilhelm Knorinról, a kötet harminc éve forradalmárként működő szerkesztőjéről derült ki, hogy áruló. Hihetetlen, de úgy tűnt, a forradalom előtti időkben nem érte be a cár ügynökeként végzett munkával, de a Gestapónak is dolgozott, miközben felfelé törtetett a szovjet történetírók ranglétráján. Letartóztatták és agyonlőtték.

Sztálinnak ez nem szegte kedvét, meg akarta íratni a kommunista párt újabb abszolút és végső történetét. Ezúttal köz-

vetlenül is szerepet vállalt benne, ha nem is íróként, de szerkesztőként felügyelte a nagyszerű fikciós mű keletkezését, hogy egyszer és mindenkorra megzabolázza az emlékezet rendetlenkedését. A címe *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam*.

Sztálin egy történészcsoporthoz bízott meg a szöveg írásával, de végig ő maradt az „igazgató”, aki kronológiai keretbe, tizenkét fejezetbe foglalta a munkát, és ötször szerkesztette át a kéziratot kiadás előtt. Az ideológiáról szóló fejezet megírását nem bízta az alattvalókra, saját kezűleg írta meg, a marxizmus-leninizmus és a dialektikus materializmus újabb összefoglalójával segítve a tömegeket. A forradalom kezdetén társai megvetették Sztálin elméleti tudását, de már mind meghaltak vagy száműzetésben éltek, így mégiscsak Sztáliné lett az utolsó szó.

Sztálin történészei a vezér vizslató tekintete alatt keményen gürcöltek, hogy az elvárásoknak megfelelő szöveget produkáljanak, újra meg újra átszerkesztették, amikor ismét eltűnt valaki a történelemből (ami persze késleltette a megjelenést). A szövegtervezetek fennmaradtak Sztálin személyes archívumában. Sok-sok gépelt oldal, gyakran tele Sztálin széljegyzeteivel, nem kevés helyen teljes egészében kihúzott részekkel. A vezér nemcsak azt várta el, hogy a történelmet az ő szája íze szerint alakítsák, de még azt is, hogy az ő, a nem orosz anyanyelvű szerkesztői szófordulatait és kifejezéseit is használják. Nemcsak tömeggyilkos volt hát, de a legpokolibb szerkesztő is.

A *Rövid tanfolyam* 1938 szeptemberében jelent meg, kezdetben folytatásokban, a *Pravdá*-ban, két hónappal később könyv formában is. Kiadása nagyszabású esemény volt: a párt Központi Bizottsága közleményben adta ki, hogy a könyv „egységes iránymutatást” tartalmaz a párt történetének kérdéseiben, megjelenésével pedig „véget vet minden önkényességnek és kétségnek”, amit „a párt történetéről korábban

megjelent, számos könyvben találhattunk”. A kritikusok egyhangúan csodálták a művet. A *Bolsevik Magazin* zsenialitása miatt a *Kommunista kiáltvány*hoz hasonlította, a *Történelem kérdései* című folyóirat a „tudományos munka mintapéldáját” nemcsak a „marxizmus mélyenszántó elemzéséért”, hanem „egyszerűségéért és közérthetőségéért” is dicsérte.

Természetesen mind hazudtak – kivéve, ami az egyszerűséget illeti. De akkoriban az életét kockáztatta, aki nem hazudott, és a retteget sok értékelővel talán el is hitette azt, amit írt. Ha az életveszélyes történelmi kontextust figyelmen kívül hagyjuk, a *Rövid tanfolyam* nyilvánvalóan nem tekinthető a tudományos munka mintapéldájának. Igazságok, fél igazságok és hazugságok összehordott halma, az emlékezetet elnyomó, egymásra dobált szavak gyűjteménye inkább. Vázlatosan előadott, tanulságos legenda a jó Leninről/Sztálinról, aki legyőzi a gonosz Trockijt/Buharint/menseviket/és sok más gazfickót. Torzításokkal teli, egyszerű, lebutított szöveg, amely (Lenin nyomdokain haladva) sokkal nagyobb teret szentel a többi szocialistával vívott belháborúknak, mint a kapitalizmussal, imperializmussal és a cárral folytatott állítólagos élet-halálharcnak. Még ha közvetlenül nem is ő írta, a lapos, gépíes próza Sztálin stílusának megdicsőülése: repetitív, sematikus, tele van a), b), c) és d), pontokkal. Meglepően felületes is, mintha Sztálin nem azt akarta volna, hogy az olvasó megértse és magáévá tegye, inkább csak bemagolásra szánta volna. Minden fejezet praktikus rövid összefoglalóval végződik, hogy az olvasó pontosan tudja, hogyan értelmezze az olvasottakat.

Igen, ez egy katekizmus, de több is annál: Sztálin a kommunista párt történetét teljesen akaratlanul egyfajta avantgárd, szinte már Oulipóba* illő, azaz mesterséges megköté-

* Okos, de meglehetősen olvashatatlan szövegeiről híres francia irodalmi társaság, amelynek tagjai különféle elmés megkötéseket állítottak maguk elé írás előtt, például nem használhattak e betűt tartalmazó szavakat, vagy éppen csak e betűs kifejezésekkel kellett írniuk.

sekkel íródott stílusgyakorlattá változtatta. Elfogadta például, hogy megfelelő körülmények között egy-egy személy is háttással lehet a történelemre, azt azonban már nem engedte meg alattvalóinak, hogy ezen közreműködők személyének és életrajzának a legkisebb mértékben is jelentőséget tulajdonítsanak. Annyira marxista és tudományos szöveget akart, hogy ennek érdekében az arcokat, testeket és személyes benyomásokat teljesen eltüntette a lapokról. Így a könyv szinte csakis szövegből áll, a jó tulajdonnevek harcolnak benne a rossz tulajdonnevekkel. A jó tulajdonnevek létre akarnak hozni egy újabb tulajdonnevet, a Forradalmat, és amikor ez sikerül, meg kell védeniük a rossz tulajdonnevektől, akik látólag gyakran a jó tulajdonnevek oldalán állnak, de később kiderül, hogy igazából mégiscsak rossz tulajdonnevek. A jó tulajdonnevek vezére Lenin, ő 682-szer jelenik meg a szövegben (a tartalomjegyzékkel együtt 701-szer). Őt meg sem közelíti senki, a rossz tulajdonnevek vezére, Trockij például csak 104-szer fordul elő. Az őt követő tulajdonnevek, a trockisták 88-szor. A Marx tulajdonnév csak szánni való 76 alkalommal fordul elő.

Ami Sztálint illeti, a későbbi kritikák szerint ugyan társai kárára szerkesztette bele magát a *Rövid tanfolyamba*, és szerepét a valóságosnál sokkal fontosabbnak mutatta be, de így is csak 169-szer szerepel a szövegben, és a könyv első felében szinte elő sem kerül. Nem bukkan fel az 1917-es bolsevik hatalomátvétellel kapcsolatban sem, és a „sztálinizmus” szónak nyomát sem találjuk. Igaz, Sztálin hajlamos volt kihúzni a kéziratok rá utaló megjegyzéseiből a nagyzólnak tűnőket. Bár személyi kultusza túlnőtt Leninén, írásban továbbra is ragaszkodott a hűséges tanítvány szerepéhez, nem akart másodvonalbeli megváltóként tündökölni. 1947-ben, a *Rövid tanfolyam* átszerkesztése során még csökkentette is saját letartóztatásának (nyolc), száműzetésének (hét), szökésének (hat) számait eggyel-eggyel. Nem tudjuk, ezzel a személyi

kultusból akart-e faragni, álszerénységből tette-e, esetleg mindkettő, de egy biztos: bármit tett is, mindig sikerült a történelem jó oldalára állnia.

De a *Rövid tanfolyam* nemcsak a tulajdonnevekről szól, hanem más könyvekről is, némelyikük hatalmas szerephez is jut. Az első fejezetekben a fejlődést Lenin fontosabb műveinek megjelenésével méri, ezekből negyvenkilencszer idéz. Az *Iszakra* folyóirat (ötvenkilenc említés) alapítása az első fejezet tetőpontja, mely „fellobbantotta a forradalom lángját, és porrá égette a földbirtokos nemesség cári monarchiáját és a burzsoázia hatalmát”.

Ami Lenin írásait illeti, azokról Sztálin félreérthetetlenül kijelenti, milyen nagy szerepet játszottak az egyik tulajdonnév, a Párt megalakulásában:

A bolsevikok már a régi Iszakra ideje óta egy ilyen párt létrehozásán dolgoztak. Konokul, eltökélten, minden akadály ellenére. Ebben alapvető és döntő szerepet játszottak Lenin írásai, a *Mi a teendő?*, a *Két taktika* stb. A *Mi a teendő?* volt a párt ideológiai előkészítése. Az Egy lépés előre, két lépés hátra a párt szervezeti előkészítése. A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban a párt politikai előkészítése. És végül a *Materializmus és empiriokritizmus* a párt elméleti előkészítése.

Akárhogy alakul is a történelem, Lenin mindig kéznél van, hogy egy könyvvel vagy cikkel megfelelő választ adjon az eseményekre, Sztálin szerkesztői pedig készen állnak, hogy Lenin szövegeit leöntsék a megfelelő ideológiai mázzal, és ehhez meg is találják az odaillő idézetet.

Az, ahogyan Sztálin elmossa a határvonalat a világ és annak leírása között, szépen megmutatkozik a *Rövid tanfolyamban* is, ha megnézzük, milyen nagy jelentőséget tulajdonít a könyv a szlogeneknek. Ezekre hetvennégy utalást találunk. Lenin (és következésképpen Sztálin is) gyakran válaszolt az eseményekre egy-egy szlogennel, egyfajta világot átalakító szómagiaként. Megtudjuk például, hogy az 1905-ös

forradalom időszakában „ahhoz, hogy az embereket lázadásra buzdítsuk, és azt az egész nép mozgalmává tegyük”, Lenin az alábbi szlogenek bevezetését tartotta szükségesnek:

- a) tömeges politikai sztrájkok, melyek a felkelés kezdetekor és annak teljes ideje alatt fontos szerepet játszhatnak;
- b) a nyolcórás munkanap azonnali, forradalmi bevezetése és a munkásosztály további követeléseinek végrehajtása;
- c) forradalmi paraszttanácsok azonnali megalakítása, hogy minden demokratikus változás, többek között a föld elkobzásának forradalmi vívmánya megvalósuljon.

Az írás és a valódi tett egymásba simulását erősíti, hogy Sztálin ugyanazt a nyelvet használja a retorikai harcot és a tömeggyilkosságokat illetően. A *Rövid tanfolyamban* a harc állandósult: maga a szó is háromszázhuszonhétszer jelenik meg a szövegben. De amikor minden harc, akkor igazából semmi sem az, furcsa ellaposodás lép életbe. Ugyanolyan a tollal vívott harc, mint Lenin likvidációpártiak ellen folytatott csatározása, amelyben a cikkek írását „összezúzta az ellenállást” szóval írja le, vagy mint a nagy rakás hullával végződő harc. Ugyanazt az *összezúz* szót használja a narodnyikság ideológiai eretnységére, a cár bolseviküldözésére, Nagy-Britannia Németországgal vívott háborúskodására és a párt kulákok elleni hadjáratára. A szóbeli erőszak egy szintre került a valós erőszakkal, de utóbbit soha nem részletezi igazán. Így minden furcsán súlytalanná válik, az ember telenséget elfedi a papír és a tinta.

Így megy ez több mint háromszáz oldalon keresztül. A vége felé újfajta szöveg tör be a narratívába, a *Rövid tanfolyam* a Sztálin asztalán megfordult statisztikai kimutatások hosszú sorával ismerteti meg az olvasót.

A Második Ötéves Terv idején a munkások és hivatali dolgozók bére több mint kétszeresére emelkedett. A teljes bérköltség az 1933-as 34 000 000 000 rubelről 1937-re 81 000 000 000 rubel lett. Ugyan-

ezen időszakban az állami társadalombiztosítási alap 4 600 000 000 rubelről 5 600 000 000 rubelre nőtt. Csak 1937-ben 10 000 000 000 rubelt költött az állam a munkások és alkalmazottak társadalombiztosításának bővítésére, az életkörülmények javítására és a kulturális szükségletek kielégítésére, szanatóriumokra, egészségügyi üdülők-re, pihenőhelyekre és egészségügyi szolgáltatásokra.

Kezdetben volt az Ige, nevezetesen Lenin szavai, a végén meg Sztálin, aki falta a jelentések szavait. Meghaladtuk az elméletet, a szó valósággá vált, hamisított statisztikákban öltött testet. Ezek a számok állítólag a való világ dolgaira vonatkoznak, pedig igazából nincs közük máshoz, csak más papírokon lévő, más szövegekhez. Azon kívül, a papír felett pedig vér, rettegés és háború.

Megjelenése után a *Rövid tanfolyam* elfoglalta méltó helyét a Szovjetunió alapvető szövegei között, szent könyvvé lett Sztálin szentéletrajzi, lélekölően száraz hivatalos önéletrajza mellett, amit a vezér alaposan meg is szerkesztett. Emberek tömegei tanulmányozták ezeket a könyveket az oktatási intézményekben, a talpnyaló értelmiség pedig áradozott a csodálatosságukról. 1939-ben, a tizennyolcadik pártkongresszuson Nyikita Hruscsov úgy értékelte, Sztálin szavai „nagyszerű adalékok a marxizmus-leninizmus kincsestárához”, és „a leninizmust magasabb szintre emelik”. A tanítvány túlnötte hát a tanárt, túllépett Leninben.

Olyan csodálatos könyv volt ez, hogy igazából egyetlen ember munkája lehetett csak, ezért 1946-ban átírták a *Rövid tanfolyam* íróját. A *Pravda* bejelentette, hogy A *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam* mostantól Sztálin összegyűjtött műveinek tizenötödik köteteként él tovább. Rengeteg fát gyilkoltak meg azért, hogy a könyv elegendő példányban eljusson a Szovjetunió minden szegletébe, sőt a tengeren is túlra. Első, 1938-as kiadásától számítva 1955-ig 42 816 000 példányt nyomtattak

belőle, és közben a *Dialektikus és történelmi materializmus* című negyedik fejezetet, melyet valóban Sztálin írt, kiemelték a könyvből, és külön pamfletként milliós példányszám-ban terjesztették. Voltak szovjet kisebbségek, amelyek csak nemrégiben kezdhették használni az írott ábécéjüket, és máris volt nekik mit olvasni. A külföldieket sem fosztották meg a *Rövid tanfolyam* megismerésének örömétől, hiszen hatvanhét nyelven adták ki, és világszerte terjesztették. Sztálin történelmi víziója rátelepedett a világra, jelen volt Peking utcáin, Párizs sugárútjain és San Francisco radikális könyvesboltjaiban is. A saját példányomat 1939-ben nyomtatta a New York-i International Publishers tartós keménnytáblába kötött, kiváló minőségű papírra. Majd nyolc évtizeddel később a lapokon alig látszik meg az idő múlása, és hacsak én vagy valamely utódom el nem égeti, a könyv bizonyára több évszázaddal túlél engem.

Miközben a *Rövid tanfolyam* a siker fényében lubickolt, Európa lassan, de biztosan haladt a végétélet felé. Sztálin, mint mindig, a végén ebből a pusztulásból is egész jól jött ki, diadalmasan állt a több millió holttestből álló hegy tetején, mélyen Európa közepe felé tolta ki birodalmának határait, és velük együtt valóságtagadó szövegeinek hatókörét is. A háború még alig ért véget, amikor 1946-ban a nyomdagépek az *Összegyűjtött művek* félmillió példányát okádták a világra, egy évvel később pedig életrajzának második kiadásából is vagy egymillió forgott közkezen. Hamarosan hatalmas Sztálin-szobrok emelkedtek Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország városaiban, a vezér könyvei pedig a Szovjetunió kívüli kommunista ifúság kötelező olvasmányává is váltak. Egyetlen kommunista könyv sem terjedt még el ilyen mértékben széles e világon, egészen addig, míg meg nem jelent Mao *A vörös könyvecskével*.

De miközben Sztálin újabb országokra kényszerítette rá akaratát, és minden eddiginél nagyobb hatalommal bírt,

egyre kevesebbet írt. Továbbra is mohón olvasott, és keményen kézben tartotta a szovjet kulturális életet, de komolyabb írása a háború után nem jelent meg – egészen 1950-ig, amikor is rászabadította a világra *Marxizmus és nyelvtudomány* című művét, először a *Pravdában* megjelent levelek formájában, majd önálló pamfletként. Ebben Nyikolaj J. Marr professzor és tanítványai elméleteihez szólt hozzá, amelyek évek óta meghatározták a Szovjetunió nyelvészeti vitáit. Marr teóriája teljes badarság volt: valamilyen sugallatra megsejtette, hogy az emberi beszéd négy, először kiejtett szótagja a *szal, ber, jon és ros* volt, a nyelvet varázsló papok egy csoportja alkotta meg, és kezdetben titokban tartotta a köznép előtt, hogy fegyverként használhassa fel az osztályharcban. Erről Sztálin megírta: „Nem, ez nem igaz.” Majd meglehetősen észszerűen megcáfolta Marr elméleteit, és megszabadította a nyelvtudományt ettől a fojtogató dogmától.*

Sztálin két évvel később jelentette meg utolsó írását *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban* címmel. Nem is könyv volt ez, inkább jegyzetgyűjtemény, amit egy másik jegyzetgyűjteményre, egy már 1937-ben megrendelt, de még el nem készült gazdasági tankönyv vázlatára válaszul írt meg. A kérdéses kéziratot 1951 novemberében juttatták el egy kétszázötven közzgazdászból és politikusból álló szerkesztőbizottság részére véleményezésre, de azok nem fogadták el. A vezérnek itt közbe kellett lépnie, ez nyilvánvaló. Sztálin tankönyvről írt, metatextuális feljegyzései váratlanul, három nappal az 1952. október 5-én megrendezett tizenkilencedik pártkongresszus kezdete előtt jelentek meg először a *Pravdában* részletekben, majd első kiadásában 1 500 000 példányban pamfletként is. Publikálását elragad-

* Ami természetesen éppen ellentéte volt annak, amit Sztálin a beavatkozásaival általában elért.

tatott lelkesedés övezte, a könyv országszerte irodai és gyári beszélgetések tárgya lett.

A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban valamelyest ad hoc módon jött ugyan létre, mégis mérvadó szöveg lett szerzője olyan utasítások sorának szánta, mely halála után is érvényes marad, a jövőben is meghatározza a törvényalkotást, még ha ennek ő már nem is lehet tanúja. Papír és tinta segítségével még akkor is rá fogja erőszakolni akarátát mások sorsára, amikor ő maga már régen örök álmát alussza. A nagyratörő álmok ellenére a végkifejlet eléggé prózai marad: nem a marxizmus elméletének örök igazságait nyilvánítja ki, hanem egy újabb vastag kötet megírását, a régóta húzódó közgazdaságtani tankönyvét sürgeti. Szerinte a munka befejezése „nemzetközi jelentőségű” kérdés, mert javára lesz a szovjet fiatalságnak, valamint „külföldi elvtársainak”. Hiszen olyan sok mindent meg kell még tanulniuk:

...hogyan törtünk ki a kapitalizmus rabszolgaságából, hogyan építettük újjá országunk gazdaságát a szocialista elvek alapján, hogyan nyertük meg a parasztság barátságát, hogyan sikerült átalakítanunk egy nemrég még szegény és gyenge országot gazdag és erős nemzetté, mik a termelőszövetkezetek, miért nem töröljük el az árutermelést, a pénzt és kereskedelmet, ha egyszer a termelőeszközöket már államosítottuk stb.

Hogy ezt kifejtette, Sztálin most is, mint mindig, a lényegre tér:

Nem lehet túl vastag, mert egy túl vastag könyv nem használható kézikönyvként, de tartalmaznia kell minden fontos tudnivalót országunk gazdaságáról és a kapitalizmus gazdaságáról és a gyarmati rendszerről.

Sztálin szerint ötszáz oldal (de „legfeljebb” hatszáz) megteszi. Részletesen meg is tervezi a könyv írásának folyamatát: legyen egy bizottság, amelyben a könyv szerzői mellett ott ülnek azok legádázabb kritikusai is. Egy statisztikus, aki

ellenőrzi a könyvben szereplő adatokat, és újabb statisztikákkal bővíti a vázlatot, valamint egy „hozzáértő jogász, aki ellenőrzi a szövegezés pontosságát”. És ez még nem minden.

A bizottság tagjait átmenetileg fel kell menteni minden más munkavégzés alól, és megfelelően gondoskodni kell róluk, hogy teljesen az új tankönyv írásának szentelhessék magukat.

Továbbá hasznos lenne kijelölni egy, mondjuk háromfős szerkesztőbizottságot, akik a szöveg végső szerkesztését végzik. Erre az egyetemes stílus elérése érdekében van szükség, mert a vázlat ennek sajnos híján van.

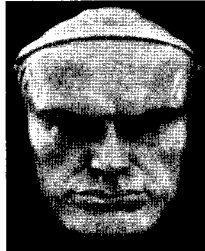
Végül pedig:

Az elkészült tankönyvet egy éven belül be kell mutatni a Központi Bizottságnak.

Ezeket a szavakat Sztálin 1952. február 1-jén vetette papírra. De a zsarnok tisztogatással, mészárlással, és az irodalom kézi vezérlésével töltött ideje már a végéhez közeledett. Egy hónappal a határidő után stroke-ot kapott, és öt napra rá meghalt. A könyvek pedig, amiket az ő akarata hívott életre, lassan eltűnedezték a polcokról, mintha soha ott sem lettek volna, mintha nem erőltették volna rá milliókra a hazugságot, mintha nem kényszerítették volna őket rá, hogy cinkosok legyenek ebben a hazugságban. De még a könyvek eltűnése is hazugság volt, mert azok igenis léteztek, elviselhetetlenül, valóságosan jelen voltak.

3.

Mussolini

„Nézz a szemembe...

Ellenállhatatlanul elálmósodsz...”

Mussolini monumentális másának üres,
mégis megbabonázó tekintete

Nyitóképünkön Benito Mussolini holtteste egy milánói Esso benzinkút előtti lámpavason lóg fejjel lefelé. A nemrég még élő ember, akit a kommunista partizánok lelőttek, a feldühödött tömeg pedig szétmarcangolt, úgy himbálózott a szélben, mintha hentes tűzte volna horgára egy szabadtéri vágóhídon. Mellette lóg a Duce régi szeretőjének, Claretta Petaccinak hasonlóképpen meggyalázott holtteste.

Ez a megtépázott tetem nemrég még az egész ország felett uralkodott. Büszke volt és döllyfős, erőtlő duzzadó, tele voltak vele a plakátok, újságok, képeslapok és a mozik híradásainak kísértetiesen villogó képei. Oroszlánokkal ugrált, és félmeztelenül feszített a munkások között. Abszurd kitüntetésekkel teleaggatva pompázott hatalmas katonai parancsnokként, és visszafogottabb jelmezben adta elő a szerető családapát gyermekek körében. Rendszeresen megjelent a római Palazzo Venezia erkélyén, ahol kidülledt szemmel, bőszen gesztiku-

lálva ontotta birodalomról és olaszszágról mennydörgő szavait az alatta összegyűlt tömegre.

Mussolini teste nem hasonlított az ülő életmódot folytató Leninéhez vagy Sztálinéhoz, az övé folyamatos mozgásban volt, egy harcos teste, kíváncs, mint bármely filmsztáré, és volt is szeretője több száz. Amikor megállt, kezét a csípőjére tette és kihúzta magát, akár egy kilövésre kész rakéta, mely egyenesen a nap vakító közepe felé indul.

De bármennyire a tettek emberének állította be magát, Mussolini vissza is fogta magát, amikor írt. Járatos volt több stílusban, újságírásban, szónoklásban, verselésben, történelmi, fikciós és drámairodalomban, emlékiratban és önéletrajz terén is, írásai pedig csak ritkán voltak nagyon rosszak, ha egyáltalán. Leninnel, Sztálinnal, Hitlerrel és a legtöbb, ebben a könyvben szereplő diktátor íróval ellentétben a prózája több helyütt kifejezetten olvasmányos. Termékeny alkotó volt, lámpavasra húzatása előtt negyvennégy kötetnyi szöveget vetett papírra.

Esszéiben, regényeiben és színműveiben néha előrevetítette saját életének katasztrófáit.

A tehetséges, vidéki ifjú tekintélyt megvető kívülállóvá cseperedik. Buzog benne a hatalomvágy, de a szabadság, igazságosság és a társadalom jobbítása érdekében akar befolyást szerezni. Átéli a száműzetés, börtön és háború poklát, és évtizedekig vár a megfelelő pillanatra, amikor támadásba lendülhet.

Így történt Lenin, az orosz kisnemes és Sztálin, a grúz vidéki, elszegényedett varga gyerekének esetében, de ez Benito Mussolini története is. Egy kovács és egy tanítónő fiaként látta meg a napvilágot Olaszország északi, Romagna tartományának hegyei között 1883-ban. Bolsevik társaitól eltérően ő szinte az anyatejjel szívta magába a lázadást: Romagna híres volt a felkeléseiről. Mussolini anyja, Rosa gyakorló hívő volt,

apja viszont utálta a papokat, és fiát az antiklerikális mexikói elnökről, Benito Juárezről nevezte el. Mussolininek nem kellett távoli német gondolkodók könyveiben kutatni, otthon is felfedezhette a szocializmust, a vérében volt. Apja, Alessandro Mussolini ugyanis a forró vas kalapálása mellett másodálásban radikális újságíróként is tevékenykedett.

A lázadás már gyerekkorában természetes vonása volt, ahogyan az erőszak is. Tízéves korában bicskát döfött az egyik osztálytársába. Kirúgták az iskolából, de nem bánta meg tettét, és a következő iskolájában is megkéselte egy osztálytársát. Máskor a helyi bandákat vezette rablótúrákra a környező farmokon.

Egy szó, mint száz, huligán volt. De amikor éppen nem késett meg senkit, jól tanult nyelveket, irodalmat és történelmet az iskolában. 1902 februárjában tanár lett, de júniusra már el is veszítette az állását. Az iskola nem hosszabbította meg a szerződését, mert Mussolini túlságosan is kedvelte a helyi kocsmákat, előszeretettel veszekedett a tanítványai szüleivel, de leginkább egy férjes asszonnyal folytatott botrányos kalandja törte derékba tanári karrierjét. Emigrált hát, mint akkoriban sok jobb életre vágyó olasz honfitársa. Júliusban (állítólag) csomag nélkül, egyetlen, Karl Marxot ábrázoló érmével a zsebében Svájc felé vette az útját.

Itt sem indultak jól a dolgok. Lausanne-ba érve hamarosan letartóztatták csavargásért, ez lett hatalomra kerüléséig az első börtönbüntetése a tizenegyből. Szabadlábra kerülése után több alacsony rendű munkát végzett, de még így is parkokban, padon kellett aludnia, amikor elfogyott a pénze. Cikkeket kezdett publikálni a *L'Avvenire dei Lavoratori* (A dolgozók jövője) című helyi olasz szocialista újságban. Első írása az Ottomán Birodalomban történt örmény népirtásról szólott ebben kijelentette, hogy a népirtás háttérében az osztályharc állt, és a gazdaságilag tehetősebb társadalmi osztály „önkénturalmának” véget kell vetni ahhoz, hogy el-

tűnjön a „fajgyűlölet és a fanatizmus”. A szerkesztőknek tetszett a stílusa, így Mussolini újságírói karrierje repülőrajtot vett: egy-két hónapon belül további kilenc cikke jelent meg a *L'Avvenire dei Lavoratori*-ban.

Mussolini szigorú önművelésbe fogott, filozófiai felfedezéseit Angelica Balabanoff száműzetésben élő, nagyon művelt orosz zsidó; Lenin és Trockij társa vezetésével kezdte meg. A nő útmutatása alapján a bordélyházakban és késésekben járatos vidéki fiú gyorsan átrágtta magát a lausanne-i egyetemi könyvtár bonyolult szövegein. Olvasmánylistájának néhány részlete:

- **BENEDICTUS SPINOZA** (1632–1677) németalföldi lencse-csiszoló és filozófus, aki elítélte ugyan a vallási maradiságot, de a legfőbb jónak Isten ismeretét tartotta.
- **IMMANUEL KANT** (1724–1804) német filozófus, aki szerint a világ némely dolgában inkább a megérzésre kell hagyatkoznunk, mint a tapasztalásra, és etikai döntéseinket kategorikus imperativusokra, és nem a feltételezett eredményre kell alapoznunk.
- **G. W. F. HEGEL** (1770–1831) német filozófus, aki vallotta, hogy gondolatvilágában a történelem során felhalmozódott összes korábbi elméletrendszer megjelenik, és akiknek teológiai történelemszemlélete hatással volt Marxra is.
- **PJOTR KROPOTKIN** (1842–1921) orosz történész, földrajztudós, zoológus, szociológus, herceg és az anarchista kommunizmus fő elméleti vezére. Mussolini fordította le *Egy forradalmár feljegyzései* című írását franciáról.
- **FRIEDRICH NIETZSCHE** (1844–1900) német filozófus, aki kijelentette, hogy Isten halott, támadta a hagyományos erkölcsi érzéket, és hangsúlyozta az életigenlés fontosságát.
- **GEORGES SOREL** (1847–1922) francia filozófus, aki tagadta az emberi természet jóságát, elítélte a demokráciát, és magasztalta a mítoszok, az erőszak, az osztályharc és a forradalom előnyeit.

– **KARL KAUTSKY** (1854–1938) német marxista, aki végül annyira idegesítette Lenint, hogy a bolsevikok vezére *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című, 1918-as műben lehordta őt a sárga földig. Kautsky *A szociális forradalom után* (1902) című könyvét Mussolini lefordította olaszra.

Anyanyelve, az olasz mellett franciául, németül és angolul is olvasó Mussolini a jelek szerint intellektuálisan nagyon érdeklődő volt, de a nagy mennyiségű, bonyolult szöveg befogadásának képessége nem társult az olvasott információk eredeti, saját ötletet tükröző szintetizálásának készségével, ahogyan ez kézzelfoghatóan megmutatkozott első „jelentős”, *Ember és Istenség – Isten nem létezik* című írásában.

A negyvenhét oldalas pamfletet 1904-ben adta ki a hangzatos, Racionalista Propaganda Nemzetközi Könyvtára nevű kiadó. Ezt Mussolini egy lausanne-i találkozó után írta, melyet az olasz protestáns hittérítő, Alfredo Tagliatela vezetett. Az esemény végén Mussolini felállt az asztal tetejére, és öt percet adott Istennek, hogy sújtsa le rá, már ha létezik. Úgy tűnik, nem volt teljesen elégedett ezzel az érveléssel, mert szükségét érezte, hogy írásban harcoljon tovább Tagliatela érvei ellen.

Úgynevezett tézisében vidáman megcsúfol mindent, ami szent. Gúnyolódva, követelőzve adja elő nézeteit, tekintélyre és túlzó, mégis unalomig ismert ateista szóképekre alapozva érvel.

Hogyan békíthető össze egy teremtmény eszménye a törpenövésű vagy satnya szervek, rendellenes és szörnyszülött emberek létezésével, az örökös és mindenre kiterjedő fájdalom létezésével, az emberek közötti harc és egyenlőtlenség létezésével?

Még ha az érvek között nem is találunk újdonságot, az öröm, amit Mussolini a nyelv használatában lel, ragadós. Ujjongva sérteget, lelkendezve gúnyolódik, repesve káromol szent dolgokat. Sokkal kevésbé személyes Lenin sértegetései-

nél, következőképp nem olyan unalmas. Mussolini számára ez nem élet-halál harc, ő csak élvezi, hogy bosszanthat másokat, úgy dobál irodalmi petárdákat a szalmabábok közé, akár egy Richard Dawkins-előd. Szerinte a vallás...

...az elme orvosi kezelésért kiáltó, ragályos betegségeinek biztos okozója.

Mussolini leginkább Jézust szereti megvitatni. Buddha mellett, aki „életének negyvenöt évét a testvériség, bőkezűség és felebaráti szeretet fontosságáról szónokolva töltötte Indiában”, a keresztény megváltó „apró és jelentéktelen” alak. A tanítványai pedig még nála is rosszabbak: „egy tucat műveletlen csavargó, Palesztina népének csőcseléke”.

Mussolini „felfoghatatlan abszurditásnak” tartja, hogy Krisztus „bármilyen erkölcs forrása és terjesztője” lehet. A Hegyi beszéd plágium, az „a néhány erkölcsi elv pedig, ami keresztény etikának nevezhető lehet”, nem más, mint „az elnyomást, beletörődést és gyávaságot javasoló tanács”. Végül a maga istenkáromló, forradalmi tanításával figurázza ki a kereszténységet. Felejtsd el a mennyei királyságot, mondja, mert „boldogtalanok a szegények, akik nem tudják, hogyan valósítsák meg a mennyei királyságot itt, a földön”. Ami a másik orca odafordítását illeti, Mussolininek erről is saját véleménye van. „A sértést illendően add vissza, erőnek erővel állj ellen, erőszakra erőszakkal válaszolj!”

Leegyszerűsített, szűk látókörű, de a végletekig magabiztos – Mussoliniben pontosan megvan minden képesség, amire egy politikai újságírónak és provokátornak szüksége lehet. Így, bár közben verseket is közölt (1902-ben a *Halottak napján* címűt, és 1903-ben egy másikat a francia forradalmi újságírónak, Baboeufnak ajánlva), végül rendíthetetlen véleményformáló gépként vált közismertté. Svájci tartózkodásának végére, néhány börtönben töltött időszak és jó néhány elvesztett állás után, mire több kantonból is kitiltották, tűzokádó szocialistaként, újságíróként, propagandistaként, szak-

szervezetiként és szónokként elég nagy hírnevet szerzett magának. Nem Isten volt az egyetlen tekintély, akit kifigurázott, gúnyosan megtámadott királyokat, az orosz cárt, papokat és kapitalistákat is. Sztrájkra buzdított és az erőszakot éllette, Leninhez hasonlóan élvezte a többi szocialistával folytatott szópárbajokat, és a leszámolás nagy napjáról álmodozott, amikor megkezdődnek a kisajátítások, és vér folyik majd. A szocializmus szerint „forradalmi viharral” jöhet csak el.

Felbujtó hangú ékesszólása Svájc olasz diaszpóráján kívül is felkeltette az erre fogékonyak figyelmét. Mussolini írt távoli, New York-i szocialista újságokba és hazai, milánói lapokba is. Hírneve egyre nőtt. 1904-ben egy római újság beszámolt a svájci hatóságokkal történt egyik összeütközéséről, amelyben a svájci szocialista szervezet „grand ducéjaként”, azaz nagyvezéréként emlegették. Húszéves volt ekkor.

1904 végén visszatért Olaszországba. Az anyja beteg volt, meg is halt. Mussolini néhány évig megpróbált hétköznapi életet élni, katonának állt, és röviden, de katasztrofális eredménnyel ismét megpróbálkozott a tanári pályával. Közben azonban végig írt és szónokolt, míg végül feladta azt a törekvését, hogy átlagemberként éljen, átlagos állást betöltve. Nagyobb lélegzetű irodalmi formákkal is kísérletezni kezdett.

Például a hosszú esszével: egy ilyen szöveget publikált Karl Marx halálának huszonötödik évfordulójára. De nem Marx volt az egyetlen tizenkilencedik századi gondolkodó, akiről Mussolini elismerően írt abban az évben. Az *erő filozófiája* címmel Nietzsche gondolatainak erényeit sorolta fel, és ebben az sem zavarta, hogy a német gondolkodó szerint a szocializmus „a leggonoszabbak és leggyökértelenebbek zsarnoksága”. Mussolini szerint ettől függetlenül még ő volt „az előző század utolsó negyedének legkiválóbb elméje”. A tekintélyromboló, egyházgyűlölő, keresztényellenes Mussolininek tetszett Nietzsche tanítása, főként a jó és rossz

fogalmi fölé emelkedő „új ember” gondolata. Rajongott az ember feletti ember, az Übermensch ötletéért.

Az Übermensch Nietzsche nagyszerű találmánya. (...) Nietzsche ezzel jelt adott, hogy azonnal térjünk vissza az ideálhoz. Csakhogy ez az ideál alapjaiban más, mint amiben az előző generációk hittek. Azért, hogy ezt megértsük, eljönnek majd hozzánk újfajta „szabad lelkek”, akiket megedzett a háború, a jég, a hófödte hegyvidék. Ők komoly tekintettel felméri majd a szakadék mélységét. Bírnak majd egyfajta magasztos gonoszsággal, felszabadítanak minket a felebaráti szeretet kötelessége alól, az úr iránti vágy alól, visszaadják a földnek eredeti célját és a férfinak eredeti reményét. Új, friss lelkek ők, akik legyőzik Istent és az Ur!t

Ihletett irodalmi mű ez, mintha a szavak bódulatában fogant volna. Mussolini Nietzschéhez írott dicshimnusa költői, romantikus, lendületes, tüzei a saját, ragályos vitalitása. Az ilyen próza logika nélkül is jól olvasható. Nagyon más ez, mint Lenin vagy Sztálin rögeszmésen tantételszerű dogmatizmusa. Ők ragaszkodtak hozzá, hogy minden gondolatukat áltudományos nyelvezetbe csomagolják, A Duce ilyesmit nem csinál. Ő a „lelkek” hátán szárnyal, és diadalt ül a kozmikus semmi felett.

Mussolini a későbbiekben is igyekezett kivívni helyét az értelmiségiek között. Rövid történeteket írt, és egy esszét Friedrich Klopstockról, a *Messiás* című, vallásos hősköltemény ünnepelt szerzőjéről. Mussolini első hivatalos életrajzírója, Margherita Sarfatti szerint a huszonhat éves zseni megírt egy teljes filozófiatörténetet is, amelyben „minden filozófiai rendszert kritikusan és analitikusan kielemezett, és minden új irányzatot Nietzsche módszeréhez hasonló vizsgálatnak vetett alá”. Ezt a mesterművet azonban, írja Sarfatti, sajnos elégette egy fiatal hölgy, aki a filozófusok nevét tévedésből szerelmi vetélytársai nevének hitte.

Ebből a korszakból a legmaradandóbb (vagyis a neten ma legkönnyebben beszerezhető) mű Mussolini első és egyetlen

regénye, *A bíboros szeretője*, amit a szocialista *Il Popolo* közölt folytatásokban. Mussolini a megjelenésig ennek az újságnak dolgozott Trentben, az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alá tartozó, de jelentős olasz népességgel bíró városban, csakhogy az egyházzal, a demokráciáról, a szabadkőművesekről és hasonlóan széles témakörben írt sértő cikkei miatt deportálták Olaszországba. Innen kényszerült postával küldözgetni a regény ötvenhat részletét az országhatáron át.

Tekintve, hogy Mussolini késő éjszakánként és pusztán pénzszerzés céljából írta, *A bíboros szeretőjéről* azt gondolnánk, rettenetes fércmunka. Kitűnő műnek valóban nem mondható, de meglepő módon legalább olvasható, sőt, helyenként élvezhető mű lett belőle. A valós történeten alapuló sztori rettenetesen csavaros és bonyolult, megpróbálom összefoglalni.

A tizenhetedik században Carl Emmanuel Madruzzo trenti bíboros, érsek és világi herceg szenvedélyesen beleszeret nála sokkal fiatalabb szeretőjébe, Claudia Particellába, akinek „testének körvonala kihívóan rajzolódik ki ruhája alatt”, szemében pedig „a mérgező szenvedélyek varázsának tudása” csillog. A férfi eltékozolta vagyonát, és feleségül akarja venni Claudiát, akit pedig mindenki utál, többek között az egyházi hierarchia minden tagja és az elnyomott, túladóztatott, éhező és szegény tömegek is.

Madruzzo unokahúga, Filiberta a nagy családi vagyon egyetlen örököse, Madruzzo azt akarja hát, hogy Filiberta menjen feleségül Claudia bátyjához, a nő azonban Antonio Castelnovo gróffal akar házasodni. Madruzzo bebörtönzi hát Filibertát egy kolostorba. A tömeg a „sötét, ördögi szemű” Claudiát okolja ezért. Filiberta meghal, a gyászoló gróf kiássa a bűzlő holttestét.

Don Benizio főpap összefog Antonio gróffal Madruzzo ellen, de ebben nem az egyház iránti határtalan hűsége hajtja,

sokkal inkább világi okok, szerelmi féltékenység: őt is vágy fűti ugyanis a bíboros szeretőjének, Claudiának csodálatos teste iránt.

Ezen a ponton a cselekmény rettenetesen bonyolult lesz, a szálak összekuszálódnak, papok csúnyán viselkednek, a pápa nem engedi, hogy Madruzzo feleségül vegye Claudiát. A bíboros átadja magát a kétségbeesésnek, Claudia pedig bejelenti, hogy véget vet a kapcsolatuknak. Ilyen-olyan történesk után valaki leszúrja Claudiát. A nő meghal.

Sokan fűzőszaggató műként írják le a regényt, de ők szinte biztosan nem olvasták. *A bíboros szeretőjében* igazából elég kevés a fűzőszaggatás, annál több viszont az egyházszidalmazás, szerepel benne például egy tabló, mely sorba veszi a bűnös pápák vétkeit, VII. Kelemen pápától, aki „bujja nők egész csapatát tartotta a Vatikánban saját vágyainak enyhítése céljából, többek között egy ünnepelt afrikai nőt is”, egészen III. Gyula pápáig, aki „a görög szerelemnek hódolt”. A mű ráadásul csodálatra méltóan perverz, tele szadisztikus, fegyelmezetlen testiséggel. A bolsevik próza steril, szellemi stílusához képest *A bíboros szeretőjében* nyüzsgő, zsi bong a testiség.

Van benne Poe-hoz méltó nyersesség...

...az oszlásnak induló emberi hús maró bűze néhány lépéssel hátrébb tántorított minket. (...) Antonio látni kívánta a nőt, akit annyira szeretett, annyira kívánt. A tiszta homlokára hulló, arany haj és a még meg nem fertőzött szem miatt a test felismerhető maradt, de a kegyetlen vigyorba foszlott ajkából sűrű, fehérés nyálka szivárgott.

...vadul szenvedélyes fantáziálás erőszakról és bosszúról...

Hagyom, hogy a piaci, közönséges vademberek kiéljék meddő, parázna vágyaikat vétkes testeden. Az esztelen tömegek nevetségének tárgya leszel. Testedet nem hantolják el a keresztény szokások szerint.

...szexuális frusztráció miatti lóostorozás...

Az ostor tovább sziszegett a levegőben, felhasogatta a bőrt. A ló felismerte benne gazdáját, ezért nem rúgott, csak dühösen kapálta a földet, mintha kegyelemért könyörögne.

...és önkielégítésről szóló álmodozás.

Hasztalan! Az ostorozás után elkékült húsa duzzadt a véres ostor alatt, mégis Claudia képe rémlett fel szeme előtt. A meztelenül remegő, csábító, Kleopátra halálos kényeztetésével felajánkozó Claudiaié!

De *A bíboros szeretője* nem csak a remegő húsról szól. Kiderül belőle az is, hogy marxista létére Mussolini elismerte az emberi tettek mögött rejlő belső, szubjektív világot. Igaz ugyan, hogy ezek az érzélemvilágok kétdimenziós, kitalált alakokat hajtanak, de legalább vágyakoznak és gyűlölnék, ez pedig szöges ellentétben áll a Sztálin *Rövid tanfolyamában* leírt emberekkel. Mussolini kitalált alakjai, akiket szinte teljes mértékben a babonáság, kapzsiság, kék és gyűlölet motívál, sokkal valóságosabbak, mint Sztálin „élő” emberei.

Mussolini ezzel együtt is sötét képet vázol fel az emberiségről, Leninhez és Sztálinhoz hasonlóan egyáltalán nem hisz a szegényekben, akiket állítólag támogat. A népet értelmetlen szörnyetegként festi le, akit könnyű rémhírekkel befolyásolni, és aki alkalomadtán könnyen erőszakorgiára vemedik. Nem a nemes proletariátust láthatjuk itt, hanem az ostoba, ellenséges, tanulatlan tömeget. Lenin virágnyelven fejezi ki megvetését, amikor „spontaneitásról” ír, Mussolini azonban sokkal őszintébb. Érti a szegények indulatait és félelmeit, de meg is veti őket ezért. Talán éppen ez a cinizmus az, amitől olyan ügyesen tudta manipulálni a milliókat.

A bíboros szeretőjében ugyanakkor ösztönösen megérzi az effajta manipuláció végső határát is. Éjszakánként, harmadik személyben írt, értéktelen ponyváját papírra vetve rájön arra, amit a jövőben a saját élete árán kell majd újra megtanulnia: hogy a tömeg türelme véges, és a nép nem bocsátja meg a kudarcot. Ha elveszted felette az uralmat, mindent elveszí-

tesz. A tömeg Madruzzo és szeretője, Claudia iránt érzett zsi-geri gyűlölete előrevetíti hát a Mussolini és nála sokkal fiatalabb szeretője, Claretta Petacci iránti indulatokat, melyekkel ő uralkodásának egy sokkal későbbi időszakában szembesül majd. Mindkét történet kudarccal és gyilkossággal végződik.

Mussolini (megbotránkoztató) írói karrierje sikeresen ívelt felfelé. Miután 1912-ben futólag egy új szocialista hetilapot szerkesztett Forliban *La Lotta di Classe* címen, és ezért politikai provokáció miatt öt hónapra börtönbe zárták, elérte újságírói karrierjének csúcát: a predappiói huligán és valaha svájci padon alvó hajléktalan a Milánó világvárosában megjelenő *Avanti!*, az Olasz Szocialista Párt napilapjának kinevezett szerkesztője lett.

Mussolini jól tudta, mire vágyik a közönsége: radikális, dinamikus, erőszakos, humoros és sértő stílusban előadott antinacionalista, antiimperialista, antikapitalista és antiklerikális tartalomra, amely teljes mértékben szakít az elegáns és összetett körmondatok olasz hagyományával. Mussolini megvetette az akkor uralkodó szószátyár stílust, és megfogadta, hogy megfosztja a szöveget „minden díszétől, értéktelen cicomájától, felesleges tirádáitól; kidob mindent, ami a tizenötödik századból ráragadt – az üres fecsegést”. Szerkesztői stratégiája sikerrel járt, az *Avanti!* napi példányszáma működése és az Olasz Szocialista Párt végrehajtó bizottságában végzett munkája alatt a napi huszonnyolcezerről szinte háromszorosára, kilencvennégyezerre nőtt. Mussolininál a terjedős forradalmi szövegfolyam és vagdalkozások terelésében tanúsított szónoki és firkászi képességei egy évtized alatt a radikális politika vezéralakjává emelkedtek.

Mussolini ugyanakkor szenvedett az intellektuális korlátok között. Sokkal kevésbé érdekelte őt az „elmélet”, mint Lenint és a bolsevikokat, és, bár szocialista volt, egyáltalán nem tekintette imádandó profétának Marxot. Épp ellenkezőleg: kö-

vetkezatosan ragaszkodott a tekintélyromboló beállítottságához, 1911-ben még azt is leírta, hogy Karl Marx „nem szükséges” a szocializmus ügyéhez. „Nem teológusok vagyunk, sem papok vagy a szó szerint vett marxizmus bigott követői. (...) Nem szükséges szó szerint követni Marx elméleteit.”

Érdeklődni kezdett azonban Husz János, a tizenötödik századi cseh vallási reformátor iránt, akit a katolikus egyház eretnekségért máglyán megégetett. Annyira lenyűgözte Husz története, hogy 1912-ben megírta az életrajzát is, pedig, ahogyan az előszóban beismerte,

A cseh eretnek latin nyelvű művei könyvtárainkban nem érhetők el, cseh nyelven írt vagy arra lefordított írásait még nem fordították olaszra, e sorok írója pedig nem tartozik a szerencsés olaszok ama szűk csoportjába, akik csehül folyékonyan olvasnak.

Ez az apró akadály azonban nem tántorította el, hiszen máskülönben Husz tökéletes téma volt Mussolini számára. Olyan ember, aki a klérus korrupcióját kritizálta és reformokat szorgalmazott, a reformáció előfutára, akit az egyház annak ellenére megégetett, hogy korábban sértetlenséget ígért neki. Husz életrajzába tehát alkalma nyílt érzékletes horrort és egyházkritikát is szőni, Mussolini pedig a végletekig ki is használta a lehetőséget.

Az első fellángolás csak a test alsó felét égette meg, a félig elszenesedett porhüvely az oszlophoz kötözve lógott. Ezután az oszlop eldőlt és a parázs közé esett, a tűz újra fellobogott. A hóhér segédje újabb székérdérényi fát hányt a rakásra, majd kikaparta a csontokat, és félbetörte, hogy jobban elégjenek. A fejet is kettéhasította, és visszavetette a lángokra a szívvel együtt, amin addig még nem fogott a tűz.

Mussolini ezen túlmenően is kiélhette erőszak iránti vágyát, hiszen a vezetőjük halála után Husz követői örült, világvégváró, harcos csoportokat alakítottak, és évtizedekig pusztították a cseh vidéket. Az egyik ilyen szekta, az adami-ták a ruhaviselésről is lemondtak, végigrabolták a falvakat és orgiákat rendeztek, amíg a félszemű hadvezér, Žižka ki nem

irtotta őket. Egy ponyvaíró számára, aki jól ismerte a megütőközért és a szenzációhajhászás hatását, mindez csodálatos alapanyag volt, és jól illett a célcsoporthoz.

Mindezzel együtt ebben a művében más hangot üt meg, mint a korábbi, Isten- és Krisztus-ellenes kirohanásaiban. Nem annyira vallás-, mint inkább egyházellenes. Tíz évvel azelőtt Krisztust és apostolait még bugyuta bugrisoknak, a vallásos érzületet pedig elmebetegségnek nevezte, Husz reformtörekvéseiben azonban talál egy „valamelyest szociális, helyenként szocialista vonást”. Meglátja az értéket a prédikátor tanításaiban, sőt, még a Bibliában is: tetszik neki, hogy Husz vissza akar térni az evangéliumi tisztasághoz, az „öskeresztény közösségek szegénységéhez és összetartásához”.

Mussolini megjegyzi, hogy Husz követői erőszakra szerfelett hajlamosak voltak, és hogy a vágyukat, hogy visszatérjenek az egyszerűséghez, „gyakran kísérté felhívás lázadásra és háborúra”, ez azonban, úgy tűnik, nem olyan nagy gond. Ha egy eretnek gyilkol, az rendben van. Mussolini nem ítéli el a táboríták, egy világvégváró harcos huszita csoport kegyetlenkedéseit, legalábbis nem úgy, ahogy a katolikus egyházat, amikor az megkínozza és megöli ellenségeit. A táboríták szerinte „ragaszkodtak az életükhöz, az uralkodó nélküli politikai berendezkedéshez, talán államot szerettek volna alapítani, vagy mozgalmukat kiterjeszteni az egész országra. Nacionalisták voltak.”

Mussolini szerint Európa valójában hálás lehet ezeknek a vallási szélsőségeseknek. Husz „eretnekvihart” kavart, ami felélénkítette Európa civilizációját. „Közép-Európa minden eretnek mozgalma végeredményben a reformáció felé haladt – írja –, így az emberi faj progresszív szabadulása a dogmatikus hit béklyóiból töretlenül halad századról századra.” Ezzel nagyon tág értelemben dicséri az eretnekséget. A táboríták kicsit szocialisták voltak, véli, kicsit nacionalisták, és valójában nagyon vallásosak: összeolvasztották a különféle eszmé-

ket. Mussolini azt már kinyilvánította, hogy Marx sem sértethetetlen, könyvének bevezetésében pedig kifejti, hogy ezt a kis művét is tágan kell értelmezni: „Öröm a reményt, hogy az olvasóban gyűlöletet ébreszt mindenfajta lelki és világi zsarnokság ellen, legyen az elméleti vagy jakobinus.”

A *Husz János* 1913-ban jelent meg, akkoriban Mussolini az olasz szocialisták vezetője volt. Egy évvel később ő maga is fejest ugrott az eretnokségbe. Az első világháborúhoz vezető időszakot Leninhez hasonlóan keményvonalas antiimperialista és háborúellenes elvek szószólójaként töltötte, aztán hirtelen meggondolta magát. 1914. szeptember 25-én számára a konfliktus megszűnt a „kapitalista társadalom krízise” lenni, akkor megjelent cikkében követelte, hogy Olaszország avatkozzon bele a háborúba Franciaország és Belgium oldalán, és „fojtsa saját véérébe a háborút”.

Gyorsan megalapította saját intervenciópárti újságját *Il Popolo d'Italia* címen, 1914. november 15-én Milánóban meg is jelent az első szám egy Napóleon-idézettel a címlapon: „A forradalom olyan eszme, amely szuronyokat szerzett.” Mussolini elvtársait szörnyen felháborította ez az árulás. A vétkest magát ugyan nem égethették el máglyán, de a pártból legalább kirúghatták, és nyilvánosan meg is tagadhatták. Az *Il Popolo* alapításának idején Mussolini hivatalosan még szocialista volt, de kilenc napra rá kizárták a pártból és kiközösítették a körből, melyhez születése óta tartozott. A következő néhány hónapban még két törpárbajt is vívott egy-egy korábbi elvtársával, de mindkettőt (többé-kevésbé)* sértetlenül megúszta.

Mussolinit régi elvtársai árulással és oportunizmussal vádolták, de ismerte csapongó természetét és azonosulását az erkölcsön felülemelkedő, nietzschei ember feletti em-

* Mussolini a második párbajban megsérült, de az ellenfele még nála is rosszabbul végezte.

ber, valamint a Huszhoz hasonló eretnekek alakjával, visszatekintve nem meglepő, hogy egyáltalán nem fűlött a foga olyan egyszerű dolgokhoz, mint az elvhűség.

Ahogy korábban *A bíboros szeretőjében*, *A Husz János*-ban is sikerült előrevetítenie saját életének egy mozzanatát, ezúttal a radikális gondolkodó témáját, aki meg akarja változtatni a világot, de az ellenségei elfogják és megölik. Akármilyen klérusellenes volt is, meglehet, hogy sokkal többet köszönhet a kereszténység mártírimádó hagyományainak, mint gondolta. Elvégre választhatott volna magának másik eretneket is, mondjuk Luther Márton, aki győztesen került ki a vallási és világi hatóságokkal folytatott harcaiból. De lehet, hogy Mussolini történelemlátása és sorsról alkotott elképzelése alapvetően a tragédiáról szólt. Személyes sorsa csúcspontján, győzelmek közepette egy életét feláldozó lázadóról ír. Vonzották a hősie, végzetes sorsú szereplők. Saját magát magasztalta fel ezekkel a jóslatokkal, amikre egyszer még visszatér, mielőtt a lámpavason végzi.

A háború kitörése előtt Olaszország a központi hatalmak hármas szövetségének tagja volt, elvileg Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia oldalán kellett volna hadba lépnie az antant, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország ellen. Az olasz kormány azonban inkább kivárt néhány hónapig, hogy meglássa, hogyan alakul a konfliktus, majd 1915. május 23-án hadat üzent korábbi szövetségeseinek. Előtte az antant-hatalmak titokban az Osztrák–Magyar Monarchia jó nagy darabját ajánlották fel neki győzelem esetére. Szeptemberben az akkorra már harminckét éves családapát, Mussolinit besorozták és a frontra küldték. Számára ez nem Belgium vagy Franciaország sáros lövészárkait, hanem az Olaszország és a Habsburg-monarchia között húzódó hegyvidéket jelentette.

Mussolini azonnal írni kezdett, a frontra indulás pillanatában már jegyzetelt, és ezeket az írásokat később ki is

adta *Naplóm, 1915–1917* címen. A könyv régen elfogyott, és ma már alig esik szó róla, pedig ez hiba. A *Naplóm* ugyanis több propagandaszólamok gyűjteményénél. Azon kevés szövegek egyike, amelyben egy huszadik századi zsarnok minden politológiai sallang nélkül őszintén szembenéz az érzelmeivel, és amely helyenként a valódi irodalom terepére téved. Ezeken az oldalakon Mussolini, az erőszak költője és a szétmarcangolt tetemek bárdja végigtekint a háború pusztításán, és rájön, hogy az igazából meglehetősen kellemetlen tud lenni.

Persze nem rögtön az elején. Kezdetben a *Naplóm* türelmes olvasót kíván, hiszen a szöveg megtervezetlenül, spontán keletkezett a frontra utazó Mussolini szabad perceiben. Három hónapot ölel fel 1915. szeptembertől novemberig, töredékes, és tele van vontatott részletekkel, mint amikor Mussolini, a háborús turista a vonaton ülve észleli a változó tájat, leírja az első alkalmat, amikor légvédelmi ágyút lát repülőgépre löni, amikor futólag elbeszélget egy gyerekkel, vagy megállapítja, hogy az ellátmány adagjai „kissé szerények, de kiválóak”. Egy helyen még azt is leírja, hogyan ül le megírni egy bejegyzést, miközben leül, és megírja a bejegyzést. Elég szemléletes beszámoló, de lényegében jelentéktelen, pedig Mussolini úgy ír, mint aki megtalálta az írásban élete értelmét: „Kedvemre való ez a mozgalmas, magától értetődő, mégis nagyszerű dolgokkal teli élet.”

A háborús romantika ezen napsütéses korszakában szinte semmit nem jelent számára a halál veszélye. Még az álmát sem zavarja:

Este van. A fáknak támaszkodva végignyújtóztunk a pusztá földön.

Rakéták és bombák hangzavara.

...miközben egy kis lövöldözés csak feldobja a következő napot:

Nyugalom. Némi ágyúdörej és néhány lövés dördülése a helyőrségek felől. Csodálatos, napsütéses délelőtt.

Az a Mussolini, akit most megismerünk, nagyon hasonlít a híradókban pózoló ripacsra: állát felszegve, csipőre tett kézzel, fején fezzel feszít a macsóság hemingwayi paródiájaként.* *Napló* vagy sem, Mussolini végig hivatásos íróként szólal meg benne, és nem téveszti szem elől, hogy egyszer talán még írni fog egy háborús élményeken alapuló könyvet. Különösen a kezdeti bejegyzésekből süt, hogy közönségnek szánt produkcióról, politikai helyezkedésről van szó.

Miután szocialistaként karrierjét romba döntötte, Mussolini, az újsütetű nacionalista minden alkalmat megragadott, hogy kinyilvánítsa hazafiságát, és újra meg újra eldicsekedjen, milyen közel áll a néphez. Gyakorlatilag minden katona, akivel valaha megismerkedik, vagy a) hallott már róla, vagy b) örül, hogy megismerkedhet vele. Felnőtt férfiak ölelgetik, megkérlik, hogy írja meg helyettük a leveleiket, vagy legyen a vezérük. Mussolini viszonzásképpen a bátor, nemes olasz katonaságot dicséri. Állítása szerint az előjárói is nagyon nagyra tartják, jelentkezését a tisztí képzésre valahogyan mégis visszadobják.

De már a második kötetben más hangot üt meg. Az 1920. szeptember 20-i bejegyzésben (a *naplót* szeptember 9-én kezdte) meglátja egy ellenséges katona üszkös maradványait, és megáll, hogy papírra vesse ezt a rövid történetet:

Nem messze onnan egy osztrák hátrahagyott holtteste fekszik.

A halott férfi még mindig fogai között szorította különös módon sértetlenül maradt egyenruhájának egy darabját, a ruha alatt azonban a test már oszlásnak indult, kilátszottak a csontjai. Hiányzott a cipője, de ez érthető, az osztrák cipők sokkal jobbak a miénknél.

* Mussolini itt tulajdonképpen kiütéssel győz Hemingway fölött. A *Búcsú a fegyverektől*, amely szintén az olasz hadszíntéren játszódik, csak 1929-ben jelent meg, négy évvel azután, hogy a diktátor hasonlóképpen tömör háborús naplója angol nyelven napvilágot látott. Hemingway 1923-ban készített interjút Mussolinivel.

A túlfűtött, háborútól megrészegült propagandaszövegből váratlanul előbukkanó részlet különös változás. Ahogy egy téli estén, Texas vidékén egy étteremben, a törpeharcsám felett ehhez a bekezdéshez értem, megtorpantam, és többször újra el kellett olvasnom a szöveget. Várjunk csak, akkor ez most... jó volt?, kérdeztem magamban. Hová lett a pozőr, a provokátor és propagandista? Eddig a pontig meglehetősen élveztem Mussolini írásait, mert Lenin és Sztálin után könnyed felüdülést jelentettek. Ideológiai téren jelentéktelen, fesztelen és élvezetes stílusban megírt, többé-kevésbé szórakoztató, de csak történettudományi szempontból érdekes szövegekről volt szó, *A bíboros szeretőjét* vagy a *Husz Jánost* csak akkor van oka bárkinek elolvasni, ha a diktátorirodalom megszállottja, vagy a Duce életrajzát akarja megírni. De ez... ez igazi irodalomnak tűnt, olyasvalaminek, ami valami mélyebb tapasztalásra utal, ami talán önmagában is érték.

Mussolini, az előadóművész persze hamarosan visszatér, egy hónappal később már így ír a haldokló olaszokról:

...Olaszország egyszerű fiainak fenséges csendje, amit megőriznek, miközben a könyörtelen acél a húsukat tépi és kínozza, fajunk remek életerejének és kitartásának bizonyítéka.

De Mussolini a lövészárokban mellette szolgáló férfiakról is más hangon szól. Meghallgatja a történeteiket, és némelyiket le is jegyzi. Amikor vallási meggyőződésüknek adnak hangot, visszavesz egyházellenességéből, hogy ne sértse meg őket. Ahogyan a harcok mindjobban elhúzódnak, a háború förtelmei őt is egyre igazabb írásra kényszerítik. A második, 1916. februártól májusig tartó időszakot felölelő részben gyakran unatkozik, fázik és éhes, a harmadik, 1916. novemberből 1917. februárig terjedő részben már elborzad és kétségbeesik: részeg katonák dőlnek ki előtte a sorból menet közben, a halál pedig véletlenszerűen jön el, és jelentőségét veszti. Katonatársa az egyik pillanatban még előtte halad a

sorban, a másokban már a sárban fekszik az ellenség puszkagolyójával a testében. Mussolini figyeli a helyi temetőben egyre növekvő számú olasz sírokat, és 1916. december 6-án az előző évi osztrák tetem esetében használt, erős képiséggel elmereng egy temetetlen bajtársa holtteste felett.

A motoros hadtest egyik katonája, egy bersagliere (mesterlövész) eltűnt. Nyakát előrenyújtva fekszik a földön, mintha még most is támadni akarna. Mellette felszegezett szurornyál hever a karabélyá. Egyedül fekszik. Miért nem temeti el senki? Hogy még egy ideig azt mondhassák a családjának: eltűnt? Lehetséges.

Mussolini, aki korábban boldogan feküdt a szabad ég alatt a bombázás közepette, most a testén mászó tetvekről panaszkodik, és megjegyzi, milyen fontos (és mennyire hiányzik) a tiszta alsónemű. Azt is megállapítja, hogy az osztrákoknak jobb gázmaszkjaik vannak. Az erőszak iránt érzett korábbi szenvedélye is alábbhagy: „Ma az osztrák fegyverek leadták szokásos, hatástalan lövéseiket. Mi ásitozunk, vagy azért, mert éhesek vagyunk, vagy mert unatkozunk. Ez a mozdulatlanság háborúja.” Végül már az írással is felhagy, már szavai sincsenek. 1917. január 27–28-i bejegyzése egy rövid, akaratlan vers a teljes kiábrándultságról, rekviem a meglehetősen pocskékul sikerült háborúért.

Hó, hideg, végtelen unalom.

Parancsok, ellenparancs. Zűrzavar.

Mussolini kiábrándultsága a *Napló*ban hasonlóképpen alakult, mint az angol költő, Wilfred Owen levelei, aki a háborút vidám beszámolókkal kezdte, a végén pedig egzisztenciális keservét öntötte versekbe. Mussolini szövegével az a baj, hogy az olvasó képtelen átverekedni magát az elején lévő badarságokon, hogy eljusson az értékes elkeseredettséghez, míg Owen esetében egyszerűen kihagyhatja a költő anyjának írt leveleit, és csak a késői műveire összpontosíthat.

Az igazat megvallva nem ez az egyetlen baj a *Napló*mmal. A másik baj az, hogy írójából később fasiszta diktátor lett,

aki Hitler oldalán harcolt a második világháborúban. Az olasz szélsőjobbosok és a pontos vonatok rajongói kívül ma kevés olyat találni, aki nagyon kutatná a „jót” Mussolini tetteiben. Akárhogy is, a *Naplóm, 1915–1917* rendesen megírt könyv, melyben az önfényezés mellett Mussoliniról kiderül, hogy képes éles szemmel, sőt néha költőien szemlélni a háború borzalmaikat.

Az író Mussolini ezúttal ismét okosabbnak bizonyult a jövőbeni államfő Mussolininél. Vajon 1917-es énje éppen olyan mohón vetette volna bele magát az újabb háborúba, mint Mussolini 1930-ban? Valószínűtlennek tűnik.

Aztán egy mozsárágyú-lövészeti gyakorlat alkalmával egy bomba, amit korábban olyan szenvtelenül szemlélt, túl közel robbant fel hozzá, és beterítette a testét forró repeszgránáttal. Mussolini számára a háború véget ért, de a sorsa újabb lendületet vett.

Olaszország gyakorlatilag győztesként zárta az első világháborút, de a franciák, angolok és amerikaiak ezúttal is lekezelően bántak déli szövetségeseikkel. Nem sok minden változott azóta, hogy Bismarck a tizenkilencedik században közölte: „Ami Olaszországot illeti, az nem számít.”

A három nagy szövetséges valóban úgy értékelte, hogy Olaszország nem teljesített elég jól a háborúban. Az olasz hadseregnek soha nem sikerült 16 kilométernél messzebb benyomulnia ellenséges területre, aztán 1917 novemberében a caporettoi áttörésként ismert csatában katasztrofálisan elengedték a frontvonalat, ami miatt szégyenletesen vissza kellett vonulniuk Velencéig. Útközben tizenegyezer olasz katona vesztette életét, és további huszonkilencezer sebesült meg. A német erők háromszázezer főt ejtettek hadifogságba, másik háromszázezer katona a hegyek közé szökött. Az olaszok abban a reményben léptek be a háborúba, hogy nagy területet kaparinthatnak majd meg az Osztrák–Magyar Mo-

narchiából, végül két kietlen földdarab lett a „jutalmuk”, Dalmácia oroszlánrésze pedig, amire a legjobban fájt a foguk, Jugoszláviához került. Rengeteg halál, szenvedés és gazdasági veszteség a nagy semmiért.

A politikai instabilitás, forradalmi politika, sztrájkok, éhezés, indulatok, nacionalizmus és káosz háborút követő forgataga tökéletes körülményeket teremtett arra, hogy a Duce becenévre hallgató, férfias, harcos költő megragadja az alkalmat, és színre lépjen. Mussolini meg is tette 1919 szeptemberében. Fekete inget öltött, nacionalista szabadcsapata élén elfoglalta Fiumét és ahhoz elég nagy környező területet, hogy a várost Olaszországhoz csatolhassa. Az ősi Római Birodalom eme fontos városát ugyanis a háború utáni térképátrajzolás Horvátország területére vetette, a Duce azonban szabad városállammá nyilvánította. A diadal dicsőségének pillanatát kihasználva Mussolini a városháza erkélyéről köszöntötte a tömeget, római gesztussal szalutált, tömegfelvonulásokat szervezett, együtt énekelte az emberekkel a fasiszta himnuszt, a *Giovinezza*t, és együtt kántálta velük a fasiszta csatakiáltást, hogy „Eia, eia, eia, alalà!” Felügyelte az új alkotmány elkészítését, mely garantálta a lakosok polgári szabadságjogait és a nemek egyenlőségét. Utóbbi kettőt a huszonegyedik századi olvasó egyáltalán nem várná egy fasisztától.

A megoldás kulcsa, hogy ez nem Mussolini volt, hanem egy másik író és vezér, aki szintén a Duce nevet használta: Gabriele D'Annunzióról van szó, a botrányhős költőről, egy züllött nemesről és a vérfertőzés nagy rajongójáról, persze csak akkor, ha az a „szépség” nevében történik.

D'Annunzio érdekes eset, mert nagyon jól megmutatja a különbséget a politikai babérokra törő író és az írói babérokra törő politikus között. D'Annunzio készséggel elismerte, hogy egyáltalán nem érdekli a közgazdaság, és bár egy évig uralkodott a Fiumei Szabadállamban, az gyorsan egy kokain-tól túlfűtött, világévgváró, szexszel és erőszakkal teli orgiává

züllött. D'Annunzio a maga apokaliptikus stílusában a Holokaustt Városává nevezte át Fiumét. D'Annunzio a szervezéshez nem is nagyon értett, ellenben kitűnő szépérzéke volt.

Később D'Annunzio stílusának nagy részét leutánozza majd, de egyelőre, 1919-ben a szocialistából reménybeli nacionalista vezérré avanszált Mussolini elég vérszegény figurának tűnt a költő mellett. Márciusban több kisebb szervezetet összevonva megalapította kezdetleges fasiszta szervezetét, a Fascio Italiani di Combattimentót. A történelmi első találkozóra százhusz ember, egy volt katonából, nacionalistából, republikánusokból és futuristákból álló szedett-vedett társaság gyűlt össze. Filippo Tommaso Marinetti költő és a *Futurista kiáltvány* szerzője alapító tag volt, az ünnepelt karmester, Arturo Toscanini pedig nem sokkal később csatlakozott,* így Mussolini legalább néhány ünnepelt olasz művész támogatására számíthatott. Csakhogy neki nem volt városállama, amin uralkodhatott volna, és az ideológiája is elég képlekenynek tűnt. Az *Il Popolo* hasábjain dühösen kikelt a „szégyenletes diadal” ellen, és böszén támadta a bolsevikokat, pedig szervezete első, az újságban 1919 júniusában megjelent politikai programjának elvei között a radikális baloldallal igen sok közös vonást találni. A fasiszmus ebben a korai állapotában republikánus, antiklerikális és gazdagellenes mozgalom volt: Mussolini az egyház és a nagybirtokosok földjeinek elvételét és a gazdagok jelentős megadóztatását követelte. Be akarta vezetni a napi nyolcórás munkaidőt, a választásokon az arányos képviselő elvét és az általános női egyenjogúságot. Még élt benne a háború előtti énje, a nép tűzokádó szószólója.

* A futurizmus fasiszmusra gyakorolt hatása Marinetti 1909-ben íródott kiáltványának 9. pontjából is nyilvánvalóan látszik: „A háborút akarjuk dicsofítani – a világ egyetlen megtisztítóját –, a militarizmust, a patriotizmust, a felszabadultak destruktív magatartását, azokat a szép elveket, melyekért meghal az ember, és a nő megvetését.” Ami Toscaniniról illeti, ő hamar kiábrándult a mozgalomból, és kilépett, mielőtt Mussolini hatalomra jutott.

Ez azonban nem bizonyult győztes összeállításnak. 1919 novemberében a fasiszták tizenkilenc jelöltet indítottak a választáson, közülük egyetlenegy került csak a parlamentbe. Mussolini veszített, egy szocialista csoport pedig az ő politikai halálát jelképező koporsóval vonult végig a lakása előtt Milánóban. Az ellenségei azonban túl korán örültek. Olaszország tovább zuhant a háború utáni káoszba, 1920-ra nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány nem tud érdemben mit kezdeni a sztrájkhullámokkal, zendülésekkel, gyárfoglalásokkal, az az évi helyi választásokon aratott szocialista győzelmek pedig tovább táplálták az emberek félelmét, hogy Olaszországban is az orosz forradalomhoz hasonló változások zajlódhatnak le. A gyárosok, földtulajdonosok, a felső és középosztály tagjai, sőt a munkásosztály stabilitásra és munkára vágyó része is aggódni kezdett emiatt.

Mussolini végre megtalálta a szerepet, amit eddig keresett: földbirtokosok és gyártulajdonosok ellenségéből azok védelmezőjévé változott, sőt mi több, a megtorló ököllé, amely a felfordulástól már túl régóta szenvedő országba elhozza a rendet. Kihasználta a kínáló alkalmat, és rászabadította fasiszta félkatonai egységeit Olaszország északi és középső részének szocialistáira. A fasiszták megtorló expedíciónak nevezték ezeket az akcióikat, amik azonban nagyon különböztek a bolsevikok kegyetlen, szociopata néptámadásaitól: a fasiszta alakulatok gyerekesek és kötekedők voltak, gyilkolás helyett a verést és megszegyenyítést részesítették előnyben. Különösen népszerű húzás volt körükben, hogy az áldozatot ricinusolajjal itatták meg. Igaz, hogy a Duce Marxot és Nietzschét olvasott, és három idegen nyelven beszélt, de lelke mélyén falusi gyerek maradt, aki rém mókásnak találta, ha egy felnőtt férfi nyilvánosan összeecsinálta magát.

Most, hogy a fasiszták lettek az ország kommunizmus ellen emelt védőbástyái, hirtelen a párt tagsága is növekedésnek indult. 1921 májusára a mozgalom majdnem kétszáz ezer taggal

Olaszország legnépesebb politikai szervezete lett, Mussolinit pedig végre beválasztották az olasz törvényhozásba. Figyelemre méltó feltámadás volt ez, de a Duce türelmetlensége nem hagyott alább, és nem rejtette véka alá a nagyobb rend és nagyobb hatalom iránti vágyát. 1922 augusztusában kijelentette: „A demokrácia elérte célját. A demokrácia századának leáldozott. A demokratikus ideológiáknak véget vetettünk.” Két hónappal később elindította feketeingeseit a híres római menetelésre; arra számított, hogy a kormány és az olasz király, Viktor Emánuel át fogja adni neki a hatalmat, hogy elkerülje a polgárháborút. A felfegyverzett fasiszták október 30-án vonultak be a városba, a király valóban fel is ajánlotta Mussolininek a miniszterelnöki széket, amit ő el is fogadott. Akkor még nem számított diktátornak, de ezen hamarosan változtatott, mert sikerült ügyesen a saját hasznára fordítania a felfordulás miatti bizonytalanságot. 1925 januárjában fasiszta diktatúrát vezetett be, az ellenállás lapjaként 1914-ben megalapított *Il Popolo*ból pedig a rezsim szócsöve lett.

Mussolini sietve létrehozta a totalitárius állam apparátusát, és újítként annak sok, mára már ismerős vonását: az ifjúsági csoportokat, a kiterjedt propagandát, az ellenvélemények elfojtását, a titkosrendőrséget, a nagyszabású építkezési vállalkozásokat, a munka utáni felnőttképzési programokat, a színházak, múzeumok és könyvtárak alapítását, a sportegyesületeket, a cserkészethez hasonló fasiszta ifjúsági csoportokat, amelyekben „szigorú, de vidám fegyelem” uralkodott. A fasiszta rezsim még azt is kihirdette, hogy hatalomra jutásával új történelmi korszak vette kezdetét, ezért új időszámítást is bevezetett, melynek kiindulópontja, az új időszámítás kezdete 1922. október 22. lett.

A totalitárius szót egyébként Mussolini kritikusai használták először, még 1923-ban, mielőtt a Duce diktátorrá kiáltotta ki magát. Ami ebben különleges, hogy a fasiszták örömmel elfogadták a megjelölést, és nyíltan totalitárius-

ként emlegették magukat és rezsimjüket. Ebben Mussolini alapvetően különbözött a bolsevikoktól, akik még akkor is demokráciáról és igazságról beszéltek, amikor közben véres terrort és elnyomást vezettek be. Mussolini nyíltan, olyan hévvel szidalmazta a nyugati népek jámborságát, amilyen-nel korábban Isten ellen kikelt, vagy ahogyan a szétroncsolt holttestekről írt, és mindezt még azelőtt, hogy diktátorrá lett volna. 1923-ban például kiadta *Fasizmus: „Reakciós” és „antiliberalis”* című cikkét, amelyben a liberalizmust reménytelenül elavult, tizenkilencedik századi ideológiának bélyegezte, és hozzátette, hogy a fasizmus, mely „nem ismer sem ideált, sem hitet”, „ha kell, (...) újra átgázol a szabadság istennőjének többé-kevésbé elrothadt testén”. Az év október 28-án Mussolini így határozta meg a fasizmus lényegét: „minden az államért, semmi az államon kívül, senki és semmi az állam ellen”. Meg sem próbálta hát elrejteni szándékait. Talán a fasizmus (antidemokratikus, totalitárius, erőszakpártoló) az egyetlen huszadik századi ideológia, amelyik pontosan azt nyújtotta, amit ígért.

A fasizmus több mindenben különbözött a szovjet kommunizmustól. A bolsevikok folyamatos kognitív disszonanciában éltek, mert tagadták nyilvánvalóan világvégvárási céljaikat, a fasizmus azonban nyíltan felfedte misztikus oldalát: 1926-ban például maga Mussolini mondta, hogy „a fasizmus nemcsak párt, de egy rezsim is, és nemcsak rezsim, de egy vallás is, és nemcsak vallás, de egy olyan vallás, amely meghódítja Olaszország dolgozóinak tömegét”. Nem internacionalista volt, inkább nacionalista, az államot a társadalmi osztályok közötti békítőnek és döntőbírónak képzelte el, és nem az erőszak eszközének, amelyet az egyik osztály a másik ellen felhasználhat. És a fasizmus természetesen nem volt vallásellenes. Mussolini magába nézve elég isteni szikrát talált ahhoz, hogy 1925 decemberében egyházi szertartáson vegye el a feleségét, majd 1929-ben sikeresen

zárta le a lateráni egyezmény tárgyalásait, és vetett véget az 1870-es olasz egyesítés lezárásaképpen elfoglalt Róma miatt kialakult, több évtizedes viszálynak állam és egyház között. Ráadásul Mussolini sokkal kevesebb embert öletett meg, mint Lenin vagy Sztálin. Lenin egy évvel a hatalomra kerülése után már elindította a vörösterrorként ismert erőszakos gyilkosság sorozatokat, kínzásokat és elnyomást. Ehhez képest az olasz közvélemény teljesen megbotránkozott, amikor néhány fasiszta megölt egyetlen embert, Giacomo Matteotti szocialista politikust és Mussolini hangos kritikussát.

A faszizmus ráadásul mindig is folyamatban lévő munka maradt, nem kötötte gúzsba semmilyen szentnek tekintett alapító szöveg. Mussolini maga gyakorlott író volt ugyan két évtizednyi szakmai rutinnal a tarsolyában, a bolsevik vezetőktől eltérően azonban nem volt hajlandó semmilyen „tudományos” igazság megkérdőjelezhetetlen állításaival korlátozni önmagát. Már szocialista korában is kritizálta a szlávokat, amiért annyira ragaszkodnak Marxhoz. Most, bár a faszizmusnak jó néhány előfutára volt, mégsem akart egy prófétaalak tekintélyére támaszkodni, beérte a maga tekintélyével. Beszédek, cikkek írt és aforizmákat talált ki, de a faszizmusnak továbbra sem lett „bibliája”. Mussolini élvezte, hogy minden változásban van, szeretett improvizálni, és gyakran meggondolta magát.

Igazából nem is volt más választása. Mire diktátor lett, a legtöbb korábban írt szövegében olyan eszméket támogatott, amelyeket most már ellenzett – ez volt a fájó igazság. Lenin és Sztálin is gyakran váltott taktikát, de ők viszonylag könnyen átszerkeszthették vagy eltüntethették korábbi, ideológiai kényszerű álláspontjaikat, mert az alapgondolatuk nagyrészt változatlan maradt. A Duce esetében más volt a helyzet: az egyházat védő hazafi Mussolini legvéresszájabb kritikusa ugyanis éppen az istentagadó, tekintélyellenes, fiatal Mussolini.

Mussolini *Életem* című önéletrajza, melyet a mai napig újranyomnak, ideális jelölt lehetne a meghatározó szöveg szerepére, csakhogy ez valójában egy amerikai piacra szánt PR-anyag, amit az olaszországi nagykövet és a Duce alázatos rajongója, Richard Washburn Child javaslatára írt meg. Az előszó tizenöt oldalas ömlengésében Child elmondja, annyira lenyűgözte őt, ahogyan Mussolini ragaszkodik a „munka és fegyelem” eszményeihez, hogy úgy érezte, a diktátornak egy könyvben kellene elmagyaráznia a kívülállók számára, hogyan keltett ekkora „spirituális eksztázist” az olaszokban. „Ma már éles elmével megjósolható, hogy nem lesz még egy férfi, akiben az örökös nagyszerűség akkora méreteket öltené, mint Mussoliniben”, nyilvánította ki Child, és ezt ki más magyarázhatná el pontosabban, mint maga a Duce?

Ki más? Mert valójában Mussolini csak minimális mértékben vett részt „önéletrajza” megalkotásában,* Child Mussolini testvérével, Arnaldóval és egy Luigi Barzini nevű újságíróval együtt foglalta össze, hogyan került hatalomra Mussolini, magyarázta meg világképét, oszlatta szét az ellentmondásokat és bagatellizálta el a botrányokat a kívülálló közönség számára. A szövegből még így is megkapóan kiemelkedik az elbeszélő „én” elevensége, amely még akkor is önálló életre kel, ha mások tükrözik vissza. Nézzük például az első bekezdést:

A múlt ködébe vesző gyermekkoromból a mai napig felvillannak azok az emléktöredékek, melyek újra és újra belém hasítanak egy-egy ismerős táj láttán, vagy amikor megérezek egy illatot, amely a tavaszi eső áztatta, nedves földet varázsolja orromba, vagy amikor léptek zaját hallom a folyosón. Egy mennydörgés felidézheti a kő lépcsőfokokat, ahol a gyermek, aki mára már nem is tűnik lényem részének, délutánonként játszott.

* 1911–12-ben Mussolini maga is megírta korai éveit önéletrajzában vázlatát a börtönben, de ez csak halála után jelent meg.

Tömör, gazdaságos, velős szöveg, hatásosan idézi fel az olvasóban azokat az emléktöredékeket, amelyek mindannyiunkat összekötnek a múltunkkal. „Mussolini” tehát felvillantja öntudatra ébredő, gyermekkori „énjének” képeit és hangjait, ezzel visszahúzza „magával” a múltba. Child/Arnaldo/Barzini/a Duce a folytatásban felidézti „szülővárosát”, Predappiót (tele hozzá hasonló lázadókkal), a középkorig visszavezethető Mussolini családot (csupa önfejű vezéregyéniség), jámbor, szerető anyját és erős, uszító kovács apját. „A szomszédok Alessandrónak hívták. Szíve és elméje mindig csordultig volt szocialista elméletekkel.” A könyv 1928-ban jelent meg az Egyesült Államokban, miután a *Saturday Evening Post* folytatásokban leközölte. Az olaszoknak azonban az 1970-es évekig kellett várniuk, hogy náluk is megjelenjen.

Ha Mussolini mégis engedélyezte, hogy a fasizmus lényegét írásba foglalják, azt mindig pillanatnyi, változékony szövegnek tekintette, ahogyan egy véleménycikket fogalmazó újságíró egyik bekezdésről a másikra képes könnyedén átformálni kijelentéseit és tételeit, mert feltételezi, hogy senki sem figyel eléggé ahhoz, hogy észrevegye, és gyorsan tovább is lép, ha esetleg valaki mégis figyelne. Mussolini ennek az írásmódnak volt nagymestere, hiszen mindig is vallotta, hogy egy szöveg esetében a következetességnél, a koherenciánál és a logikánál sokkal fontosabb az időszerűség, gyorsaság és a sok magával ragadó szófordulat.

Még a rezsim alapvető értékeit összefoglalni hivatott *Fasiszta tízparancsolat* is változott valamelyest minden újabb kiadásával. A „Mussolininek mindig igaza van” kitételnek bérelt helye volt ugyan a listán, de a fasiszta kezdeményezésben betöltött központi szerepe ellenére sem maradt mindig ugyanazon a helyen a felsorolásban. Az 1934-es, első kiadásban még a nyolcadik pontban szerepelt, 1938-ra hátracsúszott a tizedikre. Senki nem véste kőtáblába, minden változott, ha kellett.

Ahányszor Mussolini az 1920-as években a fasizmus „filozófiájáról” értekezett, mindig hangsúlyozta, hogy az eszme jellegzetesen olasz jelenség. Ez feltűnően különbözött a marxizmus egyetemességének meghirdetett vágyától, sőt még Sztálin „szocializmus egy országban” magyarázatától is, amelyben kimondva benne foglaltatott, hogy az eszme végül mindenhol győzelemre jut majd.

Aztán meggondolta magát. Részben a világszerte felbukkanó fasiszta pártok, részben a korábban tanulmányozott marxista szövegek hatására. Az 1929-es Wall Street-i tőzsdekrach kulcsfontosságú történelmi eseményként akár a demokrácia és kapitalizmus végét is jelenthette, csak hogy ez nem a proletárdiktatúrához, hanem a fasizmus időszakához vezetett. 1930. október 27-én Mussolini a Palazzo Venezia erkélyéről intézett szózatot a néphez, és visszavonta korábbi nézetét, mely szerint a fasizmus csak Olaszországé lenne:

Nem én találtam ki a mondatot, mely szerint a fasizmus nem exporttermék. Ez túl banális. Az újságolvasók számára foglalták így össze, akiknek mindent kereskedelmi zsargonra kell lefordítani, hogy megértsék. Ezt a mondatot most ki kell egészítenünk.

Ma kijelentem, hogy a fasizmus eszméje, elmélete és szellemisége egyetemes. A maga sajátos intézményeiben olasz, de szellemiségében univerzális, és ez nem is lehet másképpen, hiszen a szellemiség természetétől fogva egyetemes. Elképzelhető tehát egy fasiszta Európa, mely a fasiszta tételek és gyakorlat szerint szervezi meg intézményeit...

Még abban az évben megnyílt Milánóban a Fasiszta Miszticizmus Iskolája. Elég gyors és gyökeres változás ez a korábbi bunyós bandák számára, akik alig nyolc évvel azelőtt Észak-Olaszországban még hajkurászták és hashajtóval itatták az ellenségeiket. Mussolini egyre nagyobb pompában élt, de továbbra is homályosan fogalmazott. A vallásszerű hablaty termékeny talaján a fasizmus még nagyratörőbb lett, és 1932-ben a rendszer tizedik évfordulóját Milánóban ünneplő tö-

meg előtt Mussolini kijelentette, hogy „tíz éven belül Európa *fascista* vagy *fascistizzata*, azaz fasiszta vagy fasiszálódó lesz”.

Mussolini ebben az évben végre előállt a fasizmus hivatalos, formális, írott definíciójával, bár a biztonság kedvéért még akkor sem vallott színt egyértelműen. A meghatározás rövid lett, szépen elfért az új nemzeti enciklopédiában *A fasizmus elmélete és filozófiája* szócikk alatt. Pamflet formában, önállóan ötven oldalt sem tett ki, rövidebb, mint Sztálin bármelyik bevezetése a marxizmus-leninizmusba. Ráadásul Mussolini nem is maga írta, társszerzőként felkérte Giovanni Gentilét, az idealista filozófust, aki nem volt meggyőződve arról, hogy léteznek-e egyáltalán önálló elmék és saját gondolatok, a múlt és jövő vagy alany és tárgy közötti választóvonalakat viszont határozottan művi, a valóság természetétől idegen elmeszüleménynek tartotta.

Az egyértelmű magyarázatok rajongói tehát nem sokra számíthattak, és igazuk is lett: *A fasizmus elmélete és filozófiája* egyetlen erénye, hogy gyorsan el lehet olvasni. Mussolini művelt volt ugyan a modern filozófia terén, de például az *Állam és forradalomtól* eltérően a szöveg nem kelti azt a jó benyomást, hogy benne egy zseniális ember megpróbálja meggyőzni magát, hogy badarságokban higgyen. Inkább egy autodidakta dolgozatának tűnik, aki túl nagy fába vágta a fejszéjét, és összeroskad a saját beképzeltségének súlya alatt.

Mi hát a fasizmus, ez az elképesztő ötlet, melynek atyját, akinek puszkagolyó alakú fejéből az egész kipattant, még Gandhi is csodálattal nevezte „az új Olaszország megmentőjének”?

Mint minden szilárd politikai fogalom, a fasizmus is gyakorlat és elmélet egyszerre. Tett, melyben a tan benne foglaltatik, és tan, mely adott történelmi erőkből nőtt ki, összekapcsolódik a tettel, és a rendszeren belül működik. Nem alkothatunk olyan fogalmat az államról, mely alapvetően nem az életről alkotott fogalom lenne: filozófia vagy intuíció, egy adott logikai szerkezeten belül mozgó vagy egy vízió-

ban, illetve hitben összefoglalt gondolatrendszer. Bármilyen legyen is, az mindig, legalábbis majdhogynem mindig szerves világnézet.

Hm. A fasizmus egyszerre elmélet és gyakorlat, ami bent is van meg kint is, valamint filozófia, megérzés és még ki tudja, mi minden? Az már látszik, hogy eléggé összetett dolog, pedig ez még csak az első bekezdés. Innentől kezdve csak még több mindent foglal magában, hiszen Mussolini és társszerzője kozmikus távlatokba helyezi. Szó van erkölcsi törvényekről, az anyagi világon túl létező világról, a lemondás, az önfeláldozás és a halál fontosságáról, melynek segítségével az ember felülemelkedhet téren és időn, és „teljesen spirituális létben” élhet tovább.

Vagy ahogy Mussolini írja:

Ez a teljes ember benső formája és normája és fegyelme, teljesen átjárja az akaratot, akár az intelligencia. Alapelve, a társadalomban élő ember elsődleges mozgatórugója mélyre hatol és beékelődik az ember szívébe, a cselekvő emberébe és a gondolkodóéba, a művészébe és a tudóséba is: ez a lélek lelke.

És így tovább, egészen a végtelenségig, legalábbis ez az ember érzése. Pedig három évvel azelőtt Mussolini egy drámaíróval, Giovacchino Forzanóval közösen egy drámán is dolgozni kezdett, amely nem valami metafizikai meditáció volt a hatalomról, sokkal inkább annak mulandóságáról szólt, még az uralkodók legnagyobbjainak esetében is.

Ahogy Sztálin igyekezett rávenni a szovjet írókat, hogy ideológiailag megfelelő regényeket, drámákat és filmeket készítsenek, úgy Mussolini is megpróbálta a fasiszta művészet előmozdítására bírni az olasz művészvilágot. De mivel ő nem akarta vagy nem tudta ezt erőszakkal kikényszeríteni, sok író egyszerűen elfogadta az állami támogatást, de nem alkotott olyat, ami teljesítette volna az ideológiai elvárásokat. Luigi Pirandello például belépett a fasiszta pártba, és örömmel elköltötte római, Teatro d'Arte nevű színházában az állami pénzeket, de a színpadra állított vagy saját drámáiban vagy regényeiben a fasizmus dicsőségének említése ritka,

szinte észrevehetetlen maradt. A futurista Anton Bragaglia, egy Mussolini által szintén nagyra értékelt művész fogta a fasiszták pénzét, aztán abból Bertolt Brecht, George Bernard Shaw és más hasonló szocialisták, valamint dadaisták, szürrealisták és expresszionisták produkcióit állította színpadra. A fasiszta művészet lassan terjedt, Mussolini elhatározta hát, hogy személyesen lép közbe, és maga ír néhány drámát.

Giovacchino Forzano színműíró hazájában népszerű történelmi drámáiról volt ismert. 1929-ben a Duce javaslatára együtt kezdtek dolgozni Napóleon hatalomban töltött utolsó napjainak témáján, két év múlva el is készült a darab, az egyfelvonásos, tizenegy jelenetre osztott *Campo di maggio*. Angol fordításban *Napoleon: The Hundred Days* (szó szerinti fordításban Napóleon: a száz nap) címen jelent meg, de nem ez volt az egyetlen különbség a két kiadás között: Olaszországban a Duce szerénykedett, Forzano egyedül jegyezte a színművet, míg Angliában, Franciaországban és Németországban Mussolini nevét is feltüntették társszerzőként.

A drámában egy diktátor ír egy diktátorról. Napóleon nyilvánvalóan vonzó téma Mussolini számára: hozzá hasonlóan faragatlan, vidéki alak, aki az ismeretlenségből kiemelkedve egy ősi nemzet vezére lesz, ráadásul éppen olyan, amilyenné a Duce válni szeretett volna: nagyszerű vezető, az erőszak mestere, zseniális katonai stratégá, szenvedélyes szerető és tehetséges író. Maga a dráma, a *Campo di maggio* azonban gyengére sikerült. Hiányzik belőle a cselekmény, nagyrészt Napóleon, szövetségesei vagy ellenségei hosszúra nyúló monológjaiból vagy párbeszédeiből áll. Található még benne néhány nyilvánvaló kiszólás a parlamentáris demokrácia gyengeségéről, pedig azt Mussolini már régen eltakarította Olaszországból. Ami viszont valóban érdekes, hogy Mussolininél Napóleon nem az Európa nagy részét meghódító hősként jelenik meg, aki sorra aratta a győzelmeket és alapjaiban változtatta meg a kontinens arcát, mert a sok kü-

lönféle feudális jogrend kusza egymásmellettségét egységes polgári törvényrendszerre cserélte le. Az ő Napóleonja a legyőzött titán, aki magára maradt, miután mindenki elhagyta, aki valaha hűséget esküdött neki.

Mussolini ismét előrevetítette a saját sorsát, saját bukását egy irodalmi műben. Ráadásul ismét a személyes siker idején: a Duce éppen akkor kötötte meg a lateráni egyezményt, világszerte elismerést aratott, és élvezte az állam „új koncepciójáért” lelkesedő nemzetközi közvélemény csodálatát. Fürdött a reflektorfényben, de miközben nyilvánosan egy új történelmi korszak beköszöntéről és a halála után is örökségül megmaradó, új típusú kormányzatról szónokolt, a Duce szerepéből kilépve egy másik lehetőségről írt, egy sokkal tragikusabb végkifejletről, ahogyan azt *A bíboros szeretőjében* és a *Husz Jánosban* tette. A *Campo di maggio* a saját félelmeinek és szorongásának terméke, egy olyan diktátor megvető gondolataiba ágyazva, aki túl nagyot markol, ezért elárulják cinikus korábbi szövetségesei.

Mussolini két további színművet szerzett Forzanóval közösen, a *Giulio Cesarét* és a *Villafrancát*, a drámaírónak pedig nagyon nagy hasznára vált ez az együttműködés. Nemzetközi szinten mégis a *Campo di maggio* kapta a legnagyobb elismerést: 1932-es bemutatójáról a londoni New Theatre-ben az amerikai és ausztrál sajtó is beszámolt, és Mussolini életrajzírója, R. J. B. Bosworth szerint különösen jó fogadtatásban részesült a magyar színházi bemutató is.* 1936-ban Werner Krauss címszereplésével elkészült a dráma filmváltozata. (Krauss játszotta a főszerepet a legendás német expresszionista filmben, a *Dr. Caligari*ban (eredeti címén *Das*

* Magyarországon a Nemzeti Színház társulata vitte színpadra a művet *Száz nap* címmel. A bemutató Budapesten volt, 1931. június 4-én, rendezője Hevesi Sándor. A főbb szerepeket Gál Gyula, Lángy Margit, Perényi László, Hettyey Aranka és Harasztos Gusztáv alakította. – A fordító

Cabinet des Dr. Caligari) is. A New York Times kritikusa ezt a tömör, de elismerő véleményt írta róla:

A német és olasz filmipari szervezetek együttműködéséből és a berlini és római hatalom támogatásából olyan történelmi film született, amely a műfaj legjobb hollywoodi vagy bárhol máshol készült darabjai mellett is megállja a helyét.

Ennek fényében a *Campo di maggio* filmváltozata akár vészjósló jel is lehetett volna, amely a fasiszta és náci rezsimnek egy másik, sokkal rosszabb együttműködését vetíti előre.*

1934-ben még úgy tűnt, a jövő olyan lesz, amilyennek Mussolini elképzelte, legalábbis érthető lett volna, ha egy külső szemlélő ezt gondolja. A Mussolini tanainak terjesztéséért felelős szervezet az évi beszámolója szerint a világon már kilencvenhat országban működött fasiszta párt. A Duce megszokhatta, hogy előkelő globális szereplők nyilatkoznak róla elismerően, a kínai nacionalista vezértől, Csang Kaj-sektől kezdve Franklin Delano Rooseveltten át Churchillig. William Randolph Hearst, a legendás és hírhedt sajtómágnás annyira csodálta, hogy 1927-ben szerződést kínált neki, de be kellett érnie azzal, hogy megvásárolhatja Mussolini cikkei a United Press hírügynökségtől. Legalábbis 1932-ig, amikor Hearst darabonként 1500 amerikai dollárért kezdte megvásárolni a Duce (szellemírójának) cikkei a saját lapjai

* Annak ellenére, hogy a maga korában milyen nagy sikernek örvendett, a *Campo di maggio* a jelek szerint sokkal gyorsabban vesztett a feledés homályába, mint a Duce bármelyik másik írása. Mussolini többi könyvéhez egyelőre viszonylag könnyen hozzá lehet jutni a könyvtárakban, némelyiket a mai napig újranyomják, a *Campo di maggio*-ból azonban Írországból kellett Amerikába hozatnom egy mállófélben lévő példányt. A belső borítón lévő matrica tanúsága szerint a könyvet eredetileg Londonban, a Foyle's könyvesboltban vásárolta egy bizonyos Christopher Willard vagy talán Williams, és elég büszke volt a szerzeményére ahhoz, hogy 1939-ben, amikor Mussolini megtette az első határozott lépést a lámpavas felé, beleírja nevét az első oldalra. De még ez a megmaradt példány is penészesen, szakadtan, gyűrött és darabjaiban érkezett meg hozzám, mintha már nagyon el szeretne tűnni a föld színéről.

számára. Mussolini nem állt ugyan köztisztviselőben az USA-ban (a baloldaliak nem szívelték), de általában nagy vezérnek tartották, aki pusztá akaraterejével átalakított egy visszamaradt, lerobbant országot. Még a Nemzetközi Mark Twain Társaság tisztviselői elnöke is megválasztották.

A valóságban a Duce helyzete korántsem volt ennyire rózsás. Személy szerint továbbra is népszerű maradt Olaszországban, de a fasiszta elit többi tagjáról ez nem volt elmondható. Mussolini megsemmisítette a teljes ellenzékét, és uralma alá hajtotta az államapparátust, de a római katolikus egyház független, és saját, a kormánnyal rivális szervezetein és csoportjain keresztül a spirituális tekintély birtokosa maradt. Miután 1926-ban az alkotmányban megteremtette a korporatív államot, további nyolc évbe telt, míg törvényileg pontosan szabályozva kialakította azt a huszonkét hivatásrendi korporációs szervezetet, melyek a gazdasági tevékenység egy-egy szakterületét irányították. A korrupció hatalmasra nőtt, az államapparátus hatástalan bürokratikus vízfőjé vált, és mi több, az 1929-es tőzsdekrach óta egyszerűen nem volt elég pénz, amit gátak, színházak építésébe és társadalmi célok megvalósításába lehetett volna fektetni. Az új, fasiszta embertípus nem jelent meg, maradt helyette a régi olasz ember; az elképzelések és a valóság közötti szakadék egyre tárgult, Mussolini pedig arról panaszkodott, hogy saját propagandája foglyává vált, nem maradt elég tere manőverezni.

Ha Mussolininek jobb az időérzéke, és sikerül feldobnia a talpát az 1930-as évek első felében, a történelem most sokkal kellemesebb emléket őrizne róla, és a rendszer bukásáért a nála sokkal kevésbé karizmatikus talpnyalóit okolhatnánk. Retorikája ellenére ugyanis a diktátor a kollégáihoz képest rendkívül visszafogott volt. Felállított ugyan egy fasiszta titkosrendőrséget, az OVRA-t (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo*, azaz antifasizmus-ellenes őrség), de Olaszországban nem voltak halál- vagy kényszer-

munkatáborok, és az 1927 és 1940 között elfogott, alig ötezer politikai elítélt közül csak kilencet végeztek ki. Ennél még egy Fidel Castróhoz hasonló, jelentéktlenebb diktátor is sokkal több honfitársát ölette meg.*

De Mussolini sajnos nem halt meg, inkább megpróbált nagy formátumú vezérré válni, egy újkori római hódítóvá, aki egész birodalmat épít fel magának. A dolgok akkor fordultak igazán rosszra, amikor 1935 októberében megindította az olasz haderőket Etiópia ellen. Miután hét hónap alatt puskákkal, bombákkal és mérges gázzal legyőzték a rosszul felszerelt etióp hadsereget, a fasiszta erők bevonultak Addis-Abeába. Mussolini ezt nagyszerű és nemes hódításnak értékelte, de kiderült, hogy nehéz a népességet megbékíteni, ezért a civileket is kemény megtorlással büntették. (A katonák például egyiptomi férfiak heréire lőttek célba gyakorlasként.) Olaszországban népszerű volt ugyan a hadjárat, az egyoldalú fasiszta agresszió azonban kivívta a nyugati közvélemény rosszsallását. Mussolini, aki hozzászólt a külföldi média és előkelőségek hízelgő hozzáállásához, most már rendszeresen zsarnokként és szörnyetegként látta magát viszont a pocskondiázó véleményekben. Ezt a hirtelen változást ő képmutatásnak tartotta, hiszen sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem az őslakosok kényeztetésével vette át a hatalmat a gyarmataikon, II. Lipót belga király pedig, akinek országa hivatalosan a civilizált országok klubjába tartozott, tízmillió kongói ötletet meg a szerencsétlen ország gyarmatosítása közben. Az 1900-as évek elején az Amerikai Egyesült Államok is megvívta a maga gyarmatosítási háborúját a Fülöpszigeteken, és Mussolini gyerekkorában, az 1890-es években

* Castro uralkodása alatt a becslések szerint tizenöt-tizenhét ezer kubait gyilkoltatott meg, ez azonban nem akadályozta abban, hogy 1996-ban találkozzon II. János Pál pápával, 2012-ben XVI. Benedek pápával vagy 2008-ban Sean Penn-nel.

még vígan pusztította az indiánokat is. Hogy jönnek ahhoz az imperialisták, hogymost őt kritizálják?

Az afrikai sikereken felbuzdulva Mussolini a nacionalisták oldalán beavatkozott a spanyol polgárháborúba, mert azt remélte, hogy így tovább növelheti a befolyását. A fasiszta seregek azonban egy modern fegyverzettel felszerelt hadsereg ellen már kevésbé bizonyultak hatékonynak, 1937-ben megsemmisítő vereséget is szenvedtek a guadalajarai csatában. Ekkorra azonban már késő volt visszakozni. Egy bajszos osztrák homunculus sorozatos sikere olyan irigy vágyat keltett a már idősödő Ducében, amely élete legtragikusabb döntésének meghozatalára sarkallta.

1939-ben újra kiadták Mussolini (szellemírói által készített) önéletrajzát, ez a felújított változat Etiópia lerohanásának igazolása mellett már nyíltan rasszista és antiszemita szövegrészeket is tartalmaz, amelyek az eredeti kiadásban nem szerepeltek. Újdonság volt továbbá a Németországgal való testvériség gondolata:

Igen sok hasonlóságot találunk... a faszizmus és a nemzetiszocializmus között. A két mozgalom közötti különbségek betudhatók a két nemzet, azok történelme és hagyományai közötti eltéréseknek. Azonban hasonlóképpen érték el céljaikat, és hasonlóképpen esküdtek fel a kormányok vezetői a szerződéseik felülvizsgálatára, ezek a közös pontok pedig elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy a két állam 1934 óta egy úton haladjon. A két országot a nemzetközi szinten olyan magától értetődő módon sodorták össze a politikai és ideológiai okok, mint negyven évvel korábban a Hármasszövetség tagjait.

Igazából Mussolini évekig alig leplezett megvetéssel viseltetett Hitler iránt. A Führer, aki dolgozószobájá asztalán tartotta a Duce mellszobrát, 1927-ben levélben kért tőle egy dedikált fényképet, de Mussolini elutasította. Hitlernek négy évig kellett várnia, hogy kérése teljesüljön. A Führer nagyon igyekezett lekoppintani Mussolini stílusát, embereinek a fasiszta karlendítéssel kellett tisztelegniük, és a fasisztákénál

csak egy árnyalattal világosabb ingben vonulniuk, Mussolini mégis óriási különbséget látott kettejük között. Különösen a náci rasszizmusát és sterilizálási törvényeit vetette meg, nyíltan kifejezésre juttatta, hogy némelyik, az Alpok másik oldaláról származó eszmét „végtelen utálattal” szemlél. Mussolini nem volt antiszemita. A fasiszta pártnak nemcsak az alapítói között voltak zsidók, de Olaszország 48 000 fő zsidó népességének huszonöt százaléka tagja is volt a szervezetnek. A Duce szeretője és szellemirója, Margherita Sarfatti maga is zsidó volt.

1934 augusztusában és szeptemberében álnéven ugyan, de több cikket is írt az *Il Popolo*-ba, melyekben szidta a náciizmust és Hitler német faji felsőbbrendűségéről szóló kijelentéseit. A *Mein Kampf*ot gúnyosan Hitler Újszövetségének nevezte, és panaszkodott, hogy amikor először találkozott a náci vezérrel, „ahelyett, hogy az aktuális problémákról beszélgettünk volna, (...) ő fejből szavalni kezdte nekem a *Mein Kampf*ot, azt a vastag kötetet, amit azóta sem voltam képes elolvasni”.

De Hitler idővel levetkezte korábbi, csapzott házfelügyelő külsejét, és kezdett úgy festeni, mint az agresszív vezér, aki képes legyőzni az imperialista erőket, Mussoliniben pedig feltámadt régi szokása, hogy utánozza a nála sikeresebb vezetőket. Ahogyan korábban D'Annunziótól lopott, úgy adta parancsba a katonáinak most, hogy masírozzanak díszlépésben, ahogyan a náci. Arról megfeledkezett, hogy 1915-ben azt írta a naplójába: „a német gyártmányú militarizmus Olaszországban nem vetheti meg a lábát”. Önéletrajzának javított kiadásában visszamenőleg 1934-et jelölte meg a náci-fasiszta együttműködés első évének. 1938-ban nyíltan antiszemita faji törvényeket is bevezetett, igaz, néhány fontos kivétellel. Mussolini például fenntartotta magának a jogot, hogy kénye-kedve szerint, varázsütésre árkásítson bárkit. Ez is azt jelezte, hogy hirtelen antiszemita fordulata nem azt je-

lenti, hogy egyszerre a náci stílusú áltudományok híve lett, inkább csak Hitlerrel akart lépést tartani.

A náci Németország és a fasiszta Olaszország történelmi románca 1939-ben hágott tetőfokára, amikor Hitler és Mussolini aláírták az acélpaktumot. A két diktatúra onnantól kezdve hivatalosan is tengelyhatalommá vált, bár a Duce oldaláról akkor már érezhető volt a viszonzatlan szenvedély. Hitler kezdetől fogva jelentéktlenebb társnak tekintette korábbi hősét, még arra sem méltatta, hogy egyeztessen vele Lengyelország lerochanása előtt. Mussolini erre dacból megtámadta Albániát, majd Görögországot. Az olasz hadsereg azonban szokásához híven sikertelenül teljesített, Hitler kénytelen volt hát átcsoportosítani néhány csapatát, hogy megvívja Mussolini csatáit. A hullahegyek egyre magasabbra emelkedtek, a rezsim pedig mindinkább szétesett, míg 1943-ban Mussolini legkövetlenebb tanácsadóinak többsége a Fasiszta Nagytanácsban megszavazta az ötvenkilenc éves diktátor lemondatását.

Ami ezután történt, azt Mussolini már tizenhárom évvel korábban megírta a Napóleon-drámájában. Ha a következő részletben Napóleon nevét kicseréljük Mussolinire, Franciaországot pedig behelyettesítjük Olaszországgal, megtudjuk, milyen helyzetben volt a Duce a háború negyedik évében.

Bonaparte, az önkényuralom napjai véget értek. Addig voltál sikeres, amíg Franciaország elképesztő méretekben ellátott páratlanul bátor és fegyelmezett katonával, de ezeket megsemmisítetted. Amíg az ellenségeid egymással civakodtak, ősi fegyverekkel és idejétmúlt stratégiával harcoltak, te, akinek ereiben egyetlen csepp francia vér sem csörgedezik, képes voltál betölteni egy igaz francia, Lazare Carnot álmait, elvégezni az ő munkáját. De amikor a francia lelkesedés utolsó cseppjét is elhasználtad, és francia vérről öntöztetted meg egész Európa földjét, a világ, látod, összefogott ellened, és jobban gyűlöl, mint bárki emberfiát gyűlöl valaha. Kétségbeesetten zokog a békéért.

Viktor Emánuel közölte Mussolinivel, hogy nem tart többé igényt a szolgálataira, miáltal Mussolini a király szavai

szerint „a leggyűlöltebb ember lett Olaszországban”. Letartóztatták. Két évtizednyi fasizmus szinte egyik napról a másikra köddé vált, és nyomtalanul eltűnt. A tömeg ujjongott, pedig a következő, legyengült utódrezsím még negyvenöt napig elbotorkált valahogyan.

De Mussolini számára még nem jött el a vég, benne nem volt annyi tragikus méltóság, mint kitalált Napóleonjában, hogy megértse, mikor kell feladni. Volt ő már politikai hulla korábban is, mégis feltámadt. Most is a nagy visszatérésről álmodozott, és esélye is nyílt rá, amikor a náci erők kiszabadították a börtönből, Hitler pedig megtette az Olasz Szociális Köztársaság nevű bábállam vezetőjévé.

Élete utolsó felvonásában a saját irodalmi eszményképéhez képest Mussolini csúfos kudarcot vallott. A *Campo di maggio*-ban maga írta: „A bukás semmi, ha valaki emelt fővel bukik. De minden, ha hitványan esik el.” A kitalált Napóleon azonban elfogadta sorsát, mondván:

Nem leszek egy újabb szeptemberi mészárlás királya. Azért siettem vissza Elbáról, hogy ezt megakadályozzam. Uraim, a fejlődő Európa feletti békés uralkodás álma talán igazolhat egy olyan hatalmas véraldozatot, mint amelyet én tapasztaltam. Ezért az álomért hagytam, hogy egy egész generáció eltűnjön. De nem leszek kisszerű király, aki kisszerű koronájáért halálba küldi az embereket, vagy gyermekded demagógok tanácsával igazolhatja a háborúját.

Mussolini ezzel szemben azzal próbált érdemeket szerezni magának, hogy haláltáborokba deportált hétezer zsidót, és kivégeztette a saját vejét.

Lámpavasra vezető útjának ezzel a végére is ért, de előtte még visszatért irodalmi gyökereihez, és 1944 tavaszán „A világlágjáró” álnéven cikksorozatot írt a *Corriere della Sera*-ba. Írásaiban feldolgozta kegyvesztésének és látszólagos visszatérésének tanulságait, a szövegeket pedig rögvést kiadták összegyűjtve *Az év története* címen.

Az év története egy hatalmas elszalasztott lehetőség. Mussolini tehetséges író volt, ha ehhez még képes lett volna az őszinte önvizsgálatra, akkor ebből nagyon is jó könyv született volna az önhittség, büszkeség és rossz döntések miatti történelmi bukásról. Ehhez persze a féltve őrzött illúziók mögé kellett volna pillantania, a személyisége mélyére, Mussolini azonban képtelen volt alászállni ebbe a feneketlen mélységbe. A legtöbben képtelenek lennének rá. Ehelyett óriási öngazolásba kezdett, és felháborodva támadt korábbi szövetségeseire és a hétköznapi olaszokra, akik nem álltak ki mellette. Kijelentette, hogy Olaszország „nem egységes nemzet”, majd keserű retorikai hadjáratot indított az „árulók” ellen, akik megfosztották a hatalomtól és bebörtönözték. Szomorú és különös szöveg ez, tele magamentegéssel, önáltatással és a sérült megalomániás büszkeség újra meg újra felharsanó nyűszítésével.

Mussolini azonban még így is lenéz a szakadék mélyére. *Az év történetének* legérdekesebb vonása, hogy a Duce végig harmadik személyben ír saját magáról, mintha ezzel hallgatólagosan bevallaná, hogy az „én”, a nagy Mussolini már nincs többé. Ez az „én” valaha olyan nagyszerű és hatalmas volt, hogy önálló életre kelt a szellemírók által megírt cikkekben és önéletrajzban, mindenki azonnal felismerte a diktátor hangját, még ha valaki más szólalt is meg rajta. Erős, határozott és magabiztos hang volt, mely Mussolini legkorábbi, Istent és a kapitalistákat megtagadó szövegeiig nyúlt vissza. Többezernyi oldalt töltött meg, ígért tűzvészt, erőszakot és újjászületést. Aztán hirtelen eltűnt. A harmadik személyű hang, ami a helyébe lépett, lapos volt és unalmas, híján minden stílusnak. *Az év történetéből* süt a kimerültség, ez valószínűleg Mussolini legegyletlenebb szövege. Senkit nem győz meg, a célja legfeljebb annyi lehetett, hogy a saját szerzőjét meggyőzze.

Mussolini felsorolja a Mussolini ellen elkövetett összes merényletet, és megállapítja, hogy Mussolinit nehéz eltenni láb

alól, mert „golyóálló a koponyája”. Mussolini beszámol arról is, amikor Mussolini a németeknek beszélt Hitler hűségéről:

A Duce azt válaszolta: „Biztos voltam benne, hogy a Führer így módon bizonyítékát adja majd barátságának.”

Amikor a nagytanács megfosztja a hatalomtól, személyisége annyira darabokra törik, hogy már Mussolini sem tudja, mit gondol Mussolini, és csak bámulja magát kívülről, mintha egy ismeretlent fürkészne:

Mussolini a jelek szerint nem élvezte ezt a megbeszélést, hiszen mindig is iktózt az olyan találkozóktól, amelyeknek nem volt előre egyeztetett programjuk.

Mégis van néhány pillanat, amikor Mussolini szinte őszintén néz szembe a sorsával. De közben azért meg is szidja az olasz népet ingatagságáért.

A nép félóra leforgása alatt megváltoztatta érzéseit és gondolatait, és velük együtt a történelmet is. (...) Mit gondoljunk egy olyan népről, amely a hirtelen és szinte hisztérikus hangulatváltozásaival ilyen neveltségessé teszi magát a világ előtt?

Közben félig-meddig bevallja, hogy a személyi kultusza művi és fenntarthatatlan volt.

Nem meglepő, hogy az emberek lerombolják a maguk emelte bálványokat. Talán ez az egyetlen mód arra, hogy ismét emberi léptékűvé tegyék őket.

Találunk néhány pillanatot, amikor Mussolini belegondol a nép szeretetében lubickoló, mégis örökké magányos diktátorok sorsába. Mussolini számára ez egy alapvető egzisztenciális kérdés, amiről a harmadik személyű Mussolini így elmélkedik a börtönben:

Soha életében nem voltak barátai. Vajon ez jó vagy rossz? Ezt alaposan végiggondolta a La Maddalenában, ahol azt írta: Nem számít, jó-e vagy rossz, hiszen neki mindenképpen késő! A Bibliában mondja valaki: „De jaj a magányosnak!” A reneszánsz idején viszont az a mondás járta: „Ha egyedül vagy, senki sem uralkodik feletted.”

Nagy rejtély ez valóban, Mussolini nem is oldja fel.

Ha lennének barátaim, most lenne itt az ideje, hogy részvétet nyilvánítsanak, hogy szó szerint velem együtt szenvedjenek. De mivel nincs barátom, a balszerencsém megmarad a saját életem zárt körében.

De hiszen nem az imént írta, hogy a Führer a barátja? Dehogynem, éppen tizenhét oldallal korábban. Úgy tűnik, ezt az állítást azóta felülírta a végtelen magányáról szóló panasz. A könyv végére azonban Mussolini megint úgy ír, mintha nem a németek bábja lennie, hanem hadvezér, akinek csillaga ismét felívelőben van. Belobban a fantáziája, fantazmagóriáiban politikai szerencséje hamarosan feltámad majd. „Keljünk új útra hát, szegezzük tekintetünket az előttünk álló útra!” Mindez az írás végére hatalmas léptékű, misztikus filozofálásba torkollik, és mintha azt vetné fel, hogy a vég igazából nem is a vég. Talán egy történelmi újraértékelésre utal?

A történelem örökké ismétli önmagát. A nemzetek életének szakaszait évtizedekben mérik. Néha évszázadokban.

1945. április 28-án olasz kommunista partizánok elfogták és kivégezték Mussolinit, miközben Svájcban át Spanyolországba próbált szökni. Az önkívületig felbőszült tömeg Mussolini puffadt porhüvelyén vezette le indulatait, majd a tetemét lámpavasra húzták egy milánói Esso benzinkút előtt. Ha Mussolini nem hitte volna, hogy jó beszéd- és íráskészsége az emberiség történelmét megváltoztatni képes szupererő, és nem tévesztett volna pályát, amikor első tévedésének következtében író helyett diktátornak állt, a világ valószínűleg sokkal kevésbé lett volna rémes hely a huszadik században. Sajnos íróként Mussolini ugyanannak a hiúságnak és nagyzási hóbortnak esett áldozatul, amely a pályára születők leg többjét sújtja – csak különösen végletes eredménnyel: nem csupán a kritikusaíra fújt és saját családját és szeretteit nyomorította meg, neki két földrészen sikerült hatalmas pusztítást véghezvinnie.

4. Hitler

*„Ez is az ország érdeke: hogy
a legszebb emberi testek egymásra
találjanak, és új szépséggel
gazdagítsák a nemzetet.”*

– Adolf Hitler

Alois és Klara Hitlernek 1889-ben Braunau am Innben, az Osztrák–Magyar Monarchia egy Bajorországhoz közeli kisvárosában fia született. Az okos, de fegyelmezetlen Adolf bőven kapott ütlegetést apjától, a szigorú nevelőtől, akinek bajsza sokkal nagyobb és sűrűbb volt, mint amelyet Adolf valaha is növesztett. Alois célja az volt, hogy az ifjú Adolfból frusztrált, őrvölgő köztisztviselőt neveljen, az is lett belőle. Klara persze elkényeztette drága kicsi fiát.

A fiatal Hitler a verések ellenére nehezen fogadta csak el mások fennhatóságát, a tanárai lustának tartották, ő pedig orosz, grúz és olasz diktátorkollégáitól eltérően soha nem volt jó tanuló. Rengeteget olvasott viszont, és ezt a szokását élete végéig megtartotta: ötvenhat éves korában bekövetkezett halála után körülbelül tizenhatezer kötetes könyvtárat hagyott hátra. Őt mégsem radikális pamfletek vagy terjengős aktivistaregények változtatták meg gyerekkorában, inkább

a német nemzeti történelmi regényeket szerette, és szinte falta a német író, Karl May westernkalandregényeit Old Shatterhandról és társairól. May nem járt még az Egyesült Államokban, amikor ezeket a történeteket írta, pusztán más könyvekből szerzett ismeretekből alkotta meg a vadnyugatról és az indián kultúráról szóló világát, de újszerű módon használta fel mindazt, és megfordította a jó, civilizációt terjesztő cowboy és a vad, gonosz indián szokásos felállását. Olvasói a rézbőrűekkel, a nemes bárbar hősökkel azonosulhattak, nekik szurkolhattak a terjeszkedő és hódító fehérekkel szemben, akik között természetesen sok volt a német származású. A fiatal Adolf nagyon élvezte ezeket az olvasmányokat, és Old Shatterhandet a bátorság mintaképének tartotta.

Hitlert megérintették ugyan a végén hősként tündöklő esélytelenek történetei, de nem készítették arra, hogy a szokásos átmeneti, kamaszkori versírástól eltekintve maga is komolyabb szövegeket írjon. Miután az apja 1903-ban meghalt, Hitler abbahagyta a középiskolát, és teljes idejét a képzőművészetnek, operának, színháznak, valamint az északi mitológia tanulmányozásának és saját zsenialitása kiélésének szentelte. Végre senki sem akadályozhatta meg, hogy elérje álmait... kivéve a célba vett képzőművészeti intézetek felvételi bizottságát. 1907-ben jelentkezett a Bécsi Képzőművészeti Egyetemre, de eltanácsolták; a rektor azt javasolta, tanuljon inkább tervezőmérnöknek, ahhoz viszont nem volt meg a kellő előképzettsége. Néhány hónapra rá Hitler anyját is elérte a halál. A következő évben, 1908-ban az akadémia másodszor sem vette fel. Talán tényleg jobb lett volna, ha közalkalmazottnak áll.

Bécsben maradt, és továbbra is hitt benne, hogy nagy művésszé válik, de csak nyomor, parkbeli padokon töltött, kényelmetlen éjszakák és a népkonyhák gyenge ételei vártak rá. 1909-ben, amikor húszéves korában új lacímét jegyeztetett be a hivatalban, foglalkozásaként azt adta meg: író, ez azon-

ban csak vágyalom volt. Napról napra tengődött, alantas munkákból és tájképeket ábrázoló festmények és képeslapok eladásából tartotta fenn magát. Festőnek nem volt teljesen tehetségtelen, a Standesamt und Altes Rathaus München (Anyakönyvi hivatal és Régi Városháza Münchenben) című festménye például, amely 2014-ben Nürnbergben 161 000 amerikai dollárért kelt el, a közepszerű vízfestmény turisták-nak kategória teljesen elfogadható példánya. Az ég kék rajta, az épület meg öregnek látszik, a vonalak egyenesek, és nincs rajta semmi nyilvánvaló hiba, semmi zavaró.

Hitler pingált és éhezett, majd éhezett és pingált, közben pedig a zsidókról olvasott néhány erősen antiszemita újságban és pamfletben. Az osztrák fővárosba költözés tilalmát a tizenkilencedik század közepén oldották fel, Bécs zsidó lakosságának aránya az 1857-es 2 százalékról 1910-re 8,6 százalékra nőtt. 1909-ben az egyetemre beiratkozó diákok negyede zsidó volt. A zsidók sikeresek voltak az üzleti, a pénzügyi és a művészvilágban is, és a vádak szerint ők „írányították a médiát”. Ez volt az a korszak, amelyben Sigmund Freud, Gustav Mahler, Franz Kafka és Arnold Schönberg működött, miközben az Osztrák–Magyar Birodalmi Tanács azon vitatkozott, hogy a keresztény és zsidó közötti nemi kapcsolat büntetésére vajon az állatokkal való fajtalankodásra vonatkozó törvényeket kell-e alkalmazni.

Hitler később azt állította, bécsi tartózkodása alatt lett antiszemitává, az azonban biztos, hogy aktivista nem lett, és különösebben nem is foglalkozott politikával. Éppen ellenkezőleg: szemtanúk beszámolója szerint több zsidó barátja is volt, fenntartások nélkül vegyült velük a szállókon, ahol lakott, dicsérte a zsidó zeneszerzőket, például Mendelssohnt, és sok festményét zsidó műkereskedőknek adta el. Bécsi éveiből ismerős barátai (és ellenségei) később csodálkoztak is, amikor a világ első számú antiszemitájaként látták viszont.

Összefoglalva: Hitler akkoriban céltalanul sodródott. Ez az útkeresés évekig tartott nála, az első világháború kitörése előtt ő volt a legcéltalanabb, legkiéhezettebb, legkudarcosabb ember a huszadik század jövődöbéli zsarnokai közül. Aki a legkönnyebben eltűnhetett volna a sülyesztőben anélkül, hogy létezésének bármilyen nyoma maradt volna. Gondoljunk csak bele: 1913 januárjában Trockij és Sztálin szintén Bécsben jártak, fizikailag nem messze Hitlertől. A bolsevizmusnak éppen nem állt túl jól a szénája, de Sztálin akkor már bőszen gyűjtötte az anyagot a számára áttörést hozó íráshoz, a *Marxizmus és a nemzeti kérdéshez*. Trockij pamfleteket nyomtatott, védte a kávé, és szerkesztette a bécsi *Pravdat*, Lenin szentpétervári *Pravdájának* elődjét és persze ellenlábását. Mindeközben Josip Broz, a későbbi Tito tábornok közülük néhány kilométerre, egy Wiener Neustadt nevű városka Daimler-autógyárában dolgozott, de közben aktív politikai tevékenységet folytatott. Akkor már hat éve szociáldemokrata volt.

És hogy Hitler közben mit csinált? Semmit.

A legtöbb ember katasztrófának tartotta volna, hogy országa a háború első heteiben elveszíti hadseregének nyolcvan százalékát, vagy legalábbis észrevette volna a jelet, hogy ez a konfliktus nem indult valami jól. Nem úgy Hitler, aki a bombákkal szétépett és lövedékekkel kilyuggatott tetemek halomában a nemes, önfeláldozó és hősiés német harci szellem megtestesülését látta. Erről így írt müncheni főbérőjének:

...bűszkeséggel jelenthetem, hogy ezredünk az első naptól fogva hősiésen tartotta magát. Szinte az összes tisztünket elvesztettük, már csak két őrmester maradt. A negyedik napra 3600 emberből 611 maradt ezredünkben.

Hitler 1913-ban Münchenbe költözött, hogy ne sorozák be az Osztrák–Magyar Monarchiába, amikor azonban

kitört a háború, hadba akart szállni Németországért, ezért önként jelentkezett a Bajor Királyi Hadsereg tartalékos gyalogsági ezredébe (rövid nevén List ezredbe). Hagyományosan elfogadott történet szerint küldöncként szolgált, golyókat, aknákat és gránátokat kerülgetve közvetítette az üzeneteket a parancsnokság és a harcoló egységek között. Körülötte egyre nagyobb halmokban gyűltek a holttestek, de neki mindig sikerült kicsusszannia a halál karmai közül: egyszer egy titokzatos sugallatra hallgatva lépett félre onnan, ahová néhány pillanat múlva robbanólövedék csapódott, máskor egyedüli német túlélőként tért vissza a brit erőkkal vívott közelharcból. Olyan apróság, mint a lábába fúródó bombaszilánk, csak rövid időre tartotta távol a harcmezőtől. Nem csoda hát, hogy két Vaskeresztet is kitüntették, ebből az egyik ráadásul az elismerés első fokozata, amit csak a különleges bátorságot tanúsító katonák kaphattak meg. A háború apokalipszise célt, méltóságot és értelmet adott Hitler életének, a gyökértelen osztrák piktorból igazi germán szuperharcos lett.

Még a földi pokolban is megőrizte kultúra iránti lelkesedését. A csendesebb pillanatokban előkapta a vízfestékét, és papírra vitte a bombáktól sebhelyes vidék látképét, vagy német történelemről és építészetről szóló könyvekbe merült, esetleg részt vett bajtársaival a zsidógyűlöletre közösséget építő beszélgetéseken. A lövészárokból a bohém senkiházi egy volt a fiúk közül, osztozott örömeikben, szomorúságukban és antiszemitizmusukban.

1918. november 11-én, a fegyverszünet elrendelésének napján Hitler éppen katonai kórházban lábadozott, miután egy brit mustárgáztámadás következtében időlegesen elvesztette látását. Ez az „árulás”, a békekötés annyira feldühítette, hogy újra megvakult. Németország vezetői árulók lettek, bűnözők és a zsidó világ-összeesküvés bábjai. A helyzetet tovább rontotta, hogy két nappal korábban, Lenin puccsának első évfordulóján egy forradalom véget vetett a Wittelsbach

család nyolcszáz éves uralkodásának, helyette szocialista köztársaságot kiáltottak ki.

Hitler a zsidó világuralom megszerzése álcájának tartotta a marxizmust, ezért az események elborzasztották, és arra sarkallták, hogy politikai pályára lépjen. Elhatározását csak megerősítette, amikor Németország képviselői hét hónappal később aláírták a versailles-i békeszerződést, és abban egyetlen tollvonással rettenetes szegénynek tették ki szülőhazájukat, hatalmas területet engedtek át az országból, vállalták a felelősséget a háború civil áldozataiért, és jámboran alávetették magukat a szövetségesek akaratának, amikor azok a német haderő állandó megtizedelését kérték. Ezután jöhetett a hiperinfláció, hordónyi értéktelen pénzköteg, politikai káosz, kabarézene, a jobboldali Freikorps szabadcsapatok, a zsidók okolása, szvasztikák, katonai parádék, rengeteg szónoklat, szex a kiskorú unokahúggal,* és íme, meg is született a Führer! Nem könyvekből, hanem a háború, a halál és a társadalmi összeomlás tűzkeresztségéből.

Hitler hatalomra jutása történetének ez a változata évtizedekig nagyjából érintetlen maradt. Az egyetlen baj vele, hogy teljes egészében Hitler saját leírásán alapul, ahogyan a *Mein Kampf*-ban és a tankönyvek, újságok és magazinok propagandaanyagaiban megjelent. Csakhogy: ha a fiatal Hitler valóban olyan csodálatos katona volt, nem tűnik-e módfelett különösnek, hogy soha nem léptették elő, nem lett senki a beosztottja, és nem emelkedett a magyar rendfokozati rangsorban ővezető és tizedes közöttinek megfelelő *Gefreiter* rangnál magasabbra? Az is meglehetősen furcsa, hogy ha, mint írja, a lövészárokból tette magáévá zsidógyűlölő testvérei hangos antiszemitizmusát, és akkoriban már megmutakoztak a jövőbeli Führerség jelei, miért éppen egy Hugo Guttman nevű zsidó tiszt terjesztette fel a Vaskeresztre.

* Általában.

A dokumentumokból, melyeket a huszonegyedik század elején Thomas Weber történész feldolgozott, kissé más kép tárul elénk. Kiderült, hogy Hitler küldönci beosztása az első világháborúban a fronton betölthető pozíciók közül a kevésbé veszélyesek közé tartozott. Ezt támasztja alá az is, hogy míg 1915-ben az áldozatok száma mindkét oldalon százazrekben mérhető, ezek közül az elesett küldöncök száma egészen pontosan nulla. Nem csoda hát, hogy az első vonalban harcolók a Hitlerhez hasonlókat *Etappenschwein*nek, azaz háterszági disznóknak nevezték.

Hitler az antiszemita gyűléseket is csak kitalálta. Valójában egyetlen ezredtalálkozón vett csak részt, azt az 1922-es gyűlést is nagyrészt azzal töltötte, hogy a bajtársait megpróbálja beszervezni a náci pártba. Nem járt nagy sikerrel, 1933-ra, amikor a csillaga már emelkedőben volt, katonatársainak csak két százaléka jelentkezett.

De a legbizarrabb tény mégiscsak az, hogy Hitler valójában még dolgozott is a Bajor Szovjet Köztársaságnak a zászlóalja képviselőjeként. Mindez nagyon távol áll a bolsevizmus és zsidóság lövészárkban, tűzben és vérben fogant, esküdt ellenségének képétől, inkább arra utal, hogy Hitler meggyőződése akkoriban erősen ingadozott, és hogy még 1919-ben is más életpálya érdekelt, nem az örült, ultranacionalista, antiszemita tömeggyilkos zsarnoké.

Arra az útra a jelek szerint csak az év őszén lépett. Még mindig a seregnek dolgozott, szélsőséges politikai csoportokat kellett megfigyelnie. Ehhez el kellett járnia rögeszmés rasszisták, paranoid antiszemiták, kommunisták, szélsőséges nacionalisták, összeesküvés-hívők és más dilettánsok gyűléseire. Egyik este a mikroszkopikus méretű Német Munkáspárt összejövetelére látogatott el, amit 1919-ben alapított egy ilyen dilettáns, egy Anton Drexler nevű vasutas. Drexler a zsidókat és a szakszervezeteket okolta számos csalódásáért és kudarcáért, politikai eszmerendszerében

pedig sikerült összeházasítania az antiszemitizmust a szocializmussal és a nacionalizmussal. Az összejövetelről Hitler Drexler önéletrajzi írásával a hónap alatt tért haza, és mivel álmatlanságtól szenvedett, még aznap éjjel el is olvasta. A száználmas pamflet ugyan nem tette őt egy csapásra Führerré, sőt Hitler később azt állította, szinte nyomban meg is feledkezett róla, a tudatában azonban biztosan megágyazott a bekövetkező változásnak.

Hitler néhány nappal később postán megkapta a tagsági igazolványát. A csoportot nagyon helyesen jelentéktelen küldöncök bagázsának tartotta ugyan, mégis ellátogatott a következő gyűlésre is, és végül ezek között a vesztesek és dilettánsok között találta meg a hivatását. A Német Munkáspárt később Nemzetiszocialista Német Munkáspárttá, azaz a náci párttá alakult át.

Hitler csak ekkor, e „háromlábú” társaság tagjaként kezdett el irodalmi körökben mozogni. Egyik új, író barátja, Dietrich Eckart valóban tehetséges is volt. Királyi udvar közei, nemesi család sarjának született, apja a bajor király tanácsadója volt. Ibsen *Peer Gynt*jének átirata nagy népszerűségnek örvendett Németországban, maga a császár is kétszer megnézte az előadást, a színművet pedig lefordították cseh, dán és magyar nyelvre is. Eckart emellett drogfüggő, alkoholista, nacionalista és habzó szájú antiszemita volt, ennek saját *Auf gut Deutsch*, azaz Tiszta németül című hetilapjában adott hangot. Huszonegy évvel idősebb volt ugyan Hitlernél, korábbi, bohém életmódjukra és zsidógyűlöletükre alapozva mégis megtalálták a közös hangot. Eckart könyvekről, elvekről és történelemről is beszélgetett Hitlerrel, többek között Houston Stewart Chamberlain* és Paul de Lagarde** művei-

* Richard Wagner rasszista veje.

** Bibliatudós volt, szintén rasszista.

ről. Még nyelvtani hiányosságaiban is a segítségére sietett, ez ugyanis soha nem volt a Führer erőssége.

Valóban ékes társaság. Hitler mindeközben egy másik íróval, az Orosz Birodalomból menekült, német származású Alfred Rosenberggel is megismerkedett. Hitlerhez hasonlóan Rosenbergnek is volt érzéke a művészetekhez, a forradalom előtt még építészetet is tanult Rigában és Moszkvában. Ő volt Eckart lapjának oroszszakértője, a „zsidó” bolsevik forradalomról jegyzett cikkeket, de 1923-ban például a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvéről* is írt egy glosszát. Abban a hírhedt szövegben állítólag a bázeli zsidók tanácskoznak arról, hogyan robbanthatnak ki rettenetes háborúkat és terjeszthetnek zűrzavart, hogy azután átvehessék az uralmat a világ felett. A jegyzőkönyvről egyébként akkoriban már kiderült, hogy hamisítvány: nagy részét egy III. Napóleon elleni, *Machiavelli és Montesquieu beszélgetése a pokolban* című francia vitairatból plagizálta a cári titkosrendőrség, amely ezt a szöveget írta, bár ez az elhanyagolható részlet még soha nem zavarta meg azokat, akik meg akarták tévesztetni saját magukat.*

Hitler még ekkor sem kezdte egy csapásra ontani magából a szövegek százait, hogy lépést tartson a fejlődő nácizmus eme teoretikusaival. A szómániás bolsevikok számára az írás volt a harc eszköze, mellyel felül kellett emelkedniük mindenki másan, Mussolininek pedig a szöveggyártás volt a szakmája. Hitler azonban, úgy tűnik, nem az írás által akarta egóját táplálni vagy politikai karrierjét előmozdítani. Ehelyett, ahogy egyre magasabbra jutott a párton belül, úgy ébredt rá, hogy ő nem írni, hanem mondani szereti a hülyeségeket. Való igaz, képes volt egy egész csarnoknyi embert magával ragadni, ahányszor csak kinyitotta a száját, és frö-

* Többek között Henry Fordot sem, aki 1922-ben *A nemzetközi zsidó* címen kiadta a saját értelmezését a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvéről*, melyben leplezte, hogy a zsidók többek között a jazzért is felelősek, valamint hogy ők irányítják az USA alkoholkereskedelmét. Hitlernek is megvolt ez a könyv.

csögni kezdte a mérget a zsidókról, bolsevikokról, a kommunista csillagról, ami igazából Dávid-csillag, csak azért van aranyból, mert a zsidók imádják az aranyat, hát kell ennél nagyobb bizonyíték? Hitler beérte a beszéddel.

Megfordult ugyan a fejében, hogy könyv formába önti gondolatait a zsidók történelméről, de szerencsére elég sokáig megállta, hogy az emberiségre zúdítsa nézeteit. 1923-ban azonban tétlenségre kényszerült. Példaképe, Mussolini egy évvel korábban bevonult Rómába, és megszerezte Olaszország miniszterelnökségét, Hitler az ő sikerét akarta megismételni Németországban, amikor megindult Berlin ellen. Ő azonban csak München belvárosáig jutott, ahol a hatóságok tüzet nyitottak kétezer főből összeverődött, szedett-védett bandájára. Amilyen *Etappenschwein* volt, Hitler az első lövésekre a földre vetette magát, és meg is úszta sértetlenül. Nem mindenki járt ilyen szerencsével, tizenhat hűséges náci vesztette életét.

Hitlert letartóztatták és árulásért bíróság elé állították. Rendes körülmények között ki is végezték volna, ha a bíró nem szimpatizál a nézeteivel. Így azonban, bár bűnösnek találták, csak öt év börtönt kapott, amit nemcsak a már letöltött idő csökkentett, de jó magaviselet esetén is korábban szabadulhatott.

A délnyugat-bajorországi Landsberg középkori épületet utánzó börtöne 7. számú cellájának lakója hamarosan összebarátkozott az örökkel és a börtönigazgatóval, akik nem-sokára már az ismerős „Heil!” felkiáltással köszöntötték. A börtön kifejezetten kényelmes hely volt: Hitlernek ablakos cella jutott, gyakran fogadott vendégeket, és hosszan sétálgatott a kertben. Még farkaskutyája is rendszeresen meglátogathatta. A fogságnak egyetlen hátránya volt csak: a pártot a zárkából nehéz lett volna irányítani, így ezt a feladatot átadta Rosenberggnek. Mint Lenin Szibériában, úgy Hitler is gyorsan ráébredt, hogy az állam megteremtette számára az alko-

tói szabadság tökéletes körülményeit, ráadásul akadt kivel leszámolnia, és voltak ügyvédi számlák is, amiket ki kellett fizetnie. Barátja, Eckart korábban egy tizenegyezer márkás kölcsönt fizetett vissza a *Peer Gynt* kiadásából, és egy évvel ezelőtti haláláig minden évben kapott jogdíjat a mű után. Mi lenne, ha ő is írna egy bestsellert? – gondolta. 1942-ben be is vallotta az 1920-as évek óta vele tartó, veterán náciknak: „A börtön nélkül soha nem írtam volna meg a *Mein Kampf*ot.”

A börtönigazgató szerzett neki írógépet, Winifred Wagner, az ismert antiszemita és zeneszerző angol születésű menyje pedig ellátta jó minőségű papírral. Mi más kellett még? Nos, mondjuk egy kis tehetség. De Hitler azért így is neki-vágott.

Hitler eredetileg úgy tervezte, hogy amolyan leninesen leül egy székre, és papírra veti gondolatait a *Mein Kampf*ban, azaz az első változatában *Viereinhalb Jahre Kampf gegen Lüge, Dummheit und Feigheit*, azaz *Négy és fél évnyi harc hazugság, butaság és gyávaság ellen* című műben.

De ahogy róttá a sorokat vagy két ujjal püfölte az írógépet, tervei egyre nagyobb méreteket öltöttek. A zsidók, bolsevikok és gyűlöletének más tárgyai elleni metsző támadásba beleszötte saját élettörténetét is, a szövegből így egy hatalmas léptékű, *Copperfield Dávid*-szerű eposz kerekedett, kezdve Hitler születésétől az iskolai személyes, filozófiai és politikai fejlődésén, bohém és háborús évein át az aktuális Weimari Köztársaságban uralkodó káoszig. A nyugodt körülmények között felidézte régi érzéseit és felfedezte saját gondolatvilágát, ez pedig annyira magával ragadta, hogy még látogatóinak számát is drasztikusan csökkentette, csak hogy teljesen átadhassa magát az alkotómunkának.

Ambíciója természetesen túlszárnyalta a képességeit. Csakúgy, mint a *Copperfield Dávid*, a *Mein Kampf* is sokkal

hosszabb a kelleténél. A *Copperfield Dávid*tól eltérően azonban a *Mein Kampf* rendkívül gyenge iromány. Nem csak az a baj, hogy Hitlernek fogalma sem volt, hogyan lehet egy szövegszerkezetet tagolni és felépíteni, és még csak az sem a legnagyobb hibája, hogy öntömjénező propagandista volt. Nem, a képességek hiánya már a próza elemi szintjén is megmutatkozik.

Dickens, ha mégoly unalmas is helyenként, akkor is profi író, Hitler azonban a professzionalizmusnak közelébe sem ér. Álljon itt Thomas Ryback értékelése, aki tudományos szempontok alapján elemezte ki Hitler szövegét annak leg-tisztább, kiadás előtti kézirat változatában. „Harmincöt évesen Hitler sem az alapvető helyesírásnak, sem az általános nyelvtani szabályok ismeretének nincsen birtokában. Szövege tele van lexikális és mondattani hibákkal. Mind közpon-tozása, mind a kis- és nagybetűk használata éppen olyan hi-bás, mint amilyen következetlen.”

A kézirat fennmaradt részein ugyanakkor az látszik, hogy Hitler komolyan próbálkozott, sőt nagyon is igyekezett. Tényleg azt akarta, hogy ez a könyv jó legyen. Az első be-kezdést például többször átdolgozta, hogy a lehető leghatáso-sabban nyisson, *akárcsak az igazi írók*. Végül ennél maradt:

Ma már gondviselésnek tűnik, hogy a sors éppen Braunau am Inn-t választotta születésem helyéül. Ez a városka ugyanis éppen a két német állam határán fekszik, annak a két német államnak a talál-kozási pontján, amelyeknek egyesítése, legalábbis előttünk, fiatalok előtt feltétlenül megvalósítandó életcélként lebeg.

Ez nem is olyan rémes, hiszen két mondaton belül össze-köti saját sorsát Németországéval, és fel is menti magát nem németisége alól. A zsidógyűlölet kivételével a fő témákat fel is vezeti.

Később Hitler a sok-sok szó legépelését megterhelő fel-adatnak találta, így amikor műveltebb segédje, Rudolf Hess csatlakozott hozzá az erdőben, visszatért ahhoz, amihez a

legjobban értett: a levegőbe beszélt szavakhoz. Hess papíron rögzített mindent, menet közben is ékes bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy Hitlernek egy főnél nagyobb közönségre volt szüksége szónoki képességei kibontakoztatásához. A *Mein Kampf* szerkezete a szóbeliséget idézi, vagyis tele van ritmikus ismétléssel és Hitler kedvenc gondolatainak újra meg újra hangsúlyozott felemlgetésével, az a varázs azonban, amivel a Führer hatalmas tömegeket magával tudott ragadni, papíron nem működik igazán. A retorikai „csodát” még azzal sem sikerül kiváltani, ha amúgy megrögzött rajongók klubjának hangosan felolvassa valaki a szöveget.

Az elkészült szövegben kevés jel utal arra, hogy Hess jelentősen tompította volna Hitler mértéktelenségét. Hess felesége később felidézte, hogy férje többször is összetűzésbe került a Führerrel a kézirat általa javasolt javításai miatt. Az évek során a sofőrjétől a kiadóján keresztül egy náci zenekritikusig Hitler nagyjából tíz munkatársa állította vagy tagadta, hogy kiadása előtt változtatott volna a szövegen. Vajon mind kudarcot vallottak? Vagy együtt sikerült megakadályozniuk, hogy a végterméknél egy sokkal nagyobb irodalmi katasztrófa szabaduljon a mit sem sejtő világra? Ki tudja, milyen lett volna a *Mein Kampf*, ha Hitler végig egymaga vesződik vele? Lehet, hogy a világ borzalmasnak tűnik, de ne feledjük, szinte biztos, hogy nem a lehetséges világok legrosszabbikában élünk.

És hogy valójában miről szól az az átkozott iromány? Nos, mint minden politikus, aki olvashatatlanul vastag kötetben mítoszt próbál kreálni saját életéből, Hitler is igyekezett megtéríteni olvasóit, saját magát kiválasztott gyerekek és a nemzet megmentőjének szerepére a legokosabb választásnak feltüntetni. Az élete során később megszerzett tulajdonságokat és gondolatokat visszavetíti az időben, és elárulja magáról, hogy már gyerekként is született vezető volt, a bécsi koplalós évei során pedig felfedezte a „pestisnél is pusztítóbb

spirituális fertőt”, amit a zsidók újságírásra, irodalomra és színházra gyakorolt befolyása jelent.

Bőven sorolja a háborúban tanúsított hősiességének történeteit és a lövészárkokban harcoló, bátor bajtársakkal kötött, képzeletbeli szoros kapcsolatát. A *Mein Kampf* szerint a háború végére már teljesen kialakult filozófiai és politikai eszmerendszere, és természetesen egy szóval sem említi a Bajor Szovjet Köztársaság szolgálatában végzett munkáját. A kreált mitológiának nagy része később igazsággá változott, komoly történészek fogadták el valóságnak. Bármilyen förtelmes írás volt is, a *Mein Kampf* a valóságtorzításban nagyon sikeresnek bizonyult.

A legszembetűnőbb mégis a könyv szándékos brutalitása. Hitler nagy gondolkodónak állítja be magát, kétes rasszista tudományosságában nagy szavakat használ, és nagy ívű történelmi elméletekről értekezik, ugyanakkor nem fárad azzal, hogy világvégváró hitét áltudományos köntösbe öltöztesse, mint tette azt Marx, Lenin és Sztálin. Hitler méreggel átitott fröcsögéséhez képest még Mussolini „szent” erőszakot ünneplő, költői képei is szerénynek és visszafogottnak tűnnek.

Már a szöveg elején ilyen a felütés:

Nem létezett egyetlen gazság vagy becstelenség, főleg kulturális téren, amelyben legalább egy zsidó ne lett volna részes. Mihelyt az ember egy ilyen gennyes sebet óvatosan felvágott, mindjárt rábukant egy zsidócskára, akár féregre a rothadó testben.

Hitler szövegében van valami zsigeri, durva, szinte agresszíven buta él, amely jól illeszkedik a világképébe: a zsidók gonoszak. Az árják jók. A bolsevizmus a világuralomra törő zsidók összeesküvése. A világ a szakadék szélén tántorog. MEG KELL MENTENÜNK A VILÁGOT.

Leninhez és Mussolinihez hasonlóan Hitler is hisz benne, hogy a változás küszöbén áll, csak hogy számára a világváró fenyegető pusztulás szörnyűségei közelebbinek tűnnek, mint a marxisták számára a beköszöntő utópia. A szocializ-

mus alapján véve pozitív metafizikai rendszer, Marx hite szerint a változás elkerülhetetlen, Mussolini pedig azt állította, elhozta a virágkort országa számára. Hitler ezzel elmentében a megváltás nélküli világvége lehetőségét, a zsidók által elhozott pusztulást emlegette. Ő olyan világban élt, ahol minden gyorsan hanyatlott és dőlt össze.

Könyvében felvázolja a kozmikus tétet:

Ha a zsidó a marxista hitvallás segítségével győzedelmeskedik a világ népein, győzelmi koronája az emberiség halotti koszorúja lesz, és akkor ez az égitest ismét emberek nélkül fog bolyongani a világűrben, mint sok ezer* évvel ezelőtt...

Végül, miután háborún és viszontagságokon át végigkalauzolta az olvasót személyes útján a férfikorig, kimerítő részletességgel kezdi tárgyalni a fenyegető összeomlás kiváltó okait. Nézőpontja azonban furcsán beszűkül, örök bohémként a szifiliszre és a művészetekre helyezi a hangsúlyt. A „nép szifilisz kórja” olyan jelentősnek tűnik, hogy Hitler tizenegy teljes oldalt szentel a betegségnek, és onnan szépen átvezet a kulturális élet szifilisz kórjára. Nemcsak a színház „rohan a vesztébe”, de a művészet többi területén a kubizmushoz és dadaizmushoz hasonlóak is „az elkorcsosult emberiség beteges golyvái”.

Hitler világvégi látomásait egy viszonylag homályosan körülírt, mitikus aranykor eljövetelet ellensúlyozza. Azt írja, „az első kultúrák is ott keletkeztek, ahol az árják harcban leigázhatták és szolgáljukká tették az alacsonyabb fokon álló népeket. A leigázott népek voltak azután a keletkező kultúra első technikai segédeszközei.” Szerinte az, hogy valakit az árja „hódítók” leigáznak, „valószínűleg” adomány, amely „oly

* Hogy ez a szám Hitler műveletlenségéből fakadt-e, vagy csak a diktálás hevében csúszott így ki a száján, Hess pedig hűségesen leírta, nem tudhatjuk. De az biztos, hogy Hitleren is fogott a szégyen, a könyv második kiadásában a „sok ezret” már kijavította „sok millióra”.

sorsot biztosított számukra, mely jobb volt, mint korábbi „szabadságuk”.

Hitler, aki a középiskolát sem végezte el, nem különöbben törődik a felsőbbrendű faj szellemi színvonalával. A bizonyítási kényszertől szenvedő bolsevikok az értelem erőszakos csillogtatását kötelezőnek tartották; Hitler, úgy tűnik, nem aggódik az agya miatt, és kész elismerni, hogy a *Volks*, azaz a nép nem is olyan nagyon okos: az árják „ereje semmiképpen sem a tagok minél magasabb szellemi színvonalában, hanem sokkal inkább azok fegyelmezettségében rejlik”, és abban, hogy mennyire tudják képességeiket „a népközösség szolgálatába állítani”.

Hitlert látványosan a legkevésbé sem izgatta az agyi kapacitás hiánya, erre két oldallal később még vissza is tért, és hangsúlyozta, hogy „nem csupán az intellektuális tehetségben rejlik az árja faj kultúraalkotó és építő ereje”. Ismét csak az a fontos, hogy „az egyén lemond személyes véleményéről és érdekeiről, és azokat a köz érdekében áldozza fel”, mert „az árja faj e belső lelki tulajdonságának köszönheti pozícióját a világon, és ennek köszönheti a világ az ember létezését”. (Bár később ellentmond önmagának, amikor hozzáteszi, hogy „az ököljognak és az értelemnek sajátos keverékéből” teremtette meg az árja „az emberi kultúra örök életű alkotásait”).

Így, a múlthamisítás csodálatos eredményeképpen Hitler végigtekintett középszerű életén és szenvedésein, és levonta a következtetést, miszerint egyfajta huszadik századi Krisztushoz hasonlóan minden elszenvedett viszontagsága Németország javát szolgálta. Talán titokban azt is elhitte, hogy a Bécsben vászonra vetett pacsmagolásai is fel nem fedezett „mesterművek”.

Egy felsőbbrendű faj létezését feltételező eszmerendszerben természetesen azt is meg kellett magyaráznia, miért pusztítja az említett fajt a szifilisz, és miért imbolyog az a

pusztulás szakadékanak szélén. Erre egyszerű magyarázatot talált: „Az árja feladta vérének tisztaságát, és ezzel elvesztette a paradicsomban való tartózkodásának a jogát.” Ezt a végletekig leegyszerűsített balgaságot többször is megerősíti: „A régi kultúrák pusztulásának egyedüli oka a vérkeveredés és a faj színvonalának ezzel járó süllyedése; mert nem a veszített háborúk teszik tönkre az embereket, hanem önmaguk okai pusztulásuknak, ha elvesztik a vér tisztaságában rejlő ellenálló képességüket.”

Ezután elmagyarázza még, miért a zsidó az árja legáltalmasabb ellenfele, csak most még részletesebben. Hitler meglátása szerint ugyanis a zsidókban „a zsidó nép áldozatkészsége az egyes ember önfenntartási ösztönét sohasem szárnyalja túl”.

De ez még nem minden: a *Mein Kampf* nálam lévő kiadásában minden második oldal fejlécében található egy cím, amit Hitler többször elismétel, miközben kifulladásig ismételteti gondolatait. Már csak ezen feliratok is tökéletesen érzékeltetik ennek a fejezetnek könyörtelenül fárasztó voltát:

A zsidó önteltség következményei

A zsidóság hamis kultúrája

Az élősködő zsidó

A zsidó vallási tételek

A zsidóság kialakulása

A zsidóság kialakulása

A zsidóság kialakulása

A zsidóság kialakulása

A gyári munkás

Zsidó taktikák

A marxista világeszme szervezete

A marxista világeszme szervezete

A proletárdiktatúra

Elkorcsosuló emberek

És így tovább, és így tovább. Aztán még egy kicsit tovább. Hitler apokaliptikus víziójában tisztán elválik egymástól az antiszemitizmus és a rasszizmus. A zsidóságot a Führer nem alantasabb fajnak tekinti, mint például a szlávokat. Számára a zsidóság valamiféle ördögi erő, egy parazita szuperintelligencia, amely egyik kultúráról a másikra haladva nem teremt, csak magába szív és magába olvaszt mindent, hogy elérje aljas célját, a világ feletti teljes uralmat. Nyilván ez az egyetlen megoldás, amivel az antiszemitáknak (mind a mai napig) valamennyi értelmet sikerül a gyűlöletükbe beleerőszakolni: a világon már akkor nagyon kevés zsidó élt, országuk nem volt, állítólag mégis sikerült valahogyan titokban manipulálni az egész emberiség történelmét, kirobbantani az első világháborút és az orosz forradalmat, és már kis híján az egész világot uralmuk alá hajtották. Ahhoz, hogy ez igaz legyen, a zsidóknak valóban szuperhősnek kellett lenniük, felsőbbrendű embereknek, csak egészen másfajta.

Hitler a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveire* utalva támasztja alá összeesküvés-elméleteit, ez egyike azon kevés külső hivatkozásoknak, amiket meg is nevez. Szereti ugyanis elrejtetni a forrásait, hogy ezáltal is önálló zseninek látsszon. Elég gyanús például, hogy Mussolinit, akitől a berlini menetelés ötletét közvetlenül átvette, és akitől a fasiszta pártvezetés képviselője, Hermann Göring Hitler börtönévei alatt kölcsönt próbált szerezni, meg sem említi az első kötetben, és a másodikban is csak futólag. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* azonban kivételt képez, ez az írás nyilvánvalóan lenyűgözte Hitlert. Még ő is bevallja ugyan, hogy a szöveg hamisítvány, de szerinte ez nem számít, sőt. Az, hogy a kritikusok ezzel akarják hitelteleníteni, tökéletes bizonyíték arra, hogy a tartalma valós.

Hitler persze érezhette, hogy ez még a saját mércéje szerint is gyenge érv, ezért így folytatta:

Amit sok zsidó tudat alatt tesz, az itt nyíltan kifejezésre jut. Éppen ez a lényeg. Mert tényleg mindegy, hogy melyik zsidó agyából származtak a leleplezések, a mérvadó az, hogy valóban borzongató bizonyossággal fedik fel a zsidó nép lényét és tevékenységét, valamint annak végcélját.

Hogy a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* igazi vagy sem, nem számít. Az ő önéletrajzához hasonlóan mítoszként is éppúgy szolgálhatja a célt, hiszen egy mélyebb igazságot fejez ki. Mit számít, hogy valami nem igaz, ha valójában mégis az? Ilyen veszélyesen „gondolkodott” Hitler.

1924. szeptember 18-án a landsbergi börtön parancsnoka Hitler szabadlábra helyezését javasolta, mivel szerinte a rab „megkomolyodott”, és „megfontoltabb lett”, már „nem tervez lázadást a fennálló hatalmi rendszer ellen”. Hitler csálódott, mert még két hónapig nem hagyhatta el a börtönt, de mert a lehető legjobban akarta kihasználni fogságát, tovább diktált Hessnek.

Végül karácsonyra már távozatott, a nyugodt pihenőnek köszönhetően kissé teltebben, hóna alatt a letisztázott kéziratral, amit készen állt rászabadítani a világra. Mindent összevetve a raboskodás szellemileg pezsdítő élmény lett számára, saját szavaival élve „felsőfokú tanulmány az állam költségén”. Egy munkatársa szerint ugyanakkor nemcsak a *Mein Kampf*ot írta meg, de fontos gondolkodók, többek között Schopenhauer, Nietzsche, Marx és Otto von Bismarck műveiben is elmerült. Ha ez igaz, olyan nagyon mélyen nem merülhetett el bennük, mert majdnem négyszáz oldalnyi zagyvaság összehordásához azért tekintélyes mennyiségű időre van szükség, az említett gondolkodók pedig nem a könnyedén befogadható tanításaikról híresek.

Ami a *Mein Kampf*ot illeti, Hitler megpróbált találni egy jó hírű, tisztes kiadót, de nem járt sikerrel. Így 1925. július 28-án a hivatalos náci nyomda, a Franz Eher Verlag dobta

piacra nagy formátumban (23×31 cm-es), tizenkét márkáért. Az alcíme kitűnőre sikeredett: *Számvetés*, a kritikai fogadtatása azonban rettenetes volt. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* egyszerűen a *Hitler vége* címet adta a cikknek, és még Alfred Rosenberg, a náci vezető is csak egy kétértelmű értékelést tudott kicsiholni magából: neki úgy tűnt, a könyv „gyorsan íródott”. Forgalmát illetően közepes eladási számokat hozott. Hitler kiadója, Max Amann, aki együtt szolgált a Führerrel a bajor hadseregben, 23 000 eladott példányról beszélt az első évben, valójában azonban 10 000 példány kelt el belőle, ami szerényebb szám ugyan, de ezzel az első kiadás el is fogyott. A második kiadás 18 000 példányban jelent meg december 2-án, ebből 1926-ban 7000-nél kevesebb fogyott, pedig Hitler eleve számíthatott a 17 000 párttagra mint fogyasztóra. A következő évben a párttagsággal rendelkező náciak száma 40 000-re nőtt, a könyv eladási adatai azonban 5600-ra estek. Ilyen eladással Hitler valószínűleg össze tudta kaparni a pénzt néhány adag töltött galambfiókára* meg a jogászok számláira.

Mindezek ellenére még meg sem jelent az első kötet, amikor Hitler már a másodikon dolgozott. Ezúttal megnyugtató alpesi környezetben rikoitozott egy titkárral, Amann pedig, akinek sikerült megakadályoznia, hogy az első kötet Hitler eredeti, rettenetes címe alatt jelenjen meg, szerkesztőként segítette. A szöveg keletkezésében most is szerepet játszott, hogy írója tétlenségre kényszerült, Hitlert ugyanis egy február 27-én, alig két hónappal szabadulása után tartott, különösen gyújtó hangulatú szónoklata után eltiltották a nyilvános szerepléstől. Mivel retorikai szupererejét nem hasznosíthatta a tömegek ellen, újra eszébe jutott, hogy tehetsége van az irodalomhoz is, ezért írni kezdte könyve foly-

* Victoria Clark és Melissa Scott *Diktátorok eledele: A rossz ízlés útmutatója zsarnokok vendéglátásához* című könyve szerint Hitler egyik kedvenc étele.

tatását, amelyben felvonultatta a korábbi szöveg összes hibáját, csak az unalmat sikerült még magasabb szintre emelnie.

A *Mein Kampf* második kötetét illetően Hitler azzal a problémával találta magát szemben, amivel sok hírességnek is meg kellett küzdenie második könyve írása során: az élet-történetét már eladta, mi másról írhatna még? A helyzeten (legalábbis tartalomfejlesztési szempontból) csak rontott, hogy az első kötetben már alaposan körbejárta a fajelméleteit, és azt is gondosan elmagyarázta, miért *übel** a zsidó, és miért *Übermensch* az árja. A *Mein Kampf* első kötete volt az ő fő műve, a nagy könyv, mellyel elérte a tömegeket. A legtöbb jó ötletét már felhasználta benne, mi maradt még?

Nos, ismétlés mindig a tudás anyja, ezért Hitler tovább fejtegeti a zsidókérdést és a marxista témát, amit az első kötetben már kimerített. Rajongói kedvéért bőven ír még olyasmiről, amit csak az igaz hívők tudnak értékelni, például, hogy hogyan fedezte fel fantasztikus szónoki képességét, vagy hogy a párt az ő jószágos és bölcs vezetése alatt (továbbá egy meg nem nevezett fogorvos segítségével) hogyan választotta ki feltűnő zászlóját. Hitler ezek szerint vagy lemondott róla, hogy széles közönségnek szóló bestsellert írjon, vagy, ami valószínűbbnek tűnik, fogalma sem volt, hogyan szólhatna bárkihez is a saját táborán kívül.

Azzal azonban, hogy közönségét így leszűkítette, sokkal szabadabban részletezhette a jövőbeli náci állam programját, és így felvázolhatta a nemzetiszocialista az *Állam és forradalmat*. Hitler szövege azonban, nem úgy, mint Leniné, mérték-telenül részletes, ő ugyanis elutasította a homályos utópiákat és a propagandáról, pártszervezésről és külpolitikáról szóló elméleti hablatyolást és terjedelmes idézeteket. Ehelyett erőteljesen kinyilvánítja keleti terjeszkedésre vonatkozó terveit.

Hitler arról is értekezik, hogyan fogja a jövőbeli állam megvédeni „a legszentebb emberi jogot”, a tiszta vérvonal megtartását. Kedélyesen antidemokratikusan, de legalább őszintén kijelenti, hogy a kormánynak szokatlanul nagy mértékben bele kell avatkoznia polgárai életébe. „Abszurd”, mondja, hogy „az állam fiatal polgárai felett gyakorolt ellenőrzése a tankötelezettség végével egyszerre elmúlik, és csak katonakorban tér vissza.” Pedig szerinte „ez a jog kötelezettség, melynek minden időben fenn kell állnia”.

Hogy pontosan mit takar ez az ellenőrzés, az éppen olyan bizarr, mint amilyen ijesztő, talán még bizarrabb. Hitlert például szörnyen zavarják „a fiatalság” szabászati döntései, ki is kel hát ellenük: „a fiú, aki nyáron hosszú csónadrágban, nyakig begombolkozva jár, már az öltözete miatt elveszíti minden indíttatását a testmozgásra”. Rá nem jellemző szemérmességgel tér ki arra, hogy „ki kell használnunk az érvényesülési vágyat és, mondjuk ki őszintén, a hiúságot”. Csak-hogy itt nem az öltözködéssel kapcsolatos hiúságra bátorít, sokkal inkább a „szép, jól formált testre, amelyet mindenki felépíthet magának”.

Hitler, aki az első kötetben még a szifilisz, a kurvák és az általános szexuális romlottság ellen kelt ki, most az egész *Vaterlandot*, a hazát átváltoztatná egyetlen hatalmas, szabad téri húspiaccá, ahol a lányok és fiúk mutogathatják egymásnak testi adottságaikat. El is magyarázza, hogy a merész ruháknak köszönhetően a legjobb minőségű árja test természetes módon fog vonzódni az árja test hasonlóan kiemelkedő példányához. Ezután a piperkőc stílus szidalmazásából könynyedén kerekít apokaliptikus szónoklatot: a csónadrág és magas gallér nélkül az undorító, dongalábú, zsidó nyomoroncok képtelenek lettek volna elcsábítani száz- meg százezer nőt.

Ná igen.

Hitler a börtönben nyilván sok időt töltött jövőbeli államának megálmodásával, mivel a divat terén tett kalandozása

* Rossz, romlott.

után a *Mein Kampf II*-ben oktatásról vallott részletes elgondolásait is felfedi. A szellemi képességek fontosságába vetett hit megingásától ebben a kötetben már egyfajta kifejelett lenézésig és megvetésig jut el. Lehet, hogy befájdujt a feje a sok Marxba, amit az erődben olvasott, vagy talán Schopenhauer oktatásról szóló tanulmányát hagyta éppen félbe annál a résznél, amely azt mondja: „Az ember rengeteg mindent lát, méghozzá sok oldalról, ha a saját szemével nézi a világot; de a tanulásnak ez a módszere korántsem olyan rövid és gyors, mint az, amely absztrakt gondolatokkal operál, és mindent azonnal általánosít.”

De az is lehet, hogy Hitler még mindig neheztelt saját, iskolapadban szerzett, sanyarú gyermekkori élményei miatt. Nehéz nem erre a következtetésre jutni, amikor kiböki végre, hogy „Hiábavaló a fiatal agyvelőt oly ballaszttal megterhelni, amelynek kilencvenöt százalékát amúgy sem használja, és ezért el is felejt.” A szinte bántóan szívbe markoló TILOS AZ AGYAT TÚLTERHELNI! című fejezetben Hitler a tananyag csökkentését is elvárja, hogy helyet szorítson „a test, a jellem, az akaratérő és az eltökéltség fejlesztésének”.

Hitler szerint „egészséges és erőteljes lélek csak egészséges és erőteljes testben lakozhat”, ezért a jövőbeli állam „oktatási rendszerét nem elsősorban a pusztta tudás átadására, hanem a tökéletesen egészséges test kifejlesztésére kell alakitania”. A mondatban a „pusztta” szó igen árulkodó, Hitler hangsúlyozza is, hogy a tudományos képzést az utolsó helyre kell visszaszorítani, a jellem fejlesztése mögé. A latin nyelv tanítását „néhány általános alapszabály” ismertetésére csökkentik, a történelem-tananyagot pedig rövidítik, a hangsúlyt azokra a részekre helyezik, amelyek „hasznosak a nemzetünk fennmaradása érdekében”. Az ókori Róma története nagy vonalakban elfogadható, a görög a „példás szépsége” okán maradhat. A féltehetséges festő, műkedvelő történész és operabolond Hitler duzzogva elismeri ugyan,

hogy a reáliákra is szükség van, de a humán tárgyak azért fontosabbak. Röviden: mindent, amiben Hitler rosszul teljesített az iskolában, tiltani vagy korlátozni kell, amit viszont élvezett, azt erősíteni. Megértjük, ez minden unatkozó iskololás álma.*

Miután a tudománnyal és más „gyakorlati tárgyakkal” rövid úton végzett, Hitler az írott szó ellen is támadást indított, ami egyrészt meglepő, másrészt elég abszurd is a szerzőtől, aki kulcsfontosságú művel gazdagította a diktátori irodalmat.

Ez gyökeres változás az első kötethez képest, amelyben Hitler a politikai szónoklat fontosságát hirdeti ugyan, de szinte bolsevik elragadtatással áradozik a sajtóról, amely szerinte „valóban óriási hatalommal bír”, amelyet „nem lehet túlbecsülni”, és amely „valójában megvalósítja a felnőttkori oktatást”. A baj Hitler szerint az, hogy a legtöbb olvasó „együgyű”, és „mindent elhisz, amit olvas”.

A második kötetben már meggondolta magát. Alig egy évvel az első könyv befejezése után már meg van győződve róla, hogy az írók gyengék, csak azért írnak, mert nincs meg bennük az erő, amellyel élőszóban embertömegeket lennének képesek megmozgatni. Az írás gyatra pótcselekvés, azok pedig, akik pusztán irodalmi tevékenységnek szentelik életüket, egyszerűen elveszítették befolyásukat a tömeg felett. Hitler a maga stílusában fejt ki álláspontját: kigúnyolja a „burzsoá tollforgatót, aki előmerészkedik irodájából, hogy találkozzon a tömegekkel”, de „undorodik az emberek szagától”, és „tehetetlenül áll szemben a tömeggel, teleírt papírával a kezében”. Ezt a lúzert össze sem lehet hasonlítani a szónokkal, aki Hitler szerint a valóságban lép kapcsolatba

* Persze miután létrejött, a náci állam erős hangsúlyt fektet majd a „gyakorlati tárgyakra” – máskülönben Hitler tudósai soha ki nem fejleszthették volna a rakétáikat, és az amerikai kormány nem lépett volna túl oly lelkesen a tudósok háborús bűnein, ha nincs közvetlen haszna a szaktudásukból. Ha nincsenek a volt náciak, nem lépett volna ember a Holdra.

a tömeggel, közlelről ismeri, látja az arcukat, a reakciójukat, és hat az érzelmeikre, a pillanat hatása alatt válogatja meg szavait, hogy a megfelelő hatást elérje.

Az író ezzel szemben „egáltalán nem ismeri az olvasóit”, ezért elveszti lélektani érzékenységét, következésképpen az alakulás lehetőségét is. A jó hír, mármint Hitler számára jó hír, hogy a szónok képességei átmenthetők az írott prózába, így „a zseniális szónok jobban fog írni, mint ahogyan a zseniális író beszélni tud, ha nem gyakorolja rendszeresen ezt a mesterséget”.

Hitler, aki mindig is tudta, hogyan kell egy témát addig ütni, amíg forró, meg még azután is, amíg csak mozog, majd a hulláját kilométereken át húzni maga után a sárban, folytatja a szöveg trónfosztását, és kijelenti, hogy az alacsonyabb rendű minden médiánál, amiben kép van. Beleértve a filmeket is, bár még a film is sokkal jobb a könyvnél, mert ott „az embernek kevésbé kell az esztét használnia”. Az újságözön, mondja Hitler, és a könyvek, amiket az értelmiségiek évről évre ontanak magukból, úgy peregnék le az alsóbb néposztályokról, mint víz az olajozott bőrről.

Ez pedig két dolgot jelenthet csupán: vagy a burzsoá világ teljes irodalmi termékének gyenge voltát, vagy azt, hogy a széles tömegek szívet írott szóval nem lehet megérinteni.

No de mi lesz így Marx és Lenin szövegeivel? Hitlert még ezek sem győzik meg, kijelenti ugyanis, hogy az „írástudatlan, egyszerű emberek” nem Karl Marx írásai miatt lelkesedtek a forradalom ügyéért, hanem „a csillogó mennyország miatt, amit többezernyi, az eszmét szolgáló agitátor bedumált nekik”. Az orosz forradalom sem Lenin írásainak következménye volt, „az agitáció számtalan nagyobb és kisebb apostolának gyűlöletet szító szónoklata” indította el az 1917-es eseményeket. Ugyanez vonatkozik a francia forradalomra is: nem írók, hanem szónokok fordították ki sarkából a világot.

Hitlernek abban természetesen igaza van, hogy a tömegek valóban nem törték halálra magukat, hogy szabad idejükben *Harry Potter*-i mennyiségben fogyasszák Marx vagy Lenin műveit. Túlnyomó többségük csak kényszer hatása alatt olvasta el őket. Hitler azonban itt az érvelési hibák közül ismert szalmabábbal harcol: az írók egyike sem tekintette elsődleges közönségének – ahogy Hitler fogalmazott – „az írástudatlan, egyszerű embereket”, legfőképpen talán azért, mert egy írástudatlan embert igen nehéz olvasásra bírni. Az említett forradalmi műveket nem a tömegeknek szánták (kivéve talán a *Kommunista kiáltványt*), Lenin pedig legalább annyira lenézte a kisembert, mint Hitler, és nem hitte, hogy a köznép önállóan képes kiobbantani egy forradalmat, ezért a hivatásos radikálisok művelt közönségéhez intézte szavait, nekik magyarázta el, hogyan ragadhatják magukhoz a hatalmat. Hitler más oldalról közelítette meg a kérdést: ő közvetlenül az emberekbe akart örületet lehelni. Ahelyett, hogy elfogadta volna, hogy az övétől eltérő úton is el lehet érni radikális politikai változásokat, ő inkább egy az egyben elvetette az írott szó hatásosságának lehetőségét.

De miért? Nos, mint az oktatással kapcsolatban, itt is személyes indíttatásról van szó. Amikor Hitler megindította az írott szó elleni támadását, a *Mein Kampf* első kötete már megjelent, a siker viszont elmaradt. Hitler kénytelen volt ráébredni, hogy a saját körein kívül nem sok embert érdekel. A második kötetben hivatkozik „a sajtóban megjelent hosszúságos vitára”, amelyben „félművelt burzsoá nagyokosok” cáfolták az állítását, mely szerint „minden világot megrendítő eseményt a kimondott, és nem az írott szó indított el”. Hitler az egyik kritikusát ócsárolja különösen, aki szerint „az író szükségszerűen szellemileg felsőbbrendű a szónokhoz képest”, és akinek egyik megjegyzése különösen érzékenyen érintette a Führert: „az ember oly gyakran csalódní kényte-

len, amikor írásban látja viszont egy elismert, nagy szónok szavait”.

Hiába szólt korábban lekicsinylően a szellemi képesség jelentőségéről, ez a kritika nyilván mély sebet ejtett rajta. Válaszul mindent feláldozva bőszen támadást indított az írás ellen, és – mintha saját igazát akarná bizonyítani – a második kötet további részében könyörtelenül hatékonyan példát mutat arról, hogyan lehet az írás tökéletesen hatástalan, érthetetlen és reménytelen.

És akkor most lássuk a nyomdát. A könyv közvetlenül karácsony előtt, 1926. december 11-én jelent meg az akkorra már elhunyt Dietrich Eckartnál, „aki életét népe, népünk ébresztésének szentelte írásain, gondolatain és végül tettein keresztül”.

Ha Hitler csalódott az első kötet fogadtatásában, a folytatás csak növelte ezt az érzést. A brit kiadáshoz 1939-ben írt kritikájában George Orwell megjegyezte, hogy a könyvben megcsillant Hitler „hedonisztikus világnézet ellen intézett támadásának” csábító ereje, és hogy Hitler tudta, hogy „az emberek nem csak kényelemre, biztonságra, rövid munkaidőre, tisztaságra, családtervezési lehetőségekre és, úgy általában, józan ésszel tervezhető életre vágynak, hanem legalábbis időszakosan küzdelemre és önfeláldozásra is, nem beszélve a dobokról, zászlókról és hűséget kifejező felvonulásokról”. Ha létezett is ez a csábító erő, 1927-ben a megcélzott közönség ebből nem vett észre semmit. A *Mein Kampf* II-t még csak ki sem gúnyolta senki, a piacon is gyakorlatilag észrevétlen maradt. A forgalma ennek megfelelően lanyha volt: egy év alatt az első kiadás 18 000 példányából mindössze nevetséges 1200 kelt el, és ez a szám később csak csökkent. Az első kötet eladása is leszálló ágba került, 1927-ben már 6000-nél is kevesebb példányt adtak el belőle.

Hitler még a második kötet megjelenése előtt tárgyalni kezdett egy nagyobb, nem náci könyvkiadóval egy másik, háborús visszaemlékezéseket tartalmazó kötetről, ám abból már nem lett semmi, mivel 1927-ben a legtöbb német állam feloldotta a szónoklati tilalmat, Hitlert pedig egy csapásra nem érdekelte többé az írás. 1928-ban futólag még visszatért hozzá, de ezt is csak a külső kényszerből. Németországban egyre stabilabbak lettek a körülmények, a nácik abban az évben megsemmisítő választási vereséget szenvedtek el a maguk háromszázalékos eredményével. A párt a feloszlás szélén állt, és egyre kevesebben voltak hajlandók hallgatni Hitler fröcsögését a zsidókról, a *Volkról* és a csőnadragokról. Hitler tehát június és július folyamán, hat hét alatt megteremtelt egy 234 oldalas kéziratot, amelyben a korábbinál is kevesebb elbeszélő résszel tarkítva megismételte mindazt, amit néhányszor már elmondott, és büszkén megtoldotta egy nevetséges kiegészítéssel. Ebben feltárta, hogy Oroszország „minden, csak nem antikapitalista állam”, és „maga rombolta le saját nemzetgazdaságát, (...) hogy lehetőséget adjon a nemzetközi tőkének a hatalom átvételére”. A kéziratot végül egy széfbe zárták, évekig feküdt ott elfeledve, és csak évtizedekkel később, az 1960-as években került nyomdába. Valószínűtlennek tűnik, hogy Amann a különösen gyenge színvonala miatt tette hidegre a könyvet, hiszen ő volt az, aki a *Mein Kampf* első két kötetét is szemrebbenés nélkül a világra szabadította, ezért lehetséges, hogy a *Mein Kampf* csatlósát okozó eladási számai döntöttek a harmadik könyv sorsáról.

A *Mein Kampf* nálam lévő, 1973-ban megjelent kiadásának előszavában Konrad Heiden német zsidó újságíró és történész, aki már 1923-ban veszélyes populistának nyilvánította Hitlert, a könyvet „a világ vaksága és önelégültsége bizonyítékának” nevezi, hiszen ebben „Hitler még jóval hatalomra jutása előtt bejelentette véres és elrettentő program-

ját, méghozzá olyan önleplező őszinteséggel, hogy kevés olvasójának volt mersze elhinni, amit ír.”

Én mégsem tartom valószínűnek, hogy itt a bátorság hiányáról lett volna szó. A náci akkoriban egy kicsike pártot alkottak, és Hitlert szinte mindenki politikai hullának tartotta. Hozzá hasonlóan Lenin és Sztálin is pontosan leírta, mire készül, de mivel ők is egy maroknyi radikális csoportot képviseltek, senkit sem érdekelt, hogy mit írnak. Ráadásul, míg az *Állam és forradalomban* kiderül Leninről, hogy egy zseniális ember, aki meggyőzte magát a badarságról, amit hisz, addig Hitler a *Mein Kampf*-ban affektáló autodidaktának tűnik, aki gond nélkül elhiszi magának a legnagyobb baromságot is.

A *Mein Kampf* megrendítően gyenge mű. Hogyan tekinthette volna ezt az irodalmi rémtettet bárki valós fenyegetésnek az akkori tudásával? Ez a diktátorok könyveinek nagy veszélye: nem vesszük észre, hogy az orrunk előtt vannak, mert rettenetes gyengeségük miatt képtelenség elhinni, hogy képesek lehetnek bevenni magukat az emberek agyába, és megváltoztatni azt. Legalábbis amíg nem túl késő.

De akkor már küszöbön állt a változás. 1929-ben ismét összeomlottak a tőzsdék, Németország válságba zuhant, Hitler pedig feltámadt politikai halottaiból, mint korábban Mussolini. A Franz Eher kiadó újra megjelentette a *Mein Kampf*-ot, ezúttal egy kötetbe összevonva, kisebb formátumban, az egészet nyolc márkáért, a korábbi két kötet árának harmadáért. Amann kihasználta az alkalmat, hogy enyhítsen az olvasók szenvedésein, és hihetetlen mennyiségű, 2294 javítást hajtott végre az 1930-as, összevont kiadásban az 1925-ös első kiadáshoz képest. A változtatások túlnyomó többsége nem a tárgyi tévedéseket, hanem Hitler visszataszító stílusát igyekezett javítani.* Az apokaliptikus krízis

* A kiadó az 1930-as évek végéig folyamatosan igyekezett csökkenteni a szöveg borzalmasságán, de ilyen mértékű javítás már nem történt több.

beköszönte után, a megváltozott környezetben újra keletje lett a minden bajért a zsidókat okoló sirámoknak, a könyv eladási számai növekedésnek indultak. 1930 és 1933 januárja között az Eher kiadó 287 000 példányt adott el, ami több mint tekintélyes mennyiség. Az eladások 1933 februárjában lódultak meg igazán, amikor Hitler kancellár lett, akkor az év végéig másfél millió példány kelt el. Az üzletnek nagyon jót tett, hogy Hitler egy szélsőséges politikai párt vezetőjéből munkahelyet váltva a náci Németország vezetője lett, a *Mein Kampf* ugyanis szinte kötelező bestsellerré változott. 1934-től fogva az iskolai tankönyvekben is megjelentek szemelvények a Führer *meisterwerk*-jéből, 1936 áprilisában pedig a belügyminiszternek támadt az a fantasztikus ötlete, hogy a házassuló párok kapják nászajándékba az államtól a könyv egy-egy példányát. Így született meg a legendás *Hochzeitsausgabe*, azaz esküvői kiadás. A vakokat 1936-ban érte a szerencse, hogy Braille-változatban is elérhető lett a mű, 1940-ben pedig egy rizspapírra nyomott különkiadást kaptak a harcoló csapatok. 1938-ban a könyvkereskedők utasításba kapták, hogy kizárólag új példányokat tehetnek a polcokra, az iromány ugyanis egyértelműen túl egyszerű volt ahhoz, hogy használtan elérhető legyen. 1939-ben, Hitler ötvenedik születésnapjára és a pártelit öröme és épülésére díszkiadásban látott napvilágot a szöveg. 1945 végére csak Németországban tízmillió példány forgott közkezen, a Führer pedig nyolcmillió német márkát gyűjtött be jogdíjakból, a mai szcientológusokhoz hasonlóan ugyanis a náci soha nem ajándékozták el a szent könyvüket.

Az 1930-as években külföldi kiadások is terjedtek, elsőként a tiszteletre méltó amerikai kiadó, a Houghton Mifflin jelentette meg a művet a némileg suta *My battle* címen 1933-ban, ezt egy másik angol fordítás követte egy évvel később az Egyesült Királyságban. A dánok, finnek, svédek, norvégok, brazilok, bolgárok, irakiak, spanyolok, magyarok, kínaiak,

csehek és franciák mind anyanyelvükön élvezhették a teljes szöveget, míg az orosz emigránsok és a japánok kivonatot olvashattak belőle. A fasiszta Olaszország viszonylag későn szállt be a buliba, 1938-ig nem is jelent meg helyi változata a könyvnek. Mussolini természetesen magát tartotta a legfőbb fasisztának, és mindig is lekezelte Hitler náciizmusát és antiszemitizmusát. A *Mein Kampf* csak akkor jelent meg Olaszországban, amikor a Duce úgy érezte, be kell vágódnia a Führernél.

Rendben, de akkor is felvetődik a kérdés: a sok millió vásárlóból hány olvasta el igazából a könyvet? Joseph Goebbels bizonyára komolyan gondolta, amikor az első résszel végezve azt írta naplójába: „Teljesen lenyűgöző. Ki ez az ember? Félig paraszt, félig isten!” De még a teljesen elkötelezett náci is kételkedtek néha a szöveg minőségében. Egy pártvezető, aki a kollégái legnagyobb csodálatára fejből idézett részleteket a szövegből, később bevallotta, hogy csak a hatás kedvéért tanult meg néhány válogatott bekezdést, mire a többiek is bevallották, hogy soha nem tudták átrágni magukat a könyvön.

Még maga Hitler is belátta, hogy a könyve nem valami jó. Miután nagy példaképének, Mussolininek említését a második kötet legvégéig gondosan kerülte, 1938-ban ügyvédjének, Hans Franknak bevallotta, hogy magát kevesebbre tartja a Ducénál. „Milyen szépen beszél és ír olaszul Mussolini! Én erre képtelen vagyok németül. A gondolataim elkalandoznak, amikor írni kezdek.” Hitler állítólag azt is mondta Hans Franknak, hogy soha meg nem írta volna a *Mein Kampf*-ot, ha tudja, hogy egyszer még kancellár lesz. Végül is ki vitatná Hitler összefoglaló értékelését saját képességeiről: „Ich bin kein Schriftsteller.” (Nem vagyok író.)

Érdekes, hogy Hitler, akit Sztálinhoz és Mussolinihez hasonlóan személyi kultusz övezett ugyan, készségesen osztotta az irodalmi rivaldafényben náci társaival. A *Mein Kampf*

maradt a legszentebb könyv, de Goebbels is kiadta az 1932–33-ban, a náci hatalomra jutása idején vezetett naplójának részleteit *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, azaz *A császári udvartól a birodalmi kancellárságig* címen. 1934-ben Hermann Göring jelentette meg *Németország újjászületik* című könyvét, Alfred Rosenberg emberfelettien olvashatatlan magnum opusa, *A huszadik század mítosza* azonnal a náci rezsim bestsellerlistájának élére került.

Elvileg Rosenberg lett volna a náci párt szellemi nagyjúja, ő próbálta meg a párt értelmetlen hitvilágát komoly filozófiai alapokra helyezni hétszáz könyörtelen oldalon sorba vett témákkal, mint például a „rassztisztaság”, „az eljövendő reich” (szerinte az még nem érkezett el), és „vallás” (ki kívánta irtani a kereszténységet). A *huszadik század mítosza* azonban olyan hosszú és olvashatatlan lett, hogy 1938-ban egy segítőkész író egy egész könyvet szentelt Rosenberg neologizmusai magyarázatának *A huszadik század mítoszának 850 szava* címmel.

Hitler alkalmanként éppen úgy leszólt Rosenberg könyvét, ahogyan Mussolini a *Mein Kampf*-ot („az az izé, amit senki nem ért”), nyilvánosan azonban hatalmas vívmánynak ismerte el, és végeredményben nem akadályozta meg, hogy a könyv gyökeret verjen a náci kultúrában. 1936-ra félmillió példánya került forgalomba, és hat évvel későbbre elérte az egymilliót. A szöveg bekerült a tananyagba, Rosenberg pedig 1943-ban Hitler jelenlétében átvehette a Német Nemzeti Díjat Goebbels alábbi méltatása közepette.

Alfred Rosenberg művével kitűnő minőségben, ösztönösen segített megalapozni és megerősíteni a nemzetiszocializmus tudományos ideológiáját. A nemzetiszocializmus eszméjének tisztaságáért végzett fáradhatatlan küzdelmével kiemelkedő és különleges érdemeket szerzett. Csak az utókor lesz képes megfelelően értékelni, milyen nagy hatást gyakorolt a nemzetiszocialista állam spirituális és ideológiai alapjaira.

Hitler tehát állta a szavát, és az intellektust valóban kevessebbre tartotta az árja ember többi vonásánál, hajlandó volt osztozni a dicsőségben még nála rosszabb írókkal is. A Harmadik Birodalom bukása után azonban Rosenberg könyve eltűnt a süllyesztőben, Hitleré viszont tovább kísért baljós utóéletében. Sőt mi több, rettenetes silánysága ellenére túlélte keletkezésének sajátos politikai körülményeit, és mind a mai napig jóval nagyobb népszerűségnek örvend az összes többi diktátor bármelyik művénél. A *Mein Kampf*, amelyet nem korlátoztak a tizenkilencedik század közgazdaság-tudományának elméleti és stilisztikai követelményei, elveti mind az osztályharc, mint a „lélek lelkének” kutatását, és pusztán a dühödt gyűlöletre összpontosít, mely sokkal zsigeribb, állandóbb és vonzóbb része az emberi lélek sötétségének. A nyersségében, felszabadító egyszerűségében homéroszi szöveg történelmi korokon és határokon át ível, és pusztán, fogyhatatlan gonoszsága által perverz halhatatlanságra tesz szert. Ne ámítsuk magunkat azzal, hogy csak a nagy igazságokat mesteri módon kifejező könyvek vonulnak be a halhatatlanság panteonjába: a gyűlölet erőszakos és szégyentelen kifejezése is örökre fennmarad. J. G. Ballard szavaival élve „a pszichopata soha nem megy ki a divatból”.

5.

Mao

Simán a legjobb könyv, tutira.

Hitler és Mussolini halála után Sztálin még nagyobb magasságokba emelkedett. A második világháború utáni években igen jól ment a sora: Rooseveltt és Churchillt hagyták, hogy fenntartsa uralmát a nemzetek felett, amelyeket a Vörös Hadsereg szabadított fel a náci megszállás alól, így az acélember több millióval több áldozatára erőltethette rá nyomasztó utópiáját. De nem csak a Szovjetunió vitathatatlan legfelsőbb vezére és egy sor feltörekvő csatlós állam gyarmatura lett, hanem egyben a legelső és párját ritkító diktátor író is!

Ki más kezében összpontosult ilyen hatalmas katonai és politikai erő a nyomtatott sajtó feletti tökéletes uralommal párosulva? Melyik más vezető ért el ekkora közönséget ilyen sok terjesztési csatornán keresztül a műveivel? Senki sem volt hozzá fogható.

Így hát Sztálin talpnyalói munkához láttak, és bőszen elárasztották a vozsgy új kelet-európai szerzeményeit az ő saját értelmezésű marxizmus-leninizmusával, saját átalakítású történelmével és nehézkes prózai műveivel, sietve nyakon öntötték dagályos elméletekkel és szégyentelen hamisságokkal. A gutenbergi irodalmi apokalipszisben tengernyi tinta ön-

tötte el az erdőnyi kivágott fát, a tinta betűalakokba kényszerült, a betűk egy bábeli zűrzavarban szerveződtek nyelvekké és szöveggé, amelyet dekódolva azonban megint csak a régi, értéktelen vacak újabb változatai bontakoztak ki. Kelet-Berlintől Vlagyivosztokig most már ugyanazok a hazugságok járták, a *Rövid tanfolyam* lefordított példányai magyarázták el a frissen lebilincselts olvasóknak a mitológiát, amely szerint mostantól élniük kellett. Megáradt az unalomhullám, és maga alá temette, beterítette a hatalmas földrajzi teret.

A diadal azonban nem tartott sokáig, alig egy évtizedig húzta csak. Sztálin 1953 márciusában meghalt, a párt véreskező előjárói között lezajlott rövid hatalmi harcban a vozsgyot korábban kiszolgáló Nyikita Hruscsov győzedelmeskedett, és a Szovjetunió új vezetője lett. Hruscsov, a paraszti származású, jovialis, kövér alak kezdetben fenn akarta tartani a folytonosságot, és tiszteletét fejezte ki elődje, valamint annak szövegei iránt. Sokáig azért nem bírta: két évtizeden át tapicskolt a kiontott vérben szeszélyes főnöke kedvéért, aki közben a legtöbb közeli munkatársát kivégeztette. Most végre nem akart többé tovább hazugságban élni, legalábbis nem Sztálin hazugságaiban. Három évig várt, majd 1956. február 25-én kiállt a zártkörű huszadik pártkongresszus szónoki emelvényére, és Sztálin halála óta először elmondta élete legnagyobb (és titkos) beszédét.

A *személyi kultusról és annak következményeiről* című szónoklatában Hruscsov a Szovjetunióból és a kelet-európai csatlós államokból összegyűlt ezerötszáz küldött elit közönsége előtt letaszította trónjáról az ember-istent. Végignézett a csarnoknyi hithű sztálinistán, akik évtizedeken át tapsoltak a nagy vezérnek, és fejből idézték könyveit, majd fellázadt Sztálin kegyetlensége ellen. Álláspontját alátámasztandó idézett Lenin sokáig elhallgatott „végrendeletéből”, melyben a világproletariátus atyja Sztálintól óvta a pártot. A Szovjet-

unió alapító atyjának tekintélyére hagyatkozva kijelentette, hogy Leninnek igaza volt, és felhánytorgatta Sztálin bűneit az 1930-as évek sok párttag halálát hozó* terrorjától kezdve egész népcsoportok tömeges deportálásán át a Vörös Hadsegregben történt tisztogatásokig és Sztálinnak a háború elején meghozott rossz döntéséig, amely kis híján katasztrofális következményekkel járt.

És nem csak Sztálint, az embert támadta; a vezér szövegei annyira erőteljesek voltak, hogy Hruscsov úgy érezte, azokat is hiteltelenítenie kell. Sztálin hivatalos önéletrajzáról kijelentette:

Ez a könyv a legendorítóbb hízélgés, példa arra, hogyan lehet egy emberből istent csinálni, csalhatatlan bölcsnek, a „legnagyobb vezérnek”, „minden idők és valamennyi nép legjobb stratégájának” ábrázolva őt. Végül már nem találtak szavakat arra, hogy Sztálint az egekig magasztalják.

Hruscsov kifakadt a könyvet megtöltő „visszataszító hízélgés” ellen, amit maga Sztálin hagyott jóvá és szerkesztett, sőt saját kezűleg egészítette ki a kéziratot az önmagasztalással. Kigúnyolta Sztálint, amiért az átírta a múltat, és magát tüntette fel a *Rövid tanfolyam* szerzőjeként, majd felfedte valódi érzelmeit a könyv iránt, amelyet valaha kenetteljes dicsérettel illetett:

Vajon helyesen tükrözte-e vissza ez a könyv azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a párt az ország szocialista átalakítása, a társadalom szocialista építése, az ország iparosítása és kollektivizálása terén tett, valamint a párt többi intézkedését, amellyel rendíthetetlenül követte a Lenin által kijelölt utat? Ez a könyv főleg Sztálinról, az ő beszédeiről, beszámolóiról szól. A legcsekélyebb kivétel nélkül minden az ő nevéhez fűződik.

* Hruscsovot a köznép körében történt tisztogatások már jóval kevésbé érdekelték.

S amikor maga Sztálin kijelenti, hogy ő írta *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja története* rövid tanfolyamát, ez enyhén szólva meghökkenítő. Hogyan írhat egy marxista-leninista önmagáról így, az egekig magasztalva önnön személyiségét?

Nem volt elég legyőzni az embert, Hruscsovnak a szent szöveg tekintélyét is porba kellett döntenie. Akkor volt a sokk, hogy állítólag több küldött ott, helyben szívrohamot kapott.

Miután a beszéd elhangzott, hivatali tisztviselők járták be az országot, és olvasták azt fel hangosan a zárt pártrendezvényeken. Olyan felforgatónak tartották a szöveget, hogy írásban ki sem adták a Szovjetunióban egészen 1989-ig. És valóban felforgató volt: Sztálin jó híre soha ki nem köszörülhető csorbát szenvedett, könyvei pedig Szovjetunió-szerte és a csatlós államokban lassacskán eltűnedeztek a polcokról, űrt hagyva maguk mögött ott, ahol eddig gigászi hazugsággyűjtemény állt. Az irodalmi dicsőség is mulandónak bizonyult, Sztálin műveire az állam elnyomó erejének támogatása nélkül ugyanolyan sors várt, mint sok más bestsellerszerző könyvére, akiknek sikere az életükkel együtt véget ért. Ideje volt, hogy Lenin feltámadjon: a nyomdák rákapcsoltak, és ontani kezdték magukból összegyűjtött műveinek jelentősen kiegészített, immáron ötödik kiadását.*

De a diktátoriadalom írásainak ideje még korántsem járt le. Keleten újabb vad szörnyeteg vonszolta magát Peking felé: hamarosan megszületett a milliárdos példányszámban eladott *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől*. Lenin, Sztálin, Hitler és Mussolini rezsimjének szövegimádata ahhoz képest még visszafogottnak számított, előjátéka csupán a váratlan mértékű és leírhatatlanul szenvedélyes örületnek.

* Ezzel együtt Hruscsov beszédeinek és pamfletjeinek kemény kötésű gyűjteményét is kiadták, amely 1964-ig, hivatali idejének végéig huszonhárom kötetesre duzzadt.

Mao Ce-tung 1893-ban született egy Saosan (azaz Zenehegy) nevű faluban, a Kína déli részén fekvő Hunan tartományban. A tehetős földműves gyermeke, mint az ebben a könyvben szereplő összes diktátor író, nem volt figyelemre méltó gyermek. Úgy kellett volna felnőnie, élnie, hálnia és feledésbe merülnie, mint mindenki másnak, és pontosan ez is történt volna, ha apjának sikerül a könyvvezetéshez szükséges írásra és olvasásra, valamint számtanra korlátozni fia tanulmányait. Mao azonban felfedezte az írni tudás teremtő és pusztító erejét.

Az első könyvek, amikkel találkozott, nem sok kárt tettek benne. Az iskolában megismerte a konfuciuszi kánont, és rövid úton meg is utálta az uralkodó osztály több mint kétezer év óta nagy kedvencét, a szülők megbecsülésére, tekintélytiszteletre, hagyománykövetésre és erkölcsi tisztaságra nevelő bölcset. Csakúgy, mint Sztálin, Mao is tiltott köteteket csempészett be az osztályba, az ő *Kobája A víz partja* a szegényeket az igazságtalan hivatalnokoktól megvédő száznyalc bandita testvéréről szóló regény, de belefeledkezett *A négy királyság regénye* című történelmi nagyregénybe is, és szerette a *Nyugati utazást*, melynek egyik főszereplője a megállíthatatlan bajkeverő, a Majomkirály, aki a világ szélét egy oszlopnak nézi, ezért lepisálja Buddha ujját, és ez csak egyike a sok, mennyei szemmel tűrhetetlen tettének. Megszerette a költészetet és a klasszikus kínai irodalmat is, élete későbbi részében ennek a rajongásnak köszönhetette, hogy irodalmi utalásokkal teleszórt szövegei a többi kommunista íróénál egy kicsit kevésbé jellegtelennek tűntek, még ha kevésbé unalmasak nem is lettek.

Tizenhat évesen Mao elhagyta a tanyát, és egy modern, nyugati tantervet oktató iskolában kezdte meg tanulmányait. Az *Intelmek a fejlődés időszakában* című könyvvel való találkozás meggyőzte, hogy Kína számos problémájára a tengerentúlon található a megoldás. Mao itt tanult a felvilágoso-

dásról, nacionalizmusról, tudományról és „nagy emberek”, többek között Napóleon, Nagy Péter és George Washington életéről. Mint kiderült, igaza lett: Kína jövője valóban nyugat felől érkezett, csak nem abban a formában, ahogyan számítottak rá. 1911-ben Szun Jat-szen, korábbi honolului lakos és a londoni British Library hajdanvolt rendszeres látogatója forradalmat robbantott ki, és megdöntötte a már hosszú ideje rothadó Csing-dinasztiát. Mao az ő győztes seregében szolgált, az 1912-ben kikiáltott köztársaság azonban nem a nemzeti újjászületést hozta el az ország számára, csak a hosszan tartó káoszt, amelyben rivalizáló hadurak harcoltak egymással az összedőlő birodalom romjai között.

Mao eközben tovább olvasott. Tanárnak készült, és 1918-ban, tanulmányai befejezése után Pekingbe költözött, mert ott volt akkoriban a kulturális forradalmat, a régi, konfuciánus rend megdöntését és a tudomány, demokrácia, intellektuális újjászületés és egyéni szabadság korszakát elhozni kívánó Új kultúra vagy Május negyedike mozgalom központja. A megújulás még új irodalmi stílust, a klasszikus kínai irodalomnál a köznyelvhez sokkal közelebb álló *baihuat* is meg akart teremteni. Akkoriban Mao már Darwint, John Stuart Millt, Rousseau-t és Adam Smitht olvasott, és íróként is próbálgatta szárnyait, a hangsúlyt mégsem a szellemi, hanem a testi erőre helyezte: 1917 áprilisában az Új kultúra mozgalom újságjában, az *Új Ifjúság*ban kijelentette, hogy Kína szó szerint gyenge, az emberek nem tornáznak eleget, és fejleszteni kell az akaraterejüket. Nem volt még forradalmár, de már jó úton haladt. 1918 októberében egy könyvtárban kapott munkát. Ez tökéletes hely volt a pénzsűkében lévő, kezdetleges állapotú megalomániásnak, mert így könnyen hozzáférhetett az ihletet adó rémes ötletekhez. Ma erre már bárkinek ott az internet, de a tizenkilencedik és huszadik században a könyvtár volt az egyetlen lehetőség azoknak,

akiknek nem állt módjukban elméleti és forradalmi munkából összeállítani saját gazdag gyűjteményüket.

A marxizmus nevű valami létezésének ténye már a tizenkilencedik század végén ismert volt Kínában, de a hatalmas, ormótlan szöveggyűjtemény első, aprócska részlete csak 1903-ban jelent meg fordításban egy *Kortárs szocializmus* című könyvben. Mikroszkopikus szövegtöredék volt csak, akárha egy agyagtáblát találtak volna Mezopotámia homokjában: egyetlen idézet a *Kommunista kiáltvány*ból egy, a szocializmus történetéről és fejlődéséről szóló japán könyvből fordítva. (A mű kifejezetten Marx „mély tudományos műveltségét” dicsérte.) A „marxizmusról” egyre több könyv és cikk jelent ugyan meg, de a forrásanyaghoz továbbra sem lehetett hozzájutni 1908-ig, amikor egy újságban *Mennyei igazság* címen megjelent cikk közölte Engels a *Kommunista kiáltvány* 1888-as kiadásához írt előszavát. Csak az előszót, semmi mást. Ezen töredékek alapján képtelenség lett volna megérteni, mit jelentett valójában a marxizmus, pedig akkoriban a próféta követői már egymással vitázó szekértáborokra szakadtak. Mao maga évekkel később azt mondta, akkoriban a kínaiak „semmit sem tudtak az imperializmus vagy a marxizmus bármilyen ágának még csak létezéséről sem”. Mao főnöke azonban a Pekingi Egyetem könyvtárában Li Ta-csao, a marxizmus bolsevik ágának nagy rajongója volt, aki még az orrára biggyesztett drótkeretes, kerek szemüvegével is Trockijt utánozta. Li szerint az orosz forradalom nemcsak „egy új civilizáció fényét” hozta el, de „a huszadik századi emberiség általános felelőssége új lelkiületének dialát” is. Mao tőle tanult a kapitalizmus mindent befőző csápjairól, a történelmi dialektika tudományos erejéről és a világforradalom elkerülhetetlenségéről. Sok nyugati író sokkal jobb könyvét olvasta már, de életét és következképpen Kína sorsát is az változtatta meg alapjaiban, amikor Li Ta-

csao közvetítésével megismerte Marxot. Három évbe sem telt, és kijelentette, Kína egyetlen lehetősége a „szélsőséges kommunizmusban” rejlik, ennek elérése pedig az „osztály-diktatúra módszereivel” lehetséges.

Mao végre rátalált a szövegekre, amelyek az elkövetkező évtizedekben elméleti hátteret és ideológiai fűgefalevelet biztosíthattak duzzadó hatalomvágyának. 1920-ban Hunanban megnyitotta első „Kulturális könyvesboltját”, ahol baloldali kiadványokat árult. Később hét fiókküzettel bővítette sikeres kis vállalkozását, készlete pedig a szocializmusról, Marxról és a Szovjetunióról szóló válogatott könyvekből és pamfletekből állt. Egy évvel később alapító tagként csatlakozott a Kínai Kommunista Párthoz. Már közel járt a harminchoz, a radikalizmushoz vezető utat komótosan, szinte bohém tempóban járta végig, de végre odaért.

A könyvben szereplő összes diktátor élete eseménydúsnak mondható, de Maónak többet sikerült belesűrítene a Nap körül megtett, sajnálatosan sok röppályájába. Leninnél vagy Sztálinnál idősebben lépett be a marxizmus fénykörébe, de azután már nem vesztegette az idejét. Életének következő három évtizedében polgárháborúkban harcolt, túlélte Sztálin üldöztetési mániáját, felállt több katasztrofális bukás után, túljárt pártbéli riválisainak eszén, harcolt a japánokkal, és vezetett néhány szakadár kommunista miniállamot, mielőtt végül győztesen került ki a Kína feletti uralomért folytatott harcokból.

És ez még csak pályájának első szakasza volt. A hatalomra kerülése utáni huszonhét évben megpróbált megvalósítani egy abszurd utópiát, és ezzel sok millió ember halálát okozta, miközben irodalmi hírnévre is szert tett a Biblia után a világ második legtöbb példányban eladott művének szerzőjeként. Bármilyen lenyűgöző volt is az életútja, e helyütt nincs módunk részleteiben tárgyalni azt. Műveinek megértéséhez

azonban szükségünk van némi háttérismeretre, ezért most tömören kivonatoljuk életpályáját a hatalomra kerüléséig, mert ebben az időszakban írta legfontosabb műveit.

1921-BEN alapító tagként csatlakozik a Kínai Kommunista Párthoz (KKP).

1923-BAN a KKP harmadik kongresszusán a központi bizottság tagjává választják. Mao ez alkalomból a parasztságban rejlő forradalmi lehetőségeket hangsúlyozza. A parasztságra támaszkodni forradalmi kérdésben azonban elméleti problémát vet fel: a moszkvai Komintern szigorúan ragaszkodik az ortodox marxista vonalhoz, mely szerint a forradalom csak az erős proletariátussal rendelkező, kapitalista országokban kezdődhet, Kína pedig híján van ennek. Mivel Kína nem áll készen a munkások felkelésére, a Komintern utasítja a KKP vezetését, hogy a párt ún. egységfrontban csatlakozzon a Nemzeti Párthoz, a Kuomintanghoz. A KKP-nak a Kuomintangot kell támogatnia a munkások végső győzelmét elhozó proletárforradalom első lépcsőfokának számító nemzeti-burzsoá forradalomért vívott harcban. A KKP szinte teljes mértékben a Komintern anyagi és másfajta támogatására szorult, ezért elfogadta Moszkva akaratát.

1927-RE kiderül, hogy a kétszakaszos forradalom nem egészen a tervek szerint működik. Kína nyugati hadurainak legyőzése után a Kuomintang vezetője, Csang Kaj-sek Sanghajba vonult, ahol gyorsan felsorakozott az erős banki és ipari érdekeltségek mellett, nekiállt kiirtani a kommunistákat, és több mint két évtizedes polgárháborút robbantott ki. A KKP ellenállása rossz véget ér: a párt elveszti tagságának 84 százalékát, és a maradéknak is csak 10 százaléka mondhatja el magáról, hogy valóban proletár. Tizenöt hónap elteltével ez a szám 3 százalékra csökken. Mao elmenekül, és egy

maroknyi faluból létrehoz egy „parasztsovjetet” a Csing-kang-hegységben. Ennek öröme verset költ:

*Övként szorít, tekereg az ellenséges sereg,
mi meg nem rezdülünk, kedvünk el nem alszik.
Megerősítettük sorra bátyáinkat,
közös akaratunk falként összeolvad.*

Mao és szövetségesei a parasztok között toboroznak katonákat a Vörös Hadseregbe, és alkalmazni kezdik a gerilla harci taktikát, amit a következő húsz évben bevetnek. A KKP-ben azonban több nagy hatalmú vezető ragaszkodik a városi munkások forradalmának gondolatához, és amikor a kommunizmus végül nem ver gyökeret a Csing-kang-hegységben, Mao kénytelen továbbállni.

1929-BEN Mao délre húzódik, Zsuijcsin városában hozzálát, hogy a saját eszméi szerint alakítson kormányzatot. Moszkvában képzett kínai kommunisták egy csoportja, a 28 bolsevik visszatér Kínába, tagjai a következő években átveszik a hatalmat a KKP-ben, és közelebb viszik a pártot Sztálin Kominternen keresztül közvetített irányvonalához. Vezetőjük, Vang Ming Mao erős ellenlábasa lesz a párton belüli befolyásért vívott küzdelemben. Élesen bírálja Maót, amiért a parasztokra támaszkodik, nacionalista elhajlással vádolja, mert a forradalomnak a „tisztá” marxizmus szerint a városokból kell kiindulnia. Mao ezzel szemben megveti a „szakértőket” és elméleti tudósokat, akiknek nincs semmi tapasztalatuk a terepen. Azzal egyetért ugyan, hogy a munkásosztály a forradalom élvonalában harcol majd, de meggyőződése, hogy a parasztság is vezető szerepet játszik benne.

1930 februárjában Mao megalapítja a Délnyugati Csianghszi Tartomány Szovjet Kormányát. Tovább fejleszti a Vörös Had-

sereget, Csü Tö vezérezredes mellett politikai kiképzőtisztként 1933-ra ötezerről kétszázezerre növeli a katonák számát. A központi bizottságnak azonban továbbra is meggyőződése, hogy a forradalom a városokból indul majd ki, ezért megparancsolja a Vörös Hadseregnek, hogy a munkások lázadását támogatandó, dél-kínai városokat foglaljon el. Amikor ez a stratégia kudarcot vall, Mao Csü parancsát is megtagadva visszatér Csianghszibe. A felesége már kevesebb szerencsével jár: elfogják és lefejezik. Mao életben marad, Csianghsziben túlél egy puccskísérletet (túl mérsékeltnek tartották), és könnyörtelenül elfojt minden további ellenkezést.

1931-BEN a Délnyugati Csianghszi Tartomány Szovjet Kormányát átnevezik Kínai Szovjet Köztársasággá, Maót pedig megválasztják annak elnökévé, ezzel gyakorlatilag az állam és jószerével a KKP vezetője lesz. Még abban az évben Japán megszállja és Mandzukuóvá nevezi át Mandzsúriát. Mao visszafogott földbirtok-politikát folytat, hogy ne haragítsa magára a földműveseket, és továbbfejleszti gerilla harcmodorát. Sikerrel visszaveri Csang Kaj-sek három, az ország körülzárására tett kísérletét. A 28 bolsevik csoport befolyása azonban egyre nő, márpedig ők ellenzik Mao politikáját. Mao hatalma a papíron betöltött magas posztja ellenére folyamatosan csökken, 1932-ben még a Vörös Hadsereg felletti uralmát is elveszíti. 1933-ban aztán a KKP vezetősége Sanghajból átteszi a székhelyét Csianghszibe, ezzel végképp kiszorítja Maót.

1934. A Kuomintangnak a nép közhangulatáért aggódó vezére, Csang Kaj-sek elindítja az „Új élet” mozgalmat, a konfucianizmus, a nacionalizmus és néhány nyugatról kölcsönvett ötlet keverékét. A közhangulaton ez nem sokat javít, de Csang Kaj-sek seregeinek közben sikerül körbezárni a kommunista ellenséget Csianghsziben. Mao ezúttal is túléli

az eseményeket, október 16-án a Vörös Hadsereg nyolcvanötezer katonájával kitör az ostromgyűrűből, és megindul a később hosszú menetelés néven ünneptelt gigászi, kilencezer kilométeres úton. Mao ezúttal is verssel ünnepli meg, hogy folytatja földi tartózkodását:

*A Vörös Had nem retteg vonulni napról napra,
nem akadály előtte száz folyam, ezer szikla,
s mint fodrozó hullámok, az Őt Hegy minden orma:
Vu-mang hatalmas bérce szinte sárrá taposva.*

1935-BEN, egy évvel a kezdete után a hosszú menetelés véget ér, bár ezt jó néhány katona már nem érte meg. Az eredeti nyolcvanötezer főből mindössze nyolcezer érkezik meg 1935. október 20-án az északi Senhszi tartományba. Yan'an városa lesz a kommunisták új központja. A 28 bolsevik csoportja a Sztálinhoz és a Kominternhez fűződő szoros kapcsolata ellenére már nem tűnik esélyesnek a párt vezetéséért folyó versenyt, Mao az új befutó.

1937-BEN Edgar Snow amerikai újságíró *Vörös csillag Kína felett* címmel kiadja a kommunista gerillák között töltött négy hónapjának történetét, amelyben elragadtatással szól Maóról, és megrendítően írja le a hosszú menetelést. Ennek hatására a nyugati olvasókban a hősies szabadságharcos képe alakul ki az elnökről, és ez sokáig, az éhínségek és a kulturális forradalom tébolya ellenére is, fennmarad. Eközben Japán teljes erejével támadást indít Kína ellen, hogy megdöntse Csang Kaj-seket.

1937–43. Mao megerősíti a KKP-n belül legfőbb politikai vezetői és vezető ideológusi pozícióját. Személyi kultusz alakul ki a vezér körül. Sztálin *Rövid tanfolyama* megjelenik Yan'anban fordításban, Mao pedig magáévá teszi annak szerkesztő

elvét: a történelmet néha ki kell javítani. A párt történetét úgy dolgozzák át, hogy abban Mao végig a csodálatos próféta szerepében jelenjen meg. 1942-ben Mao kinyilvánítja, hogy „tanulmányaink középpontjában” Marx, Engels, Lenin és Sztálin, különösképpen *A szovjet kommunista párt története* tanulmányozásának kell állnia. A következő két évben végrehajtott „kiigazítási kampány” megtisztítja a pártot a Maóhoz nem eléggé hűségesektől, az elnök saját írásai az átképzőprogram fontos részét képezik. Ennek eredménye a marxizmus „kínaiasítása”, melynek során a tanokat a kínai körülményekre alkalmazzák ahelyett, hogy vakon követnék a Szovjetunió példáját. Elméletháború tör ki: 1943 márciusában Csang Kaj-sek könyvet ad ki *Kína sorsa* címen, amely egymillió példányban kel el. A KKP válaszul tovább növeli Mao vezéri és tudósi tekintélyét, a marxizmus-leninizmus kínai ágát alkotó elméleteit elnevezi Mao Ce-tung-gondolatoknak.

1945-BEN Mao csillaga tovább emelkedik. Elvtársai megválasztják a központi bizottság, a politbüro, a titkárság és a központi bizottság katonai tanácsának elnökévé, gyakorlatilag minden hatalom az ő kezében összpontosul, felette már csak Sztálin maradt.

1946-BAN Japánt legyőzik. A polgárháború tovább folyik a Kuomintang és a kommunisták között.

1949-RE a kommunisták végre győzelmet aratnak. Áprilisban elfoglalják Nandzsingot, a birodalom korábbi központját. Mao ismét csak verssel ünnepli győzelmét:

*Csungsan felett heves vihar tombolt,
Nagy seregünk, millió fő, átszelte a Nagy Folyót.
A város, ugrásra kész tigris és tekergő sárkány ragyogó, ősi
dicsőség.*

*De fényesebb, ahogy győzelmünkben felfordult a föld és ég.
Maradt erőnk elég, üzzük, míg mozog az ellenség,
Nem úgy, mint Hsziang Ju, akit megbénított a dicsőség!
Ha a Természet érző lény volna, fiatalsága után megöregedne,
Az ember világa is változik, a tenger eperfölddé lesz.*

Ettől fogva a kommunisták sorban vették át az irányítást a korábban a Kuomintang által felügyelt falvakban. Október 1-jén kikiáltják a Kínai Népköztársaság megalakulását, Mao pedig a Tienanmen téren szól az újjászületett nemzet lakosságához, mondván: „A kínai nép felkelt!”

Az új korszak természetesen új könyveket is kíván, Mao *Válogatott írásai* megjelennek Harbinban, majd rögtön azután oroszul is Moszkvában. Ezzel el is érkezünk Mao írásaihoz, és nekem is számot kell adnom a magam hosszú meneteléséről, amelyet az elnök (nagyrészt) meglehetősen gyötrelmes hatású életművének válogatott írásain keresztül megettem.

Vizsgálati jelentés a hunani parasztmozgalomról (1927)

E hosszú esszét Mao 1927-ben írta, nem sokkal azelőtt, hogy Csang Kaj-sek nekilátott volna, hogy megtisztítsa a Kuomintangot a kommunistáktól. Az országot erőszakos lázadások sora rázta meg, ebben Mao meglátta az alkalmat, hogy a parasztság segítségével siettesse a forradalom kitörését. Ebbéli vágyában egyedül maradt, a Komintern továbbra is azt vallotta, hogy Kína még nem érett meg a proletárforradalomra, több kínai marxista pedig egy letűnt kor pusztulásra megérett osztályának tartotta a parasztságot. A jövő a városokban kezdődhetett csak el.

A *Vizsgálati jelentés a hunani parasztmozgalomról* című műben Mao a vidék pártjára áll. Bemutatja a harminckét napos terepszemlélén szerzett élményeket. A szöveg valame-

lyest magával ragadónak is nevezhető, legalábbis a marxista irodalom bevallottan alacsony mércéje szerint. Az legalábbis biztos, hogy nem közönyös, szenvedélymentes elemzést olvashatunk, és ez már az alcimből is kiderül: *Le a helyi zsnokokkal és köznemesekkel! Minden hatalmat a parasztság kezébe!*

Mao nem tölti feleslegesen az idejét az elméletekkel, karrierjének ebben a szakaszában még nem is olvasott sok hasonlót. Nem próbálja hát proletariátusnak eladni a parasztságot, azt sem sugallja, hogy Kínában a forradalom átugorhatja történelmi fejlődésének néhány lépcsőfokát, ha a Szovjetunió felhúz néhány gyárat és kiépít néhány vasútvonalat. (Ezzel a kamuval magyarázták meg, hogyan bukkanhatott fel a kommunizmus a továbbra is teokratikus Mongóliában.) Ehelyett arról győzködi a Szovjetuniót, hogy fogadja el hajtóerőként a parasztságot, amely nemcsak a feudális földesurakat kergeti majd el, de az ősokeket, templomokat, férjeket, klánvezetőket, falusi isteneket és a többi hasonló hatalmasságot is megdönti.

Mao a kommunista prózában ritkán olvashatóan szemléletes, élvezetes részletgazdagsággal meséli el, milyen módokon szegényítik majd meg az uralkodó rétegeket. A hordszékek összezúzását, a földbirtokosok börtönbe vetését, a gongkongtatást, és ahogyan a korábbi urak fejébe megszegényítő papírcsákót húznak – mindezt úgy írja le, hogy megelevenedik a hangzavar, a káosz. És Mao szemmel láthatóan élvezi ezt. Nem pusztán megcáfolja a párt kritikáit, mely szerint a parasztok „túl messzire mentek”, és egyébként is szedett-vedett társaság, de mindezt jobb odaszúrásokkal teszi, mint amit Sztálin, vagyis igazából szinte bárki más valaha írt.

A forradalom nem olyan, mint egy előkelő estély, vagy egy esszé megírása, egy kép festése vagy egy himzés: soha nem lehet olyan kifinomult, higgadt és nyájas, olyan visszafogott, kedves, udvarias, józan és nemes. A forradalom fegyveres felkeléssel jár, erőszakos tett, melynek során az egyik társadalmi osztály megdönti a másikat.

Persze könnyű erőszakra buzdítani, de ilyen gondtalanul megtenni már sokkal nehezebb, ráadásul közben bedobni az aforizmát, amivel még évtizedek múltán is minden forradalmár mentegetni fogja a saját rémtetteit: „A forradalom nem olyan, mint egy előkelő estély.” Mao a szlogenek nagymestere, kitűnően választja ki azokat az írásjegyeket, amelyek a legjobban illenek a mondandójához. De a jelentés nem csupán az osztályharc és a pusztítás csattanós félmondatokkal tarkított dicshimnusz, hanem egyben jövőndölés is: Mao már látja maga előtt az eljövendő új, erkölcsösebb társadalmat, amelyben a parasztok megszabadultak a szerencsejátéktól, ópiumtól és a „trágár előadásoktól”.

Bármilyen metsző éle is van a szövegnek, az nyilvánvaló, hogy Mao nem tanulta meg meg, milyen fontos a marxista-leninista szövegekörnyezetben a tudományosnak tűnő előadásmód. Az írásban egyetlen Lenin-idézet sem szerepel, és a „marxista” szó is csak egyszer fordul elő, a vége felé. Mao olyan becsmérően vélekedett a proletariátus szerepéről, hogy később, amikor hatalomra került, ki is húzatott egy részt a művei hivatalos kiadásából. Azt, amely szerint „azért ne feledkezzünk el senki érdemeiről: ha a demokratikus forradalom eléréséért tíz pont járna, a városlakók és a katonaság ebből hármat kapnának, a fennmaradó hét pedig a vidéki forradalmat kiobbantó parasztoké lenne”.

Bármennyire is hiányos az írás elméleti téren, a *Vizsgálati jelentés a hunani parasztmozgalomról* sikert aratott. Ebben kulcsfontosságú szerepet játszott az időzítés: a kommunisták sokkal nyitottabbak voltak az együttműködésre a parasztsággal, miután Csang Kaj-sek lecsapott a KKP-ra. Mao hírneve Moszkváig jutott, Nyikolaj Buharin, Sztálin „forradalom egy országban” elméletének atyja elismerő véleményt alkotott róla. A szöveg angol fordítása ezután megjelent a *Kommunista Internacionálé* magazin 1927. május-júniusi számában. Mao csillaga az irodalmi életben is felemelkedően volt.

Egyetlen szikrából prérítűz keletkezhet (1930)

A szöveg eredetileg egy Lin Piao nevű fiatal kommunista-hoz írt levélként született meg. Lin három évtizeddel később már védelmi miniszterként és fő talpnyalóként játszott meghatározó szerepet Mao személyi kultuszának építésében és a hírhedt *A vörös könyvecske* kiadásában. Az *Egyetlen szikra* keletkezésének idején azonban még csak a Vörös Hadsereg tisztjeként hajtott végre „kalandozó gerillaakciókat”, és várta, hogy az emberek fellázadjanak. Mao ezt gyenge stratégiának tartotta, és javasolta, hogy először létesítsen egy támaszpontot, és onnan szítsa a felkelést.

Az *Egyetlen szikrából prérítűz keletkezhetben* Mao még többé-kevésbé olvashatóan ír, ha nem is olyan elevenen, mint a *Vizsgálati jelentés a hunani parasztmozgalomról* szövegében. Ezúttal a kétségbeesés és az álmodozás ellen érvel, csakúgy, mint Lenin a bolsevikék lassú hatalomra jutásának idején. Különösképpen a reménytelenséget igyekszik eloszlatni, ugyanakkor a „forradalmi zabolátlanság” veszélyeire is figyelmeztet. Három évvel a sanghaji katasztrófa után Mao azt látja, hogy a Vörös Hadseregben sok elvtársa álomvilágban él, és abban reménykedik, hogy a KKP valahogyan „kalandozó gerillaakciókkal” egyesíti majd a népességet, és az egész országra kiterjeszti a felkelést, amely elhossa a forradalmat, mely egyelőre várat magára.

Mao szerint ez nem elég konkrét terv, és Kínában, ahol a forradalmi erők gyengék, nem várható tömeges népfelkelés. Ugyanilyen gyengék azonban az ellenséges, reakciós erők is. Mao ezért azt javasolja, fokozatosan alakítsák ki a hadállásokat, fejlesszék a hadsereget, és mélyítsék el kapcsolataikat a parasztsággal, így módszeresen és folyamatosan dolgozzanak a forradalom ügyén.

Ezúttal azonban egy kis elméletet is kever a szövegbe, kiemeli, mennyi „ellentmondás” van az imperialisták és a kínai nemzet között, valamint az imperialista táboron belül is.

Mindez arra utal, hogy a forradalom nemcsak a küszöbön áll, de hamarabb érkezik el Kínában, mint az erősebb reakciós erőkkel szembenező Európában.

A szöveg legfontosabb része a hatékony gerillaharcmodor leírása. Mao későbbi forradalmár-pályafutása alatt ezeket alkalmazza és dolgozza ki részletesebben. A négy alapvetés:

1. A tömeg felszításához szét kell oszlatni, az ellenséggel való harchoz pedig össze kell vonni erőinket.
2. Az ellenség előrenyomul, mi visszavonulunk. Az ellenség letáborozik, mi zaklatjuk. Az ellenség kifárad, mi támadunk. Az ellenség visszavonul, mi üzőbe vesszük.
3. A stabil, saját terület kiterjesztéséhez hullámokban kell előrenyomulni, ha erős ellenség üldöz, hátrafelé, mögé kell kerülni.
4. A lehető legrövidebb idő alatt az elérhető legalkalmasabb eszközökkel a lehető legtöbb embert kell fellázítani.

Mao nem azon agyalt, hogyan teremthetne a semmiből proletariátust, és nem is várta, hogy Marx megfoghatatlan történelmi erői végre megjelenjenek, hanem az alapoktól kezdte, gerillaháborút folytatott a nála sokkal erősebb hadsereggel, és kommunista hatalomközpontokat épített ki annak reményében, hogy végül átvegye, ha sikerül, a hatalmat. A stratégia nemcsak működőképesnek bizonyult, de példaképpen szolgált más ázsiai, afrikai és latin-amerikai forradalmárcsoportok számára is. Mao ezzel „élő” íróvá lett, amit a legtöbb diktátornak nem sikerült elérnie.

Ha pedig nem csak a hasznosságát tekintjük, az *Egyetlen szikrából prérítűz keletkezhet* szövegében elszórtan megjelenő költői szóvirágok is említésre méltók. A legtöbb kommunistával ellentétben, akik az unalmat összetévesztették az erénnyel, Mao nem félt klasszikus irodalmi utalásokkal és idézetekkel meghinteni a szövegeit, és ezt a szokását pályája végéig megtartotta. A címet egy régi kínai közmondásból

vette ugyan, a legelmésebb szavak mégis a sajátjai. Miután kiosztotta a tanácsokat és bírálatokat, és felvázolt egy csomó számozott listát, kitör belőle egy másfajta, lírai, erőteljes és reményteljes duzzadó, a hit lángjával átjárt hang.

A marxisták nem jövőmondók... de amikor azt mondom, hamarosan összecsap Kína felett a forradalom árja, határozottan nem olyasmiről beszélek, ami egyesek szerint „talán eljön majd”, nem képzeletbeli, elérhetetlen és tettekre nem sarkalló dolgokról. Olyan ez inkább, mint a horizonton felsejülő hajó, melynek a partról már látni az árbócsúcsát, vagy mint a felkelő nap, melynek első sugarait már meg lehet pillantani a hegytetőről, olyan, mint a mindjárt megszülető gyermek, mely már türelmetlenül mozog az anyja méhében.

Szálljunk szembe a könyvek bálványozásával! (1930)

Az *Egyetlen szikra* megjelenése után a Komintern bejelentette, hogy Maónak tuberkulózisa van, és kiadta a gyászjelentését is. Az elnök azonban nagyon is életben volt, és szorgalmasan írt. A moszkvai hatóságok sokér' nem adták volna, ha a hír igaz, ám az valótlannak bizonyult: Mao ugyanis nem tanult a Szovjetunióban, még csak nem is beszélt oroszul (nemhogy németül), ezért csak korlátozott mértékben találkozott a marxizmus szent szövegeivel. Eközben Moszkva ontotta magából a képzetesebb, fiatal kínai kommunistákat, akiket szorosabb szálak fűztek a Kominternhez, akkoriban érkezett Kínába a 28 bolsevik csoportja is, hogy átvegye a párt irányítását.

Ezen moszkvai nevelésű kommunisták számára a marxizmus egyfajta Szovjetunió-központú vallás volt, ennek megfelelően elvakultan támadták is Maót. 1929-ben például egy Liu An-kung nevű fiatalember egyetlen, moszkvai gyalogsági iskolában töltött év után hazatérve azonnal beleavatkozott a Mao és Csu Tö, a Vörös Hadsereg parancsnoka közötti vitába. Liu szakadárnak nevezte Maót, az pedig, hogy valaki nem ért egyet a párt fő irányvonalával, már 1912 óta

főbenjáró vétség volt a Szovjetunióban. Sztálin ilyen váddal távolította el 1927-ben Trockijt is. Liu októberben meghalt, de ő csak a hegye volt a nagyon hosszú dárdának, amelynek a szarát Moszkvában tartották. Mao viszont keserűen nyilatkozott a szovjet nevelésű kommunistákról, akik azt hiszik, többet tudnak nála a kínai forradalomról, pedig fogalmuk sincs, mi a helyzet a terepen.

A *Szálljunk szembe a könyvek bálványozásával!* című műben Mao ismét nyomatékosítja, hogy a kommunistáknak először tapasztalati úton kellene megvizsgálniuk a valóságot, és csak az empirikus tudás birtokában lenne szabad következtetéseket levonni. Hogy ez teljesen nyilvánvaló? Meglehet, de a tény, hogy Maónak ezt kellett szajkóznia, szépen jelzi, mennyire bezárkóztak a kommunisták a maguk dogmáiból és elméleteiből emelt elefántcsonttoronyba. Mao pedig nemcsak a bizonyíték, kutatás és vizsgálódás módszerének elsőbbségéhez ragaszkodik, de el is szeretne némitani mindenkit, aki ezt nem tette meg.

Amíg meg nem vizsgálta a problémát, nincs jogod véleményt nyilvánítani róla. Hogy ez túl szigorú lenne? Egyáltalán nem az.

Mao kritizálja a kommunisták szokását, hogy az alapos vizsgálat előtt már levonják a következtetést (bár ez, lássuk be, nem csupán a marxisták rossz szokása), és támadást indít a párt elméletközpontúsága ellen is.

Ami le van írva egy könyvben, az biztosan igaz. Így gondolkoznak a kulturálisan lemaradásban lévő parasztok. Bármilyen különös, a Kommunista Pártban folytatott vitákban is gyakran ugyanez az érvelés elő: „Mutasd meg, hol van ez leírva a könyvben!”

Később Mao világtörténelmi szintre emeli a könyvimádat témáját, de most még csak visszafogottságra int. „Természetesen szükség van marxista könyvekre”, összegzi, „de a tanulmányokat alkalmazni kell az ország aktuális adottságaira”. Ezáltal nemcsak a „moszkvai kommunisták” öntelt-

ségére világított rá, de a marxista szófétisre is, amit persze Sztálin és a Komintern nem nézett jó szemmel. Mao hadjárata sikertelen maradt, a Moszkvában képzett kommunisták továbbra is uralták a pártvezetést.

A gyakorlatról (1937. július)

Mao eddigi munkái többé-kevésbé olvashatók voltak, sőt, néhány helyen kitűnő stílusról árulkodtak. Mao korai írásai gyakorlatiasak, a valós kínai állapotokra alapozva összpon-tosít a forradalom előmozdításának lehetőségeire. A kommunista világban azonban az elméleti keretek hivalkodó tárgyalása a hatalom megszerzésének és bizonyításának alapvető módja volt, ezen a téren pedig Mao csúnyán alul-maradt.

Lenin kommentárok hatalmas gyűjteményét gyártotta, miközben a forradalom előtti időszakban ellenfeleivel azon vetélkedett, ki marxabb a másiknál. Sztálin túlnyomórészt a *Marxizmus és a nemzeti kérdés*re alapozva igyekezett nagy gondolkodónak tűnni uralkodása időszakában, és a legnagyobb farknyibb szöveget is képes volt telepakolni idézetekkel. Más, kelet-közép-európai kommunista vezetők szintén ter-jengős „elméleti” munkákat alkottak, hogy vezetői képességeiket bizonyítsák.

Mao nem volt nagy gondolkodó, a *Rövid tanfolyam* sokkal közelebb állt hozzá, ráadásul először a hosszú menetelést követő, viszonylag biztonságos időszakban volt alkalma legalább átfutni néhány, eddig elhanyagolt marxista művet. Azután pedig, a könyvimádók elleni hadjárat után elég erős érzett magában ahhoz, hogy egy elméleti hozzájárulással bebiztosítsa hatalmát, bástyát emeljen magának a küszöbön-álló kínai forradalom fontos szereplőjeként. „Klasszikus” könyvei, *A gyakorlatról* és annak folytatása, *Az ellentmondásról* ebben az időszakban születtek.

Kínában karrierék épültek Mao gondolatainak „tolmácsolására”, akkora volt az igény az ilyen szövegmagyarázatra. Az 1960-as és 70-es években az elnök „elméleti” munkáinak még a nyugati, kínaiul nem tudó filozófusok között is megnőtt a presztízse, a franciák kifejezetten fogékonyak tüntek rá. Jean-Paul Sartre, Michel Foucault, Julia Kristeva és Louis Althusser is a totalitárius zsarnok szövegei iránti lelkesedéssel nyilvánították ki intellektuális felsőbbrendűségüket. Ilyen hülyék persze csak a kivételesen okos emberek tudnak lenni, én magam rettegéssel közelítettem a híres „elméleti” munkákhoz. Biztosra vettem, hogy csakis egy hosszú és módfelett unalmas, érthetetlen szöveg lenne képes lekötni a francia kritikai filozófia titánjainak figyelmét. Annyira irtóztam tőle, hogy *A gyakorlatról* elolvasását halogattam, míg egyszer magas lázam nem lett; gondoltam, így az élmény a hallucinációk fellegén át valamelyest elviselhetőbb lesz. Tévedtem, az sem segített, a szöveg pedig kitisztult fejjel sem lett jobb.

A hangzatos alcím, *A tudás és gyakorlat, a tudás és tett kapcsolatáról*, már megmutatja, hogy az olvasó itt nagyon mély gondolatokra számíthat, Mao pedig már az elején jelzi, milyen, Marxhoz hasonlítható mélységekbe ereszkedik.

Marx előtt a materializmus az ember társas természetétől és történelmi fejlődésétől különválasztva vizsgálta a tudás kérdését, így meg sem érthette, milyen mértékben függ a tudás a társadalmi gyakorlattól, azaz a termeléstől és az osztályharctól.

A folytatásban egy olyan tudós magabiztosságával gyúrja a tudás elméletét, mint aki látott már valakit, aki olvasott már valakitől, aki belepillantott már Hegel műveibe. Nehezen érthető, hogyan tarthatta ezt az írást bárki is Mao gondolkodói minősége bizonyítékának. A paraszti erőszak nagy rajongója felvázolja, amit ő a megismerés két lépcsőfokának tart: az „észlelési tudást”, ami csak a külső megjelenés ismer-

retét biztosítja, és a „logikai tudást”, ami „az objektív dolgok belső ellentmondásai, a rájuk vonatkozó törvények és a rájuk ható folyamatok közötti belső kölcsönhatás megismerését szolgálja, hogy abból logikai tudást képezzen”. Mao ezután elmerül az osztályharc fontosságának kérdésében, ebből megtudjuk, hogy a megismerés kulcskérdés. Amikor a proletariátus megrekedt az észlelés szintjén, erőszakos felkelésekben vett részt, de azokkal nem sokra ment, hiszen nem értett semmit. A helyzet csak akkor javult, amikor a proletariátus továbbléphetett a „tudatos és szervezett gazdasági és politikai küzdelem” szintjére, mert Marx és Engels „tudományosan összefoglalta a proletariátus elhúzódó harcának élményét, hogy a proletariátus nevelésének érdekében megalkossa a marxizmus elméletét”.

Az, hogy kalandozni indult a marxizmus radioaktív pusztaságán, nyilvánvalóan katasztrofális hatással volt Mao prózájának stílusára. Szavak szavak hátán, még azt a kevés értelmet is nehéz kihámozni belőlük. Ahelyett, hogy a paraszti erőszak dicsőségéről zengene vagy a felforradalmár olvasókat gúnyolná, itt olyan banalitásokat ad elő a legnagyobb fennkölességgel, mint például hogy „minden tudás az objektív külső világ érzékszervi észleléséből származik”, vagy hogy „a megszámlálhatatlan relatív valóságból áll össze az abszolút igazság”, továbbá „a marxizmus-leninizmus egyáltalán nem meríti ki a valóságot, inkább új utakat nyit az igazság megismeréséhez a gyakorlaton keresztül”.

Maó nyakatekert filozófiautánzati elmélkedéseiről részletekbe menően csak úgy lehetne bármit mondani, ha mi is megbocsáthatatlan mennyiségű szóáradatot ontanánk magunkból, és ez már magában kitűnő védelem a kritika ellen. De bármilyen torz stilisztikai és elméleti gyakorlatokat mutat is be, Mao – Lenin szavaival élve – a marxizmus „élő lelkéből” indul ki, a konkrét körülmények elemzéséből, még ha

most „elméleti” nyelvezetbe fojtja is érveit: „Kezdd az észlelt tudással, és tudatosan fejleszd ki abból a racionális tudást, majd fogd a racionális tudást, és tudatosan formáld a forradalmi gyakorlatot, hogy megváltoztassa mind a szubjektív, mind az objektív világot.”

A *gyakorlatról* irodalomjegyzéke azonban gyanúsán sovány. Mao egyetlen könyvet idéz csak Marxtól, Sztálintól az alapművet, *A leninizmus alapjait*, Lenintől pedig három könyvet. A leggyakrabban hivatkozott mű ezek közül a *Materializmus és empiriokritizmus*, az összezsapott, áltudományos fércmű, amit Lenin a British Libraryben lapátolt össze, hogy 1908-ban szövegháborút vívjon Bogdanovval. Nem csoda hát, hogy *A gyakorlatról* unalmas, terjengős, és egyáltalán nem meggyőző. Néhány kritikus szerint Mao ezt 1937-nél sokkal később írta, és idővel „kiigazította” a történelmi feljegyzéseket, hogy régi, jelentős tudományos háttérrel hamisítson magának. Mások ezzel nem értenek egyet, de tulajdonképpen mindegy is, ezt a szöveget ugyanis csak azok veszik komolyan, akik nagyon hinni akarnak abban, hogy Mao említésre méltó gondolkodó volt.

Az ellentmondásról (1937. augusztus)

Mao az 1937-es év során egyre filozofikusabb lett, és *A gyakorlatról*-t megfejtette egy újabb, *Az ellentmondásról* című kötettel. Ebben kiadott magából egy hosszas értekezést a materialista dialektikáról. Kezdetnek Lenint idézi a metafizikus és a dialektikus világnézet különbségeiről. Ha jól értem, a „metafizikusok” azt állítják, hogy az univerzumban létező, különböző dolgok jellemzői a létrejöttük óta változatlanok és adottak. Ez azonban azt jelentené, hogy a kapitalizmus örökké fennmarad, következésképpen ez a világnézet rossz. A dialektika, amely teret enged a dolgok belső ellentmondásaiból fakadó fejlődésének, az viszont helyes. Vagy valami hasonló.

Mao ezt az állat- és növényvilágból vett példákkal bizonyítja, és biztosít bennünket, hogy ezeknek a lényeknek a növekedése „a belső ellentmondások eredménye”. A társadalmi fejlődés is a belső ellentmondásokból fakad, nem pedig külső okokból. Mao azonban gyorsan hozzáteszi, hogy a materialista dialektika nem zárja ki a külső okokat. Elvégre „a külső okok a változás feltételei, a belső okok pedig a változás alapjai, a külső okok pedig a belső okokon keresztül érvényesülnek”. Például, írja Mao, „egy tojás a megfelelő hőmérsékleten csirkévé változik, de nem létezik olyan hőmérséklet, amely egy követ csirkévé változtatna, mert a kettőnek más az alapja”. És már Engels is rámutatott, hogy „a felső matematika egyik alapelve az az ellentmondás, hogy bizonyos körülmények között az egyenes vonal és a görbe ugyanaz lehet”. Na persze.

Az *ellentmondásról* fikarcnyi tudást vagy bölcséletet sem tartalmaz, és az írott szó története csak gazdagodna, ha ez a mű valahogyan eltűnne a világból. A maga önellentmondásaival együtt azonban bizonyos módon mégis képes lenyűgözni az olvasót. Összetett és teljesen haszontalan, olvasása olyan érzést kelt, mint amikor az ember egy palackba zárt, részletesen megmunkált hajómodellt figyel: hogyan került az oda, ugyanakkor nem tud szabadulni a gondolatától, mennyi hasznosabb dolgot is művelhetett volna az ember a rengeteg idejével.

Válogatott versek

Azt láttuk, hogy Mao elméleti munkássága hagy maga után némi kívánnivalót, de mi a helyzet a költészetével? Sztálinnal ellentétben ő soha nem hagyott fel a verseléssel, és csakúgy, mint az „igazi” költők, önkifejezésre használta a rimes sorokat. Vereségek és személyes tragédiák, csodával határos szökések és az ellen felett aratott hatalmas győzelmek után írta verseit. Az igazat megvallva sokkal inkább volt költő, mint tudós.

Némely kritikusok elhitetnék velünk, hogy Mao verseinek a kuriózumjellegen felül is van irodalmi értékük. A kezemen lévő kiadásuk védőborítójára mézesmázos dicsőhimnuszt nyomtattak, a *Los Angeles Times* szerint Mao „érzékeny és erős költő”, a *Hudson Review* pedig egyenesen mesterként emlegeti. Angol fordítója, Willis Barnstone „fontos költőként” írja le. Valóban meglepő, hogy ennyi elismerés jusson olyasvalakinek, aki ilyen rengeteg ember haláláért felelős.

Attól, hogy rossz ember, persze még nem kötelező, hogy rossz költő is legyen, bár Mao gaztetteinek mértékét figyelembe véve nehéz az őt elismerő kijelentéseket nem pusztán a közgazdászok által emlegetett „pozicionális javak” irodalmi megfelelőjének tartani. Olyan véleménynek tehát, amit valaki csak azért vall, hogy a saját magas státuszát jelezze (ez esetben az értéktétel olyan perverz és népszerűtlen, hogy csak kiváló intelligenciával lehetne bizonyítani, így tehát az elithez tartozást jelzi).

Kínaiul nem értők nehezen ítélik meg Mao költészetének minőségét, az azonban nyilvánvaló, hogy míg a politikában forradalmár, az esztétika területén Mao határozottan retrográd volt, akárcsak Lenin vagy Sztálin. Hagyományos szerkezeteket és mintákat használ, rendszeresen idéz vagy kölcsönöz sorokat a klasszikusoktól. A megfelelő idézet okos használata önmagában költői hajlamot igényel, és Mao ezt a képességét már régóta alkalmazta cikkeiben és beszédeiben. Az már az angol változatból is kitűnik, hogy Mao legalábbis *érti a dolgát*. A versek stílusgyakorlatoknak tűnnek, a hegyek, ég, felhők és természet, a menny és a hadsereg képe vissza-visszatér, amittől egymás után olvasva a költemények kissé unalmasak lesznek: irodalmi megfelelői a tekerceseknek, amelyeket kínai kézművesek festenek a turistáknak. Egy kínai fordító szinte ugyanezt mondta róluk

egyszer: „nem olyan rosszak, mint Hitler festményei, de nem is olyan jók, mint Churchilléi”.

De nem is az a legnagyobb gond, hogy Mao műveit egy mester költeményeinek vagy pusztán egy műkedvelő „pedáns és földhözragadt” munkájának tekintsük-e. A szövegek legproblémásabb jellegzetessége a fordításon is tisztán átüt: az író fáradhatatlanul pompázatos, fenséges „mindenható, külső szemlélő” szerepe.

Nézzük csak ezt a szakaszt:

*Az első bekerítő hadjárat háttérében
Vörösen izzottak az erdők a jeges égbolt alatt,
A Menny seregeinek haragja zúg a fellegeken,
Ködbe borul Lungkang, homályba vész ezer csúcsa.
Egyszerre tör fel minden torokból:
Előőrünk elfoglalta Csang Huj-szant!
Az ellenség kétszázézer ereje visszavonult Csianghszibe,
Az ég közepén füst billeg a szélben.
Munkások és parasztok milliószámra kelnek fel,
Hogy egy emberként harcoljanak,
A Puhou lábánál vöröslő zászlótenger alatt.*

A mű ihlet nélküli, de elfogadható versként indul, a végére pedig a szokásos propagandaképekig jut el, amelyeknek csak banalitásuk érdekes. Ezzel együtt is jobb, mint a kötetben utána következő, ami propagandakliséssel kezdődik, és ugyanúgy is ér véget.

A Hosszú Menetelés, 1935. október

*A Vörös Had nem retteg vonulni napról napra,
nem akadály előtte száz folyam, ezer szikla,
s mint fodrozó hullámok, az Öt Hegy minden orma:
Vu-mang hatalmas bérce szinte sárrá taposva.*

*Folyó arany homokja a szirteket csapdossa,
függőhíd jeges láncát a Ta-tu habja mossa,
Min-hegység haván átkel a hadsereg hatalma,
nincs akadály előtte, megy boldogan kacagva.**

A kivitelezés művészi ugyan, de Mao most is a mindent látó, külső szemlélő szerepébe helyezkedik, felépíti a képeket egészen a természettel dacoló, bátor kommunisták dicsőséges élcsapatáig, bla, bla, bla. Lehet, hogy ez költészet, de biztos, hogy egyben propaganda is.

Ez a rövid próbálkozása kevésbé embertelennek tűnik, de a maga csendes módján még így is illeszkedik Mao szentélet-rajzába.

A katonanőkről

*Milyen fényesek és bátrak másfél méteres fegyverrel
vállukon,
A nap első fénysugarában tündöklő felvonulási téren!
Kína lányainak gondolata magasan szárnyal,
Csatasor kell nekik, nem selyem és szatén.*

A mindenható narrátor szerep még abban is megnyilvánul, hogy Mao mikor adta ki a verseit. Egész életében írt verseket, de kötetbe rendezve 1965-ben adta ki először munkáit, nem sokkal a kulturális forradalom meghirdetése előtt. A kínai császárok is gyakran írtak verseket, Mao pedig nem sokkal azelőtt mutatta meg hivatalosan költő énjét, hogy a huszadik század legextrémebb személyi kultuszának közepontjába helyezkedett.

Ezzel együtt Mao néha kevésbé bombasztikus üzemmódban is tudott működni. Az *Elvesztettem büszke nyárfámban* második feleségét gyászolja. Ez valószínűleg egy igazán jó

* Weöres Sándor fordítása.

vers, bár kínainyelv-tudás híján ezt nem tudom megítélni. Az biztos, hogy hangvétele sokkal személyesebb. De néhány elfogadható sor létezése még nem meggyőző bizonyítéka írói zsenialitásának. Az élet rövid, és rengeteg, sokkal jobb költő van a világon,* olvassuk inkább őket!

Igy harcoljunk és öljünk embert

– Mao elnök útmutatója

Ahhoz képest, hogy Mao több tízmillió ember felesleges haláláért felelős, a hírneve jobb, mint kellene. Bűneire sokkal kevesebb figyelmet fordítunk, mint más huszadik századi diktátorokéra, és gyakran találkozunk történésszel, aki a róla szóló életrajzi írásokban Mao eredményeinek „árnyaltabb” elemzését propagálja. Mintha hatvanmillió halott még simán beleferne az államalapítás járulékos veszteségeinek kategóriájába. 2002-ben egy amerikai kiadó, a Citadel képes volt kiadni egy könyvet *Mao bölcsessége* címen egy sorozatban, melynek többi kötete többek között Carl Jungról, Abraham Lincolnról vagy Buddháról szólt.

Mao éles eszű volt, ravasz és fondorlatos, de valóban bölcs lett volna? Ez kicsit túlzásnak tűnik. Igaz, némelyik szlogenje tényleg találó és emlékeztető, ráadásul még az angol lexikonokba is bekerült, de ugyanez igaz a „Just Do It” reklámszlo-

* Egyikük például Mao forradalmi elvtársa, Ho Si Minh. Forradalmi szövegeit általában kevesebbre tartják Maóénál, de a vietnámi vezér költészete még fordításban is sokkal jobb az övéénél. 1942 augusztusa és 1943 szeptembere között Csang Kaj-sek rabjaként sínylődött Dél-Kínában, ezalatt 115 versszakban írta meg élményeit. Ő is kínaiul írt és klasszikus kínai formákat használt, akárcsak Mao, de tőle eltérően nem úgy írt, mint egy történelem felett álló istenség. Az ő költészete részletes, emberi és érzelemgazdag. Mao egész életében nem írt *Ho Búcsú egy fogtól* című verséhez hasonlíthatóan egyszerű és hatásos szöveget.

*Kemény vagy és büszke, barátom,
Nem hosszú és puha, mint a nyelv,
Sok keserűségben és édes élményben osztottunk mi ketten,
De most utad nyugatra visz, én megyek keletre.*

genre is. Filozófiai kontárkodása pedig meghozta ugyan neki a kommunista szuperzseni imázsát, de kétségtelen, hogy ezen a téren Mao kontár maradt.

Mao igazi ereje a pragmatizmusában, a gyakorlatiasságában rejlett. Már idejekorán felismerte a parasztság fontos szerepét a forradalomban, *Az új demokráciáról* című művében felvázolta egy állampárt vezette állam működését. Leginkább viszont a partizánharcmodor ismeretével tűnt ki az összes többi diktátor közül. Azok számára, akik nem földtől elrugaszkodott nyugati gondolkodókat és olcsó izgalmakat keresnek, hanem egy fejlődő ország radikális vezetőjét, aki évtizedeken át képes irányítani egy felkelést, Mao az igazi.

A kínai forradalmi háború stratégiai kérdései (1936) és *Az elhúzódo háborúról* (1938) és más katonai tárgyú művében egyértelműen ír, kifejti az *Egyetlen szikrában* már vázolt elveket. Így azzal, hogy ragaszkodott a marxizmusnak a kínai helyzethez idomított változatához, paradox módon egyre nagyobb nemzetközi elismerést vívott ki magának. Más „gyarmati, félgymati vagy feudális” országok Kínától tanulták, hogyan állíthatják maguk mellé a parasztokat egy végtelen, vagy legalábbis végtelennek tűnő háborúban.

Mao részletesen leírja, hogyan kell harcolni és győzni. Nem ígér gyors sikert, bevallja, hogy a forradalom hosszadalmas munka. A forradalmi hadseregnek vissza kell vonulnia vidékre, és a helyi lakosokra támaszkodnia ellátmány és emberi erőforrás tekintetében. Hosszan elhúzódo partizánhadjáratot kell folytatni az ellenség ellen, de mivel nem kell nagy területet védelmezni, könnyebben lecsaphatnak rájuk. Főhadiszállások létesítését ajánlja, és három részre osztott stratégiai szerkezetet vázol fel: a stratégiai védekezést, a stratégiai patthelyzetet és a stratégiai ellentámadást, amely végül elvezet a győzelemhez. A parasztság idővel megerősödik, és a városokat vesztésgár alá véve megfojtja a burzsoá imperialistákat. A partizánharcmodor segítségével megzavarhatja,

szétszórhatja és apránként legyengítheti az ellenséget, amíg ő maga meg nem erősödik annyira, hogy reguláris harcászati módszerekkel győzelmet arasson.

Mao időnként megpróbálja elméleti szósszal leönteni az uralomért folytatott harc útmutatóját, megírja például, hogy „a háború az ellentmondások feloldásának legmagasabb foka, ha ezen ellentmondások az osztályok, nemzetek, államok vagy politikai csoportok között értek egy bizonyos szintet”. De a harcászati részek, mint a többi, jobb minőségű szövegében, itt is a konkrét helyzet konkrét elemzésének lenni alapelvein nyugszanak. Ez az az elv, amely miatt a maoizmus sok, széles paraszti réteggel rendelkező, szegény országban virágzásnak indulhatott. Mao nem „bölc” tanácsokat ad, de megtanítja a szegényeket a gazdagok ellen harcolni ahelyett, hogy a városi proletariátus felemelkedésére várnának. Ráadásul a saját példájával reményt is ad nekik. Mao leghűsegebb olvasóit nem is Kínában találjuk, hanem inkább India Kerala nevű részén, ahol egy maoista csoport 1967 óta lázad a központi kormányzat ellen, vagy Peruban, ahol Abimael Guzmán Fényes Ösvénye évtizedekig tartó káoszt okozott, vagy Nepálban, ahol a maoisták legyőzték a kormányt, majd benyomultak, és átvették az irányítást.

Mint már megszokhattuk, a Marx és Engels által megjövendölt boldog jövőt először terrorral és erőszakkal kellett megerősíteni: a felszabadított kínai parasztság megtámadta korábbi földesurait, az „ellenforradalmárokat” és a túlságosan vallásosokat el kellett nyomni, a parasztokat termelőszövetkezetekbe kellett terelni és néha kényszermunkára ítélni, és, kezdetnek, két-három millió embert meg kellett ölni. 1951-ben, alig két évvel az új korszak beköszöntése után Mao elindította a „Három Anti” kampányt a korrupció, a pazarlás és a bürokrácia ellen. Mint kiderült, ennyi „anti” nem volt elég, néhány hónappal később követte az „Öt Anti” kampány,

mely a megvesztegetés, az adóelkerülés, az állami vagyon ellopása, az állami szerződések megvesztegetéses megszerzése és a gazdasági információ lopása ellen harcolt. A reakciók és korrupt bürokraták püfölése népszerű tevékenység volt, a párt tagsága egyre nőtt.

Eközben Mao a lelkek és elmék átalakításához is hozzálátott. A párt már az 1930-as évek közepétől fogva propagandaszövegeket használt a parasztokat és katonákat olvasni tanító programokban, de most ennél sokkal magasabb szinten láthatott neki, több százmillió új olvasót nevelhetett, és behálózhatta őket a marxizmus-leninizmus klasszikaival. Az 1950-es évekre már öt évtizednyi megemésztendő Sztálin-szöveg állt rendelkezésre, mellé még Lenin, Marx, Engels és egy sor szovjet író művei, melyek most már akadálytalanul ömlöttek át a határon a Szovjetunióból Kínába. Az 1949. októbert követő hat hónapban több mint 2300 szovjet és orosz irodalmi művet fordítottak le kínaira; ezek között akadt igazán jó, például Majakovszkij vagy Csehov klasszikusai, és akadt hasznos is, mint például a tudományos és technológiai kézikönyvek. De mind Moszkvából érkezett, és csak tovább erősítette a szovjet főváros központi szerepét az új világban. Mao és más pártvezetők könyvei szintén elérhetőek voltak, de így a *Mao Ce-tung-elv* nem tűnt rendszerbe foglalt ideológiának, csak a marxista-leninista kánon alapigazságai finomított, Kínára átdolgozott változatának.

Mao mindig ügyelt rá, hogy kellő tiszteletet tanúsítson Sztálin iránt, még ha a vezgry nem is bízott meg a kínai vezérben, aki a Kuomintanggal vívott háborúban többször is figyelmen kívül hagyta a parancsait. Maónak a földrajzi távolság és a népszerűség több mozgásteret adott, mint a főnök vizsla tekintete alatt elnyomó rezsimeket kiépítő kelet-európai állami vezetőknek. Mao ugyanakkor értette a hatalmi egyensúly természetét, és konfuciánus kötelességtudattal elfogadta a kommunizmus atyjának felsőbbiségét. Két hó-

nappal a kínai népfelkelés bejelentése után elzarándokolt Moszkvába, Sztálin hetvenedik születésnapjának ünnepségére. Akkor járt először a szovjet fővárosban, és Sztálin jobb-ján kapott helyet az asztalnál. Az ünnepségen a legalávetet-tebb hódolóhoz méltóan behízelgő beszédet tartott, Sztálint „a világ népeinek tanítója és barátja, valamint a kínai nép tanítója és barátja” címmel illette, aki „a világkommunizmus mozgalmát szerfelett kimagasló és átfogó hozzájárulásával gazdagította”.

Nem ez volt Mao első, a világkommunizmus legfőbb vezetőjéről zengedező dicshimnusa, közben azonban hajlamos volt rá, hogy szépen csendben figyelmen kívül hagyja Sztálin parancsait, amikor úgy érezte, hogy megúszhatja. A diktátorirodalom két óriásának találkozója ezért némiképpen feszült volt. Alig egy évvel ezelőtt Sztálin megparancsolta a KKP-nak, hogy kezdjen tárgyalásokat Csang Kaj-sek Kuomintangjával; Mao ehelyett kihasználta előnyét, és legyőzte. Ez a kommunizmus diadalához vezetett ugyan, de az engedetlenség akkor is engedetlenség. A helyzetben csak rontott, hogy Joszip Tito jugoszláv diktátor egy évvel ezelőtt szakított a Szovjetunióval, Sztálin pedig vadászott az árulókra és el-lenségekre. A kínai kommunizmus szerint túl „nacionalis-ta” volt, Mao pedig „hajlott a nacionalizmusra”.

A veszélyes ideológiai harcokban három évtizeden át megedződött politikai veterán azonnal felismerte a kijelentésben a veszélyt. Védekezésésképpen a szövegeihez fordult: kérte, hogy Sztálin küldje Kínába a marxizmus-leninizmus egyik szakértőjét, hogy az kielemezze és megszerkessze Mao irományait. A csel sikerrel járt. 1950 elején megérkezett Pekingbe az új szovjet nagykövet, Pavel Jugyin. A marxizmus „tudós” szakértője eretnecség jelei után kutatva alaposan megvizsgálta Mao szövegeit. Két évvel később, a Politbüro egy találkozásán hivatalosan is megfelelőnek nyilvánította őket, és addigra a szövegek valóban azok is voltak: Mao Vá-

logatott műveinek egy átdolgozott, kellemetlen ideológiai el-
tévnyedésektől és Mao néha tetten érhető, „fűszeres” nyelve-
zetétől megtisztított változatát 1951-ben adták ki, és 1953-ra
háromkötetesre hízalták. Több millió példányban kelt el, de
aztán Sztálin meghalt, nem volt miért tovább aggodni.

Mao még így is elégedetlenkedett, amikor Hruscsov 1956
februárjában, a huszadik pártkongresszuson megtagadta
Sztálin örökségét. Nemcsak az volt a gond, hogy az új szovjet
vezér alárendeltként bánt Maóval, nem tájékoztatta előre a
beszédéről, és még csak egy leiratot sem küldött neki;* Mao
tiszteletlenségnek tartotta a titkos beszédet a nagy előddel, a
minden ellentétük ellenére a kommunisták kiemelkedő sze-
mélyiségével, Sztálinnal szemben. Kínában a felvonulások
mindig az „Éljen soká a nép és a világ nagy vezére, Sztálin!”
felkiáltással értek véget. Ami pedig a személyi kultuszt érő
kritikát illeti, nos, az Maónak is volt. A *Mao Ce-tung-elve*t
már 1946-ban szentesítették a KKP alkotmányának része-
ként. Hruscsov álláspontja ezzel kapcsolatban Mao szerint
nem elég árnyalt: „Nem az a kérdés, hogy legyen-e személyi
kultusz, hanem hogy az illető személy az igazságot képví-
seli-e, vagy sem. Ha igen, akkor illik imádni őt.” Mao és a
párt vezetői végül számszerűen pontos hivatalos véleményt
mondtak Sztálinról a *Napi Népijság* hasábjain közölt állás-
foglalásukban: Sztálin 70 százalékban marxista, 30 százalé-
ban nem marxista volt. Ez egészen tűrhető arány. A szovjet
vezér könyveit továbbra is kiadták, arcképe továbbra is a
közintézmények falán lógott, összegyűjtött művei továbbra
is megtalálhatók voltak a könyvesboltok polcain, miköz-
ben a Szövjetunióban és a csatlós államokban fokozatosan
eltűntek onnan.** A pártot azonban, úgy tűnik, mégiscsak

* Mao a *New York Times* cikkének kínai fordításából értesült az egészről.

** Azt, hogy Sztálin arcképe ne jelenjen meg a nagyobb ünnepeken, a párt
végül csak 1989-ben engedélyezte.

megérintette valamennyire Hruscsov kritikája, mivel az al-
kotmányból eltűntették a *Mao Ce-tung-elve*t, helyét a mar-
xizmus-leninizmus általánosabb felelőletésével és a „kol-
lektív vezetésre” való utalással töltötték meg.

Kína lassacskán távolodni kezdett szovjet szövetségésétől.
Hruscsov csodálta és tisztelte ugyan Lenint, és az állam
középpontjába helyezte szövegeit, ám a szocialista paradi-
csomról vallott nézetei nem voltak annyira borúsak, mint az
elődeié. Lazított a cenzúrán, megnyitotta Sztálin gulágjait,
és míg a Marxizmus-Leninizmus Intézet Lenin összes mű-
vének ötvenöt kötetes kiadásán dolgozott, hogy legyen mivel
megtölteni a polcokon Sztálin után felszabadult üres helyet,
Hruscsov olyan kommunizmusról álmódott, amelyben sok-
kal kevesebb az elvont dolog, és sokkal több a kolbász. Célja
az volt, hogy országában az életszínvonal túlszárnyalja az
Egyesült Államokét. Mao persze rossz szemmel nézte Hrus-
csov materialista kommunizmusszemléletét, ő ugyanis még
hatvanéves kora felett is radikális maradt. Aggódott, hogy
az élet túl könnyű, a párttagok elhíznak kényelmükben, és
önteltségükben elidegenednek a néptől. Ezzel főleg az értel-
miség tagjai nem értettek egyet, Mao viszont a forradalom
szolgálatába akarta állítani elégedetlenkedésüket.

1956-ban Mao a kínai klasszikus irodalomból kölcsönvett
szlogennel meghirdette országában egy új élet kezdetét: „Vi-
rágozzék száz virág, versengjen száz iskola!” Mostantól fogva,
mondta, Kína értelmisége szabadon megnyilvánulhat, még
kritizálhat is! Miután az előző években több százezer társukat
tűntette el Mao elnyomó hatalma, az értelmiségiek érthető
módon nem törték magukat, hogy az ajánlatot elfogadják. Az
elnök azonban nem engedett, és 1957 februárjában *Az ellent-*
mondások helyes kezelése című beszédében kijelentette, hogy
aggodalomra semmi ok. Sztálin nem tudott különbséget ten-
ni az építő kritika és a valódi ellenség árulása között, de ilyes-

mi Kínában nem fordulhat elő: az erőszakos osztályharc ideje elmúlt. Még a párt is hibázhat olykor, és csak akkor járhatunk a helyes úton, ha ezeket a hibákat nyíltan megbeszéljük. Amikor azonban a szabad véleménynyilvánítás szárba szökött, Mao rájött, hogy mégsem egészen erre vágyott. A korrupció és a párt gőgjének bírálata még csak-csak belefért, de amint az értelmiség olyan szent teheneket kezdett piszkálni, mint az egypártrendszer, a kollektivizáció, a függés Moszkvától vagy a vezér személyi kultusza, Mao hamar meggondolta magát, a munkatáborok pedig megteltek a „helyreigazításra” szoruló értelmiségiekkel.

Miután a szellemi elit cserben hagyta, Mao a tömegekhez fordult vigaszért. Korai, marxizmus előtti írásaiban úgy vélte, az akaratérő és az izmok központi szerepet játszanak Kína felemelkedésében, most ehhez a témához tért vissza. A történelmi dialektika szép és jó, de Mao szellemi erejét most háttérbe szorította a hit, mely szerint hatalmas erő kifejtéssel és önfeláldozással lehet az országot átlendíteni a jövőbe. 1958-ra permanens forradalomról kezdett beszélni, és hajtotta népet, hogy „többet, gyorsabban és gazdaságosabban” termeljen. „Merjünk nagyot gondolni, merjünk cselekedni!” lett a jelszó, eljött a „Nagy Ugrás” ideje. Miután a KKP nyolcadik kongresszusán, májusban hivatalos irányvonalként elfogadták a „Gyorsabban/többet!” szlogent, kiderült, hogy ehhez a kisebb mezőgazdasági termelőszövetkezeteket hatalmas, úgynevezett népszövetkezetekbe kell tömöríteni. A tömegek az új gyárak, utak és hidak építése közben Mao Elnök Műveinek Iskoláiba tódultak, hogy megkönnyebbülésként az olvasókörökben közvetlenül vezérüktől kapjanak szellemi táplálékot. Verseket is írtak, állami hivatalnokok gyűjtötték országszerte az emberek alkotó energiáinak hirtelen felszabadításából származó, tömegtermelés során előállított irodalmat. Mivel szorított az idő (Mao tizenöt év alatt akarta utólni Nagy-Britanniát), a parasztok gyűrűiket, szerszá-

maikat és konyhai eszközeiket hordták az „udvari kohókba”, hogy fedezzék az állam megnövekedett fémigényét.

Meglehet, Maónak nem is a versei a legkölteibb alkotásai, hanem a Nagy Ugrás maga, már ha azt vesszük, hogy a költészet egy lírai, fellelkesült, tapasztalaton felüli kifejezőmód. A mozgalmat hajtó szlogenjeiben éppen az a külső, mindekfelett álló narrátori hang jelenik meg, ami a verseit olyan fellengzőssé és kevésbé meggyőzővé teszi. Mao felülről szemlélte az embertömeget, ami a jelentős történelmi pillanattól hajtva áramlik előre, és nem érdekelte, mi történik az áramlatot alkotó, egyes személyekkel. Sőt, ami még rosszabb, a stratégiát lecserélte verbális varázslásra: mintha látta volna, Sztálin milyen cinikus hatékonysággal írja át az empirikus valóságot papíron, és félreértésből azt hitte volna, hogy a – valós lények és tárgyak fizikai létezésére is ugyanilyen hatással tud lenni a szavakkal. A nyelvközpontúság megvadult, és teljesen elszabadult. Mao annyira belelovalta magát, hogy már nemcsak új Kínáról, hanem új világról álmodozott, amelyet összefogna egyetlen pekingi tervezőrendszer, és eljőne az „örök boldogság ideje”.

De a dolgok nem egészen terv szerint haladtak. A parasztnak nem maradt más, mint alacsony minőségű nyersvas, mert minden fémet beolvasztottak. Nem volt mivel főzni, enni vagy dolgozni. De az igazi örület akkor kezdődött, amikor Mao az emberek után az állatokat célozta meg verbális varázslatával. Meggyőződése lett ugyanis, hogy a szünnyögök, légyek, patkányok és verebek – „a négy kártevő” – akadályozzák, hogy Kína átlépjen a boldog jövőbe, ezért az egész országot, még az „ötéves gyerekeket is” harcba szólította a kiirtásukra. Az első három kártevőt az emberek még nagyjából mind nyűgösnek és piszkosnak tartották, az viszont már kevésbé tűnt egyértelműnek, milyen nagy veszélyt jelentenek a verebek az emberiségre nézve. Pedig Mao szerint ezek a pinciny állatok felszedik azokat a magvakat, amikkel emberek is

táplálkozhatnak. Megkezdődött hát a verebek ellen vívott bizzar háború, amelyben a parasztok a még be nem olvasztott edényeiket és gongjaikat kongatva a földekre vonultak, hogy elriasszák az állatokat, a gyerekek pedig a fákra mászva kergették tovább őket, és elpusztították a fészkeket. A hadjárat sikeresen zárult, szerencsétlen verebek addig köröztek a levegőben, míg végkimerültségükben holtan a földre nem hullottak. Milliósámra pusztultak el így, a negyedik kártevő a kihalás szélére került. Egyetlen gond akadt csak: kiderült, hogy a verebek eddig sem a magvakat, hanem a magvakat pusztító rovarokat ették.

Verebek híján a rovarok szinte szabadon pusztíthattak Kína-szerte, és éhínséget okoztak. A verebek diadalmas legyőzői kénytelenek voltak sarat, rovarokat és alkalmanként egymást enni. Az aszály és az állami termelési kvóták csak rontottak a helyzeten. Mindez negyvenötmillió ember halálához vezetett, és teljesen elkerülhető lett volna. Ennyi áldozata sem Sztálinnak, sem Hitlernek nem volt.

Maót mindez nem tántorította el, továbbra is a költészetében megjelenő külső szemlélő nézőpontjából, felülről figyelte az eseményeket. „Ha nincs elég élelem, az emberek éhen halnak”, közölte egyszer kollégáival. „Inkább hagyjuk meghalni az emberek felét, hogy a másik fele jóllakhasson.” És valóban, milliók éheztek kötelességtudóan, a párt pedig repetáztatta őket propagandából. Szlogenekkel, plakátokkal és hazafias dalokkal emlékeztették a kínaiakat, hogy a sok szenvedés ellenére vezérük páratlan szuperzseni, aki a történelem boldog fináléjába vezeti népét. 1960-ra azonban már Mao is felismerte, hogy a Nagy Ugrás inkább öngyilkos vetődés a szakadék mélyére. A hős verébirtó megrendülve visszavonult Kína vezetésének „második vonalába”, lemondott államfői posztjáról, és átengedte a romok eltakarításának felelősségét Liu Sao-csi elnöknek és Teng Hsziao-ping pártfőtítkárnak, aki a Száz Virág Mozgalom után az értelmiségiek „helyre-

igazítását” is intézte. Abban az évben a Szovjetunió és Kína között Hruscsov titkos beszéde óta egyre csak halmozódó feszültség végre nyíltan is kirobbant, miután a szovjetek ígéretüket megszegve nem látták el atomfegyverekkel Kínát,* és az ezt követő vitában visszahívták minden képviselőjüket az országból. Egyik katasztrófa követte a másikat, de legalább egyetlen jó hírről beszámolhatunk: Mao *Összegyűjtött műveinek* negyedik kötete a könyvesboltok polcára került.

A kínai-szovjet szakítás egyszerre volt átok és áldás Kína számára. Egyik oldalon elvesztette a Szovjetuniótól kapott jelentős támogatást, másrészt azonban így szabadon versenybe szállhatott a korábbi egyeduralgó ellen a globális kommunista mozgalom vezetőségéért. Csakhogy ebben a versenyben elég gyenge rajtot vett: a kommunista országok közül csak a picike Albánia támogatta.

Hruscsov bűnei persze egyre csak sokasodtak Mao szemében, amióta 1956-ban megtagadta Sztálint. Az új szovjet vezető, úgy tűnt, nem nagyon vágyik rá, hogy erőszakkal eltávolítsa a burzsoáziát, és létrehozza helyette a proletárdiktatúrát. Még azt is kijelentette, hogy a kommunizmus és a kapitalizmus „békés egymás mellett élésben” létezhet, a háború nem szükséges előfeltétele a szocializmus létrehozásának, sőt a kommunista országok még szövetséget is köthetnek nem kommunista országokkal. Mao számára ez nem a középkorú Szovjetunió gyengülésének jele volt, és nem is látta meg benne, hogy Hruscsov csak megpróbálja átdolgozni a marxizmus-leninizmus apokaliptikus részét,

* Mao egyszer-lekicsinylően csak „papirtigrisnek” nevezte az atombombát, de ez nem is annyira a fegyver pusztító erejében való kételkedését fejezte ki, mint inkább azt, mennyire becsülte Mao saját alattvalóinak életét. 1957-ben egy Pekingbe látogató jugoszláv vendégének el is magyarázta, hogy mivel Kínának „nagyon nagy a területe és népessége”, egy atombomba nem jelent rá nézve valós veszélyt. „Kiirtanak háromszázmillió kínait. És akkor mi van? Marad még emberünk elég.”

vagy igyekszik megmagyarázni, miért nem teljesülnek már be annak jövendölései. Számára ez egy sokkal komolyabb veszély megkérdőjelezhetetlen bizonyítéka volt: a burzsoázia visszatér a Szovjetunióba! Mint valami ősi, gonosz szellem, úgy ólálkodott a gonosz erő türelmesen a peremvidéken, és várt a megfelelő pillanatra, hogy megerősödve újra lesújtson.

Márpedig ha a burzsoázia a forradalom szülőhazájában támadott, akkor lecsaphatott bárhol, például Kínában is. Így a párt másodvonalában önkéntes száműzetését élő Mao egyre gyanakvóbban figyelte elvtársait, akik a Nagy Ugrás katasztrofális kudarca után igyekeztek újjáépíteni az országot. Kezdetben csak hátradőlve figyelte az új vezetőség pragmatikus gazdasági reformjait és „kiigazításait”, és még önkritikát is gyakorolt egy 1961. júniusi, pekingi konferencián. Közben azonban egyre rosszabb szemmel nézte, hogy elvtársai az ő megkérdése nélkül hoznak döntéseket, és a gyakorlatiasabb intézkedéseikben egyre inkább meglátta, amitől tartott: a burzsoázia Kínában is vissza akar térni! Ideje volt visszatérni a „frontvonalba”. Mao beszédeiben egyre fenyegetőbb hangon emlegette a revizionizmus veszélyeit, az osztályharc feltüzelésének szükségességét, és azt, hogy forradalmat kell kirobbantani a forradalmon belül, ami eltakarítja majd a visszatérő feudális és burzsoá értékeket, amelyeket maga körül felfedezni vélt.

Az 1960-as évek előrehaladtával Mao továbbfűzte a témát. „Az eszmének, kultúrának és szokásrendszernek, ami Kínát azzá tette, amit mi átvettünk, el kell tűnnie”, mondta francia író és kultuszminiszter vendégének, André Malraux-nak 1965-ben. „A proletár Kína eszméjének, szokásainak és kultúrájának pedig meg kell születnie, mert még nem létezik.” Továbbá úgy gondolta, riválisának, Liu Sao-csi elnöknek is el kell tűnnie, és viheti magával *Hogyan legyünk jó kommunis-*

ták című könyvét is, ami 1962 és 1966 között tizenötmillió példányban fogyott, lekörözve ezzel Mao bármelyik könyvét abban az időszakban. És ami még rosszabb, már előkészületben van Liu *Összegyűjtött műveinek* kiadása, márpedig annak is el kell tűnnie, mielőtt még megjelenik. De hogyan? Az írott szó erejében korlátlanul hívó, szövegmegszállott kommunista számára a megoldás nyilvánvaló: ki kell adni egy megsemmisítő kritikát egy harmadik személy drámájáról. Egyértelmű, nem?

A *Hai Rui elbocsátása* egy Vu Han nevű tudós, a Ming-dinasztia szakértőjének műve volt. A Nagy Ugrás idején Mao többször emlegette a XVI. századi minisztert, Hau Ruit, mint a lelkiismeretes hivatalnok mintaképét, aki nem félt szemébe mondani a zsarnok császárnak a kellemetlen igazságot. Vu Han gyorsan megírta a témáról a propagandadramát, amit 1961-ben mutattak be először. Maónak annyira tetszett az előadás, hogy magához hívta vacsorára a főszereplő színészt, Vu Hant pedig megajándékozta *Válogatott művei* negyedik kiadásának dedikált példányával.

Vu Han azonban 1965-re Peking alpolgármestere lett, és együttműködött azzal a „revizionista” pártvezetőséggel, amely Mao meggyőződése szerint a burzsoázia uralmát akarta feléleszteni Kínában. Mao (immár negyedik) felesége, a volt színésznő, Csiang Csiang pedig biztos volt benne, hogy a *Hai Rui elbocsátása* egyenesen Mao elnök elleni támadás. Mao meglátta a burzsoá restauráció elleni támadás lehetőségét, és mivel túl elfoglalt vagy túl lusta volt ahhoz, hogy maga megírja, Csiang irányítása alatt egy sanghaji újságírótól rendelt a színműről kritikát. A rossz irodalmi kritika bevetése az ideológiai harcban Sztálin kedvenc fegyvere volt, és Mao is nagyon komolyan vette a műfajban tett kalandozásait. Fél év és tíz átírt változat után a mű végre megkapta a kielégítően bántó kritikát, ami 1965 novemberében meg is jelent a sanghaji *Irodalmi jelentések* című folyóiratban. (Mao tartott tőle, hogy

Pekingben a revizionisták megakadályozták a publikációt.) Hogy mi volt a támadás lényege? Vu Han szörnyű ideológiai hibát követett el: azt állította, hogy egy Hai Ruihoz hasonlóan magas társadalmi pozícióban lévő ember képes a társadalmi hovatartozásából fakadó korlátokat átlépni. Röviden: Vu színdarabja a száz virág ellentéte: „mérgező gyom”.

A színműíró szövetségesei megpróbálták letiltani a kritika pekingi megjelenését, mert nem tudták, hogy Mao áll az akció mögött, de amikor az elnök belengette, hogy pamfletként adatja ki az írást, visszakoztak. A fővárosi olvasók hamarosan a *Népi Napilap*ban olvashattak az alpolgármester pártellenes és Kína-ellenes eretnokségéről. A sikertől fellelkesült Mao egy verssel ünnepelte meg a kultúrharc terén kivívott első győzelmét. A mű egy madárról szólt, mely örül a közelgő viharnek, és megfeddi a bokorban megbúvó verebet, amelyik szerinte „bohóc, ami már épp eleget fingott”.

Mao nekibátorodva támadni kezdte a burzsoázia azon tagjait, akik belülről próbálják bomlasztani a kínai forradalmat. Beszédeiben és íásaiban revizionizmusuk miatt osztorozta az értelmiséget, a művészeket, írókat és a pártelitet. Hruscsovhoz hasonlította őket. Hruscsov akkorra ugyan már megbukott, de Mao az új vezetést is csak „új Hruscsovoknak” gúnyolta. Kikelt a tanárok ellen is, és osztályharcot akart kirobbantani az egyetemeken, a közép- és általános iskolákban is, melyekben a diákok „megbuktatják a profeszszorokat”. Nagy lendületében a központi bizottság propagandaosztályát a „Pokol Királyának palotája” névvel illette, a politbüro egy tanácskozásán pedig kijelentette, hogy ártó erők szivárogtak be a kormányzat, a hadsereg és a kulturális bürokrácia körébe, hogy saját diktatúrájukat építsék ki. Kínának is megvoltak a maga Hruscsovjai, de eljött az idő, hogy tömegesen lépjenek fel ellenük. Minden készen állt a jó és a gonosz erők gigászi harcához, Mao pedig a maga forradalmi erényeivel elégedetten biztos volt benne, hogy sér-

tetlenül kerül ki az összecsapásból. Valami történni fog, ez biztosan látszott. De mi?

1966. május 29-én a pekingi Csinghua Egyetem egyik elit középiskolájában radikális diákok egy csoportja elnevezte magát Vörös Gárdának. Mint a radikális egalitáriusok általában, ők is bőszen elleneztek mindenfajta előjogot, kivéve talán a sajátjaikat. Már kezdetben is erőszakosak voltak, bár még csak szóban. Az egyetemen valaki kiakasztott egy plakátot, amin az állt: „Verj péppé bárkit, mindenkit, aki a *Mao Csetung-elv* ellen szól, bárki legyen is az, bármilyen zászló alatt vonuljon, és bármilyen lázasan vallja is nézeteit!” A Vörös Gárda megkérdezte Maót, mit gondol az agitprop tevékenységükről, az elnök pedig el volt ragadtatva. A hatvankét éves férfi nyilvánosan dicsérte meg a serdülő radikálisokat, mondván: „Helyes dolog a reakciók ellen lázadni.” Mao támogatása nyomán a mozgalom futótűzként kezdett terjedni, pátanásos tinik tagadták meg a felnőttek hatalmát, és lázadtak a tanáraik ellen. „Jogos a lázadás!”, skandálták – ez a szlogen tréfás módon Mao 1939-es beszédéből származik. A *Sztálin a parancsnokunk* című szónoklatban az elnök hangot adott annak, hogy elfogadja a kommunista hierarchiát, hűen alkalmazkodik hozzá, és fikarcnyi engedetlenség sincs benne.

Mao erőre kapott a fiatalság támogatásától, és folytatta retorikai hadjáratát a pártelit ellen. Egy konferencián „szörnyetegeknek és torzszülötteknek” nevezte elvtársait, és nem sokra rá kiadta *Bombázzátok le a főhadiszállást – Nagyalakú képem* című rövid cikkét, majd ezt követően a sikeres kínai kulturális forradalom végrehajtásának 16 pontját. A szavak áradtak belőle, a vörösgárdisták bimbózó forradalmi mozgalma szárba szökött. Amikor Csen Boda, a párt főideológusa a fővárosba szólította Kína fiatalságát, azok hatalmas számban jelentek meg. 1966. augusztus 18-án, egy gyűlésen Mao előlépett az *Összegyűjtött művei* köteteivel megrakott polcok és a -köpcös alakját ábrázoló propagandafotókkal

díszített, a Jangce folyó partján lobogó zászlók mögül. A tinédzserek olyan üdvívalgással fogadták személyes megjelenését, ami hiányzó láncszemként összeköti Nürnberget a Beatle-mániával.*

A katonai zubbonyban és vörös karszalagban megjelenő Mao nem mozgott túl sokat, és egyáltalán meg sem szólalt, nem is volt rá szükség. Éppen elég volt a jelenléte is. Megmutatta mozgó hústömégét a forrongó, hormonoktól túlfűtött sokaságnak, és hagyta, hogy azok visongva, sikítózva bámulják. Néha a karját is felemelte – de micsoda kar volt az! Ennek a karnak a végén nőtt a kéz, mely a tollat tartotta, mely *A gyakorlatról* és sok más, a vörösgárdistáknak oly kedves mesterművet írta! A fiatalok zokogtak, éljeneztek és táncoltak, forradalmi dalokat énekeltek, Mao portréját osztogatták egymásnak, és „Leginkább Mao elnök úr könyveit szeretem” feliratú zászlókat lengettek. Az említett könyvek között pedig volt egy, amit a legjobban szerettek, és amit leggyakrabban a levegőben lengettek: az elnök „legnagyobb slágereinek” zsebkönyv méretű antológiáját, a már akkor hírhedt *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* címűt.

Novemberben hét másik tömeggyűlést rendeztek még, a végére tizenkétfélmillió vörösgárdista láthatta saját szemével a példaképét. Mao úgy hitte, a Szovjetunióban a forradalom bukásának egyik oka az volt, hogy Lenin meghalt, mielőtt elegendő láthatóan volna élőben. Ami Kínát illeti, ő ezt a problémát biztosan megoldotta. De ennél többet tett: a támogatásával célt adott Kína fiatalságának, amiért hősiességet vívhatott. A szülei forradalma csúfos kudarcba fulladt, már csak a fiatalok segíthettek az elnöknek, hogy egy forradalmon belüli forradalommal, egy megtisztító újjászületéssel még megmentse azt. A gyerekekkel nem volt gond, a Nagy Kormányos

* Érdekes véletlen, hogy aznap a Beatles is megjelent a maga sikító tiniközönsége előtt, csak éppen Bostonban.

ökleként összezúzhatták a „Négy Régit”, a régi eszméket, régi kultúrát, régi szokásokat és régi megszokásokat.

A tisztogatás nem sokkal azután elkezdődött, hogy a fiatalok tömege találkozott a mosolygó és integető Maóval. A vörösgárdisták több mint százezer pekingi otthont dúltak fel, hogy megsemmisítsék a régi kultúrához tartozó könyveket, festményeket, vallási szövegeket és más jelképeket, ahol csak érték. A forradalom szeptemberben országossá nőtt, amikor a Vörös Gárda megkapta az ingyenes utazás, szállás és ellátás jogát. Gyerekekből, tinikből és fiatal felnőttekből álló bandák indultak izgalmas kirándulásokra, hogy országszerte szobrokat döntögessenek, templomokat gyűjtsanak fel, egész könyvtári gyűjteményeket, múzeumokat és kiállításokat égessenek vagy lopjanak el, tárgyi emlékeket zúzzanak össze és meggyalázzák régi filozófusok (többek között Konfuciusz) sírját. Kevésbé szent tárgyakat is pusztítottak, például szovjet könyveket, sakktáblákat (túl szovjetnek tartották), aranyhalakat és énekesmadarakat – ezek mind nyilvánvalóan Kína boldogulásának útjában álltak. A vörösgárdisták ellenőrző pontokat állítottak fel, és az arra járókat próbára tették, elég jól ismerik-e Mao elnök szavait. Puritán forradalmi erkölcsöt kényszerítettek a népre, megtámadták a túl burzsoá frizurát hordó, túl sok parfümöt használó vagy a szép cipőket kedvelő nőket is. Mao fiatal harci ebei elől az utca kultúrája sem menekülhetett: a könyörtelen tisztogatásnak áldozatul estek a kocsmák és bábszínházak, a szegények szórakozásának más formái is.

A káosz láttán Mao, az erőszak nagy szakértője ujjongott örömeiben. „A csecsemők lázadni akarnak – mondta –, támogatnunk kell őket ebben.” Kezdetben csak a kivételezett diákság számára engedélyezték a lázadást, de kiderült, képtelenség megakadályozni, hogy a munkások és parasztok is részt vegyenek a terkintélydöntő pusztítás orgiájában. Sanghajban munkáscsoportok csatlakoztak a diákokhoz, megalapí-

tották a Skarlát Gárdát, és sztrájkba léptek. December 25-én tüntetők egy csoportja elfoglalta és bezárta a munkaügyi minisztériumot Pekingben. Másnap Mao a hatvanharmadik születésnapján egy „országos, teljes polgárháború” kitörésére koccintott. Eközben a vörösgárdisták folytatták a revizionista ellenség utáni hajtóvadászatot, és a forradalom több korábbi hősről derítették ki, hogy kapitalista elhajlók. A feleségükkel és gyerekeikkel egyetemben.

A helyzet elég gyorsan kezelhetetlenné vált. Mao kultusza egy sor egymással versengő szekta miatt darabjaira esett szét, Hupej, Hunan és Guangszi tartományban és Peking, Kanton és Sanghaj városában nem kevesebb, mint 1417 különböző „jogosan lázadó” csoport működött. A rivális csoportok egymással csaptak össze, a helyi főnökök saját védelmükre saját Vörös Gárdát hoztak létre, „konzervatívok” csaptak össze a „radikálisokkal” a kínzások, gyilkosságok és nyilvános megszégyenítések forgatagában. Mao kezdetben lelkesen üdvözölte, hogy 1967-ben a sanghaji helyi kormányzatot megdöntötte és leváltotta a radikális Sanghaji Község, de hamar rájött, hogy az túl szélsőséges, és helyettük a tartományok életét irányító „forradalmi bizottságok” létrehozását követelte, amelyekben a Vörös Gárda tagjai mellett párttagok és katonák is helyet kaptak volna. Nyár közepére úgy érezte, a „konzervatív” erők jutottak túlsúlyba, ezért javasolta, hogy „fegyverezzék fel a baloldalt”. Ennek tökéletesen előre látható következményeképpen a pusztítás még durvább méreteket öltött. A gyerekekkel mégiscsak gond volt, szurkálni kezdték egymást és lövöldöztek a fegyverekkel, amelyek eddig olyanok kezébe kerültek csak, akik használni is tudták őket. A temetéseken a Vörös Gárda elhullott társainak leszakadt végtagjait mutogatta. A tartományokban agyhártyagyulladás tizedelte a népességet, valószínűleg a forradalmi ifúság terjesztette el a betegséget a városokból.

A parasztság tombolt. Hivatalos adatok szerint a felfordulás másfél millió halálos áldozatot követelt.

„A fiatalság könnyen remél, ezért könnyen megtéved”, mondta Arisztotelész. Nyugaton a baby boom idején születettek nosztalgizálva emlékeznek vissza fiatalkoruk emberi jogi küzdelmeire, ezért már a második generáció nő fel abban a balga hitben, hogy a fiatalok lázadása mindig jó szándékú. Arisztotelész azonban túl jó véleménynyel volt a fiatalokról: a fiatalokat azért könnyű megtéveszteni, mert buták, szinte képtelenek távlatokban látni vagy gondolkozni, de közben határtalanul biztosak a maguk igazában. És ne feledjük Al-dous Huxley szavait sem:

Keresztes háborút indítani egy jó ügy érdekében úgy a legkönnyebb, ha megígérjük az embereknek, hogy lesz kit bántalmazniuk. Tiszta lelkiismerettel pusztítani, gonoszul viselkedni, de gonoszságunkat jogos felháborodással menteni – ez a lehetőség a lelki luxus netovábbja, a legédesebb morális csemege.

A kulturális forradalom azonban nem csak a pusztításról szólt. 1965-ben André Malraux-val folytatott beszélgetésében Mao egy új kultúráról beszélt, aminek meg kell jelennie Kínában, és ez a gondolat már akkoriban sem volt új számára. Két évvel korábban Hangcsou városában a pártkongresszus előtt gyakorlatilag megvallotta a szavak valóságot meghatározó és megváltoztató hatalmába vetett hitét: „egyetlen helyes kifejezéssel fevirágoztatjuk az egész nemzetet; egyetlen helytelen kifejezéssel hanyatlásba dönthetjük az egész nemzetet. Itt a spirituális materiálissá változtatásáról van szó.”

Nyelvújító mozgalmak természetesen minden társadalomban előfordulnak, de Kínában a Vörös Gárda egy kicsit továbbment a rituális ráolvasás és a vad átnevezési hullám újrafelszentelő és újjászületést segítő erejébe vetett forradalmi hitében. Iskolák, üzletek, városok, utcák és újságok kaptak az új időkhöz jobban igazodó, új nevet. Így lett a pekin-

gi Kék Ég szabóságból Őrizd a Keletet szabóság, a Pekingi Szakszervezeti Orvosi Egyetemből (amely az amerikai imperialista agresszoroktól kapta nevét) Antiimperialista Kórház. Az átnevezés néha elég durvára vagy ironikusra sikerült, a szovjet nagykövetség például egyik nap az Antirevizionista utcában találta magát. Az átkeresztelés nem állt meg az életelen dolgoknál: újszülött csecsemők örvendezhettek olyan csodálatos neveknek, mint például Vörös Hős, Tanulj a Parasztoktól, Védd a Vöröset és Kulturális Forradalom.

Az átnevezés viszonylag könnyen ment. De 1963-ban Mao panaszkodni kezdett, hogy a kínai színházak túlságosan tele vannak „császárokkal, királyokkal, tábornokokkal, kancellárokkal és szépséges szűz leányokkal”, ezért felesége, Csiang Csing nagy célt tűzött ki maga elé: megalkotni az új, forradalmi kínai művészetet, amely leválthatja a múlt elavult kultúráját. Csing színésznő volt korábban, a művészet politikai és gyakorlati oldalát is ismerte hát. És, ami talán még jobb, ezzel sokat tett az otthon békéjének megőrzése érdekében is: amíg ő a fontos forradalmi feladattal foglalatzkodott, férje szabadabban hódolhatott vonzó női alkalmazottainak. Pontosabban a testük iránti érdeklődésének. Csiang irányította az ideológiailag megbízható alkotókból álló csoportot, akik kulturális laboratóriumukból végül előhozakodtak „nyolc mintadarabbal”. 1966 novemberében hivatalosan is példaként ismerték el az öt operát, két balettet és egy szimfóniát, amit a nép ötezer évnyi kultúra helyett megkapott. Kezdetnek elment, de nagyon lassú volt, és a tempó nem is gyorsult sokat, Csiang és társai ugyanis szégyenszemre kifogytak az ötletekből, de még a nyolc művön belül is, az egyetlen szimfónia, a *Shajia falu* ugyanazon regény alapján készült, mint az egyik, szintén *Shajia falu* címet viselő opera. A meglepően gyér kánont aztán orrvérzésig játszották szerte az országban. Film is készült belőlük, amit szintén orrvérzésig játszottak

szerte az országban. Végül aztán néhány mintadarabbal bővítették a készletet, de nem jelentősen.

Ami az irodalmat illeti, nos, a Vörös Gárda minden régi könyvet elégetett, az állam pedig nem nagyon adott ki olyat, aminek a borítóján nem szerepelt Mao neve. Nos, ez talán túlzás, de nem is olyan nagy: a kulturális forradalom valóban elszívta az oxigént az irodalmi életből. Nagyjából száz új regény jelent meg ez idő alatt, de az olvasók legalább élvezhették Mao *A víz partjának* és verseinek új kiadását. A cenzúrának valóban sokkal könnyebb dolga van, ha csak néhány művön kell rajta tartania a szemét. Mao, a nagy bibliofil természetesen nem szenvedett hiányt könyvekben, az ő klasszikusokból álló, gazdag gyűjteményét nem égette el senki. Az elnök továbbra is egy könyvekkel teli szobában dolgozott, sőt még a hálószobája is roskadásig tömve volt könyvekkel, az ágyára is jutott bőven. Mao biztos volt forradalmi eszméinek tisztaságában, nem kellett félnie, hogy a rossz szavak kárt tesznek benne.

De a kulturális forradalom idején kiadott száz könyv mind meghúzódhatott Mao saját műveinek árnyékában. Az elnök végre ismét első helyre került kollégái között. Mások művei is elérhetőek voltak ugyan, de csak Mao kötetei számítottak igazán. Azok között is volt egy, ami különös imádatnak örvendett.

1959-ben Kína védelmi minisztere, Peng Tö-huaj kritikával illette a Nagy Ugrás túlzásait. Ügyelt rá, nehogy közvetlenül Maót bírálja, az elnök azonban még így is őrgöngött mérgében, Ping pedig nem sokáig maradt a posztján, végül a börtönben halt meg 1974-ben. Lin Piao vette át a helyét, akinek Mao régen az *Egyetlen szikrából prérítúz* keletkezhet alapjául szolgáló levelet írta.

Lin hűséges volt Maóhoz, és esze ágában sem volt saját elméleteket gyártani. Őt az a bölcsesség vonzotta, amelyik

rövid és könnyen megjegyezhető, és lehetőleg előre megrá-gott, könnyen emészthető formában érkezik. Az ilyeneket kis kartonokra írta fel magának. Mivel ő maga is irtózott a hosszú és bonyolult gondolatmeneteket tartalmazó könyvektől, együttértett a közkatonákkal, akiktől nem várhatta senki, hogy Mao egész életművét magukévá tegyék, a forradalom alapvető elveivel és az elmélet alapkifejezéseivel azonban tisztában kellett lenniük. A saját kartonlapjaiból ihletet merítve parancsba adta hát, hogy a katonai újság minden nap közöljön egy-egy idézetet az elnök szövegeiből. Ezeket a néhány soros ideológiai szösszeneteket pirossal nyomtatták, hogy mindenki könnyen megtalálja a kevésbé fontos szövegben. A katonák a hadsereg politikai kiképzőtisztjeinek figyelmes iránymutatásai alapján megtanulhatták és később átültethették őket a gyakorlatba.

Mint kiderült, Lin Piao ráértett a hadsereg ideológiai igé-nyeire. A katonák szokásává vált, hogy kivágják Mao szavait az újságból, és beragasszák egy füzetbe, így saját gyűjteményt készítsenek az elnök bölceleteiből. 1964 januárjában a Népi Felszabadító Hadsereg politikai bizottsága saját kezébe vette az ügyet, és megjelentette az elnök legbölcsebb gondolatainak hivatalos gyűjteményét. Rövid kiadás volt, huszonhárom részre bontotta Mao műveinek kétszáz rövid részletét. Hamarosan beütött a bölcséletinfláció, így a következő kiadásba már háromszázhuszonhat gondolat került harminc témakörbe csoportosítva. Ezt is katonai használatra szánták, és két változatban nyomták: az alacsonyabb rangú olvasók számára fehér, a rangosabb tisztek számára vörös borítóval. 1965 augusztusában megjelent a harmadik kiadás immár a zubbony zsebéhez méretezve, és vörös PVC-borításban. A később ikonikussá vált külső egyszerű praktikus célokat szolgált: az elnök szavait óvta a beázástól.

A Mao legnagyobb slágereinek harminchárom fejezet-be rendezett négyszázhuszonhét idézetet tartalmazó, teljes

kiadása nemcsak a katonaság, de a civil olvasók körében is hatalmas siker lett. Lin Piao az egész népesség igényét eltálalta, amikor gyors eligazodást nyújtott az 1949 óta egyre csak dagadó Mao *Összegyűjtött műveiben* és a számtalan pamfletben szétszórt szótengerben. A kultuszminisztérium 1966 júniusában utasításba adta, hogy év végéig kétszázmillió példánynak kell világot látnia, ennek következtében papírhány köszöntött az országra, az elnök gondolatai felemésztették a könyvszakma összes forrását. De legalább minden fontos gondolat egy helyre került, összegyűlt minden szó, ami valóban számított. Megszületett az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől*, más néven *A vörös könyvecske*, vagy, ahogyan Kínában emlegették, *A vörös kincseskönyv*.

A Lin Piaónak tulajdonított előszó nem kis célt tűzött maga elé.

A Mao Ce-tung Elv, ha a széles néprétegek végre teljességében megértik, egy végtelen, spirituális atombomba erejével ható kimeríthetetlen forrássá válik. Az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* széles körű terjesztése létfontosságú lépés annak érdekében, hogy a tömegek megismerhessék a Mao Ce-tung Elvet, és hogy elérjük a nép gondolkodásának forradalmasítását.

A „spirituális atombomba” kifejezés természetesen egy totalitárius környezetre jellemző, nevetséges túlzás. De annál kicsit több is: 1964-ben Kína sikeresen felrobbantott egy kísérleti atomfegyvert az ország északnyugati Hszincsiang tartomány sivatagában. A szovjet segítség nélkül létrehozott, házilagos gombafelhő éppen akkor emelkedett a magasba, amikor Hruscsov csillaga leáldozóban volt Moszkvában. Az atombomba tehát a nemzeti büszkeség jelképe volt, annak szimbolikus bizonyítéka, hogy Kína joggal száll versenybe a Szovjetunióval a globális kommunizmus vezető szerepéért. Az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* ennek ideológiai megfelelője volt, a szó fegyvere, ami az atomfegyverhez hasonlóan megváltoztatja a világ hatalmi egyensúlyát.

Mao, aki ekkorra bezöldült fogakkal diktátorsága dekadens, orgiákkal teli korszakát élte,* elégedett volt a harmadik kiadással, és olyan korszakalkotó, civilizációalakító művekhez hasonlította, mint Konfuciusz és Lao-ce írásai. A könyv tartalomjegyzéke valóban igen hosszú, tartalma azonban már kevésbé átfogó, szerkezetén pedig erősen meglátszik, hogy katonai használatra tervezték. Néhány, a kommunizmus alapjainak szentelt fejezet után sok-sok oldalt megtölt a hadsereg és a párt ügyeivel, mielőtt a legvégén olyan mellékes körülményekre is kitér, mint a fiatalság, a nők, a kultúra és művészet vagy a tanulás.

A forma korlátai akkor válnak igazán nyilvánvalóvá, ha belelapozunk a műbe. Sztálin figyelt rá, hogy saját szövegértelmezését erőszakkal a Szovjetunió hivatalos ideológiájává tegye, amikor *A leninizmus alapjait* nemcsak Lenin-idézetekkel töltötte meg bőségesen, de alaposan meg is magyarázta őket. Ilyen ideológiai pontosításokat a *Vörös könyvecské*ben nem találunk, ezt a szöveget ugyanis olyanok számára szerkesztették össze, akiknek hivatásos ideológusok magyarázták teljes munkaidőben a párt hivatalos irányvonalát. Mellettük mindig állt egy-egy szakértő, aki készségesen elmagyarázta, pontosan hogyan is kell értelmezni az olvasottakat. De amint kikerült a katonai laktanyákból, az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* pontosan az lett, amit a címe előre vetít: egy rakás szövegösszefüggéséből kiragadott, széthulló, repetitív, unalmas és banális idézet.

Ezzel együtt vannak a könyvnek jó vonásai is. Megtaláljuk benne Mao legjobban sikerült sorait, többek között a *Vizsgálati jelentés a hunani parasztmozgalomról* című műből

* Orvosa szerint egész nap köntösben feküdt a medencéje mellett, esténként pedig a személyzet fiatal nőtagjaival ugrabugrált, és nemi úton terjedő betegségeket terjesztett a fiatal táncosnők között, akikről elvárták, hogy szexuális értelemben is a szolgálatára legyenek.

származó, a forradalom nem olyan, mint egy előkelő estélyes mondatot. De a néhány fényponttól eltekintve *A vörös könyvecske* meglepően lapos. Mivel Mao megtisztított, utólag szerkesztett publikációs listáján alapul, hiányoznak belőle a színesebb részek, nem említi a démonokat, a fingó madarakat vagy a „Pokol Királyának palotáját”. Mao versei sem szerepelnek benne, amelyek bármilyen közepszerűek, mégis kevésbé gyötrelmes olvasmányok, mint a nyíltan propagandisztikus és elméleti írásai. A marxizmus-leninizmus mumifikálódott kezének súlya agyonnyomja a stílust, az olvasónak nem marad más, mint a szokásos szólamok, amelyeket bármelyik, 1917 utáni diktátor írhatott volna.

Világ proletárjai, egyesüljétek, győzzétek le az amerikai agresszorokat és összes lakájukat! Világ proletárjai, legyetek bátrak, merjétek harcolni, ne féljétek a nehézségektől, törjétek előre egymást követő hullámokként! Akkor az egész világ feltétlenül a népeké lesz. Valamennyi ördögi hatalom maradéktalanul megsemmisül.

Az ehhez hasonló fásult retorikát az ilyen tömény unalomtenger váltja:

A pénzügyi kiadásokban irányelvünk legyen a takarékoskodás. A kormányzervek minden dolgozója számára világossá kell tennünk, hogy a korrupció és a pazarlás nagyon súlyos bűn. A korrupció és a pazarlás elleni harc máris bizonyos eredményekkel járt, de még további erőfeszítésekre van szükség. Minden részgarast megtakarítunk a háború és a forradalom ügye számára s a gazdasági fejlesztés számára, ez a mi könyvelési rendszerünk elve.

A „fontosabb” művek kulcsmondatai közé besúrva megtaláljuk a beszédek, szónoklatok következtetéseit. Az olvasó például megismerheti *A jelenlegi helyzet és feladataink* végén hat pontban levont konklúziót anélkül, hogy tudna az odáig vezető érvekről. Nem az hát a lényeg, hogy valaki megértse Mao gondolkodásmódját, inkább csak azt kell megtanulnia, hogyan adhatja vissza parancsra a megfelelő gondolatokat és szavakat.

Eközben sok „bölcsséget” ugyanabból a szövegből ragadtak ki, *A gyakorlatról* és *Az ellentmondásról* fontos forrásnak bizonyult. Ezek önmagukban is alig olvashatók, nemhogy darabjaikra robbantva, összefüggésből kiragadott mondatokban. Nehéz elképzelni, mennyivel gazdagodhat a katona vagy termelőszövetkezeti munkás, akinek egész napos kemény munka után le kell nyelni például ezt *Az ellentmondás* halott szövegtestéből kitépett, nyers, gusztustalan, rágós szócafatot:

A minőségileg különböző ellentmondásokat csak minőségileg különböző módszerekkel lehet megoldani. Így például a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentmondást a szocialista forradalom módszerével; a néptömegek és a feudális rendszer közötti ellentmondást a demokratikus forradalom módszerével; a gyarmatok és az imperializmus közötti ellentmondást a nemzeti forradalmi háborúk módszerével; a munkásosztály és a parasztság közötti ellentmondást szocialista társadalomban a mezőgazdaság kollektivizálásával és gépesítésével; a kommunista párton belüli ellentmondást a bírálat és az önbírálat módszerével; a társadalom és a természet közötti ellentmondást a termelőerő fejlesztésének módszerével oldjuk meg. ...

A különféle ellentmondások feloldása különféle módszerekkel olyan elv, amelyet a marxista-leninistáknak szigorúan be kell tartaniuk.

Az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* egyetlen erénye, hogy néhány akadozó ötletsorozatban összefoglalja a *Mao Ce-tung-elveket*. Szó van kemény munkáról, önfeláldozásról, az imperialisták gyűlöletéről, a takarékoság fontosságáról, a sztoicizmusról, engedelmességről, valamint a Maóhoz és a párthoz való hűségről. A minden tekintetben középszerű tartalmat szörnyen hagyományos formába önti, Kínában az erkölcsi vagy vallási iránymutatást adó idézetgyűjtemények, vagyis *juluk* hagyománya egészen Konfuciuszig és a *Beszélgetések és mondások* című műig nyúlik vissza. A Vörös könyvecskének rengeteg előde található a klasszikus és modern kínai irodalomban, maga a mű egyáltalán nem gazdagította

a formát semmivel.* A könyv azonban igen kedvező piaci körülmények között került a polcokra, és nem csak Mao politikai hatalma miatt. Az elnök pattanásos tini szövetségesei romba döntötték a kínai kultúrát, sikeresen kiirtották Mao összes irodalmi riválisát. A tudatlan Vörös Gárda a nemzetre rászabadulva elpusztította annak történelmét és kulturális szervezeteit, ezzel pedig létrehozta azt, amit a természet a legjobban gyűlöl: olyan úrt, amelyet csakis Mao szent alakja és szavai tölthettek meg.

Így valódi tintaóceánok, papírhegyek és nagy vörös vinil-tavak szolgálták a ragyogó Mao-istent. Az évtized végére az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* több mint egymilliárd példányban készült el az elnök 1949 és 1965 között kiadott többi könyvének és pamfletjének 783 millió példánya mellett. Mivel a kulturális forradalom idején Kína lakossága 750 millió körül mozgott, és ebben már a csecsemők, óvodások és a kínai-japán háborúról szóló propaganda-képregénynél bonyolultabb írást elolvasni még képtelen kisiskolások is beleszámítanak, nyilvánvaló, hogy a kínaiat jócskán meghaladta a keresletet. Akkor is maradt volna még néhány százmillió felesleges példány, ha a Nagy Ugrás sok-sok halálos áldozata egyszerre mind felkelt volna a sírjából, égve az olthatatlan vágytól, hogy Mao írásait olvassa.

Mao szövege kitört a vörös vinilborításból is, és más médiumokba átalakulva kiszivárgott a való világ minden szegletébe. Idézetplakátok formájában megjelent a magánházak falán, a parkokban és utcákon elhelyezett idézettáblákon, sőt, némely különösen lelkes vörösgárdista javaslata szerint

* Ráadásul nem is Mao volt az első zsarnok, aki *julu* formájában erőltette gondolatait a népre. Több évszázaddal korábban a Ming-dinasztia alapítója is kiadta saját bölcs gondolatait. Minden családban kötelező volt tartani a *Ming ta kao* (azaz a Nagy Ming-kiáltvány) egy-egy példányát, és mivel Kína akkori lakossága 80 millióra tehető, ez abban az időben igen nagy példányszámot jelentett.

még az autókra, vonatokra és biciklikre szerelt táblákon is. Az írott formától megszabadulva, vidám zenei kísérettel átjárta a levegőt is, minden vidéken áradt a rádiókból. Az első tíz dal 1966. szeptember 30-án jelent meg. Míg a nyugati lázadó fiatalok a Rolling Stones *Let's Spend the Night Together* című dalával idegesítették a szüleiket, kínai társaik *Az ügyünket vezérlő központi erő a Kínai Kommunista Párt és Az irodalom és a művészet legyen hatalmas fegyvere az ellenségre mért csapásnak és az ellenség megsemmisítésének* ritmusára buliztak. Összesen Mao 365 idézetét zenésítették meg, hogy minden napra jusson egy, és volt olyan, amelyik még tánckoreográfiát is kapott.

Ezek voltak Mao világának hivatalos megnyilvánulásai, mellettük azonban létezett több száz helyi, nem hivatalos idézetgyűjtemény is. Valamint a külföldi kiadások, mert Kína ledobta a világra „szellemi atombombáját”, és várta, hogy ezzel kirobbanthassa a Szovjetuniót a világforradalomban betöltött, vezető pozíciójából. Kína 1966-ban a tengerentúlt szórta meg az *Idézetekkel*, a következő év májusára 800 000 példányt adtak ki tizennégy nyelven, 1971-re ezek a számok 110 millió példányra és harminchat nyelvre nőttek. A külföldön megjelent kiadások nemcsak a fejlődő országok forradalmárainak és a párizsi vagy berkeley-i egyetemi campusok fiatal radikálisainak tetszését nyerték el, de még olyan idősebb embereknek is megtetszettek, akiknek lehetett volna ennél több eszük is, például Jean-Paul Sartre-nak, Michel Foucault-nak és, nos, Shirley McLaine-nek is.* Mao ennek következtében iszonyatosan meggazdagodott. Hitlerhez hasonlóan ő is begyűjtötte a könyvei után járó jogdíjakat, és *A párttörténelem irodalmi világa* című folyóiratban megje-

* Sartre végnapjaiban hülyét csinált magából, amikor maoista újságokat próbált rátukmálni a járókelőkre Párizs utcáin, Shirley McLaine pedig emlékirataiban hosszasan áradozott 1972-es, Kínában tett utazásáról, mely „megváltoztatta az életét”.

lent cikk szerint 1967-re 5,7 millió jüant (mai értéken kb. 210 millió forintot) keresett a kínai, angol, orosz, francia, spanyol és japán kiadásokon.

Csakhowy volt egy kis gond. Mao fiatal tanítványai a könyvükben kerestek ugyan iránymutatást, de nem állt mellettük politikai megbízott, hatalmi szövegmagyarázó, aki megmondhatta volna nekik, hogyan kell helyesen értelmezni az elnök szavait. Így nem egy nagy, hanem sok kisebb igazságot találtak a szövegben, a Vörös Gárdát értelmezési káosz zavar-ta meg, a vetélkedő csoportok vérre menő ideológiai csatákban vagdosták egymás fejéhez az idézeteket. Mao szavai szabadon lebegő kijelentések lettek, amelyekkel akár egymással ellentétes érveket is igazolni lehetett.

Az elnököt bosszantotta a dolog, és csak még bosszúsabb lett, amikor a Vörös Gárda elkezdte kiadni az ő korábban eltüntetett szövegeit, melyeket a szerkesztetlen Maóhoz hozzáférő, „revizionista” pártelit lakásait felforgatva találtak. Ezekből az „elveszett evangéliumokból” másfajta Mao alakja rajzolódott ki: megismerték a faragatlan Maót, a radikális Maót és a kevésbé marxista Maót is. Az emberisten eltítkolt szövegeinek feltárása megingathatta a hivatalos kánont és az elnökről gondosan kialakított képet is. És nemcsak a szent szövegek feletti uralom kezdett kicsúszni Mao kezéből, a vörösgárdisták figyelmen kívül hagyták a párt hivatalos, az élő személyek faragott képmásának kiállítását tiltó szabályzatát is, amikor a Csinghua Egyetem diákjai 1967-ben hatalmas szobrokat kezdtek emelni Maónak. Ez mérhetetlen vetélkedéshez vezetett, az egymással szemben álló csoportok egymásra állítottak gyakran méreteikkel is szimbolikus szobrot bálványuknak.

A „revizionisták” egymás után eltűntek, köztük Mao 1967-ben házi őrizetbe helyezett ősellensége, Liu Sao-csi is. Ő ugyan még élt (a halál csak 1969-ben, a börtönben, hosszú kínzás után jött el érte), de politikailag mindenképpen hul-

la volt. A Vörös Gárda azonban tovább tombolt. Mao tudta, hogy a pusztítás nem tarthat örökké, már ő is szégyellte, amikor Hongkong brit területére hullákat sodort át a folyó, vagy amikor feltűzelt Mao-rajongók egy csoportja megtámadta a pekingi brit konzulátust. 1967 októberében úgy döntött, helyreállítja a rendet, és utasította a nemzet fiatalságát, hogy az azóta már több mint egy éve tartó forradalmat támogató szünetet követően térjenek vissza az iskoláikba.* Mao megismételte azt a kérését is, hogy „forradalmi biztosságok” alakuljanak, és vegyék át a tartományok irányítását az addigra teljesen szétzilált régi vezetőségtől. Ideológiai munkások csoportjai árasztották el az ország minden részét, és tanítani kezdték a *Mao Ce-tung-elvet*, hogy a nép tanulja meg helyesen értelmezni az elnök szavait.

De hiába próbált Mao úrrá lenni a káoszon, kisöccsei és húgai tovább kaszabolták és öldösték egymást. Őket harcolni küldték, hát harcoltak is, és nem vették észre, hogy most már nem a „sötét reakciós erők”, hanem maga Mao kéri, hogy álljanak le. A radikális ifjúság annyira rákapott a lázongásra, hogy amikor az elnök 1968 júliusában Peking gyáraiából a *Mao Ce-tung-elv* Propagandacsapatainak munkásait átirányította a városi egyetemekre, a Vörös Gárda tagjai erőszakkal válaszoltak a békéltető és tanító ideológusok érkezésére. Az egyik iskolában kövekkel dobálták és puskákkal lőtték a hivatalos küldetésen járó szövegmagyarázókat, és ötöt meg is öltek. Mao dühében magához kérte a Vörös Gárda vezetőit, és elárulta nekik, hogy ő maga küldte a csoportokat, amelyeket megtámadtak. A katonaság bevonult az egyetemekre, több millió vörösgárdista pedig vidéki mezőgazdasági vagy gyári munkás lett a „Fel a hegyekbe, le a falvakba!” mozgalom keretében. Sokan soha nem térhettek vissza vá-

* Egy hasonló utasítást már korábban, februárban is kiadott, de a Vörös Gárda a jelek szerint nem hallgatott rá.

rosi otthonukba, bár ennél a kényszerrusztifikációnál rosszabb sors is várhatott volna rájuk. Mao a leszámolás keretében célba vette a társadalmi osztályok megtisztítását is, ami további erőszakhoz, üldözéshez és tömeges gyilkosságokhoz vezetett. Némely vidéki területen odáig fajult az osztályharc, hogy a politikailag helyesen gondolkodók megették ellenforradalmár ellenségeik húsát, máját, sőt még némi szerveit is.

Az elnyomás és száműzés önmagában nem volt elég ahhoz, hogy feloldja a Mao felülről indult forradalma miatt keletkezett ellentmondásokat. Annak idején, amikor a Nagy Ugrás félrecsúszott, a párt fokozta Mao személyi kultuszát, hogy ezzel elhallgattassa a kognitív disszonanciát. Most ugyanehhez az eszközhöz folyamodtak, csak még szélsőségesebb formában. A hadsereg nemcsak rendet teremtett, de visszaszerezte a „szellemi atombombát” is: az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* kiemelték az értelmezési káosz állapotából, és az egész széttöredezett nemzetre rákényszerítették az egyetlen, egységes szövegmagyarázatot. A Népi Felszabadító Hadsereg az emberek „nagy iskolájaként” kezdett működni, hogy mindenkinek megtanítsa Mao szavainak valós jelentését. Ez milliók számára alapos, szervezett, napi gyakoriságú tanulást jelentett. Nem az elméleti tudatosság terjesztése volt a cél, hanem az emberisten iránti hűség elmélyítése. 1968-ban a párt megindította a Három Hűség Programját:

1. Hűnek lenni Mao elnökhöz,
2. Hűnek lenni Mao elveihez, és
3. Hűnek lenni Mao proletárdiktatúrájának irányvonalához.

A biztonság kedvéért aztán hozzátettek még Négy Határtalanságot:

1. Határtalan szeretet,
2. Határtalan hűség,
3. Határtalan hit és
4. Mao elnök határtalan imádata.

Kétévnyi kulturális forradalom után Mao azonnal az ősi Kína szent könyveinek számozott kategóriáihoz nyúlt vissza, hogy rendet teremtsen. Ráadásul az abszurdítás hihetetlen magasságaiba emelkedve egy másik hagyományt is fel akart éleszteni: a filozófus, jós, illetve császár iránti tiszteletet.

1965-ben a nagyszerű kaliforniai sci-fi szerző, Philip K. Dick *Palmer Eldritch három stigmája* címen kiadja regényét, melyben egy Marson új kolóniát létrehozni akaró telepesek olyan zord környezetben és olyan sok megpróbáltatással találják szemben magukat, hogy rendszeresen átszöknek egy-egy alternatív valóságba. Kezdetben egy Dra-Zs nevű drog hatása alatt közös hallucinációkban vesznek részt, melyben egy Barbie és Ken stílusú játék környezetben boldogan kocsikáznak az 1950-es évek fogyasztói társadalmában, olyan ideális környezetben, amelyet Hruscsov is megfelelő célnak tartott a Szovjetunió számára, már ha az jobb az amerikai megfelelőjénél. A baj az, hogy a telepesek hallucináció közben gyakran összevesznek azon, milyen irányba haladjon tovább alternatív valóságuk, és ez elrontja az amúgy is túl rövid élményt. Így amikor egy titokzatos iparos, Palmer Eldritch visszatér a csillagok közül évtizedes útjáról egy új, Ét-R nevű hallucinogénnel, szinte azonnal áttérnek rá a Dra-Zs-ról. Eldritch kábítószerének használói maguk alakítják saját, egyszemélyes alternatív valóságukat, akár az istenek, így felülemelkedhetnek a való világ kibíráhatatlan szörnyűségein.

Eldritch azonban sajnos inkább ördög, mint megváltó. A három stigmájáról, gépkarjáról, acélfogáról és robotszeméről felismerhető alak megjelenik az Ét-R-használók világában, még a testük felett is átveszi a hatalmat. Palmer Eldritch mindenhol jelen van mint gonosz demiurgosz, aki foglyul ejtette az embereket az általa irányított világban. „Ő minden, az alkotó”, mondja Barney Mayerson, a regény főhőse. „Mert ez ő, tulajdonosa ezeknek a világoknak. Mi csak benépesítjük, és

ő is megjelenik bennük, amikor csak akar. Felrúghatja a tájat, testet ölthet, arra tol mindent, amerre csak akar.”

Dick a *Palmer Eldritch három stigmáját* csillagászati mennyiségű amfetaminszármazék tudatmódosító hatása alatt írta (egy égen látott, gonosz arcból merítve ihletet), az abban vázolt világ mégis visszafogott realizmusnak számít ahhoz képest, ami Kínában történt, nem sokkal az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* megjelenését követően. Mao mindenfajta másik galaxisból származó, kozmikus kábítószer nélkül foglalta el az emberek valóságát, méghozzá olyan mértékben, amiről Palmer Eldritch álmodni sem mert volna.

Saját stigmái, a kopaszodó homloka, a feje mögül feltörő napsugarak, a pufi pofija és üdvözült mosolya mindenütt jelen volt egész Kínában. Mao a táj része volt, a falakra aggatott plakátokról mosolygott jószágosan népére, miközben aranyban megtestesült a városok főterein, egyetemi campusokon és a nagyvárosok utcáin. Gomb alakban arca milliárdszámra jelent meg az emberek testén,* néhány centiméternyi ruhaanyag, bőr és csont távolságra csak a szívtől, és volt, amelyik még világított is a sötétben. Mao arca megjelent piros műanyag szívekben és ruhaanyagra hímezve, biliárdgolyókba vésve, vagy fényesre suvickolt kagylókkal és műstruccokkal lakkkal körberakva. A hívők nyakában nagyobb Maók lógtak bekeretezve, és a vidéki házakban Maók túrták ki a régi isteneket a házioltárokról.

És nemcsak Mao képe, de a szavai is burjánzottak. Megjelentek hegyoldalba vésve és rizsszemek oldalába kaparva, feléledtek plakátokon és szobrok oldalán. Betöltötték a tiszteletükre emelt „idézetpagodák” és „hűségcsarnokok” oldalait. Mao isteni jelenléte nem csak az emberek szeme világát ostromolta, annál valami bensőségeesebb módon is támadt, zsigeri szinten. Átvette az irányítást a nyelv fölött, és kedvé-

* A becslések 2,5 és 5 milliárd közé teszik.

re rángatta a végtagokat. Így, amikor Mao Kínájában valaki megszólalt, egyre inkább az elnök szavait használta már, nem a sajátjait, a bizarr forradalmi szókincs az egész országra rátelepedett. Mao szólt emberek millióinak szájából, újra és újra ismételte önmagát, feszegette idézeteinek jelentését a hatalmas, bénító, fojtogató, hermetikusan lezárt térben.

A Pekingi Központi Ruhagyár a nejlonharisnyáiról híres mintaüzem volt, de a vörös gárdás örület idején a munkássága két táborra szakadt, és engesztelhetetlenül összekulönbözött egy szövegmagyarázati kérdésben. 1967 végén Mao a gárda központi irodájából ideológiai szakértőket küldött a ruhagyárba, hogy eligazítsák a kétezer dolgozót a szöveg helyes értelméről. Az eredménnyel teljesen meg volt elégedve: nem elég, hogy a szavai tanulmányozása során a munkások csodálatos egységbe forrtak össze, de kifejlesztették a tiszteletadás új, az ő képe és írásai köré szervezett rituáléit is. A munkások minden napjukat azzal kezdték, hogy felnéztek Mao portréjára, és „tanácsot kértek” tőle, mintha a Nagy Kormányos lelke valamilyen módon jelen lett volna a csarnokban. És Mao az írásainak hála jelen is volt. A ruhagyár munkásai egész nap lelkesen végezheték feladatukat, mert időnként a körülöttük mindenhol megtalálható idézetfalhoz szaladtak, „felszították magukban a lelkesedést”, és munkahelyükre visszatérve elgondolkodhattak a bölceleteken. Az elnök a műszak végén is velük volt, amikor Mao szavainak felmondásával „lelkésítőleg erőt öntöttek” a következő műszak dolgozóiba. Vezérük a fárasztó nap végén sem hagyta őket magukra, falra akasztott képén keresztül meghallgatta, ahogyan „jelentettek” sikereikről. Ezt a társas események követték, melyeken az összegyűlt munkások megvitatták véleményeiket Mao bölcsességének tükrében, megbeszélték, milyen tanácsot kell követniük legközelebb, és mit tanulhattak tapasztalataikból. Mao életük minden egyes éber pillanatába beférkőzött.

Mao a ruhagyárról szóló jelentésre gyorsan ráfirkantott néhány bátorító szót („nagyon jó”, vagy valami ilyesmit), ebből lett a következő, tintával összekent papírlap, ami a világ legnépesebb országa lakosságának elméjét teljesen összezavarta. A lázadás a múlté, immár az imádat volt a divat. Így a Pekingi Ruhagyár túlfűtött szövegimádata áttéteket képzett, és megfertőzte az egész országot. Kína egy csapásra olyan lett, akár egy hatalmas maoista kolostor, melyben a noviciátusok milliói végezték az állami kultusz szigorú szabályai szerinti istentiszteletet. A sztálinizmus megpróbálta elrejteti vallási vonásait a kommunista mundér alatt, a maoizmus ezzel szemben még csipke hálóinget sem volt hajlandó húzni rá szeméremből. A szent vörös könyv mindenhol jelen volt, reggelente mind együtt imádkoztak a szentkép előtt, napközben többször szünetet tartottak, hogy olvassanak a szentírásból, megvallották bűneiket az istenalak előtt, és „Éljen soká Mao elnök!” vagy ennél kacifántosabb inkantációval megáldották az ételt evés előtt. Nem volt elég, ha az ember dolgozott, és elmondta, amit el kellett mondania, folyamatosan emlegetni kellett az istenséget, az ő szavai szerint élni, és mindig áldani az ő nagyságát. Így alig maradt idő az önreflexióra, de hát éppen ez volt a cél.

Mao, akár egy ördögi hasbeszélő, 775 millió ember száját mozgatta egyszerre, és szajkózta rajtuk keresztül mondanóját. Az iskolákban a diákok „idézetcsere” néven az elnök bölcsességeit dobálták egymás felé, akárha valami ideológiai pingpongmeccsen, a nandzsingi üzletekben a vásárlók és eladók együtt szalutáltak és énekeltek az elnök tiszteletére, és alkalmanként meg is feledkeztek a rájuk bízott áruról, hogy alaposabban tanulmányozhassák Mao szavait. Amikor végre kiszolgálással foglalkoztak, azt mindig az elnök szavainak odavágó idézése mellett tették, máig fennmaradt kézikönyvek adtak útmutatást a különböző helyzetekben legjobban alkalmazható szövegrészekről egészen a beszélgetőtárs tár-

sadalmi helyzetéig lebontva. Mao nyelvezetének magánéletet átjáró hatására talán a legjobb példa Huang Ceping irodalomkritikus beszámolója egy barátjáról, aki kizárólag Mao-idézetekkel próbált meg egy hölgy kegyeibe férközni. Ennek eredménye egy szörnyen fárasztó „talált vers” lett:

1. *Öt tó és négy tenger vidékéről összejövnünk a közös, forradalmi cél érdekében.*
2. *Meg kell osztanunk egymással az információt.*
3. *Kemény harcot kell vívnunk, és figyelmesen követnünk a politikát.*

Mao szavai az „idézetgimnasztikával” még a testedzésre hajlamos elvtársak teste felett is átvették az uralmat – emlékezzünk, a Nagy Kormányos már a forradalom előtti írásai-ban is hangsúlyozta a testedzés fontosságát – a maoista témák alapján kitalált, kilenc gyakorlattal előadott forradalmi történet eltornázásán keresztül. Egy földön kívüli szemlélő azt hihette volna, hogy egy sor nyújtógyakorlatot lát, holott igazából Mao „Három folyton olvasott cikké”-nek előadását szemlélte. Egy másik gyakorlatsor Maónak azon híres megfigyeléséből származott, amely szerint: „A politikai erő mindig a fegyver csövéből szökken szárba.” A feladatsor nagy fináléjában a testét edző megfogadta, hogy még többet olvassa majd Mao szövegeit.

Még ennél is elterjedtebb volt a hűségánc, amelyben az imádkozók mozdulataikkal igyekeztek megvallani az elnök iránt érzett „végtelen, forró szeretetüket”. Ezek narratívája kevésbé szigorúan kötődött ugyan Mao szövegéhez, de az egyik figurában a táncosnak a „hűség” kínai írásjegyre hasonlító pózba kellett kicsavarnia testét. A *Mao Ce-tung-elv* így távolodott el folyamatosan nemcsak a marxizmustól, de az elvtől is, és szólt egy idő után kizárólag a rituálékról, hit-

vallásról és a hűség bizonygatásáról. Csak így menekülhetett meg ugyanis az ember. Persze ahol hívők vannak, ott természetesen hittagadók is akadnak, ezek ellen pedig a nép az inkvizíciókból ismert legnagyobb kegyetlenséggel lépett fel. Elég volt, ha valaki véletlenül vécépapírnak nézte a Mao szövegével ékített darabot (ami a papírhány idején elég könnyen előfordult), vagy rossz hangsúllyal adta elő egyik-másik idézetet, és rögtön börtönbüntetés vagy halálos ítélet várt rá.

De ezek Mao szavainak csak hétköznapi megnyilvánulásai voltak. A kínai sajtóban viszont egyre-másra jelentek meg különös eseményekről szóló beszámolók, melyekből nyilvánvalóvá vált, hogy a megfelelő Mao-idézet megfelelő helyen és időben történő elmondása csodákra képes. Ezek a csodatételek mind egy kaptafára készültek: volt valami baj, a kishitűek szerint nem volt rá megoldás, egy hívő azonban Mao írásaihoz fordult, és rátalált a nagy erejű szövegrészletre. Mao ezt sokkal praktikusabban csinálta, mint Jézus: Isten fiának általában személyesen is jelen kellett lennie, hogy a halottak feltámadjanak és a vakok újra lássanak, Mao viszont javított a folyamat hatékonyságán, és távolról, önkéntelenül tett csodát. Kiadta alvállalkozásba bárkinek, aki elég hittal olvasta a szavait.

A csodák kezdetben viszonylag visszafogottak voltak. 1966 augusztusában, még a kulturális forradalom előtt az Új Kínai Hírszolgálat teljesen eldobta az agyát, és egy ilyen mélyenszántó kérdéssel kezdte a cikkét:

Mi lehet a titka a kínai asztalitenisz-csapat gyors fejlődésének és nemzetközi tornákon szerzett nagyszerű győzelmeinek? A csapat tagjai szerint a válasz a kérdésre Mao Ce-tung nagyszerű gondolataiban keresendő.

Kiderült, hogy először Mao *Az ellentmondásról* és *A gyakorlatról* című művei gyakoroltak messzemenő hatást a csapat pingpongtudására. A sportolók hét éve kulcsfontosságú

stratégiai tanácsokra leltek a bölcséletben (pontosan nem derül ki, mik ezek). De ez csak a kezdet volt: azóta a kínai csapat mély ismereteket szerzett az elnök írásairól, és olyan hasznosnak találta, hogy a legutóbbi, Japánban, Kambodzsában és Szíriában tett utazásaik alatt „szabadidejük minden pillanatában” azt tanulmányozták. Mostanra a csapatnak nem is az edzés, hanem az olvasás lett az „elsődleges szükséglete”.

Nemrégiben egy beszélgetés során a kínai játékosok egyetértettek abban, hogy „Mao Ce-tung gondolataival felvértezve mi leszünk a legegységesebb csapat, a mi látásunk lesz a legtisztább, a mi bátorságunk a legnagyobb és a mi erkölcsünk a legkiválóbb. Nem félünk már semmilyen szörnytől, démonról az osztályharcban, sem erős ellenféltől a játékokban.”

1968-ra azonban Mao szavának ereje jelentősen megnőtt, már nem csak néhány pingpongmeccset nyert meg, de a rákot is gyógyította. Az egyik különösen részletesen bemutatott csoda egy Csiang Csu-csu nevű nőről és negyvenöt kilós tumoráról szól. Csiang orvosai, akiket megrontott a burzsoá imperialista nyugati orvostudomány, már lemondtak róla. A nőben csak akkor támadt fel a remény, amikor új, sok-sok Mao-t olvasó orvosokkal találkozott. Ezek az orvosok nemcsak saját egójukat adták fel, de lemondtak arról is, hogy döntéseiket egészségügyi tapasztalataik alapján hozzák meg, ehelyett átadták magukat a válogatott idézeteken keresztül megszólaló Mao elnöknek. Az első diagnózis felállítása során például ebből a mély gondolatból táplálkoztak: „Nem tudsz megoldani egy problémát? Akkor vizsgáld meg annak jelenlegi állapotát és múlttörténetét!”

Mao szavainak mély értelmét megszívleva a „nyomozó-csoport” csodálatra méltó lépésre szánta el magát: elkérték a páciens kezelési lapjainak másolatát az öt korábban ellátó kórháztól. Úgy tűnik, ez addig senkinek nem jutott eszébe. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy Mao szavai mindent

egy csapásra megoldottak, nem. A rákkal való harc továbbra is drámai küzdelem, de szerencsére minden kihívást le lehet győzni, ha hűek maradunk az elnökhöz, és az eredeti szövegösszefüggést nem nézve megtaláljuk az elnök szövegének megfelelő részleteit. Különösen igaz ez Csiang tumorának eltávolítására, amikor is az orvosok Mao katonai szövegeihez fordultak tanácsért. „Előbb a szétforgácsolt és elszigetelt ellenséget, azután a koncentrált és erős ellenséget támadjuk meg.” Valamint: „Az ellenség erőit hiánytalanul be kell keríteni, törekedni kell a teljes megsemmisítésükre.”

A megfelelő ihlet birtokában ezután eltávolították Csiang Csu-csu hatalmas tumorát, a beteg felépült a műtét után, és hálát adott... nem az orvosoknak, hanem magának a Nagy Kormányosnak. „Éljen Mao elnök! Mao elnök megmentette az életemet”, kiáltotta, majd a nyolcadik napon talpra állt, és már járni is tudott.

Mao szavai az ítéletidő ellen is kitűnően bevethetők voltak, úgy mentették meg a viharos tengeren rekedt hajósokat, akár csak Jézus. A pekingi rádió 1969. február 23-án beszámolt róla, hogy egy hajónyi rákhalász rettenetes viharban, hullámsírban veszítette volna életét, de Csen Csao, a vezetőjük erőt merített a következő idézetből:

A pártszervezetnek a proletariátus fejlett tagjaiból kell állnia, legyen erős előőrs, mely az osztályellenség ellen harcra tudja vezetni a proletariátust és a forradalmi tömegeket.

A rákhalászok ettől fogva osztályellenségnek tekintették a vihart és más természeti elemeket, és Mao verseinek néhány sorától külön megerősödve biztonságban hazajutottak.

A csodák egyre csak szaporodtak a kínai médiában. Amikor két lány egy jeges aknába esett, csak az elnök szavainak köszönhetően nem fagyott meg. Amikor nyolc szomjas elvtárs Mao sorait idézve „két-három kortynyi” vízből mind szomját oltotta, és maradt is még a végére innivalójuk. Mao

segített egy férjnek feldolgozni a felesége halálát, segített meggyőzni a vonakodó feleségeket, feltámasztotta a halottakat, visszaadta az emberek látását, és segített, hogy süketnémák elénekelhessék *A Kelet vörös* című himnuszát.

Folytathatnám még, de ebből ennyi is elég. Maónak, mint kiderült, igaza volt a régi gondolkodásmód és látásmód kiríthatatlanságát illetően, csak éppen nem úgy, ahogyan azt ő gondolta. A nyelvészeti legösszetettebb áltudományként induló hitrendszer a nyugat-virginiai kígyófogdosó prédikátorok hiténél jóval egyszerűbb meggyőződéssé változott. Mindez pedig egy kis, vörös és emberek millióinak vérével íródott könyv köré épült.

II. szakasz

ZSARNOKSÁG ÉS MUTÁCIÓ

1. Kis ördögök

Lin Piao találóan nevezte „végtelen erejű szellemi atombombának” A *vörös könyvecskét*, méghozzá nemcsak a kínai kultúrára mért megsemmisítő hatása miatt, de a diktátorirodalom történetében betöltött szerepe okán is. A metaforát továbbfűzve: ha Marx és Engels megjelenése az idő kezdetén bekövetkezett ősrobbanás, és Lenin a riválisaival a csillagok és bolygók kialakulásának felel meg, akkor Mao az Einstein és Oppenheimer nevével fémjelzett felgyorsuló fejlődés párja, amikor a szó erejét megtanultuk hasznosítani egy rettenetes, pusztító erejű fegyverben, amely minden létező dolgot megtizedelhet.

Szellemi atombomba volt ez egy másik értelemben is: éppen olyan megfoghatatlan és ellibbenő, akár egy szellem. Felrobbant, de viszonylag gyorsan még az emléke is elhalványult. 1969-ben minden olyan véglegesnek tűnt: Lin Piaót hivatalosan is megtették Mao utódjának, bejelentették a kulturális forradalom győzelmét és lezárását, a *Mao Ce-tung-elv* tizenhárom éves kihagyás után visszakerült az alkotmányba. De Lin Piao a mestere ellen fordult, és „légikatasztrófa áldozata lett”, miközben 1971-ben családjával együtt meg-

próbált átszökni a Szovjetunióba. Azután, 1976-ban maga Mao is egy kommunista ország középpontjában, üvegkoporsóban elhelyezett hulla lett, pedig pártvezértársaival együtt már évtizedekkel azelőtt írásban megtiltotta a balzsamozást. De holtan már nem ellenkezhetett, megszelídíthették őt és szavait is.

Így Leninhez hasonlóan a halála után Mao továbbra is kultusztárgy maradt, az írásai azonban nem bizonyultak ennyire időtállóknak. *Válogatott műveinek* ötödik, 1949-től 1976-ig terjedő időszakot felölelő kötetét visszahívták, mert „túl forradalmi” lett, ennek eredményeképpen a hivatalos életmű 1949-cel, a Száz virág mozgalom, a Nagy Ugrás és a Kulturális forradalom előtt befejeződik. 1979-ben kijelentették, hogy *A vörös könyvecske* eltorzítja Mao gondolatvilágát, ezért visszahívták a polcokról, és mindet bezúgták. Két évvel később Mao utódja, Teng Hsziao-ping Sztálint visszahangozva úgy értékelte, Maónak hetven százalékban igaza volt, harminc százalékban tévedett. Röviden: a párt teljes erőbevetéssel tett úgy, mintha a Mao-bomba soha fel sem robbant volna, kisvártatva pedig már a külföldi befektetőket keresték, megnyitották az országot a kereskedelem számára, és hihetetlenül gazdaggá tették az ország elitjét.

Közben bármilyen hatalmas pusztítást végzett is a Mao-bomba, bármennyi követője akadt is a latin-amerikai dzsungelben, Nepálban és Indiában, vagy akár az agyalágyultak között a nyugati egyetemeken, a többi diktátor is tette a dolgát éppen úgy, mintha nem is hallottak volna róla. Volt köztük, aki Mao után jutott hatalomra, mások az elnök kortársai voltak, szinte mindannyian beérték azonban azzal, hogy a saját területükön felülemelkedjenek mindenkin. Azért még így is akadt, aki közben más, erősebb diktátornak vetette alá magát.

Ebben a szakaszban a kisebb ördögöket vesszük sorba: azokat a diktátorokat, akik Hitlertől és Maótól eltérően soha nem voltak világméretű hatással semmire, de akiknek rezsimjei és irodalmi művei mégis elég hosszú életűek és bényítók, és a maguk módján bántóan rettenetesek voltak.

Hogy hogyan csinálták? Hogy a huszadik század egyik legnagyobb költőjét idézzük, aki maga is egy itt említett diktátor nagy rajongója volt:

Feleletet rá ne keressél.

*Menjünk, mert kezdődik az estély.**

* T. S. Eliot: J. Alfred Prufrock szerelmes éneke. Kálnoky László fordítása.

2.

Katolikus front

Megszokott látvány ugyan, hogy az Európai Unió egy-egy tisztségviselője kioktat más országokat demokráciából és emberi jogokból, arról azonban talán hasznos nem megfedkezni, milyen új vívmány az öreg kontinens sok országában a demokrácia és az emberi jogok rendszere. Máig nem ritka, hogy egy újságíró vagy kommentátor „új demokráciákként” emlegeti Lengyelországot, Romániát, Magyarországot és társait huszonöt évvel azután, hogy azok 1990 körül előbújtak a kommunizmus romjai alól, igazság szerint azonban a liberális demokrácia a nyugat-európai országokban is csak egy-két generáció óta vert gyökeret. Németországban és Olaszországban körülbelül hetvenéves, és bár az ókori athéniak találták fel a kormányzás demokratikus formáját, újkori leszármazottaik egészen 1974-ig katonai diktatúrában éltek.

Ami pedig az Ibériai-félsziget demokráciáit illeti, azok fiatalabbak, mint a Muppet Show, Johnny Depp és a diszkó. A huszadik század túlnyomó részében diktátorok uralkodtak ebben a két országban: dr. António de Oliveira Salazar Portugáliában, a cirkalmas nevű Francisco Paulino Hermenegildo Teóduło Franco Bahamonde pedig Spanyolországban. Két igen eltérő vérmérsékletű úrról van szó, akik azonban mindketten autoritárius katolikus nacionalisták voltak, és életük egy bizonyos pontján csodálattal tekintettek

Mussolinire. Közös vonásuk még, hogy egyáltalán nem érdekelte őket, mennyire népszerűek az intézkedéseik a nép körében, és természetesen mindketten írtak könyveket. Salazar, az idősebbik jutott hatalomra elsőként, és ő is adta nyomdába írását először. 1889-ben született, alig kilenc nappal volt fiatalabb Hitlernél, és bár Portugálián kívül kevesen őrzik emlékezetükben,* rezsimje még Hitler és Mao uralkodása előtt kezdődött, évtizedekkel túlélve Sztálinét és Mussoliniét.

A huszadik század elején Portugáliában, mint Európában nagy részén, minden körülmény adott volt egy diktátor megjelenéséhez. Nagyon régen volt Vasco da Gama, az Európából Ázsiába vezető vízi útvonal és Lisszabonban szépen faragott trónusokba süppedő abszolutisztikus uralkodók által a távolból irányított, sok-sok gyarmat a világ minden pontján. Az abszolutizmust a tizenkilencedik században felváltotta az alkotmányos királyság, majd egy 1908-as királygyilkosság és forradalom után 1910-ben megalakult a nyíltan világi köztársaság. Ennek első elnöke, Teófilo Braga maga is íróember volt, költő és folklorista. A hangosan antiklerikális férfit megszáditotta a saját okossága és a képessége, hogy szavakból világokat tud létrehozni. Nem is húzta sokáig. A következő tizenhat évben Portugáliát negyvenöt kormány irányította, több polgárháború, felkelés, erőszak és az afrikai gyarmatokon és nyugati frontokon elszenvedett veszteségek gyengítették. Ha valami nem megy, nem lehet erőltetni. Katonai puccs következett, megjelent Salazar, és gyorsan új módszereket vezetett be.

Hogy milyen új módszereket? Nos, Salazart generációja értelmiségének nagy részéhez hasonlóan nem győzte meg a demokrácia és liberalizmus, de nem csábították el Marx

* Első angol nyelvű életrajza 2009 novemberében jelent csak meg, egy évvel Csita, a Johnny Weissmuller Tarzanja mellett szereplő csimpánz életrajza után. A majomét többen olvasták és méltatták.

és Lenin szavai sem – a bolsevizmustól irtózott. Nem volt jelentéktelen, vidéki autodidakta, sem kisnemesi származású, költőből forradalmárrá lett újságíró: professzorként dolgozott Coimbrában, a világ egyik legősbibb felsőoktatási intézményében. Beszélt angolul, franciául és németül. Leninnel ellentétben Salazar be is fejezte jogi tanulmányait, és Sztálinnal ellentétben soha nem tagadta meg szemináriumi tanulmányait, továbbra is a Bibliát tartotta szent könyvének, miközben közgazdaságtanra szakosodott, de határozottan más következtetésekre jutott, mint *A tőke* szerzője.

Politikai pályája első alkalommal besült 1921-ben beválasztották a portugál parlamentbe, de ő hamarosan visszatért tanári munkájához. 1928-ban, két évvel a katonai puccsot követően azonban elvállalta a katonai diktatúra pénzügyminiszteri posztját, majd 1932-ben miniszterelnök lett.

Gyorsan beletanult a hatalom működtetésébe. Egy évvel később kiadta az új alkotmányt, és kihirdette az „Új Állam” születését, melyben egyesítette a korporatizmust, a katolicizmust, a nacionalizmust és a kérlelhetetlen antikommunizmust. Ez a keverék életképesnek bizonyult, Salazar kemény kézzel irányította az országot még harminchat évig, ebben csak egy stroke állíthatta meg.

Rezsimje autoriter volt, elnyomó és antidemokratikus, diktátor kortársaitól azonban szokatlan visszafogottsága miatt nagyban különbözik. Salazar az asztalán tartotta ugyan a Duce autogramos fényképét, elítélte ugyanakkor az olasz diktátor „pogány abszolút uralmát”, és a fasiszta állam szeméretét, hogy nem ismeri fel „a jogi és erkölcsi rend határait”. Saját országában nemcsak a kommunizmust tiltotta be, hanem a szélsőséges fasiszta szerveződést is; 1937-es, *Egy állam felemelése* című könyvében pedig kritizálta a nürnbergi törvényeket, amelyek a német állam erejével szentesítették a náci antiszemitizmust. Az Új Államban a diktatúra minden jellemzője megjelent: a cenzúra, a kínzások, még a veszélyesen

hangzó mozaikszó mögé bújtatott titkosrendőrség, a PIDE is. Ezeket ítélték el politikai okokból, a másként gondolkodók tömeges, törvénytelen kiirtása azonban elmaradt. Salazar a Hitler és Mussolini agyát elborító, századközépi, rögeszmés terjeszkedési kényszerre is immunisnak bizonyult, és távol tartotta országát a második világháborútól. Ő a birodalma gyarmati területei megvédéséért háborúzott, de ezt nem nevezhetjük a diktatúrák sajátos vonásának: az 1950-es és 1960-as években Nagy-Britannia és Franciaország is akasztott embert Kenyában és Algériában a civilizáció nevében, és a magasztos gondolkodású nyugati hatalmak beavatkozásai még a huszonegyedik század elején is hasonlóan hatalmas mézárásokhoz vezettek.

Salazar persze nem volt sem költő, sem álmodozó, sem fanatikus. Nem értette, mitől vonzóak az erkélyek és imádó tömegek, és abban sem hitt, hogy egy nemzet vagy társadalmi osztály kiirtása elhozná a földi mennyországot. Egy természetfeletti istenségben hitt, így könnyen meglátta a materialista utópiák balgaságait is. Ő csak rendet, hagyománytisztelést és vallást akart... és olyasmit, ami csak közgazdászokat hoz izgalomba. Kormányra lépésekor bejelentette, hogy megszünteti Portugáliában az államháztartás hiányát, és a fejlesztést szolgáló költségvetési tartalékokat képez. Sikerrel járt. És bár a diktátorok között a szerényebbik fajtához tartozott, nem vágyott rá, hogy egységes ideológiát kényszerítsen az egész világra, és ellenállt a készítésnek, hogy megtámadja szomszédait, nem nyitott gulágokat, nem kezdett új időszámítást, és nem nyomta rá saját arcképét minden elképzelhető felületre, egy dologban azonban még ez a legcsendesebb diktátor sem volt képes visszafogni magát: írt.

Ezzel együtt Salazar könyvei – már ha eltekintünk a létezésük tényétől – a szerzőjükre jellemző visszafogottság és elővigyázatosság jelképei is lehetnének. Az 1939-es *Tan és tett* című első látásra valóban fasisztának tűnik, akár Musso-

lini is írhatta volna, de itt a tantétel és a tett szó is inkább a keresztény, mint a fasiszta szóhasználatból származik. A cím jelentése egyértelmű: ezek a tanok igazságok, amikben hinni kell, és amik szerint tenni kell az életben, nem pedig szocialista és rasszista fantazmagóriákat áltudományosan közvetítő, „elméleti” képzetek. Salazar mégis meglepően bizonytalanul kezdi élete fő művét, sőt megkérdőjelezi a könyv értékét. Azt írja: „Sokáig haboztam, hogy kiadjam-e ezeket a szónoklatokat, mivel úgy éreztem, sokkal több könyv létezik már ahhoz, hogy valaki, akinek semmi új mondanivalója nincsen, viszont rengeteg bokros tennivalója akad, gondtalanul szaporítsa számukat.”

A diktátorkönyvekkel kapcsolatban megfogalmazott kritikát természetesen hitelteleníti maga a tény, hogy Salazar is kiadott egyet. A könyv visszafogott kezdete azonban arra utal, hogy ez a diktátor valószínűleg azt írja, amit valóban gondol, és nem csak a tipikus diktátori álszerűség jelét olvashatjuk. Később sem áradozik az Új Állam nagyságáról, sem a portugál nép veleszületett felsőbbrendűségéről, inkább arra hivatkozik halkan, hogy sikerült rendet tartania, és visszaautasítani az erőszakot. Ezután a végső reformokat kezdi tárgyalni, amelyek, és erről többször is biztosít minket, egyébként teljesen észszerűek. Például:

Azzal dicsekedni, hogy a világot megrázó gazdasági válság ellenére a költségvetésünk az elmúlt nyolc évben végig kiegyensúlyozott maradt, vagy hogy jelentős többlettel zártuk ezeket az éveket, szinte nevetségesnek tűnik, hiszen mindennek magától értetődőnek kellene lennie minden időben.

Igaza is van. A legfontosabb Salazar számára a stabilitás, és – bár határozottan állítja, hogy az Új Államnak van ideológiája – már a tény, hogy ezt hangsúlyoznia kell, arra utal, hogy annak alapvető igazságai nem olyan kézenfekvők és feltűnőek, mint mondjuk a náciizmus nehezen félreérthető karakterei. Salazar az ideológiája kifejtését pusztán „bizonyos elvek igaz-

ságának” tartja, ám ez nem jelenti azt, hogy „jogtudományi értekezésbe” fogna. Az említett elvek „politikai és társadalmi jelenségeknek a nemzet lelkiismeretében látenszen jelen lévő következményei, melyek valósággá válhatnak”.

Nem is kötelezi el magát semmilyen rendszerszerűség mellett, a folytatásban jelentéktelen és érdektelen elmékedéseket olvashatunk a család fontosságáról, a hagyományos nemi szerepekről, a nemzeti egységről, a lelki értékekről, a vallásos hitről és az önuralomról. A szövegből megismerhető Salazar paradox módon válik radikálissá: a látnoki attitűd hiányával és a huszadik század minden félig-meddig kidolgozott utópiájának elutasításával tűnik ki kortársai közül.

Ellenezzük az internacionalizmust, a kommunizmust, a szocializmust, a szakszervezeti uralmat, és mindent, ami a családot háttérbe szorítja, megosztja vagy szétzúzza. Ellenezzük az osztályharcot, a vallástalanságot, a nemzethez való hűtlenséget, ellenezzük a szolgaságot, az élet materialista szemléletét és a jogtipró hatalomgyakorlást.

Felejtjük el a politikai messiások álmodozásait, mondja Salazar, felejtjük el a fasiszmus és a marxizmus álvallásait. Portugáliának másra van szüksége: az elektromos hálózat fejlesztésére, jobb iskolákra, nemzeti légitársaságra, fejlett oktatásra, jó utakra. Hogy az asszony otthon maradhasson, az asztalra elég kenyér kerüljön, a család templomba járjon. Salazar eltökélten igyekszik a szövegével elfojtani minden lelkesedést és zúgolódást. Több évtizednyi bizonytalanság után egy közigazdász került hatalomra, hogy helyére billentse az országot, és a dolgok ennek megfelelően unalmasan alakulnak. Ha ráhagyják az ország vezetését, minden jól fog alakulni. Nem rendkívül jól, de elfogadhatóan.

A forradalommentes uralom témája később, Salazar 1939-es, *Salazar, Portugália elnöke mondja* című könyvében is folytatódik. A portugál diktátor *A vörös könyvecskét* negyed évszázaddal megelőző idézetgyűjteménnyel nevez be az autoritárius aforizmák és szlogenek versenyébe. Ez a szö-

veg azonban a többivel ellentétben nem tartalmaz hatásvadász elmékedések köntösébe bújtatott kódos zsargonokat, még legelvadultabb részei is csak Mussolini lightnak tűnnek. Salazar tud banális lenni, de legalább egyenesen és határozott stílusban teszi. A kliséket...

Ezen a földön kell leélnünk életünket, kötelességünk hát, hogy értekesen és értelmesen töltsük ezt az időt.

...keveri a katolicizmusból eredeztetett, metafizikai, kezdetlegesen fasiszta mellébeszéléssel...

Az igazság, akárcsak a tekintély, az abszolútumok világának része.

...és homályosan Nietzsche hajazó bölcsekedéssel:

Akaraterővel rendelkező ország nem ismerhet lehetetlent.

Salazar többször is elítélően ír az új erkölcsök és forradalmi fantáziák kitalálásáról, ehelyett fontosnak tartja a korlátokat még a hatalmasságokra vonatkozóan is.

Erős államra van szükség, de az erejét korlátoznia kell az erkölcsi törvényeknek, az emberi jogok elvének és a személyes biztonság-nak – ezek a társadalmi szolidaritás első és legfontosabb feltételei.

Salazar művei szerény részei csak a diktátorirodalmi kánonnak, és főleg az bennük az érdekes, mennyire igyekezett a szerző *nem* felizgatni a népét. Évtizedekig megtartotta ezt a nyugodt hangvételt, hivatali idejében sorra jelentek meg könyvek és brosúrák az ő nevével a borítón. 1946-ban az *Útkeresztelkedésben*, 1961-ben a *Portugália és a gyarmatellenes kampány*, és a *Döntöttem, maradok – egy miniszterelnök válasza Angola tartomány 1966. április 13-i tiszteletadására*. Kalandozott a költészet világában is, vallási és hazafias ódákat írt népe lelkesítésére. Meglepő, de Salazar egyszer sem hagyta el Portugáliát, angolra fordított szövegeit ellenben mindenfelé szétküldte maga helyett. 1968-ban stroke vetett véget politikusi és írói-költői pályafutásának, két évvel később pedig meg is halt.

A könyveit ma már senki sem olvassa, de azok még léteznek a lassan lebomló papíron. Emlékei a diktátornak, aki akkor is

írt, ha nem volt különösebb mondanivalója, de aki mégsem ért el a tökéletes unalom olyan felsőbb szintjeire, amelyeket a balos diktátorok meghódítottak. Győzelemnek ugyan nem nevezhető, de legalább könyörületes az olvasóval szemben.

A könyörületes olyan szó, amely Spanyolország nacionalista vezérééről, Francóról viszont nem jut az ember eszébe. Míg a szomszédos Portugáliában Salazar a költségvetés kiegyenlítésének sikeréről írt, Franco már huszadik századi stílusú, totális háborút vívott a baloldali republikánus erőkkel. Pedig a körülmények, amelyek miatt a karrier-katonatiszt megkapta a Caudillo, azaz a vezér szerepét, hasonlóak voltak, mint Salazar esetében. Egy bizonyos pontig legalábbis. Portugáliához hasonlóan Spanyolország is katolikus királyság volt, azelőtt abszolút monarchia. A valaha az egész bolygóra kiterjedő birodalom hosszú hanyatlásnak indult, ez politikai és gazdasági instabilitást eredményezett, antiklerikalizmust, és 1931-ben a köztársaság kikiáltását, nagyjából két évtizednyi lemaradással követve Portugália példáját.

Portugáliában tizenöt évig tartott, míg a katonai puccsot megszervezték a republikánus kormány ellen, Spanyolországban mindez öt év alatt bekövetkezett, és kudarccal végződött. Vad polgárháború lett az eredménye, amely megosztotta, balos és jobbos, nacionalista és szocialista, fasiszta és kommunista, vidéki és városi, munkás és burzsoá, katolikus és ateista táborokra szakította az országot. Franco lett a nacionalista erők vezére Mussolini, Hitler és Spanyolország helyi érdekeltségű fasiszta csoportja, a Falange támogatásával. A baloldali Népfront vezéreinek is jutott támogató zsarnok: maga Sztálin. A vozgy Alekszander Orlovot, az NKVD, vagyis a szovjet Belügyi Népbiztosság veteránját küldte, hogy tanácsaival segítse a republikánus kormányzatot, és utasította a Kominternt, hogy szervezze meg a nemzetközi brigádokat, amelyek ötvenezer fegyveres antifasiszta önkén-

test bocsátottak a spanyol kormány rendelkezésére Franco legyőzéséhez. Esztétikai szempontból a kormányerők győztek: az oldalukon harcolt önkéntesként George Orwell és Ernest Hemingway, akik a háborúban szerzett élményeik alapján írták meg a *Hódolat Katalóniának*, illetve az *Akiért a harang szól* című regényeket, Picasso pedig ezalatt megfestette műremekét, a *Guernicát*. A klasszikussá vált műalkotások ihletésén túl azonban a baloldal nem sok sikert ért el, hároméves háború után, 1939. április 1-jén Franco kiáltotta győzelmét, és nyomban ki is végeztetett vagy húsz-ezer republikánust.

Franco nem puccs vagy a parlamentáris rendszer kijátszása révén került hatalomra, mint Salazar, Mussolini vagy Hitler, ő polgárháborús győzelemmel ragadta magához a vezetést. És mivel (Salazzal ellentétben) ő egyben az olasz fasizmusért rajongó párt vezetője is maradt, joggal várta volna az ember, hogy sikere után elszalad vele a ló, imperialista háborúba kezd, vagy legalábbis kipurcol magából némi nagyhangú, álfilozofikus írást az erőszak nagyszerűségéről és diadaláról, a spanyol lélek megingathatatlan fenségességéről és a latin vér felsőbbrendűségéről. De amikor Hitler a spanyol polgárháború vége után öt hónappal lerohanta Lengyelországot, Franco nem volt hajlandó a Harmadik Birodalom rendelkezésére bocsátani kimerült, háborúzásban megfáradt, éhező országának maradék erejét. A Führer kétségtelenül várta a viszonzást, amiért hozzájárult a Caudillo republikánusok feletti győzelméhez, Francónak azonban más tervei voltak. Ő inkább rezsimje megszilárdítására és országa újjáépítésére akart összpontosítani, valamint – mert miért ne? – könyvet is akart írni. Elvégre most már diktátor volt, azoknak meg valószínűleg illik írni valamit, nem?

1940 végén, 1941 elején megírta hát a *Raza* című regényt, és egy év múlva ki is adta a családfája egyik korábbi ágáról vett Jaime de Andrade nemesi álnéven. A *Raza* több tekin-

tetben is szokatlan mű egy diktátortól, leginkább talán azért, mert teljes mértékben fikció. Nem hazugságok halmazát akarja eladni igazsággént, mint diktátor kortársai. A *Raza* 1942-es megjelenéséig Mussolini volt az egyetlen, aki ebben a műfajban alkotott, és ő is radikális újságíró korában írta *A bíboros szeretőjét*, nem egy ország vezetőjeként, mint Franco. Amikor megkérdezték, hogyan jutott rá ideje, azt felelte: jól osztotta be. Az idő szorítása talán megmagyarázhatja a könyv másik jellegzetes vonását: a formát. A *Raza* átmenet regény és forgatókönyv között, sok benne a párbeszéd, és kevés a leírás. Dialógust sokkal könnyebb írni, mint alapos szerkesztést igénylő, hosszú narrációt – elfoglalt diktátorok számára valóban ez a legmegfelelőbb forma.

A regényben Franco a huszadik századi kamu ideológiák áltudományos magyarázatára sem fordít túl sok energiát. A cím jelentése, a *Faj* elég vészjóslóan hangzik ugyan, pontosan olyasmi, amit egy Hitlerrel szövetséges katonai diktátortól várna az ember, különösképpen, ha az illető pártjának teljes neve Spanyol Falanx, Franco azonban, bár nem olyan rámenősen unalmas, mint Salazar, határozottan visszafogottan ír. Persze csak miután letudta a „feltámadásunk útját saját vérével megnyitó” spanyol fiatalság dicsőítését. Nem feledkezik bele a kereszténység előtti spanyol múltat a tizenkilencedik századi fajelméletekkel elegyítő badarságokba, inkább sematikus melodramát kerekít egy polgárháborúban szétszakadó spanyol nemesi családról.

A cselekmény egyszerű, de nem teljesen dilettáns. A családot Franco a sajátjáról mintázta, csak előkelőbb társadalmi szintre helyezi, elárulva ezzel saját társadalmi kisebbségi érzését, amire már a család múltjából kiragadott, előkelő írói álnév is utalt. Az egyik testvér, José, Franco regénybeli megfelelője a nacionalisták oldalán harcol, a másik, Pedro, Franco valódi testvérének, Ramónnak megfelelője pedig a republikánusokhoz csatlakozik. Amikor megismerjük, Pedro

éppen egy madarat kínoz, és ez csak a rossz előjel. A republikánusok gonoszok, és nagyon gonosz dolgokat csinálnak. Még az apácákat is bántják. A nacionalisták ezzel ellentétben nemesek, és nemes dolgokat tesznek. Ők nem bántják az apácákat. Erős kötelességtudat vezérli őket, Istenért, családjáért és hazájáért harcolnak, és ha kell, életüket adják a célért. A gonosz testvér, Pedro azonban nem velejéig gonosz, a regény végére belátja republikánussága gonoszságát, és áttér a jó, nacionalista oldalra. Ez arra utal, hogy az új világban van helye a bűnbocsátnak és kiengesztelődésnek. Pedro azonban meghal, ami arra utal, hogy a bűnbocsátnak és kiengesztelődésnek nagy árat kell fizetni. Az utolsó jelenetben a „faj szellemiségét” kifejező 1939-es díszfelvonulást már megcsapja a fasizmus szele, de mivel ilyen későn kerül rá sor a regényben, inkább csak bűdös fuvallat, nem teljes értékű, bűzös bélgáz. Ennél meglepőbb, hogy Franco hirtelen elkalandozik a posztmodern metatextuális játék terepére, és José hűséget fogad „a mi Caudillónknak”. Ezáltal Franco egyszerre ego és alterego a saját könyvében, márpedig ezzel az újítással több évtizeddel megelőzte a korát.* Hogy ez szinte biztosan csak a véletlen műve, és nem az irodalmi alkotás tudatosan játékos megközelítése, nem számít: elvégre a penicillint is csak véletlenül találták fel, nem igaz?

Ettől az izgalmas avantgárd pillanattól eltekintve a *Raza* mélyen konzervatív mű. Ha van bármi közös vonás Franco regényében és a *Mein Kampf*hoz hasonló radikális szövegekben, legfeljebb annyi, hogy mindkét szerző fel-alá járkálva diktált a gépíróőjének. A *Razában* nyoma sincs a Hitler-

* A szerző megjelenése a műben még ma sem túl gyakori a fikciós irodalomban, az irodalmi életnek több évtizedébe telt, míg utolérte Francót. Kurt Vonnegutnál és Philip K. Dicknél találunk rá példát, hogy az írónak megfelelő karakter interakcióba bonyolódik saját, más néven szereplő analógjával a *Bajnokok reggelijében* (1973), illetve a *Valisban* (1981), de a technika csak Philip Roth *A Shylock-hadművelet* (1993) című regényével került be az irodalmi fősodorba.

féle *nostalgie de la boue*-nak, nincs benne neheztelés vagy rosszakarát, fajelmélet sincs. Hiányzik belőle a Mussolini-féle nyers testi horror is, pedig a *Raza* polgárháborús jelenei éppen elég alkalmat adtak erre a szerzőnek. Franco ehelyett konzervatív, katolikus, nacionalista célokért küzd, ami sokkal jobban hasonlít Salazar visszafogott stílusára, mint a jobb- vagy a baloldal radikális utópiáira. Bizonyos tekintetben Franco még Salazarnál is visszafogottabb, utóbbi ugyanis osztotta diktatortársai abbéli vélekedését, hogy a hosszú narrációk leginkább unalmas ideológiai fejtegetésre valók, melyekben a vezető bebizonyíthatja bölcsességét és vezetői kvalitásait. Franco ezzel szemben hosszú esti mesét mond, melynek végére szépen feloldja a polgárháború minden feszültségét, és nem várja el az olvasótól, hogy sokat (vagy egyáltalán) gondolkozzon. A gonoszok elnyerik méltó büntetésüket, a jók pedig győzedelmeskednek, haza és egyház megbékél. Franco megmozgatni, lelkesíteni akarja a tömeget, nem ámulatba dönteni. A letaglózást ő elérte már az erőszakkal.

A *Razát* gyorsan meg is filmesítették, hogy az olvasni nem tudók (a spanyol népesség körülbelül huszonhárom százaléka) is részesülhessenek üzenetének jótékony hatásából. José/Franco alakját a magas, jóképű, nemes katonák szerepét már többször megformáló színész, Alfredo Mayo játszotta. Az 1940-es évek diktatúrájában született kritikákban nem könnyű ugyan megbízni, de volt egy néző, akit az 1942-ben bemutatott film különösen mélyen megérintett. Franco anynyira érzékenyült, amikor elképzelt világát a mozivásznon meglátta, hogy egyébként férfias arcán könnyek görögtek a bemutató alatt. Később sokszor újranézte a filmet, amit idővel módosítottak is, hogy lépést tartson a változó körülményekkel. 1950-ben újraforgatták, immár a fasiszta karlendítések és a Falange-ra tett utalások nélkül.

Franco nem tekintette munkáját a rezsim külföldi reklámja eszközének, mint sok diktatortársa, ezért nem is for-

díttatta le és terjesztette állami ügynökségekkel a *Razát* az USA-ban és Nagy-Britanniában. Ez valószínűleg hiba volt, nyugati kritikusai így nem tudták meg, hogy a Caudillo nem keményvonalas, fasiszta ideológus, csak egy unalmas, fantáziátlan katonaember. A háborút követő években Francót általában Európa utolsó fasiszta diktátorának tartották, és míg Sztálin végtelenül elnyomó Szovjetuniója 1946 decemberében előkelő helyet kapott az ENSZ alakulóülésén, Franco Spanyolországát nem is engedték oda az asztalhoz. Az ENSZ-tagországoknak illetett visszahívni nagyköveteiket Spanyolországból, a közgyűlés pedig felszólította a Biztonsági Tanácsot, hogy fontolja meg, milyen lépéseket tehet Spanyolország ellen, ha az nem alakítja át kormányát szabad választások útján. Franco nem ijedt meg, 1947 júliusában élete végéig kinevezte magát államfőnek.

Politikai tanokról szóló esszéik: Beszéddek és íráskok 1945–1950 című gyűjteményes művében Franco elsősorban katolikus, konzervatív, nacionalista, autoriter célok érdekében emel szót. Az összeszedett beszédek, cikkeket, sőt újságoknak írt leveleket tartalmazó kötet valóban súlyos alkotás, mármint fizikai megjelenését tekintve. Nehéz, nagy és ormótlan. Ami a tartalmát illeti, az már sokkal könnyebb. Nem olyan filozofikus és homályos, mint Salazar szövegei, és nincs annyira tele zsargonnal, mint a kommunista írók művei. A fejezetek olyan témákat tárgyalnak, mint „Spanyolország politikája”, „Nemzetközi politika”, „Katonai politika” és „A lélek politikája”. Franco Spanyolország védelmezőjeként mutatja be rezsimjét a háború utáni istentelen, kaotikus világban. A jövő építéséhez szükséges stabilitás a folytonosságból, az egyházból, a királyságból és a múlt történelmi nagyságából fog fakadni. Salazar műveihez hasonlóan Francónál mindez tantétel, alapelv, amiben hinni kell, és nem olyasmi, amiről vitát lehet nyitni.

Ezzel együtt Franco politikáját nem kizárólag a tisztességes unalom határozta meg. Nem nehéz elképzelni, hogy ha a második világháború Hitler győzelmével zárul, Franco írásaiban szinte biztosan nőtt volna a rasszizmus, és a *Razában* óriási méretűre dagadtak volna a „spanyol vérre” tett, homályos utalások. Ehhez még csak nem is kell annyira a képzelőerőnkre hagyatkoznunk, tudjuk ugyanis, hogy Francóban lobogott a gyűlölet lángja, csak éppen ő a történelem egy másik láthatatlan kezére irányította haragját és paranoiáját. Nagyon, de tényleg *nagyon-nagyon* gyűlölte a szabadkőműveseket.

A *Razában* ez az ellenérzés még csak lefojtva jelenik meg. Franco leírja ugyan, hogy a republikánusokat ez a sötét, globális hálózat látta el fegyverekkel, itt azonban még visszafogja magát, és nem kezd teljes pályás, paranoid vagdalkozásba. 1952-ben azonban Jakim Boor néven, *Kőművesség* címen kiad egy újságcikkgyűjteményt, amelyben könyörtelen támadást indít a szabadkőművesség ellen. Legalább az egyik ibériai diktátornak köszönhetünk hát egy valóban szélsőséges szöveget, melyből tisztán, igazán kirobban a gyűlölet és félelem és mágikus világlátás. A habzó szájú Franco ebben a tébolyult műben lerántja a leplet arról, hogy a szabadkőművesek okozzák Spanyolország minden gondját, ideértve az ország kizárását az ENSZ-ből. Franco szerint a szabadkőművesség „a társadalmunkat rothasztó rákos daganat”, tagjai pedig „gyilkosok és tolvajok”. A fejezetcímek jól tükrözik, milyen összeesküvés-elméletekben gondolkodik a könyv szerzője: „Szabadkőművesség és kommunizmus”, „A nagy titok”, „Az emésztő gyűlölet”. Franco a liberálisokra, demokratákra, kommunistákra és az ENSZ-re tett csípős megjegyzéseken túl felfedi, hogy Eleanor Rooseveltt „különösen ismert szabadkőműves”, aki a Spanyolország elpusztítását szolgáló terven dolgozik. Ez a terv egyébként természetesen évszázadokra nyúlik vissza, és köze van a Brit Birodalomhoz

is. Adva van hát végre a rettegés és áhítat, amit Hitler érzett az ördögi zsidó iránt, a gyűlölet, ami a marxista-leninistákat feszítette a csápjaival mindenhová elérő burzsoázia iránt, a monomániások irracionális tombolása, mely illik az egy évszázada a sörcsarnokokban körbejáró mocskos, stencilezett pamfletekre, vagy manapság az interneten felbukkanó társaikra. Franco végre arra használta a tollat, hogy felfedje a valóságot – ha nem is a világról, legalább önmagáról. Lerántotta a maszkot, és megmutatta a lelke mélyén lakozó örültet.

Vagyis hát... nem egészen. Benne megmaradt ugyanis egyfajta öntudat, ami hiányzott fasiszta, náci és marxista-leninista társaiból. Elvégre Franco nem saját nevén jegyezte őrvongását. Agyának még a legsötétebb, legfülledtebb, leglázasabb részében is tudta, hogy az ilyesmi nem illik a Caudillo névhez, főleg, ha még valaha csatlakozni szeretne az úgynevezett „civilizált országok” klubjához. Franco soha nem felfedkezett meg magáról, tudta, hogy a paranoid, rögeszmés, eszeveszett énje nem uralkodhat el a kifelé mutatott, elnyomó zsarnok énjén. Volt szövetségesei, Hitler és Mussolini képtelenek voltak az effajta önuralomra.

A tudatosság meg is hozta gyümölcsét, Franco az 1950-es években fokozatosan haladt a jó hír és elismertség felé. Mire a *Közművesség* a polcokra került, Spanyolország már két éve az ENSZ tagja volt, és három éven belül a NATO-hoz is csatlakozott. Azok, akik valaha brutális diktátornak tartották Francót, most érdemes szövetségesként emlegették a kommunizmus elleni harcban. Annak ellenére sem maradt számkivetett, hogy soha nem volt hajlandó választáson megméretni magát. Uralkodása hátralevő éveiben időnként kiadta beszédeinek és gondolatainak gyűjteményét, így jelent meg *A Caudillo szavainak négy kötete, Az államfő beszédei és üzeneteinek öt kötete*, sőt 1975-ben, mielőtt végre eltávozott e zűrzavaros földi létből, sikerült kiadni kétkötetes, *Franco politikai gondolatai* című művét. De ezek már nem a Raza

régi vágású, mégis felkavaró, melodramatikus szövegei voltak, Franco unalmas beszédekkel töltötte meg a lapokat. Még azok a rövid táviratok is fennmaradtak az utókor számára, amelyekben Lyndon B. Johnsonnak gratulált a sikeres úrrepülés okán, vagy részvétét nyilvánította egy toledói érsek halála miatt.

A Raza-hoz hasonlóan Franco ezeket az írásait sem fordította angolra soha. Úgy tűnik, annyira unalmasak voltak, hogy egyetlen, az ellentmondásosságot gyors anyagi haszon érdekében kihasználni akaró kiadó sem repült rá soha, mint ahogyan az Mussolini, Hitler, Sztálin, Mao, Ho Si Minh, Moammer Kadhafi és Szaddám Huszein esetében megtörtént. Vagy lehet, hogy megkörnyékezték a kiadók, csak visszautasította mindet? Ilyen szerény lett volna? Nem valószínű, elvégre ő volt a Caudillo. A külföldi megjelenések hiánya azonban talán a rendíthetetlen önbizalom jele is. Kiadványi stratégiájából úgy tűnik, ő volt a legmagabiztosabb diktátor író a világon; igazi nacionalista, aki beért azzal, hogy a helyi olvasókörzségét untatja halálra, a világ többi részét pedig békén hagyta.

3. Csatlós írók

Az 1920-as évek közepére a Szovjetunió szinte teljesen magára maradt a világban. A forradalom európai exportjára tett minden egyes kísérletük befuccsolt, ebből pedig nagyjából egyértelműen kiderülhetett mindenki számára, hogy a Marx szövegeitől megrészegült értelmiségiek csapnivalók a proletárdiktatúra előhírnökének szerepében. 1917 folyamánként többek között berlini, bajor és budapesti forradalmárok próbálták meg létrehozni szülőhazájukban a munkások államát, de ahányszor a német próféta valamelyik szemüveges olvasója felemelte orrát a könyvből, és megpiszkálta a tömegfelkelés lángját, kivétel nélkül mind börtönben vagy koporsóban végezte, esetleg menekülnie kellett. Néha maga a proletariátus utasította vissza az önjelölt forradalmi élcsapat vezetését, méghozzá erőszakkal. Ezek a marxista értelmiségiek, mint általában azok, akik túl sok időt töltenek olvasással, írással és gondolkodással, kitűnően értettek hozzá, hogyan kell papíron nekik tetsző formába önteni a szavakat és gondolatokat, és azt hitték, ettől majd a való világ kaotikus viszonyait is ugyanilyen szépen formált összefüggésekbe kényszeríthetik. A szó ihletet adott ugyan, de önmagában nem volt elég erős, hogy elhozza az új korszakot. Kivéve, ha megtámogatták őket a tankok, az ágyúk és a repülőgépek. Lehetséges hát, hogy Lenin és Trockij, bár kétségek nélkül nagyon járatosak voltak az

elméleti kérdésekben, a sikerüket nem is annyira a marxi értékekről alkotott munkahipotézis megértésének köszönheték, mint inkább annak, hogy hajlandóak voltak határtalan erőszakot alkalmazni ellenségeikkel szemben.

Mongóliában is szükség volt erőszakra a rezsim bevezetéséhez és fenntartásához. Három évtizedig a Szovjetunió kívül egyedül ezt az országot vezette kommunista kormány. A tengeri kijárat nélküli, kopár és kietlen vidéken 647 000 szerzetes és nomád élt egy alkoholista, élő Buddha vezetése alatt. Nem volt ipar, sem munkásság, a marxista forradalom kitörésének valószínűsége esélytelen volt. Csakhogy az európai kapitalista országokban átélt kudarc sorozat után Lenin már nem válogatott, ha a történelem nem volt hajlandó igazodni a könyvben leírtakhoz, akkor majd a könyvet értelmezi újra... sokadjára. Így forradalmi képzelgéseit kelet felé vetítette ki, és 1920-ban kijelentette, hogy most már a „visszamaradott országok” is eljuthatnak a kommunizmus szintjére, ha „átugorják a fejlődés kapitalista szakaszát”. Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha a „fejlettebb országok” proletariátusa támogatja az illető országot.

Lenin már régóta újra akarta értelmezni Marxot, de most radikális változtatásról volt szó, az elmélet alapjait ásta fel, hogy politikai vágyaihoz igazítsa. Ez az új szöveg – mert elméleti alátámasztás nélkül persze hogy nem lehetett kezdeni semmit – ideológiailag megalapozta, hogy a kommunizmus, bármi legyen is az, szabadon terjeszkedjen bárhol, ahol csak gyökeret tud eresztetni. Amikor az orosz polgárháború átcsapott Mongólia határain, Lenin örömmel elfogadta a cári seregek feletti győzelem nyomán kitörő „forradalmat”. A mongol területeken már régóta aktív szovjet ügynökök készen álltak, hogy „támogassák” az új kormányt, méghozzá oly behatóan, hogy még a kormányzó Mongol Forradalmi Néppárt nevét is szovjet szakértők találták ki. A párt 1924-ben hivatalosan is csatlakozott a Kommunista Internacionáléhoz.

Lenin engedélyt adott ugyan, hogy Mongólia átugorjon egy fejlődési szakaszt, de a kommunizmus így is viszonylag nehézkesen terjedt az országban. Az új korszakba való átmenetet megkönnyítendő 1925-ös haláláig bábként trónján hagyták az élő Buddhát, a munkások aranykora azonban csak akkor köszöntött be igazán, amikor egy Moszkvában kiképzett kommunista, Horlógin Csojbalszan az 1930-as évek elején konszolidálta a hatalmat. Csojbalszan Sztálinhoz hasonlóan szegény, egyedülálló anya gyermekeként nevelkedett, és egyházi iskolában tanult meg írni, olvasni, mielőtt a szibériai Irkutszkban szervezett orosz-mongol tolmácsolóban megismerte Marx és Lenin tanait. A pamfletektől fellelkesült Csojbalszan kommunistakarrierbe fogott, végül ő lett a Szovjetunió első sztálinista leányvállalatának vezetője. Mivel azonban mongóliai vezetői pozícióját egyedül Sztálinnak köszönhette, nem is önálló zsarnokként működött, inkább csak egy Sztálin-szerű homunculus maradt, egy kitüntetésekkel és címekkel megpakolt, mesterségesen létrehozott lény, aki csak az alkotója által megszabott keretek között működhetett.

Agresszív kampányokat indítottak az írástudatlanság ellen, és több ezer példányt importáltak Sztálin *Rövid tanfolyamából*, hogy a párt vezetése kellőképpen megértse Mongólia ideológiai szülőjét. Nem csak a széles néptömeg volt a kampányok célja: akkoriban a párt tagságának ötvenöt százaléka nem tudott olvasni, így nem is ismerhette meg az „igazságokat”, amiken a hatalmuk állítólag alapult, miközben a rendszeres tisztogatások, ötéves tervek, államosítások és erőltetett iparosítás mellett bőven szereztek tapasztalatot arról, amit a hivatalos propagandának el kellett volna fednie. Sztálin személyi kultuszát egy az egyben importálták, és mintaként használták Csojbalszan másodvonalbeli kultuszához. A mongol vezér kiegészítette a forradalmi erkölcsöség és isteni zsenialitás sémáját az íjászat iránti rajongásával,

de a lokalizáció nagyjából olyan mélyenszántó lett, mint amikor a McDonald's Isztambulban kiegészíti nyugati étlapját egy McTörök kebabbal. Meghonosították a szovjet irodalmi formákat is, a kommunista szövegeknek Mongóliában is központi, szentségi szerep jutott.

Csojbalszan maga mindig készségesen elismerte Sztálin kultuszának és legfőképpen Sztálin szövegeinek felsőbbrendűségét. Az *Unen* című pártlapban 1947. december 11-én kijelentette, hogy az elmúlt néhány évtizedben „a párt ideológiai életének legfontosabb pillanata Sztálin elvtárs *A leninizmus kérdéseinek, Összegyűjtött művei* első kötetének és más műveinek megjelenése volt fordításban”.

De a kommunista hagyomány szerint Csojbalszantól is elvárták, hogy papíron „elméleti” munkát végezzen, nagy volt a nyomás, hogy saját művel álljon elő. Homunculusként azonban kutyaszorítóba került: Sztálin volt ugyanis a kommunizmus pápája, és ő szorosan bezárta a kaput minden új értelmezés előtt. Marxról és Leninről újat nem lehetett mondani, amíg a vozszy hatalmon volt. Hogyan írhatott volna Csojbalszan zseniális dolgokat, ha közben semmi jelentőset nem mondhatott?

Még szerencse, hogy erre több példa is akadt. Egy családott Komintern-hivatalnok már 1936-ban megfigyelte, milyen üres és formálható a szovjet nyelv.

A „magasból” (mert még erről is magasabb szinteken hoznak döntést) nem érkezik egyetlen tény, egyetlen idézet, egyetlen ötlet vagy érv sem, csak fél tucat egymással behelyettesíthető szavakkal megfogalmazott, arcátlan ismételtetés... Vegyük például a „leninista párt bolsevik egysége” kifejezést. Ha felcseréljük a melléknévek sorrendjét, azt kapjuk, hogy „a bolsevik párt leninista egysége”, ha pedig felcseréljük a főneveket, „a bolsevik párt leninista egysége” lesz belőle, és így tovább. Hát nem csodálatos?

Maga Sztálin mutatta be a gyakorlatban, hogyan lehet kiemelkedni ebből az ideológiai zsákutcából. Mögötte sem állt

jelentős elméleti munka hatalomra kerülésének idején, de *Összegyűjtött műveinek* szerkesztői megtalálták a módját, hogyan fújhatják fel a vezér csekély szellemi teljesítményét: az emberisten minden egyes apró megnyilatkozását szent kinyilatkoztatásként kezelték, ahogyan Mohamed követői gyűjtötték össze a próféta minden elejtett szavát és apró tettét, hogy kiegészítsék az amúgy elég sovány szent szöveget (a Korán terjedelemre csak háromnegyede az Újszövetségnek). Eredetileg *A leninizmus alapjai*hoz hasonló alapművek is szónoklatokként láttak napvilágot, de csak könyv formába öntve értek el hatást. Sztálin lapos, hétköznapi beszédstílusa még előnynek is bizonyult, amikor nyomtatott, bekötött szöveggént jelent meg: a vezér szónoklatai nem hitleri vagy mussolinis, a nép lelkesedését szító, demagóg szóáradatok voltak, inkább csak utasítássorozatok egy-egy statisztikai kimutatásokkal teli jelentéssel fűszerezve. Ezek papíron fogyaszthatóbbnak bizonyultak, mint a levegőbe elszálló szöveggént. Az unalmas beszédek meg sem próbáltak hatni a hallgatóságra, és ettől komolynak, velősnek tűntek nyomtatásban.

Mestere példáját követve Csojbalzannak is sikerült a *Jelentések és beszédek* négy kötetét megtölteni a pártkongresszuson elmondott beszédeivel, legnagyobb slágereit pedig Moszkvában is kiadták. A tartalomjegyzék néhány sorából már következtetni lehet rá, milyen izgalmak várják az olvasót később:

Levél a mongol ifjúsághoz a szovjet földterületekről. 1923. november 7.

Lenin halálának és Mongólia nemzeti függetlenségének tizenegyedik évfordulója.

A felkelés és az Új Irány politikájának nagy ünneplése.

Szónoklat az ulánbátori munkástalálkozón. 1941. június 23.

A beszédekben ilyen gyilkos gépi szövegek találhatók: Egyesülve életünket és tulajdonunkat a mongol zászló és a köznép tagjai és hivatalnokai egyesítésének, valamint a mongolok életének

és Mongólia területe védelmének szenteljük. A Mongol Néppárt megalapítása után elmondjuk a mongol népnek a párt céljait. A célunk, hogy több jogot és előjogot szerezzünk az egyszerű embereknek. A szenvedés megszüntetése után az embereket hagyni kell békében élni, és mint minden más országban, fejleszteni erejüket és készségeiket. Így boldogan élhetnének felvilágosult és igazságos életet.

De nemcsak agyzsibbasztó propagandát olvashatunk tőle, Csojbalzan a sztálini erélyességet is megvillantja. Az 1930-as évek végén elhangzott beszédeiben gyakran támadja a mongol forradalom hajnalán mellette álló elvtársait, ahogyan a vozsgy és vérebei ugrottak rá Trockijra és a többi, valaha vezető szerepet betöltő bolsevikra a *Rövid tanfolyamban* és számtalan más nyilvános megszólalásban. A mongol forradalom tizennyolcadik évfordulóján elhangzott szónoklatában Csojbalzan húsz éve ismerős elvtársainak ront neki:

Damba, Naidan és Dovcsin a Gendung-Demid szervezet maradványa, valamint más alattomos ellenségek is lelepleződtek. Amort, a feudális nemest, aki az ország elnöke címet bitorolta, és akit velejéig átítatott a régi feudalizmus, a buddhisták és mandzuk reakciós ideológiája, más ördögökkel együtt letartóztattuk. Ezekben a percekben is dolgozunk, hogy megtisztítsuk országunkat a népünk szabadsága, Mongólia és a Szovjetunió meleg barátsága ellen áskálódó ellenségtől. (Tapsvihar, éljenzés.)

Sztálin egy másik példáját követve Csojbalzan történelmi műveket is írt, például a mongol hős, Katán Bátor Makszardzsab életrajzát (a hős a kínaiak ellen harcolt, mielőtt a cári hadak ellen fordult volna), és a mongol népi forradalom történetét, amelyben mindig kinyilvánította nagy szomszédja iránti nagybecsülését.

A Szovjetunió fennállásának első három évtizedében Mongólia volt az egyetlen csatlós állama, Csojbalzan homunculusa pedig Sztálinnak alávetett, a vozsgy képére formált, nagyrészt kitalált személyiség mögé rejtőző, hűséges helyi

erős ember egyetlen megfigyelhető példája. A második világháború után azonban egy sor új csatlós állam jelent meg a Szovjetunió nyugati határán, miután a Vörös Hadsereg tankjai elhozták Európába a szocializmust. Kelet-Németország, Magyarország, Románia, Albánia, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Bulgária mind egy-egy sztálini homunculus uralma alá került, a balti államokat, Észtországot, Lettországot és Litvániát csomagban bekebelezte a Szovjetunió. Csehszlovákia volt az egyetlen állam, ahol a kommunisták választás során kerültek kormányra, Jugoszláviát pedig nem a Vörös Hadsereg, hanem a helyi erők szabadították fel a náci uralom alól, de a helyi pártvezetők, Klement Gottwald és Josip Broz Tito, akik évekig Moszkvában tanultak, még sokáig élvezték Sztálin pártfogását.* Persze a Csehszlovák Kommunista Párt nem is volt a szabad választások túlzottan elhivatott rajongója: amint 1948-ban vesztesre álltak, puccs szervezésével biztosították, hogy az ország munkássága tovább élvezhesse a szocializmus előnyeit, akár akarta, akár nem.

Ezen államok egyikében sem proletárforradalom útján valósult meg a szocializmus, a történelem már megint nem illeszkedett a szent szövegekben leírt „tudományos törvényekhez”. De ezt a Rubicont már régen átlépték, a moszkvai elméleti szakemberek akkorra már nagy gyakorlattal rendelkeztek a tanok kínos részeinek újraértelmezésében. Elvégre ha a szocializmus megvalósulhatott egy országban, ahogyan Sztálin mondta, és Mongóliában teljesen átugorhatta a kapitalista szakaszt, mint arra Lenin utalt, akkor a Szovjetunió új, európai csatlós államaira is biztosan rá lehetett szabni. Így tudhattuk meg, hogy a viszonylag „fejlett” európai or-

szágokban sem forradalomra, sem proletárdiktatúrára nincs szükség, ezen államok „népi demokráciákként” haladhatnak a szocializmus felé, parlamentjeikben pedig a kommunisták még nem marxistákkal is együttműködhetnek. Sőt, még az is elképzelhető, hogy ezek a csatlós államok maguk találják meg a szocializmushoz vezető utat, hiszen a szovjet modell nem is az egyedül üdvözítő módszer!

A hidegháború kiéleződésével azonban Sztálin meggondolta magát, és kiderült, hogy az új módszerek kísértetiesen hasonlítanak a régi módszerekre: előfordulnak bennük öt-éves tervek, tisztogatók, államosítás, titkosrendőrségek, szocialista realizmus, Lenin- és Sztálin-szobrok, és Sztálin születésnapjának ünneplése december 21-én.* Csojalszanhoz hasonlóan a helyi leányvállalatok vezetői mind eltűntek a lokalizált Sztálin-kultusz takarásában. Magyarországon Rákosi Mátyás mustrálta mosolyogva a búzakalászt a propagandafényképeken, Lengyelországban a Bolesław Bierut névre hallgató bürokratabajusz karizma nélküli hordozó-szerkezete sütkérezett a születésnapjára írt versek dicsfényében, a sztálinizmus fénykorában meghalt homunculusokra, a bolgár Georgi Dimitrovra és a csehszlovák Klement Gottwaldra a Lenin-féle mumifikáció nagyszerű sorsa várt.

És persze ott volt a rengeteg szöveg. Iszonyatos mennyiségben. A nyomdák ontották magukból a *Rövid tanfolyam*-hoz és *A leninizmus alapjai*hoz hasonló mesterművek mellett a fellengzős szocialista-realista regényeket is, de az új szovjet csatlós államok lakóira különleges pluszszენvedés is várt. Mivel ezekben az országokban Mongóliánál sokkal kisebb volt az írástudatlanság, nekik a helyi írók töménytelen feles-

* A hatalmi viszonyokat jól jellemzi, hogy minden kelet-európai kommunista pártvezető asztalán ott állt a telefon közvetlen vonallal a Kremlbe kötve, de előzetes hivatalos kérvényezés nélkül egyikük sem hívhatta fel Sztálint, míg a vozsgy akkor csörgött rá bármelyik homunculusára, amikor csak kedve tartotta.

* Európa jövődöbeli diktátor írói olyan szorosan kötődtek egymáshoz, hogy legtöbbször egy ideig együtt is laktak a Gorkij utcai Hotel Luxban, a Kremltől tizenöt perc sétára. Ho Si Minh, Vietnám kommunista vezére is köztük volt.

legesen megtermelt szavát is el kellett olvasniuk. Például a Csehszlovák Kommunista Párt himnuszát, Vítězslav Nezval versét. A tehetséges szürrealista költő ihlete azonnal kiapadt, amint az új rendszerről kezdett dalolni:

*Hőn szeretett pártunk, köszöntünk most téged,
Éljen soká Sztálin, ragyogó eszményünk,
Éljen Klement Gottwald, mi dicső vezérünk,
Ez ad neked erőt, ez ad dicsőséget!*

Ami pedig a homunculusokat illeti, ők ugyanazzal a fogs kérdéssel találták magukat szembe, mint Csojalszan: hogyan írhatnak zseniális művet anélkül, hogy bármi értelmeset mondanának? Ki kellett termelniük magukból valamilyen írásművet, de semmi újat nem találhattak ki, ugyanis teljes egészében Sztálinnak köszönhatték felemelkedésüket. Függtek tőle, alávetettjei voltak. Egyikük sem mert volna a parasztság fontosságáról értekezni, vagy erőszakosan felemlegetni a helyi sajátosságokat, ahogyan Mao tette, és még a kínai vezér sem írhatott le bármit.

Ehelyett azon az úton indultak el, amelyet Csojalszan kijárt nekik az egyetlen csatlós állam vezetőjeként töltött, magányos időszakban: sok-sok kötetben összegyűjtöttek beszédeket, jelentéseket, az imperialisták leleplezéseit, és beszámolókat a szocializmus irányába tett szédítő fejlődésről. Mindezt szigorúan Sztálinnak tetsző formában. Az állami kiadványok idegen nyelvi osztályai Magyarországon, Romániában, Lengyelországban, Kelet-Németországban, Csehszlovákiában és Bulgáriában is gondoskodtak róla, hogy vezetőik bölcs szavai elérhetőek legyenek angolul, németül, spanyolul és még sok más nyelven, így a kommunista próza terjedni kezdett, akár egy mérgező szöveghő.

Mennyi olvashatatlan szenny! Ezeket a szövegeket, csak úgy, mint a legtöbb bölcsészeti vagy művészeti témájú tu-

dományos cikket, ma már szinte senki nem olvassa. Nem is csoda, elég végigszenvedni néhány részletet, hogy az embert mellbe vágja, mennyire egyforma és felcserélhető egymással a rengeteg szöveg. Ez külön érdekes, ha megnézzük a szerzők színes etnikai és kulturális hátterét.

Rákosi Máttyás, a magyar zsidó így éltette Sztálint:

A párt tagságának nagy többsége nem ismeri a marxizmus-leninizmus legújabb sztálini értelmezését. Sztálin az elmúlt huszonöt évben valóban napról napra gazdagította azt, így a mi célunk sem lehet már a tiszta mar-izmus, sokkal inkább a marxizmus-leninizmus sztálinista formája.

Ez pedig itt Bolesław Bierut:

Lengyelország együtt építi a világ minden országában egyre fejlődő szocializmust a szocializmus építőinek hatalmas csapatával és a szocializmusért harcolókkal. Vezérünk és példaképünk Sztálin, ezért eszménk és hadseregünk nem vallhat kudarcot.

Marx, Engels, Lenin és Sztálin eszméihez hűen minden erőnkkel megvalósítjuk a hatéves tervet, mellyel hozzájárulunk a béke védelméhez és a szocializmus teljes győzedelméhez.

A bolgár Georgi Dimitrov is hozzászólt:

A Kommunista Párt, a Szovjet Kormány és Sztálin elvtárs köré csatasorba állt; a szocialista építkezés gigantikus távlataiból, a Vörös Hadsereg nagy haderejéből, az erkölcsi és politikai egységéből erőt nyerő szovjet nép az egész világ munkásságának erős támasza.

Elég elhagyni néhány kifejezést, és az egyik ország vezetőjének szónoklata könnyen egy másik szocialista utópia vezetőjének szájába adható. Olvassuk csak el a német Walter Ulbricht 1949-es beszédét! Ha három szót, a *Bitterfeldet*, a *Németországot* és a *kettő* szót kitöröljük belőle, a szöveg tökéletesen felhasználható lesz bármelyik szovjet csatlós államban, vagy akár a Szovjetunióban is.

A felújítás terve nagy és nemes feladat elé állítja a műszaki értelmiséget. A _____ éves terv bevezetése után _____-ben megbeszélést tartottam vegyészekkel, mérnökökkel és technikusokkal. Bűsz-

kén mondhatom, hogy a ____ éves tervet a jelenlévők nagy többsége elismeréssel fogadta. Ez nem véletlen. A ____ éves terv hosszú távú lehetőséget nyújt a műszaki értelmiség számára, célokat állít a szakértők elé. Eleddig sokszor nagy erőfeszítések árán, a romokból kellett újjáépíteniük a gyárakat. A terv keretében jelentős összegek állnak rendelkezésre, ezt az összeget a lehető legészszerűbben kell felhasználniuk, technológiai innovációkkal kell a termelés minőségét fejleszteniük, a munkaszervezés javításával és a termelőeszközök fejlesztésével kell növelniük a termelékenységet.

A Sztálin hangulatingadozásainak kitett kelet-európai diktátorok az évek során kitűnően megtanultak együtt élni a kognitív disszonanciával, és kifejlesztették az írás és szónoklás képlékeny, önmagába visszakanyarodó, homályos, érzelgős, üres, bármikor lecserélhető és zsargonnal telepakolt módját. A nyelvezetük nem árulkodik másról, csak a saját rabszolgaságukról. Harold Bloom irodalomkritikus 1971-es, *The Anxiety of Influence* (azaz *Hatásiszony*) című, meghatározó esszéjében leírja a költőket sújtó betegséget: a költőket, akik hatással vannak egymásra, folyamatosan fenyegeti a veszély, hogy derivatív, a többiektől származó verset írnak. Ha eredeti, az utókor számára fennmaradó művet szeretnének alkotni, Bloom szerint szándékosan félre kell érteniük költő elődjüket. A homunculusok munkájának legmegdöbbentőbb része talán éppen az, hogy ők folyamatosan ennek elmentését igyekeztek *bizonyítani*: a befolyás számukra büszkén megvallandó dolog volt, nehogy még a végén Sztálin hűtlenségnek tartsa őket. Ők attól iszonyodtak volna, ha nem demonstrálhatják folyamatosan és egyértelműen az őket ért hatásokat. Az biztos, hogy nem írhatták szabadon a saját élettörténetüket (és valószínűleg a saját műveiket sem). Egy rémes vonzásokör foglyai voltak, és nem menekülhettek onnan. Władisław Gomułka, a lengyel kommunista vezető ezt később találóan fogalmazta meg: „Dicsőségük csak rajtuk tükröződő ragyogás, kölcsönbe kapott fény volt. Úgy világítottak, mint a hold.”

4.

Keleti próbálkozások

*„A véleménynyilvánítás szabadsága
minden természetes személyt megillet,
még ha az a személy irracionálisan is cselekszik,
hogy kinyilvánítsa a véleményét.”*

A huszadik század előrehaladtával a világméretű régi birodalmak megroppantak, összedőltek, vagy csak feloszlatták magukat, Ázsiában és Afrikában pedig új államok keletkeztek, amelyek új identitásokat és új ideológiákat választhattak. Az újonnan függetlenedett országok gyakran nyugaton iskolázott elitje pedig ahelyett, hogy vakon elfogadott volna egyet a korszak totalitárius dogmái közül, inkább különféle izmusok egész sorával kezdett kísérletezni, és kialakította a maga hibrid ideológiáját. Volt azonban a korábbi gyarmatosító hatalomnak néhány vonása, amit ők sem utasítottak el, ezek egyike, hogy a csuda bölcs vezérnek könyvek írásával illik bizonyítani csuda bölcsességét.

Így történt ez Haitin, ahol François „Papa Doc” Duvalier, egy orvosból lett fekete nacionalista ellenfelei gyilkolászása közben időt szakított arra is, hogy imperialistaellenes feddést küldjön az Egyesült Államoknak a *Tisztelgés az erőszakmentes mozgalom mártír vezetője, dr. Martin Luther King Jr.*

előtt (1968) címmel. Zaire-ban az újságszerkesztőből mestertolvajjá lett Mobutu Sese Seko* tízévesi lelkesítő beszédét sűrítette két kötetbe 1945-ben, valamint Franciaországban kiadott egy interjúkötetet (a végtelenül cinikus) *Méltóságot Afrikának* címen. Odaát Ugandában Idi Amin több könyvet is kiadott. Az *első 366 nap* szöveg terén nem volt túl erős, szinte csak a vezetőt ábrázoló képeket tartalmazott, A *Közel-keleti Krízis Öméltósága al-Hadzszi elnök és tábornok Idi Amin Dada hozzájárulása a Közel-keleti Krízis megoldásához Uganda Második Köztársaságának harmadik évében* (1974) viszont már komolyabb próbálkozásnak számít. Kár, hogy Amin Hitler végső megoldásáért tanúsított lelkesedése bizonyos körökben kissé rontja a nagy békéltető hitelét. Legnagyobb diktátorirodalmi hozzájárulása viszont valószínűleg az *Amin elnök fogadott és küldött táviratai* (1975), ami pontosan azt nyújtja, amit a borítón ígér. Zimbabwében a volt jezsuita diák és afrikai nacionalista, Robert Gabriel Mugabe, amikor éppen nem mondogatta, hogy a szocializmust építi, miközben egyáltalán nem is építette, olyan klasszikusokkal gazdagította a kánont, mint *A miniszterelnök felszólal egy állami banketten Észak-Koreában 1980. október 6-án* (1980), *Felszabadító háborúnk* (1983), *Az afrikai szocializmus építése* (1984), és *Háború, béke és fejlődés a mai Afrikában* (1987). Utóbbi kemény kötésben jelent ugyan meg, de mindössze huszonöt oldalas, már ha nem számoljuk a bevezetőt, ami nem Mugabe munkája.

Ezek a könyvek – és még sok más hasonló mű – valóban léteztek, helyet foglaltak a könyvespolcokon, porosodtak és táplálták a molyokat, azt mégis túlzás lenne állítani, hogy az ideológiaépítésnek bármilyen komolyan vehető, szervezett

* Vagy hogy leírjuk a teljes nevét: Mobutu Sese Seko Koko Ngbendu Wa Za Banga (azaz „a korlátlan erejű harcos, aki kitartása és szüntelen győzni akarása miatt hódításról hódításra halad, és tüzet hagy a nyomában”).

kísérlete megjelenik bennük. Ezek még a homunculusok műveinél is súlytalanabb alkotások, de azokhoz hasonlóan a könyv formán keresztül igyekeztek a politikai rendszernek tisztességet és komolyságot kölcsönözni. A felszabadításról szóló szövegektől eltekintve Mobutu és társai éppen úgy kirakatba készültek csak, a látszat kedvéért, mint hatalmas, márványborítású palotáik, aranyvécéik és kitüntetésekkel borított mellük.

Voltak azonban helyek, ahol komolyabb próbálkozások is születtek a birodalmak romjai alól előbukkanó országok lelkesítésére, útmutatásul szolgáló ideológiák megteremtésére.

Törökország, Egyiptom és Irán értelmisége az európaihoz és kínaihoz hasonlóan egy alapvetően szövegközpontú kultúrában élt. Az iszlám a tollszár, a pergamenek és kódexek idején született, és bár a hagyomány szerint Mohamed próféta írástudatlan volt, a muszlimok szerint a Korán szövegét arab nyelven diktálta le neki Gábriel arkangyal, közvetlenül Allah mellett, a paradicsomban található *A könyv anyjából* idézve.

Maga a Korán szó is az arab *qara'a* szóból származik, ami azt jelenti: olvas, felmond, márpedig Isten szavát csak a szöveg eredeti, arab nyelvű változatának olvasásával ismerheti meg az ember hitelesen. A szövegben akkora erő rejlik, hogy azt mondják, aki kívülről megtanulja, a paradicsomba jut.* Az iszlám hagyomány szerint a Korán mint fizikai tárgy is szent, összetett törvények szabályozzák, hogyan lehet bánni vele. Például mindig magasabbra kell tenni más könyveknél, és ha a földi élet viszontagságai miatt egy-egy példány hasz-

* „A személy, aki megtanulja és kívülről felmondja a Koránt, a nemes és igaz tudósok mellé kerül a mennyben. Az a személy pedig, aki nagy erőfeszítés árán tanulja meg a Koránt, és nehezeére esik felmondani, kétszeres jutalmat kap.” (Buhári, 6. könyv, 60. kötet, 459. hadisz)

nálhatatlanná válik, nagyon óvatosan és körültekintően kell megsemmisíteni.*

A Koránon kívül lehetett vitázni még a hadiszokkal (a próféta mondásainak gyűjteményével) és több évszázad alatt felgyülemlett szövegmagyarázatokkal is, amelyekből rengeteg gyűlt össze a sok nemzedék alatt. A hagyományos iszlám oktatás nagy hangsúlyt helyezett a szent szövegek memorizálására, az imámok képzésének pedig évszázadokon át központi része volt a nyelvtan tanulmányozása, például a kairói Al-Azhar Egyetemen. A huszadik század elején azonban a muszlim többségű országok értelmiségének nagy része mégis rosszállással figyelte az iszlám káros, haladásellenes hatását a kultúrára. Új vezetők kerültek hatalomra, akiket kevésbé érdekelt a Korán, mint a nacionalizmus és szekularizmus nyugati irányzatai.

Közülük az első és legbefolyásosabb kétségtelenül Musztafa Kemal, vagyis Atatürk („Törökök Atyja”) volt, aki 1923-ban, egy évvel Benito Mussolini sikeres római menetelése után megalapította a Török Köztársaságot. Atatürk katonai vezetőként hatalmas tekintélyt szerzett magának az Ottomán Birodalom végnapjaiban, az első világháborúban és az azt követő görög–török háborúban az európai seregek elleni sikereivel. Nem volt ugyan olyan totalitárius zsarnok, mint a Duce, de roppantul élvezte teljhatalmát, és 1938-ban bekövetkezett haláláig az egypártrendszerben kormányzó párt élén állt. Olyan erős tekintély övezte, hogy halála után még az alsóneműje is megőrzésre érdemes emléktárgynak minősült. Ezt 2012-ben tapasztaltam, amikor Isztambulban ellátogattam az ipari és közlekedési múzeumba, és megláttam

* Homeini ajatollah azt javasolta, hogy ha a Korán egy lapja a vécébe esik, „mindenáron” azonnal ki kell onnan venni, ha pedig nem lehet megmenteni, akkor a vécét tilos használni addig, amíg az oldal magától teljesen le nem bomlik.

a vezérnek emelt szentélyt, benne több kiállított relikvia között a szeretettel megóvott hosszú szárú meleg alsónadrágját.

Atatürk szenvedélyes könyvmoly volt, és nagyon fegyelemzett gondolkodó. A sok háborúzás, az állam alapítása, működtetése és a bálók mellett (állítólag) maradt ideje több mint négyezer könyv elolvasására, túlnyomórészt törökül és franciául. Nem tudni, teljesen ateista volt-e, vagy a felvilágosodás idején divatos deista, de az biztos, hogy az iszlám nem vonzotta túlságosan. Sokkal jobban érdekelték az európai könyvekben talált modern gondolatok; radikális kampányt is indított, hogy eltakarítsa az iszlám vallást a közéletből.

Eltörölte a kalifátus hivatalát, a Hagia Szophiát mecsetből hatalmas világi múzeummá alakította át, eltörölte a saría vallásjogot, és európai mintájú, szekuláris jogrendszert vezetett be helyette, az alkotmányból pedig törölte az iszlámot államvallássá tevő mondatot. Hihetetlen nyugalommal szegte meg az iszlám alkoholtilalmát; nemcsak fényképezni hagyta magát, miközben negyvenöt százalékos alkoholtartalmú rakit iszik, de sikerült májzsugorban elhunynia. Az iszlám múlt szövegei ellen is viszonylag nyílt támadást indított: megszüntette az arab írásjelek használatát, és latinból származtatott ábécét vezetett be helyette, ezzel egy csapással elérte, hogy a legtöbb török még az ősei sírkőfeliratait sem tudta elolvasni. Közben végig a Nyugat felé orientálta az ország kultúráját. Nemcsak az arab és perzsa jövevényszavaktól tisztította meg a nyelvet, de még a Koránt is lefordíttatta nem hivatalos török nyelvre. Tette ezt annak ellenére, hogy mindenki tudta: ha Allah azt akarta volna, hogy Gábel ezen a nyelven adja át végső kinyilatkoztatásait, valószínűleg talált volna valakit Mohamed helyett, akinek elmondja azokat.

Atatürk természetesen szöveget is gyártott, méghozzá jó sokat, és több különböző témában. Mussolinihez hasonlóan (kivéve, hogy Atatürk győzött is) könyvben számolt be háborús tetteiről, a naplóját és feljegyzéseit antológiába rendezve.

Az első között kezdte alkalmazni a jegyzeteket, beszédekre és más, az ország működtetése során keletkezett dokumentumokra épített bibliográfia stratégiáját. *Nutuk* című írása eredetileg egy 1927-ben a török parlamentben elmondott, gigantikus beszédként keletkezett. Atatürk hat napon keresztül szónokolt, ezt adta ki később könyvben, és elmondta benne, hogyan kell hivatalosan gondolkodni az új köztársaság alapjairól és jövőjéről. Az *Atatürk összes műveiben* sok-sok kötetten keresztül sorakoznak még a beszédek és iratok, de ami ennél sokkal szokatlanabb, hogy a vezér iskolai tankönyveket is írt, többek között geometriait, melyben letaszítja a tudomány és matematika nyelvének trónjáról az arabot, és török kifejezéseket vezet be a szakszókincsbe. Például a geometriában a fok fogalmára a *zaviye* helyett az *Açı* szót használja.

Kommunista és náci kortársaival ellentétben azonban nem dolgozott ki egyetlen nagy, egységes és leegyszerűsítő elméletet a világ dolgairól. Neki „hat pontja” volt (köztársaság, állami beavatkozás, populizmus, szekularizmus, nacionalizmus és reformok), és mivel ezek egyetlen közös vonása, hogy neki tetszettek, az ideológiát végül kemalizmusnak nevezték el.

Nem Atatürk volt az iszlám világ egyetlen vezetője, aki igyekezett a magánszférába szorítani a vallást. Példáját követve Afganisztán királya, Amanullah (1892–1960) és Reza Pahlavi iráni sah (1878–1944) is felülről indított modernizációba kezdett, de egyikük sem írt említésre méltó könyvet. A szunnita iszlám legfontosabb tudományos központjának, az Al-Azharnak otthont adó Egyiptomban már sokkal összetettebb volt a valláshoz való viszony. Voltak, akik az iszlámot tartották a modernitás kríziseire adható egyetlen lehetséges megoldásnak: 1928-ban egy Hasszán al-Banna nevű tanár például azzal a nem titkolt céllal alapította meg a Muszlim

Testvériséget, hogy ez a politikai-vallási szervezet hozzon létre egy új, iszlám törvényeken alapuló társadalmat.* Sok értelmiségit azonban jobban érdekeltek a nyugati könyvek, a nacionalizmusban és szocializmusban rejlő lehetőségek. Egyiptom leendő elnöke, Gamal Abdel-Nasszer ebbe a bonyolult környezetbe született 1918-ban.

Egyáltalán nem előkelő szülők gyermeke, apja postames-ter volt, mégis jó oktatásban részesült, és tizenéves korában a Kairói Nemzeti Könyvtár közvetlen közelében lakott, így könnyen csillapíthatta könyvek iránti éhségét. A fiatal Maóval osztozott a kiváló emberek történetei iránti rajongásban: csodálta Napóleont, Nagy Sándort és Garibaldit, de szívesen olvasta Atatürk *Szürke farkas* című, „bensőséges tanulmány a diktátorról” szöveggel hirdetett életrajzát, valamint a gyarmati Észak-Afrikáról szóló tanulmányokat is. Különösen érdek-lődött Muhammad Ahmad szudáni sejk iránt, aki mahdinak, azaz iszlám messiásnak kiáltotta ki magát, és felkelést indított a Brit Birodalom ellen, amely megszállva tartotta nem-csak Szudánt, de – minő véletlen – éppen Egyiptomot is.

A konfliktusról beszámolót írt Winston Churchill is *A folyami háború* címen, ő fiatal katonaként szolgált a mahdi elleni csatában. Churchill ebben a könyvében élesen bírálta az iszlámot, Nasszer azonban nem volt egy második Atatürk, nem akarta félredobni a hagyományokat. Ő inkább egy kulturális keveréket nézett ki magának: Taufiq al-Hakim *A lélek visszatér* című regényét, amelyben az író nyugati irodalmi formában beszél el egy nacionalista történetet az angolok elleni, 1919-es egyiptomi felkelésbe keveredett fiatalról. „Ma nyomorult ugyan”, írta al-Hakim, de az egyiptomi nép egy-

* 2012-ben a Testvériség politikai pártja, a Szabadság és Igazság Párt végre megszerezte Egyiptomban az elnöki széket. Mondani sem kell, hogy a dolgok nem a tervek szerint alakultak.

szer még létrehozhat „egy piramisokhoz fogható csodát”, ha megjelenik a megfelelő vezető. Ha Nasszernak megvolt a maga *Mi a teendő?*-je, akkor ez az volt: al-Hakim szavait soha nem felejtette el.

Nasszer diákként részt vett a brit uralom elleni utcai tiltakozásokban, de közben a tanulmányait sem hanyagolta el. 1938-ban végzett a katonai akadémián, és gyorsan megindult felfelé a ranglétrán, mellette pedig újságíróként végig publikálta véleményét a napi ideológiai csatározásokról. Egyiptom 1948-ban megsemmisítő, szégyenteljes vereséget szenvedett Izraeltől, Nasszer ekkor kiábrándult a kormányból, és 1952 júliusában részt vett a vezetést az ország éléről eltávolító katonai puccsban. 1954-ben már miniszterelnökké lépett elő, és még abban az évben megírta fő művét *A forradalom filozófiája* címmel.

A hangzatos cím ellenére *A forradalom filozófiája* inkább pamflet, mint könyv, a fegyelmezett elemzés alapvető hiányát pedig nem palástolja hatásvadász módon előadott elméleti felkészültséggel, mivel olyan sem található benne. Nasszer ezek helyett saját magát, Egyiptomot, az arabokat és az afrikai földrészt érintő mély gondolatokon tűnődik el. A szöveg fájoan metatextuális, Nasszer az elején még figyelmezteti is az olvasót, hogy ez nem filozófiai írás – már ha bárki meg tudja egyáltalán mondani, mi is a *filozófia* voltaképpen. Egy olyan erős katonától, aki elég bátor volt, hogy megpuccsolja a hatalmat, ellehetetlenítsen minden ellenzékét, és egypárt-rendszert vezessen be saját irányítása alatt, meglepőnek tűnik, hogy Nasszer a jelek szerint nem is tudja pontosan, mit képvisel, vagy hogy miért írja egyáltalán ezt a könyvet. Valószínűleg egyszerűen azért, mert a huszadik századnak ezen időszakában minden „nagy vezető” ezt tette. Így hát Nasszer is ír – arról, hogy megpróbál írni, kapkod a témák után, megragad egy-egy kérdést, és közben olyan gyötrelmesen sötét szöveget kreál, mint ez itt:

Rendíthetetlenül hiszek abban, hogy semmi sem létezhet légtüres térben. A lelkünk mélyén szunnyadó igazság az: bármit képzelünk is igazságnak, az valójában az igazság; plusz a lelkünk tartalma; a lelkünk csak a tartóedény, amelyben minden bennünk él, és ennek a tartóedénynek a formája alakítja mindazt, ami belekerül, még a tényeket is.

Hol a saját köldökét nézi, hol visszatekint a fáraók, Róma, az arab népvándorlás, a keresztes háborúk, a mameluk rabszolgahadsereg lázadása vagy Egyiptom önkormányzati törekvései idejére, de végig csak keresi a témát. Közben azonban szavakat, mondatokat, bekezdéseket termel. Amint úgy-ahogy, nehézkesen belelendül, az európai modernizmus fősodrában talál megfelelő metaforát arra, amiről éppen ír, bár még ebben is kicsit zavarodottnak tűnik:

Egyedül ülök a dolgozószobámban, gondolataim elkalandoznak, és töprengésem eme pontján, nem tudom megmondani, mi okból, de az olasz költő, Luigi Pirandello egy ismert története ötlük eszembe, melynek ő a Hat személyiség színészt keres* címet adta.

Pirandello hivatalosan is fasiszta volt, aki 1924-ben, Mussolini egyik leghangosabb kritikusának halála után szinte azonnal táviratban kérdezte meg egyenesen Mussolinitól, hogy beléphet-e a pártba. De Nasszert nem Pirandello zavaros politikai kavarása vonzotta. Azt írta ugyan, nem tudja megmondani, miért jutott eszébe a színdarab, hamarosan nagyon is érthetővé válik, mi ragadta meg ennyire. A színmű egy befejezetlen dráma szereplőinek csoportjáról szól, akik hívatlanul megjelennek egy másik dráma próbáján, és követelik a szerzőtől, hogy *rájuk* is figyeljen. Nasszer ezt így magyarázza (a maga mindenfelé elkalandozó módján):

A történelmi krónikák tele vannak hősökkel, akik fontos, hősiess szerepeket szereztek maguknak, és azokat jelentős események alkalmából eljátszották a színpadon. A történelemben sok olyan nagy,

* Ezt általában másként fordítják: *Hat szereplő szerzőt keres*.

hősies szerep van, amelyre nem találunk színészt. Valamiért mindig is úgy képzeltem, hogy ezen a környéken, ahol élünk, van egy szerep, amely céltalanul bolyong, és keresi a színészt, aki eljátszaná. Valamiért ez a szerep a minket körülvevő, hatalmas területen megtett vándorútján elfáradva végül kimerülten letelepszik a határvidékünkre, és hív, hogy mozduljunk, hogy öltözzünk fel, és játsszuk el őt végre, mert senki nincs, aki ezt megtehetné.

Miután hosszú ideig céltalanul bolyongtak és keresték a hőst, most eljött az idő, hogy az arabok „alkotó szerepet vállaljanak az emberiség jövőjének építésében”. Egyiptom már nem volt csupán elmaradott gyarmat, hanem a civilizáció kritikus középpontjának kellett lennie, mivel három egymást érintő kör, az arab, az afrikai és az iszlám metszéspontjában helyezkedik el. Az arab rész gyenge, de a kulturális örökség, a monoteista hagyományok és a Nasszer szerint „a civilizáció idegrendszerét” alkotó olaj miatt mégis ebben rejlenek a legnagyobb lehetőségek. Az afrikai körön keresztül Egyiptom részt vehet a gyarmatosítás elleni globális küzdelemben. Az iszlám az egység létrehozásának esélyét jelenti. Nasszer felveti, hogy a Mekkába tett zarándoklat vallási rítusnál többé válhatna, politikai színezetet is kaphatna. A szent városban politikai kongresszust rendezhetnének, melyen „a muszlim országok, azok közügyeket intéző emberei és a tudás minden területének úttörői, kereskedők és fiatalok találkozhatnak, és egy egységes Iszlám Parlamentben felvázolhatnák országuk fő politikai irányvonalait és együttműködésük módját a következő találkozásig”.

Igy a gyötrelmesen döcögő kezdet és kínzóan lassú kifejtés után Nasszer egy grandiózus cél megfogalmazásával zárja a könyvet: az egyiptomi forradalmat ki akarja terjeszteni a határaikon kívülre is, és nemcsak az arabokat, de az afrikaiakat is egyesíteni akarja... csak talán kicsit később. Nasszer váratlanul ismét a Pirandello-témához fordul:

Visszatérek hát a vándorló szerephez, amely színészt keres, aki eljátszhatja. Ilyen a szerep, ilyenek a tulajdonságai, ilyen a színpad. Minket, és csakis minket ösztönöz a környezetünk, hogy eljátsszuk ezt a szerepet, és erre csak mi vagyunk képesek.

Egy beszámoló szerint *A forradalom filozófiája* csak azért létezik egyáltalán, mert Nasszer felesége kihalásztta a kukából, ahová a szerző hajította. A könyv maga elég félkész ahhoz, hogy ez hihetőnek tűnjön, de Nasszer bizonytalansága és puhatolódzó stílusa azzal is magyarázható, hogy az első kéziratot 1954-ben írta, amikor már erős háttérembernek számított, de még két évvel az elnöki szék elfoglalása előtt állt. Még várta, hogy rá osszák a főszerepet, de már készült a nagy belépőre.

1955-ben azonban, a sors előszobájában kiadta *Emlékiratok az első palesztin háborúból* című írását. Izrael abban az évben támadást indított az akkor Kairó fennhatósága alatt álló Gázai övezet ellen, ez pedig megihlette Nasszert, hogy írjon Egyiptom új, nemkívánatos szomszédjával vívott, korábbi harcainak élményeiről. Ennek a könyvnek a végére sem ért, de „filozófiai” munkája összefüggéstelenségéhez viszonyítva sok konkrétumot ír le benne. A szöveg megkapóan személyes, Nasszer sikeresen idézi fel egy hivatásos katona életét a szörnyű konfliktus közepén, méghozzá Mussolininek a végén kétségbeeső háborús turista stílusától merőben eltérő módon. Nasszer igazi katonaként ír, aki hozzászóltott, hogy életét veszélyezteti hazájáért. Az *Emlékiratok* csúcspontja kétségtelenül az, amikor mellklövés éri. Nasszer ezt „felettebb érdekes élményként” írja le, mely miatt „sem magamat nem sajnáltam, sem szomorú nem lettem”. Derűlátó hozzáállását a kórházban is megőrzi, ahol a rá váró megpróbáltatások ellenére a nyugodt keménység olyan szintjét éri el, amelyet hatvan-valahány évig, az interneten keringő Chuck Norris-mémekig senki más nem tud megismételni.

A műtőasztalon feküdtem, miközben ő a mellkasomban kutakodott. Tíz perc elteltével görbe acéldarabokat adogatott a kezembe azzal, hogy tartsam meg emléke.

1956-ban végül megkapta a szerepet, amire tizenéves korától, *A lélek visszatér* olvasása óta várt. Januárban az egyiptomi parlament elé vitte alkotmánytervezetét, mely Egyiptomot egypártrendszerben kormányzott szocialista, arab nacionalista állammá változtatta, az iszlámot pedig államvallássá tette volna. Egy júniusi népszavazás során az alkotmány törvényerőre emelkedett, Nasszer pedig elnökké lett. Egyedül indult a választáson, és a szavazatok csodálatos 99,948 százalékát kapta meg. Ez csak 0,052 százalékkal kevesebb, mint amennyit Kim Dzsongun szerzett Észak-Korea 2014-es választásán.

A hatalmat már csak a halál vagy egy katasztrófa csavargatta volna ki a kezéből, és Nasszernek még éveit voltak, míg visszaadta lelkét a teremtőnek. Gyorsan munkához is látott, hogy kivívja magának a helyet a történelemkönyvekben: egy hónappal hatalomba lépése után államosította a Szezi-csatornát. Franciaország, Nagy-Britannia és Izrael azonnal támadást indított ellene, de gyorsan vissza is vonultak, Nasszer pedig a helyén maradt. Az természetesen segített, hogy az Amerikai Egyesült Államok nem volt hajlandó a szövetségesei mögé állni, inkább elítélte őket, és az ENSZ előtti tűzszüneti megállapodást támogatta. Nasszer nem aratott hát katonai győzelmet, de ez nem is számított: kicselezte és megszégyenítette ellenségeit, és az arabok hőseként, a gyarmatellenesség globális bajnokaként és Izrael eltökélt ellenfeleként került ki a konfliktusból.

Miközben kora „nagy emberei” közé emelkedett, felhagyott az introspektív, olasz modernistákra hivatkozó esszéik publikálásával is. Inkább az éterben, az Arabok Hangja nevű rádiócsatornán kezdte hirdetni a nacionalizmus, szocializmus és arab egység tanait. Ez persze nem jelentette azt, hogy

ne jelentek volna meg további könyvek az ő nevével a gerincükön. Éppen ellenkezőleg: Nasszer rájött, hogy a beszéd sokkal jobban megy neki, mint az írás, így gyorsan elő tudott állni egy kész életművel. Szónoklatainak gyűjteménye 1959-ben jelent meg hét kötetben, és ezeket sok követte még. Olyan sok, hogy az oldalakat már nemcsak az arabokhoz intézett lelkesítő beszédekkel, hanem gyármegnyitón vagy rakétakilövéseken mondott általános diktátorszöveggel is tölteni kellett. Olyasmikkel, amiket egy Csojbalszan vagy egy Klement Gottwald is írhatott volna. Összegezve Nasszer – bár kétségtelenül nagyon jelentős történelmi személy volt – a diktátorirodalomnak viszonylag jelentéktelen alakja maradt.

Líbia soha nem volt hatalmas, soknemzetiségű, muszlim szultánok által irányított birodalom, mint Törökország, és nem is a civilizáció ősi bölcsője, mely az arab világ kulturális központjává változott, mint Egyiptom. Líbia ritkán lakott gyarmati fércmunka, melyet az olaszok toldoztak össze az Ottomán Birodalom törmelékéből. A második világháború végéig nem is vívta ki önállóságát. Moammer Kadhafi születése idején olajat még nem találtak itt, Mussolini még nem végezte lámpavason, Líbia pedig még egy fasiszta birodalom tagja volt.

Ami Líbia jövődöbéli „Testvéri Vezérét” illeti, ő a társadalom peremének a pereméről származott, egy írástudatlan beduin kecskepásztor fiaként jött a világra 1942-ben. A sátorból a vidámparki körhintákkal és magánállatkerttel felszerelt, erős fegyverzettel őrzött birtokig és elit női testőrségig ívelő útja Sztálinhoz és Maóhoz hasonló, vidéki autodidakták felemelkedésének sémáját követi, nem a Leninhez hasonló, magasan képzett burzsoáét. Kadhafi azonban még így is sokkal műveletlenebb maradt, mint szovjet vagy kínai zsarnoktársa. Gyermekként kívülről megtanulta a szent szövegeket, majd a Bengázi Királyi Katonai Akadémiát elvégezve 1966-ban Nagy-Britanniába utazott, hogy öt hónapig Beaconsfieldben,

Londontól nem messze kiegészítse katonai tanulmányait. Akkor már tombolt Mao kulturális forradalma Kínában, Nagy-Britanniában pedig egy másfajta kulturális forradalom volt kibontakozóban, Kadhafi azonban nem érdekelte a hatvanas évek virágzó londoni felszabadultsága. Nem szedett LSD-t és nem bulizott Jimi Hendrix koncertjein, helyett arab ruházatban sétált a Piccadilly Circusön és a London környéki előkelő falvakban.

Az ő életének Nasszer gyarmatosításellenes forradalma adott értelmet. Tizenévesként megbabonázva hallgatta az egyiptomi elnök arab egységről szóló rádióbeszédeit, mélyen magába szívta az üzenetet, és fejből idézte az osztálytársainak, ahogyan a Koránt mondta fel gyermekkorában a tanítóinak. Országa, Líbia vezetősége már nem volt ennyire lelkesítő. Miután 1959-ben olajat találtak az országban, Idrisz király nyugatos külpolitikába kezdett, és Nasszert sem támogatta az 1967-es hatnapos háborúban, aminek végén Izrael szégyenteljes vereséget mért Egyiptomra (vagy, ahogyan akkoriban hívták, az Egyesült Arab Köztársaságra), Jordániára és Szíriára. Kadhafi számára a líbiai király Izraellel szembeni tétlensége az arab nép elárulásának számított, két éven belül sikeres puccsot is szervezett ellene a maga stílusában. A sivatagi gyerekből huszonhét évesen lett államfő. Ennek örömeire kapitányból ezredessé léptette magát elő, hogy hősét utánozza.

De ez csak a kezdet volt, Kadhafi később sokszor másolta még Nasszert. Az újdonsült ezredes mentora imperializmus-ellenességéhez igazodva kilakoltatta bázisaikról az amerikaiakat és briteket, és visszaszerezte a külföldi kizsákmányolóktól az ország erőforrásait. Mentora antiszemitizmusához igazodva Líbia ősi zsidó népességét is kilakoltatta.* Mentora

* Egyiptomból az ősi zsidó népesség tömeges kivonulása 1956-ban kezdődött. Volt, akit közvetlenül kiutasítottak állítólagos cionista nézetei miatt, mások „önszántukból” távoztak.

pánarabizmusához igazodva politikai unióban egyesíteni akarta Líbiát Egyiptommal és Szudánnal, bár ez az észak-afrikai szuperállam Nasszer 1970. szeptemberi halála után nem akart testet öltetni.*

De Kadhafi nem volt nasszerita homunculus. A régi prófétákhoz hasonlóan azért lépett elő a sivatagból, hogy megváltoztassa a történelem folyását. Bármilyen fiatal volt még, a hatalom máris kezdett a fejébe szállni. Líbia Forradalmi Parancsnoki Tanácsának első körlevelében kijelentette, hogy a líbiai forradalom kapcsolódik „a harmadik világ egységéhez és a társadalmi és gazdasági fejletlenség legyőzéséhez”. Nem egy ismeretlen, poros ország újabb politikai zavargásáról volt tehát szó, itt nyilvánvalóan eget rengető világpolitikai jelentőségű dolgok történtek. Kadhafi személyes megnyilatkozásait szinte a kezdetektől fogva diktátoroknak kijáró tisztelet övezte, összegyűjtötték, bekötötték és a *Nemzeti beszámoló* nevű sorozatban ki is adták. Az első kötet 1969. szeptember 1-jén látott napvilágot. A forradalmat követő két éven belül hatalmát már a vallási szférára is kiterjesztette: 1971-ben vezetett először imát Tripoli fő mecsetében Líbia vallási vezetőségének legnagyobb riadalmára. Ilyen szertartást ugyanis huszonkilenc éves ezredesek nem szoktak végezni.

1973-ban igazi prófétához illően visszavonult a sivatagba. Úgy tűnt, csaldódott a forradalomban, és felajánlotta lemondását az államvezetői tisztségről, aztán gyorsan meggondolta magát, és április 16-án – Mohamed próféta születésnapján – Maóhoz méltó módon egy beszédben bejelentette, hogy forradalmat indít a forradalmon belül. Valami készülődött,

* Egyiptom, Líbia és Szíria egyesítésének következő tervét 1971 szeptemberében megszavazták ugyan, de soha nem valósították meg. Az 1974-ben Líbiából és Tunéziából létrehozott „Arab Iszlám Köztársaság” szintén nem vált álomból valósággá. Kadhafi a marokkói II. Hasszán királlyal aláírt egy egyesülési megállapodást 1984-ben, de ennek az államképződménynek sem sikerült eljutni a megvalósulásig.

de micsoda? Mindenre fény derült egy arab és európai fiatalok számára rendezett konferencián, amelyen Kadhafi felfedte a vadonban tett meditációi gyümölcsét: a „Harmadik egyetemes elméletet”. Az ezredes szerint ez egy „egyetemes igazság”, a kommunizmus és kapitalizmus rivalizáló ideológiájának alternatívája. Kadhafi szerint a Harmadik egyetemes elmélet „az egész emberiséget szolgálja majd”. Uralkodásának még csak negyedik évében járunk, de Kadhafi már teljes értékű messiássá fejlesztette magát.

Kadhafi Líbiában, Egyiptomban és Szudánban is terjesztette az ígét, de arról, hogy pontosan mi is a Harmadik egyetemes elmélet lényege, általános zavar maradt a fejekben. Amikor vándorcirkuszával 1973-ban Párizsba látogatott, egzotikussága miatt De Gaulle-hoz, Marxhoz hasonlították; Kaliforniában David Berg, az Isten gyermekei szektá vezetője meg volt róla győződve, hogy az ezredes fontos szerepet játszik az eljövendő végítéletben, prédikációkban és dalokban dicsérte a Harmadik egyetemes elméletet.* Már csak idő kérdése volt, mikor nyilvánítja magát Kadhafi a világ vezérének. Ez egy 1974-es pakisztáni utazást követően meg is történt. A kaliforniai szektavezértől eltekintve azonban Kadhafi csak a saját országában örvendett tiszteletnek, és talán ott sem teljes mértékben. 1975-ben túlélte egy puccskísérletet, amit egyrészt kemény tisztogatással torolt meg, másrészt útmutatóul egy új szöveget írt.

A *zöld könyv*ben Kadhafi egy új társadalom politikai, gazdasági és társadalmi tervrajzával áll elő. Címe Mao befolyásáról és a szerző diáklázadások és általános felfordulás utáni vágyáról árulkodik ugyan, de a színváltozás fontos jellemző: a zöldhöz sok szimbolikus jelentés társul az iszlámban, Mo-

* Kadhafi egy ideig látott is fantáziát Berg globális követőtáborában: rajta keresztül széles közönséghez juttathatta el tanítását. Berg rendelkezett egy egész világot behálózó hálózattal is, melynek tagjai akár saját maguk prostituálása árán is készek voltak terjeszteni a vezetőjük gondolatait.

hamed próféta például állítólag zöld kaftánban és turbánban járt. De Kadhafi a szimbolizmusnál nem ment tovább, a könyvben nem utal sem az iszlámra, sem Nasszer arab nacionalizmusára. A Harmadik egyetemes elméletet tényleg valami újnak szánta.

A gond csak az, hogy a könyv még a diktátorirodalom különösen alacsony minőségéhez viszonyítva is mértéktelenül gyenge. Az én példányom alig 137 oldalas, és Kadhafi ezt a terjedelmet is csak a nagy betűmérettel érte el. A szöveg egyetlen forrást sem jelöl meg, semmi nem utal rá, hogy a szerző életében elolvasott volna legalább egy könyvet. (Bár, úgy tűnik, újságcikket látott már néhányat.)* A *zöld könyv* nem egyszerűen unalmas, banális, repetitív és értelmetlen, bár mindez kétségtelenül igaz rá. Egész egyszerűen csak hülyeség, és mint ilyet, a *Mein Kampf* kivételével talán ezt a legnehezebb elolvasni. Kadhafi mégis több mint négy évtizeden keresztül nyomta le a nemzet torkán, és terjesztette egy külön erre a célra alapított intézeten keresztül. Annyira nem sikerült átítatni vele az egész társadalmat, mint Maónak, de ez nem a szándék hiányán múlt. De miről szól a könyv?

A *zöld könyv* első része, „A demokrácia problémájának megoldása: a néphatalom” 1976-ban jelent meg. Kadhafi elsőként „az emberi társadalmak első számú politikai problémáját”, azaz a „kormányzás eszközét” vizsgálja meg. Erre a *zöld könyv* végső megoldást kínál, efelől biztosítja az olvasót.

Szerinte a demokrácia zéró összegű játszma. Mostani gyakorlatában a győztes ötvenegy százalék mindig uralkodni fog a vesztes negyvenkilenc százalék felett, így ez valójában diktatúra, és nem „valódi demokrácia”. Utóbbi természetét Kadhafi később felfedni ígéri. Előbb azonban hasonló szel-

* Bár 1970-ben egy újságíró azt állította, látott egy Heinrich von Kleist-kötetet Kadhafi közelében.

lemben folytatja, hosszú fejtegetésbe bocsátkozik a parlamentek és a népszavazás kudarcáról. A képviseleti elv csalás, a szegények mindig veszítenek, a pártok az elnyomás eszközei, és aki ilyet alapít, csak hatalmat akar szerezni mások felett. Kadhafi szerint „a világ legtöbb zsarnoka parlamentek árnyékában uralkodott”, amiben talán igaza is van, hiszen Sztálin Szovjetuniójában is működött parlament, csak nem túl demokratikusan. Kadhafi persze valószínűleg nem éppen erre gondolt.

Helyette a direkt demokráciát javasolja, amely meggyőződése szerint „a tömegek demokráciáért folytatott harcának végállomása”. Az ő változata azért jobb az eddigieknél, mert nem a képzeleten alapul, hanem a sok-sok összegyűjtött tapasztalat kifejeződése egy gondolat formájában. Íme, „a demokrácia problémája végre megoldódott”.

A következő lépés egyszerű: a tömegeknek véget kell vetniük mindenféle diktatúrának, amit eddig tévesen demokráciának neveztek: a parlamentek, szekták, törzsek és osztályok, az egypártrendszer, kétpártrendszer és többpártrendszer uralmának.

De mi ez a politikai gondolkodókat ezer éve foglalkoztató kérdésre adott „végső megoldás”? Szerencsére ezt is elég röviden össze lehet foglalni, Kadhafi alig három oldalban meg is tette. Az ötlet: a népet „alapszervezetekbe” kell szétosztani, ezek felett helyezkedik el a „népgyűlés”, amik felett a „közigazgatási népgyűlést” találjuk, amelyek a kormányzati hivatalok helyett dolgoznak majd. Ezek működtetik az állami eszközöket, és hajtják végre az alapszervezetekből érkező határozatokat. Ezeken kívül léteznek a szindikátusok és szakszervezetek. Ezen intézmények összefonódásában valósul meg az emberek igazi akarata az „általános népgyűlésben”. Vagyis nem egészen, mert a törvénytervezeteket vissza kell küldeni a népgyűlésekhez és más testületekhez, mielőtt hatályba léphetnek.

Világos? Aggudalomra semmi ok, mert Kadhafi táblázata segítséget nyújt:

Ebben a nem is olyan új, inkább a törzsi tanácsokra emlékeztető, csak hatalmas méretre felduzzasztott rendszerben mindenki részt vesz mindenben, a tömegek akarata érvényesül, mert ők kezelik és birtokolják az állam javait, és közvetlenül irányítják az országot. Az emberek így majd megoldják a saját problémáikat, és szabadon élhetnek mindenfajta elnyomás nélkül. Ennyi.

1978-ban Kadhafi kiadta *A zöld könyv* második részét *A gazdasági probléma megoldása* címen. Ebben a kötetben közli, hogy minden, bérért végzett munka rabszolgaság, és mindenkinek osztoznia kellene a nemzet javain. A dolgozókat csak úgy lehet felszabadítani a kizsákmányolás alól, ha megosztjuk velük a termelőeszközöket.

Hogy ezt pontosan hogyan lehetne megvalósítani, az kissé zavaros, pedig Kadhafi nagyon igyekezett megmagyarázni. Addig érthető, hogy pénzért dolgozni rabszolgaság, mert „a bérmunkás az őt alkalmazó számára olyan, mint a rabszolga”. De közben Kadhafi is látja a különbséget a magán- és a közös tulajdon között, ám amíg a munkást fizetik, mindig ugyanaz az eredmény: rabszolgaság. A megoldás nyilvánvalóan a „bérrendszer” eltörlése, mely után vissza kell térni az osztályok, kormányok, emberek alkotta törvények stb. előtti időszak viszonyaihoz. Kadhafi ilyen szemléletben ír tovább a vasérc történelméről, a tevékről, a gyárakra történő átmenetről, míg végül arra a következtetésre jut, hogy a megoldás nem lehet más: a munkást termelői partnerré kell tenni. És nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tudományos fejlődés lassan szükségtelenné teszi a fáradságos munkát.

Érthető? Akkor jó. Kadhafinak valahogyan sikerül egyenlíteni a szocialista elvek és a magántulajdon között, már amíg utóbbi az alapvető szükségletek kielégítésére szolgál.

Így egy házat lehet birtokolni, de egy bérbe adott második házzal már alávett szerepbe kényszerítjük embertársainkat. Ugyanígy a taxizásra tartott második autó már a kizsákmányolás eszköze. A lényeg, hogy „az ember nem szabad, ameddig valaki más uralkodik a szükségletei felett”. A földet senki sem birtokolhatja, de mindenki használhatja. És senki sem tarthat szolgákat.

Így Kadhafi könnyedén feloldotta a kapitalizmus és kommunizmus közötti ellentmondásokat, és „harmadik utat” mutatott az emberiség számára, amely „mindenfelé felszabadítja majd az elnyomottakat”.

A zöld könyv 1979-ben kiadott záró fejezete, *A harmadik egyetemes elmélet társadalmi bázisa* Kadhafi munkáinak legszórakoztatóbb és legtöbbet idézett darabja, mindjárt ki is derül, hogy miért. A szerző a korábbi ismert elméleti fejtegetés hangján kezdi („Az egyén és csoport közötti viszonyt nevezzük társadalmi viszonyoknak, ilyen például egy nemzet polgárai közötti kapcsolatot”), a kiadó pedig megígéri, hogy a szöveg bemutatja „a történelem valódi lényegét, megoldást kínál az ember életének megpróbáltatásaira, férfi és nő kapcsolatának megoldatlan problémájára”.

Eddig jól hangzik. Csakhogy *A zöld könyv* ezután az ezredes szinte szabad tudatfolyamának kavalkádjává válik, nagy témákat feszeget, amiknek nincs túl sok értelmük, és a szerző még csak meg sem próbál úgy tenni, mintha a mű logikusan fel lenne építve. Kadhafi valóban valami újat próbál alkotni, bizonyára azért, mert érzi, hogy ezt a fejezetet meg kell írnia, csak nem tudja még, hogy mi legyen benne. Az előző kötetekben már sárba tiporta az elmélkedő stílus lehetőségeit, ezért most az általa tudományosnak tartott hangvételben ír, talán, hogy a hatalmas tudását megmutassa. Amikor metaforát keres a nemzetre, felemeli tekintetét, és a csillagok között keres ihletet:

Az emberek világában a nacionalizmus, az állatvilágban a csoportosítón olyan, mint a gravitáció a testek és égitestek körében. Ha a Nap elveszítene tömegvonzását, a benne található gázok felrobbannának, nem létezne tovább egység. Láthatjuk, az egység eszerint a túlélés záloga. Az egység minden csoportban a társadalmi hatásban, emberek között a nacionalizmusban nyilvánul meg. Ezért töreksenek az emberi társadalmak saját nemzeti egységre, ami a túlélésük alapja.

Kadhafi mégis akkor a leragyogóbb, amikor a nők és férfiak problémájáról ír. Ebben a részben annyira naiv, annyira bizarr, és annyira híján van az önkritikának, hogy a pátosznak már emberfeletti rétegeibe emelkedik. Ez a szöveg nem is különbözhetne jobban példaképe, Nasszer bonyolult zagyvaságaitól. „Megkérdőjelezhetetlen tény, hogy mind a férfi, mind a nő emberi lény”, jelenti ki bölcsen, majd innen folytatja.

A nők nőstények, a férfiak hímek. A nőgyógyászok szerint a nők nagyjából havonta menstruálnak, míg a férfiak, mivel hímek, nem menstruálnak, és nem szenvednek havibajtól. A nőknek, mint nőstényeknek, természetes tulajdonsága a havi vérzés. Ha a nő nem menstruál, akkor terhes. Terhesen az állapota miatt körülbelül egy évig kevésbé aktív, ez azt jelenti, hogy természetes tevékenységeit erősen csökkent hatékonysággal végzi, amíg meg nem szül. Miután megszült vagy elvetélt, gyermekágyas lesz, ez a szülést vagy vetélést követő állapot. Mivel a férfi nem eshet teherbe, nincs kitéve azon körülményeknek, amelyekben a nők szenvednek. A szülés után a nők szoptathatják a megszült csecsemőt, ez úgy két évig tart. A szoptatás alatt a nő elválaszthatatlan a csecsemőtől, így aktivitása is erősen csökken. Közvetlenül felelőssé válik egy másik személyért, akinek biológiai szükségleteit kielégíti, az ő segítségével nélkül az a másik személy meghalna. A férfi azonban se nem szül, se nem szoptat. Itt a nőgyógyászati beszámoló vége!

A rendkívüli bekezdés hirtelen és suta befejezése arra utal, még Kadhafi is észrevette, hogy túl messzire ment, de nyilvánvalóan képtelen volt megszerkeszteni magát, ezért ma-

radt az egész úgy, ahogy volt. Később azt is megjövendöli, hogy A FEKETE NÉPEK FOGNAK URALKODNI A VILÁG FÖLÖTT, mégpedig azért, mert kevésbé törődnek a munkával, és nem élnek a születésszabályozás módszereivel, így gyorsabban szaporodnak. A művészetekről szólva Kadhafi a „kulturális kisajátítás” elleni harc úttörője lesz, de ebbéli véleményét a genetika lamarcki felfogására alapozza, mely szerint az „érzés” genetikusan öröklődik, és „az emberek csak a saját művészeti hagyományukat érzik harmonikusnak”. Az oktatás témájában Kadhafi „általános kulturális forradalomról” álmodik, mely „megszabadítja az emberi elmét az emberek izlését, fogalmi értelmezési képességét és mentalitását szándékosan eltorzító fanatizmus tananyagától”. Az előadó-művészetet a hozzá hasonló nomád arabok felsőbbrendű képességeire hivatkozva elutasítja:

A beduin népeket nem érdekli a színház és az előadó-művészet, mivel ők nagyon dolgozók és komolyak. Komoly életet teremtettek maguknak, ezért kinevetik a színészkedést. A beduin társadalmak nem néznek előadókat, mert maguk vesznek részt játékokban és vídám szertartásokban, ösztönösen felismerik az ilyen tevékenységek szükségét, és spontán módon gyakorolják azokat.

Végezetül még „barbárságnak” titulálja a boksztolást és a birkózást.

És ezzel véget is ér *A zöld könyv*.

A *zöld könyv* szégyent hozott Kadhafira és Líbiára is, csak épp az ezredesnek eszébe sem jutott szégyenkezni. Sőt, őszintén hitt saját filozófiájában, és az új állam létrehozásának használatra kész útmutatójaként tekintett a szövegre. Lenin csak arról biztosította olvasóit, hogy az állam lassan el fog majd sorvadni, Kadhafi ellenben részletekkel is szolgált. Bármilyen egyszerűen és röviden is, de *A zöld könyv* valóban leírta a népgyűlések megteremtésének módját, így a „közvetlen demokrácia” irányába vezető utat. Már csak meg kellett való-

sítani, a munka pedig már azelőtt elkezdődött, hogy Kadhafi befejezte a könyvet.

1977. március 2-án új nap kelt Líbiában, a tömegek napja. A nagy bejelentésen díszvendégként részt vett Fidel Castro is, hogy világforradalmi presztízst kölcsönözzön az eseménynek. Líbia addigra felvette a némileg esetlenül hangzó Szocialista Népi Líbiai Arab Dzsamahirija nevet, országszerke megalkult Kadhafi népgyűlésrendszere (melynek, mondani sem kell, ő lett a főtitkára). Minden városban megépült a beduin sátorra emlékeztető gyűlésterem, eltörölték a munkabért, a vállalkozók és kereskedők munkáját, a szegények pedig részesültek a vagyon kötelező elosztásának jótékony hatásaiban. A gyárak felett átvették az irányítást az „alapvető termelési bizottságok”, a földművesek pedig csak a számukra elengedhetetlen mennyiségű földet bérelhettek. Az olaj és a bankrendszer azonban, hogy, hogy nem, érintetlen maradt.

A *zöld könyv* gondolatai tehát testet öltöttek. Ám amikor mégsem köszöntöttek be a paradicsomi állapotok, a nép pedig vagy közönyösen, vagy ellenségesen fogadta Kadhafi reformjait, az ezredes úgy döntött, túllép a mesterműve két borítója között található igazságokon. 1978-ban közölte, hogy a forradalmi hatóság a népfenség elve felett áll, lemondott az Általános Népgyűlésben betöltött tiszteréről, és felvette a „Testvéri Vezér” titulust. Hivatalos pozíciót nem töltött be, de legfőbb forradalmárként szabadon tehetett, amit csak akart. Mindenki felett állt, mindent ő irányított, kedve szerint értelmezte a forradalmiságot. Új vívmányokat is bevezethetett, például a rokonaival feltöltött „forradalmi bizottságokat”, amelyek megsemmisítették az ellenzéket, érvényt szereztek a forradalmi akaratnak, és irányították a népgyűléseket.

Eközben Kadhafi olyat tett, amire előtte az iszlám világ egyetlen diktátora sem vetemedett: nyílt támadást indított a szent szövegek ellen. Atatürk évtizedeken keresztül igyekezett kiszorítani az iszlámot a közéletből, és nem tisztelte a

vallás tabuit, mégsem jelentette ki soha, hogy Allah meghalt, nem szentségtelenítette meg a Koránt, és nem kezdett szovjet típusú, vallásellenes erőszakot. Nem próbálta meg az iszlám szent szövegeit lecserélni saját írásaira. Atatürk a helyére parancsolta a vallást, de azután békén hagyta. Nasszer hívó volt, az iszlámot még *A forradalom filozófiájában* is emlegeti, bár közben könyörtelenül elfojtotta a Muszlim Testvériséghez hasonló iszlamista szervezeteket.

Vicces, de hármuk közül Kadhafi volt a legvallásosabb, mégsem tűrhette, hogy *A zöld könyv*nek konkurenciája legyen. Na jó, Allahtól még elfogadta, de csakis egyenesen tőle. Szerinte túl sok iszlám szöveg létezett, kezdenie kellett velük valamit. 1978-ban egy beszédében kijelentette, hogy csak a Korán szent, a hadiszokat emberek írták, az iszlám törvények pedig már nem vonatkoznak a modern társadalom szociális, gazdasági és politikai viszonyaira. Volt egy újabb könyv, egy zöld, abban mindenki megtalálhatta a választ a kérdésekre, amelyekre az évszázadok alatt felgyülemlett muszlim szövegek nem kínáltak megoldást.

Kadhafi tovább terjeszkedett a vallási élet terepére, és 1978-ban új időszámítást vezetett be. Addig Líbia is azt az iszlám naptárat használta, amit a többi muszlim, és amelynek kezdőpontja az a pillanat, amikor Mohamed Mekkából Medinába települt át. Kadhafi ezt változtatta meg, az időszámítás kezdetét tíz évvel későbbre, a próféta halálának időpontjára helyezte át. A vallási vezetők, akik ezzel nyilvánosan nem értettek egyet, börtönbe kerültek, vagy megmagyarázhatatlan módon eltűntek.

Kadhafi így tovább használhatta Líbiát saját szociális, kulturális és politikai kísérleteinek laboratóriumaként. Munkája középpontjában *A zöld könyv* című elmebaj állt, a líbiaiak ezt az iskolában, egyetemen tanulmányozták, hallgatták a tévében, és konferenciákon elemezték a benne rejlő titkokat. Tripoliban megnyílt *A zöld könyv* Tanulmányozásának

és Kutatásának Világközpontja, de annak fióktérményei megjelentek világszerte, és felügyelték *A zöld könyv* fordítását több mint harminc nyelvre. Tudósok írtak róla monográfiákat, rendeztek szimpóziumokat és tettek úgy, mintha ez a nyilvánvaló zagyvaság valamifajta mestermű lett volna.

Miközben *A zöld könyv* változatlan állandó lett, szerzője tovább csapongott, újabb és újabb ötletekkel kísérletezett. A pánarab eszmét felváltotta a pánafrikai gondolat, a terrorizmus pénzelve helyett Kadhafi inkább Tony Blairrel fényképezkedett, aki szintén hitt egyfajta „harmadik utas politikában”. A sok változás közben Kadhafi tovább írt: az 1990-es években novellákat adott ki, először Líbiában, két kötetben: *Menekülés a pokolba* (1993) és *Illegális kiadványok* (1995). Nem hagyományos értelemben vett novellák voltak ezek igazából, inkább tárcák és álfilozófiai tudatfolyamok. Sokkal kevésbé fegyelmezett írások, mint amiket *A zöld könyv*ben találunk, pedig az sem volt fegyelmezettnek nevezhető.

Ezekben a „történetekben” Kadhafi sok témát érint. Gúnyolja a maradi iszlamistákat, pedig a prózája, ellentétben *A zöld könyv*vel, már tele van utalásokkal a Koránra. Megpróbálja átírni a történelmet, és felfedi, hogy Amerikát nem is Kolumbusz, hanem egy arab herceg fedezte fel. Áradozik a faluról, és „rémálomnak” minősíti a városokat, ahol az emberek kakasviadalra járnak, gyerekek hálnak meg az utcán, vagy lesznek szervkereskedők áldozatává. Az *úrhajós öngyilkosságában* kigúnyolja az úrutazást egy Holdon járt úrhajóson keresztül, aki a földre visszatérve rájön, hogy nem ért semmihez, és nem kap értelmes munkát. A *Halálban* pedig a köldöknézés igazi nasszeri magasságaiba emelkedik, amikor azon töpreng, vajon a Halál férfi-e, akivel meg kell küzdeni, vagy nő, aki érzéki ölelésének átadhatja magát az ember.

Egy nap aztán a feldühödött tömeg kirángatta Kadhafit a csatornából, ahová elbújt. Fenekébe szuronyt szúrtak, majd golyót repítettek abba az agyba, amelyben a Harmadik egye-

temes elmélet megfogant. Holttestét jelöletlen sírba dobták, *A zöld könyv* pedig az emberekre erőltetett, de hirtelen minden szentségétől megfosztott könyvek sorsára jutott. Nem minden példányát égették el vagy dobták szemétké, néhány lelkes hívő még ma is életben tartja a szöveget online, a szomorú honlap és a kibertérben keringő néhány fordítás az ezredes grandiózus terveinek virtuális sírköveként maradt fenn.

Ma Líbiának Kadhafi sikerének problémájával kell megküzdenie. Sok más diktátorral ellentétben ő ugyanis valóban megvalósította a könyvében leírt vízióit: mire meghalt, az országban nem maradt sem parlament, sem politikai pártok, csak a tátongó üresség, amelybe belezuhant az egész nemzet. Következett a háború, jött a radikális iszlám és a patakvér, amely elborította a városok utcáit, és kicsorgotta a sivatagba.

5.

Halott levelek

Az 1917-es orosz forradalom által megteremtett világ a középkorból öregkorba lépett, vezetői a központban és a csatlós államokban is egyre araszoltak a halál felé. Eltunyultak és megvénültek, nem akarták már feje tetejére állítani a világot, csak megőrizni az adott állapotokat, és benne a saját kivételezett helyzetüket. Az ideológiai légkör egyre ritkult körülöttük, és nem azért, mert felérték a csúcsra. Inkább olyan volt, mintha mind együtt szálltak volna fel egy repülőgépre, és most a visszaforgatott levegőt kellene szívniuk.

A forradalmi láng szunnyadása azonban nem jelentette azt, hogy az öregedő vezetők felhagytak a szöveggyártással. Épp ellenkezőleg: fontosnak tartották, hogy ontsák magukból a könyveket, és így biztosítsák a múlt folytonosságát, bizonyítsák, hogy még mindig őrzik a hagyományt, amelyet a vallásalapítók hagytak rájuk. A legtöbb könyvük az unalom végleteibe tett kirándulásnak számít, a kommunista levelek mégsem voltak teljesen végzetesek. Na jó, nagyrészt azok voltak, halálosan unalmasak, de az „elméleti” szófósás hatalmas járványának peremén az ember néha megpillanthatott néhány mutáns alakot, egy púpos sziluettjét vagy egy háromfarkú kutyát, amelyek mind szabadon kószáltak a város falain kívül, ahová Moszkva keze már nem ért el.

Romániában például Nicolae Ceaușescu *Júliusi tételei*-ben azért feddte meg román honfitársait, mert leborulnak minden előtt, „ami idegen”. Közben a népre szabadította felesége, Elena szellemírójának *Az izoprén sztereospecifikus polimerizációja* című értekezését. Ceaușescu nagy elánnal bizonygatta függetlenségét Moszkvától, de közben vigyázott, nehogy szembemenjen a kommunista hit akár egyetlen jelmondatával, így nem piszkálta a központi tervezés vagy az egypártrendszer gondolatát, és *Válogatott műveiben* sem találunk semmi radikálisat. Az irodalmi és politikai autonómia erősebb és tartósabb megnyilatkozását keletebbre kell keresnünk, a Phenjanban székelő Kim Ir Szen Észak-Koreájában.

Az eddig háromgenerációs zsarnokcsalád alapítója 1912-ben született keresztény földművesek gyermekeként Kim Szongdzsu néven.* Fiatalkora nagy részét külföldön töltötte. Akkoriban Korea már 1910 óta japán fennhatóság alatt állt, Kim hétéves volt, amikor családja Mandzsúriába szökött. Kim a következő huszonegy évet Kínában töltötte, eltekintve attól a két évtől, amikor tizenéves korában visszatért Koreába. Miután felfedezte Marx, Lenin és társaik szövegeit, 1931-ben csatlakozott a Kínai Kommunista Párthoz. Részt vett a Mao-féle gerillaharcokban, és tapasztalatot szerzett a Japán elleni háborúban. Ezután a Szovjetunióba költözött, és ez a váltás nagyon jól tett a karrierjének. A háború után Sztálin hűséges homunculusaként szolgált Korea északi részén, majd jutalmul megkapta az 1948-ban megalakuló Koreai Népi Demokratikus Köztársaság vezetői posztját.

Mivel élete nagy részét szülőhazájától távol töltötte, Koreát csak történetekből, könyvekből és mások emlékeiből ismer-

* A Kim Ir Szen, azaz Légy A Nap forradalmi nevet állítólag az őt csodáló elvtársak ragasztották rá, pedig ő szerényen tiltakozott.

te. A Kínában és Szovjetunióban töltött évek alatt azonban megértette Mao és Sztálin kommunizmusról vallott elveit, és ennek hasznát is vette, mivel Észak-Korea mindkét országgal közvetlenül határos volt. Uralkodásának első éveiben Sztálin hűséges szolgálójának bizonyult. A szovjet szakértő elvtársak a náluk bevált minta alapján megtervezték Kim személyi kultuszát, ő pedig vigyázott, hogy minden beszédében áradozva emlegesse főnökét, akárcsak a többi homunculus. Kim azonban soha nem vetette alá magát teljesen Sztálin akaratának. Láta, milyen szabadon értelmezte újra a történelmet Sztálin, ezért megkérte szovjet tanácsadóit, neki is találjanak ki egy hasonló alternatív történetet, amelyben a Japán ellen harcoló partizánbrigádja Korea felszabadításában is hősi szerepet játszott volna. Sztálin kolosszális hazugságaihoz képest ez szerény kis csúsztatás lett volna, a nemzeti büszkeség kiaknázása, érthető hát, miért vágyott erre Kim, a kérését mégis elutasították. Kim azonban elég meggyőző tudott lenni, ha akart. Miután Korea 1948-ban hivatalosan is két külön országra szakadt, sikerült megszereznie Sztálin támogatását a hadművelethez, amelynek során a déli részt lerohanva saját uralma alatt egyesítette volna az egész félszigetet. Szovjet segítség és Mao Észak-Korea melletti beavatkozása nélkül gyorsan veszített volna, így viszont az 1953-ig tartó háború több millió emberéletet követelt, és a máig fennálló, dicstelen patthelyzettel ért véget.

Sztálin hónapokkal a háború vége előtt meghalt, nem volt hát alkalma megbüntetni alattvalóját a véres kudarcért. Kim hatalmon maradt, és a szokásos módon vészelté át a belső krízist: elnyomással, a személyi kultusz erősítésével és hazugságok terjesztésével. Ezúttal azt mondták, az USA kezdte a háborút. Merész állítás volt, de mivel az állam kardja, azaz Kim tolla nyomatékositotta, a nép elhitte.

Persze egy egyszerű hazugság nem volt elég, most pedig,

hogy Sztálin már nem szólhatott közbe, Kim kísérletezni kezdett új, nem moszkvai eredetű szavakkal és gondolatokkal. A *dzsucse* kifejezést általában önerőnek fordítják, de az öntudat jelentésárnyalat is kapcsolódik hozzá. Először 1955-ben hangzott el *A dogmatizmus és formalizmus elvetésének és a dzsucse kialakításának szükségességéről az ideológiai programok végrehajtásában* című beszédében, két hónappal megelőzve Hruscsov titkos beszédét. Sztálin megtagadása után a Phenjan és Moszkva között eddig szunnyadó ellentétek a felszínre kerültek, Kimnek ugyanis esze ágában sem volt a Hruscsov-féle liberalizáció és reform útjára lépni vagy feladni személyi kultuszát. Egyre inkább Kínát tekintette a kommunista fejlődés alternatív modelljének, és 1958-ban készségesen követte Mao Nagy Ugrását a maga Chollima mozgalmával, melyet a nagy távokat rövid idő alatt megtevő, mitológiai lóról nevezett el.

Kim lelkesedése Mao és a kínai modell iránt a kulturális forradalom idején alábbhagyott, és az sem segített, hogy a Vörös Hadsereg egy csoportja nyomtatásban „kövér reakciós disznónak” nevezte. Kim a szívére vette a sértést, és a diplomáciai képviselők visszahívásán és más hagyományos módszereken kívül az idegesítő szomszéd szerepét eljátszva is kifejezte nemtetszését: hangosan bömböltette a hangszórókat, hogy idegesítse a mellette lakókat. A hangzavart ezúttal Mao rezsímjét pocskondiázó sértések szolgáltatták. Kim egyre bonyolódó viszonya két nagy erejű szomszédjával kockázatos volt ugyan, de lehetőségeket is rejtett magában. A háború utáni időszaktól eltérően a szovjetek már nem figyeltek mindenre, Kim maga alakíthatta rezsímje szövegeit. A propagandában gerillaalakulata központi szerepet játszott Észak-Korea felszabadításában a japán uralom alól. Az 1960-as évekre a *dzsucse*-mag, amit Kim korábban elvetett, hirtelen erős szárba szökken, mert a vezér beszédeiben ki-

fejtette a jelentését, ezt pedig gyorsan kinyomtatták, bekötötték, és szétoztották a nép körében.

De mi is az a *dzsucse*? 1997-ben Hvang Dzsang Jop, a Kim Ir Szen Egyetem korábbi vezetője (és még sok jól hangzó cím birtokosa) nyugatra emigrált, és azt állította, hogy ő az állami ideológia „atyja”, a *dzsucse* mögött álló „szellemi erő” vagy „mérnök”. Még ha igaz is mindez, a címek kissé túlzásnak tűnnek, mert a *dzsucse* egyáltalán nem olyan okos találmány. Vajon egy kerti fészernek kell mérnök? Vagy néhány egyszerű, bárki által felfogható ötletnek „szellemi erő”? Tényleg olyan mély és összetett lenne ez a két állítás: 1. Az ember a történelem ura, de 2. önmagában képtelen megvalósítani a forradalmat, ezért szükség van egy nagy vezetőre, aki elvezeti a felszabadulásig?

Nem igazán. Az első állítás kevésbé marxista, bár Mao ideológiájában is fontos szerepet kapott a megváltást hozó kemény munka és önfeláldozás. Ami pedig a második pontot illeti, az csak egy kis lépés Lenintől, aki ragaszkodott a forradalmi előrs létrehozásához, és ezt a lépést Sztálin már évtizedekkel korábban megtette. A *dzsucse* egyszerűen fogott két régi trendet, összeillesztette, és feltekerte a nacionalizmus hangerejét. Maga Kim is emlegette a folytonosságot, mondván, hogy a *dzsucse* nemcsak marxista, hanem egyenesen „a leghelyesebb marxizmus-leninizmus-központú vezérelv, amely forradalmunk és építkezésünk megvalósulásához járul hozzá”. A *dzsucse* stilsztikailag is közel állt a marxizmushoz, szövegei ugyanis hosszú körmondatokból, hamisított statisztikákból, túlzásokból és hazugságokból álltak, nagy szavakkal emlegették a „harcot”, merész kijelentéseket tettek a „jövőről”, és tele voltak ismétléssel és még több ismétléssel, és a végén még néhány ismétléssel.

Az emészthetetlen szókásából előbukkan egy személyesebb szempont is: két, hatalomban töltött évtized után Kim,

a szuperhomunculus, aki Sztálin és Mao támogatása nélkül semmire sem vitte volna, többé már nem érzi szükségét, hogy hódoljon „idősebb parancsolói” előtt. Visszatérő téma a lakájállapot elutasítása, és hogy nem fog többé meghajolni „nagy hatalmak és dogmák előtt”. Kim egyértelműen megfogalmazza, mit is jelent ez pontosan:

Nem követünk vakon másokat, kritikusan közelítünk az idegen dolgokhoz ahelyett, hogy gondolkodás nélkül lemásolnánk vagy lenyel-nénk azokat, igyekszünk minden problémát országunk helyzetének megfelelően, saját bölcsességünkre és erőnkre alapozva megoldani.

Ebben visszaköszön Mao, aki a marxizmust a konkrét adottságokhoz akarta igazítani, de a következmények sokkal mélyebbek ennél. Mao és a kínai kommunisták nagyon szívesen váltották volna a Szovjetuniót a világforradalmi mozgalom élén. Kim, bár a könyvei borítójára még rányomtattatta, hogy „Világ proletárjai, egyesüljetek!”, a teljes politikai függetlenség kinyilvánításával megtagadta a marxista Jeruzsálem vezetésével egyesülő, világméretű kommunista közösség álmát. „Minden nemzet egyenlő, és alapvető joga a nemzeti önrendelkezés, a saját sorsa felett hozott önálló döntés”, jelentette ki *Tegyük jobban magunkévá a függetlenség, önellátás és önvédelem forradalmi lelkületét az állami tevékenység minden területén* című beszédében. „Egy nemzet csak akkor biztosíthatja függetlenségét és szabadságát, a jólétet és fejlődést, ha eléri a teljes politikai önrendelkezés szintjét, el jogaival, és keményen saját kezébe veszi az irányítást.”

Kim elismeri, hogy más szocialista államok segítése „szent kötelesség”, de fenntartja, hogy „az imperialista reakció elleni küzdelem kulcskérdése az ország saját belső erején áll vagy bukik”. A *dzsucse* tehát csak annyiban univerzális, amennyiben azt jelenti: minden országnak a maga útját kell járnia, mert „csak így virágozhat fel”. Nagy szavak, de Kim valójában

megfosztotta az ideológiáját az elkerülhetetlenül bekövetkező proletárparadicsom vonzó vonásaitól, más beszédeiben a *dzsucse* bizonytalan, sértett nacionalizmussá silányul. A *Pártunk álláspontja az értelmiségről* című előadásában Kim kikel azok ellen, akik kínai szavakat használnak akkor is, amikor azoknak létezik tökéletesen jó koreai megfelelője, és megfedd „egy bizonyos énekest”, aki „mindenáron csak olaszul hajlandó énekelni, mert szerintem azok a legjobb dalok a világon”. Más szónoklatában azokat a koreai költőket ócsárolja, akik Puskinból merítenek ihletet, és a zenészeket is, akik kedvelik Csajkovszkijt. A jazz is nagyon-nagyon rossz dolog, „alapvetően helytelen”, hogy koreai emberek meztelenül vonaglanak a színpadon az amerikai „jazz” zenére (szerintem ugyanis ez történt Indonéziában). De Kim nem azért tün-tette el a kommunizmus transzcendentális törekvéseit, hogy a jazz iránti megvetéssel és az önrendelkezés homályos erényével helyettesítse azt. Nem, ő valami sokkal zsigeribb, sokkal ősbibb dolgot ajánlott helyette a népének. Amikor külföldről hazatérve végignézett szülőhazáján, látta, hogy az csonka, nem egész. Szövegeiben ezért újra és újra megpiszkálta ezt a behegedt nemzeti sebet, mely az ő előadásában a dél számára fájóbb volt, mint az észak számára. Ahogyan a marxizmus az ördögi burzsoázia iránti méltó és igazságos gyűlöletet ajánlotta fel híveinek, úgy festette le Kim az amerikai „megszállókat” rasszista, imperialista agresszoroknak, akik szörnyű rémtetteket követnek el Dél-Koreában. Kim hivatalos szövegeinek stílusa a kommunista zsarnokok között is a legrosszabbak közé tartozott ugyan, de egy kis életadó gyűlölködés még a leg-laposabb *dzsucse*-szöveget is izgalmassá teszi. A vezető iránti imádat szép és jó, de a nemzeti büszkeség és bosszúvágy fel-tüzeli a szertartásokat is, miközben a vonakodók rettenetes büntetése a szükséges félelemmel fűszerezi meg a hangulatot. A *dzsucse* képes volt összekovácsolni egy nemzetet, így ez a

badarság évtizedekig fennmaradt, túlélte a kommunizmus bukását, valamint két vezetőváltást.*

De a gyűlölet, ami életet lehel a *dzsucséba*, határt is szabott a vonzerejének. Az 1960-as évek végén Kim rezsime részt vállalt a globális antiimperialista harcban, és még szövetségre is lépett a Fekete Párducokkal, az amerikai alapítvány, fekete radikális jogvédő szervezettel. Az 1970-es években kissé középre húzódott a politikai palettán, a *New York Times*-ban feladott hirdetéseiben népszerűsítette a *dzsucsét* és a koreai újjáegyesítés gondolatát.** Afrikába is megpróbálták exportálni a *dzsucsét*, 1972. december 18. és 20. között tizenhat ország ötven küldötte érkezett a Sierra Leone-i Freetownba egy pánafrikai szemináriumra, hogy megtanulják, hogyan alkalmazhatják Kim nagyszerű ötletét saját hazájukban. Az eseményről beszámoló *Dzsucse, a nagyszerű gondolat közvetít az afrikai népek forradalmi törekvései között* című pamfletben azt írták, az esemény idején „sok-sok államfő fogadja el a *dzsucsét* saját tettei alapjaként”. Ez – ahogyan a rezsime és az arról beszámolók szinte minden egyes állítása – nem felelt meg a valóságnak. A *dzsucsét* csak hazai használatra szánták, és ez nem változott.

* A gyűlölet mind a mai napig erősen él a népben. Ez nyilvánvalóvá válik, ha elolvassuk ezt a példát egy általános iskolai tankönyvben: „Az Anyaföldet Felszabadító Háborúban [Észak-Koreában ez a koreai háború hivatalos neve] bátor katonatestvéreink a Koreai Néphadseregben 265 amerikai személtádat öltek meg az első csatában. A második csatában 70-nél több amerikai gazembert öltek meg, mint az első csatában. Hány amerikai gazfickót öltek meg a második csatában? Hány mocskos amerikai gazemberrel végeztek összesen?”

** A Fekete Párducok egyik vezetője, Eldridge Cleaver különösen rajongott Koreáért, kétszer is járt ott, 1969-ben és 1970-ben. Ő írta Kim Ir Szen Amerikában megjelenő *Dzsucse!* című antológiájának előszavát is. Csodálata azonban nem tartott sokáig, később saját vallást alapított. A keresztlámnak katonai szárnya is volt, a Sperma őrzői néven. Cleaver később csatlakozott Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyházához, és felhagyott a politikai konzervatívizmussal.

Hiába beszélt olyan szépen a lakájmentalitás ellen, Kim élete végéig a kommunista hagyományok rabja maradt. Még a magának összekapart, viszonylag nagy függetlenség közepette sem tudott kilépni a maga teremtette körülményekből. Mint a tiszt Kafka *A fegyencmaraton* című írásában, ő is csak őrvolt egy mindentől elzárt börtönben, amelyben az embereket egy hatalmas írógép kínozta halálra, de ő maga is a saját gépe rabja lett.

A történetben az utazó egy szigetre érkezik, amelyet kizárólag fegyenc és őreik laknak. Meghívják egy szolgálat közben elaludt katona kivégzésére. A katona – Kafkára jellemző módon – nem védhette meg magát tárgyaláson, és nem is tud róla, hogy elítélték, „a vétkesség mindig kétségbevonhatatlan”. Meztelenül, arccal lefelé egy baldachinos ágyra hasonlító gépre szíjazzák. A tiszt elmagyarázza, hogy egy tűkkel kirakott „borona” vései majd a húsába a „Tiszteld feljebbvalóidat!” intést, míg az elítélt a sebeiből elolvassa, mi volt a bűne. Ha meghalt, a gép egy gödörbe löki a holttestet. Az utazó érzi, hogy a tiszt elvárja tőle a barbár kivégzési módszer elismerését, és amikor ezt nem kapja meg, magát szíjazza a gépre. Miközben a borona a „Légy igazságos!” üzenetet vései a testébe, menet közben elromlik, és a tiszt meghal.

Kim sorsa ennyire azért nem volt tragikus, de mégsem nevezhette ki magát egyszerűen elnöknek, hogy aztán élete végéig élvezze a palotáját és ágyasait. Kötelességének érezte, hogy létrehozson egy „elméletet”, majd egy egész könyvtárnyi kötetben kifulladásig magyarázza azt. A többi kommunista vezető könyvimádatának hagyománya őt sem hagyta nyugodni, felbérelt hát egy sereg ideológiai szakmunkást, hogy azok minél több romlott szöveget sajtoljanak ki magukból. Ő pedig bejárta az országot és beszédeket mondott, gyárakat látogatott és kinyilatkoztatott, és közben unos-unaltan saját magát ismételtegette. Nem függött sem Moszkvától, sem Pekingtől, mégis rabja maradt az értelmetlen ideológiá-

ja által irányított országnak, és kötelességének érezte, hogy hazugságokkal fenntartsa az illúziót. A borona őt nem ölte meg, a tüket nem arra találták ki, de az szüntelenül írta Kim lötytyedt hátára a soha véget nem érő üzenetet.

Hát nincs menekvés a meddő, igaztalan szavak áradata elől? Úgy tűnt, hogy nincs. Ahogy 1917 egyre távolabb veszett a múltba, a jövőndölés kudarca pedig egyre nyilvánvalóbbá vált, úgy vásott élettelen pletykává a hit – az írás azonban folytatódott. Kim legalább új szálat sodort a mesebe, és feldobta egy kis gyűlölettel. A legtöbb diktátor csak okádtamagából unalmas beszédeinek gyűjteményes kiadásait. Aztán Albániában, egy szintén sztálinista, de még Észak-Koreánál is félreesőbb és elszigeteltebb országban a diktátorirodalom újabb mutáción esett át. Ideje volt befelé fordulni, a vezér személyes élményeire összpontosítani.

Ha Sztálin az érzelmekre gondolt, csak azért tette, hogy megtervezze és befolyásolja őket. A befelé fordulás nemcsak nem túl marxistának, hanem egyenesen burzsoá csökevénynek számított. A kommunista vezetők közül nagyon kevesen vezettek csak naplót, sem Lenin, sem Sztálin nem írt emlékiratot. A kevésbé ismert diktátor írók életművében is ritkán fordulnak csak elő személyes szövegek, bár néhány példát azért tudunk hozni. Mielőtt Sztálin beépített embere lett a Kominternben, és jóval azelőtt, hogy a kommunista Bulgária vezetőjévé vált volna, Georgi Dimitrov, a szuperhomunculus kiadta a náci Németországban lefolyt tárgyalásáról szóló emlékiratait. Személyes dokumentumokat vegyít levelekkel és beszédekkel, így számol be róla, hogyan védte meg magát sikerrel a Reichstag felgyújtásának vádjá ellen. Ezt még azelőtt vetette papírra, hogy a lelke teljesen megfertőződött, így meglepően olvasható műről van szó.

1970-ben Hruscsov kiadta emlékiratainak első kötetét *Hruscsov emlékezik* címmel. Igaz, akkoriban már nem volt

hatalmon, és egy év múlva meg is halt, ráadásul a könyvet nem a Szovjetunióban, hanem Nyugaton jelentette meg.

Az is árulkodó, hogy a hatalmon lévő kommunisták legnagyobb életrajzírója, Enver Hodzsa (1908–1985), Albánia vezetője volt a világon az utolsó, aki sztálinistának vallotta magát. Ha már egy ilyen fanatikus sem tudott többet írni a marxizmus-leninizmusról, és saját gyermek-, illetve fiatalkorából kellett merítenie, hogy meglegyen a kellő oldalszám, akkor valami valóban nincs rendjén.

Ami a gyermek- és fiatalkorát illeti, pontosan olyan volt, amilyennek várnánk: vidék, vallás (ezúttal iszlám), iskola, ösztöndíj, Marx. Ezt követte a hatalomra kerülés, tisztogatás, sztálinista talpnyalás és országának több évtizedes, könyörtelen elszegényítése. Hodzsa különös ismertetőjele, hogy mindenkinél tovább maradt hűséges Sztálinhoz. Ne ki tulajdonította, hogy Albániát nem olvasztották be Jugoszláviába, és a halála soha nem múlt el. Sztálin halála után térdre ereszkedett a vozsgy tiranai bronzszoba előtt, és kéthetes gyászt hirdetett, hosszabbat, mint a Szovjetunióban. Amikor Hruscsov megtagadta Sztálint, Hodzsa éppen anynyit zajongott, amennyit kell – „Sztálin elkövetett néhány hibát, amiért a szovjet emberek és a szocializmus ügye drágán megfizetett” –, de a szavait nem követte tett. Sztálin szobrai a talapatokon maradtak, december 21., Sztálin születésnapja továbbra is nemzeti ünnep volt. Albánia fővárosában, Tiranában a Sztálin sugárúton még Hodzsa halála idején, 1985-ben is állt a bronz Sztálin-szobor, és ott is maradt 1990-ig.

Amilyen hű volt Sztálinhoz, éppen olyan ellenségesen viselkedett Hruscsovval szemben, és csak még dühösebb lett, amikor az közeledni kezdett Jugoszláviához. Hodzsa a szovjet-kínai szakítás idején Kína mellé állt, és egy ideig ihletet is onnan merített. 1966 és 1969 között Albánia még saját kulturális forradalmat is rendezett, persze sokkal ellenőrzöttebb körülmények között, és a Vörös Gárdában elha-

rapódzott vezérimádat nélkül. Ennek a szövetségnek is vége szakadt azonban, 1978-ra Hodzsa teljes elszigeteltségbe kormányozta országát. Szíve továbbra is Sztálinért dobogott, és bizonyos tekintetben még nála is radikálisabb volt. Sztálin például csak elnyomás alatt tartotta a vallásos hívőket, Hodzsa továbblépett ennél: 1967-ben bezáratta az ország összes mecsetét és templomát, a vallási vezetőket börtönbe csukta, és kijelentette, hogy Albánia „a világ első ateista országa”. (A bejelentés természetesen egy irodalmi folyóiratban jelent meg.) A Sztálinra jellemző paranoiát már a hallucinációk szintjére fejlesztette, és hétszázötvenezer óvóhely építését rendelte el (négy állampolgárra jutott egy), mert biztosra vette, hogy bármelyik pillanatban támadás érheti az országot. És, csakúgy, mint Sztálin, ő is bibliofil volt: huszonkétezer kötetes könyvtárat tartott, akadtak benne memoárok, költészet és történettudomány is, kedvelte továbbá a vámpíros könyveket. Albánia diktátorának hatalmát kihasználva néhány ritka, dedikált példányt is sikerült beszereznie, többek között Mao elnöktől és Louis Aragon francia szürrealistától.

És Sztálinhoz hasonlóan írt is, csakhogy Hodzsa sokkal termékenyebb szerzőnek bizonyult. Hatvannyolc kötetnyi ideológiai művet írt, többek között a lírai című *Az eurokommunizmus – antikommunizmus* (1980) címűt. Szerencsétlen népe kénytelen volt olvasni ezeket az iskolákban, egyetemen és gyárakban is, a kulturális forradalomhoz illően. Az 1970-es évekre azonban megöregedett, és egyre mélyebbre merült az elszigetelődött ország ügyeibe, írói munkássága pedig új, befelé forduló korszakába lépett. Hodzsa tizenhárom kötetre való emlékiratot szerzett, hétezer oldalon keresztül vizsgálta önmagát.

Mint Kurtz Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című kisregényében, Hodzsa sem tudta abbahagyni az írást. Gyorsan dolgozott, és úgy tűnik, azon szerencsések közé tartozott, akik számára az írás nem jelentett megterhelést. Hét év alatt

termelte meg könyveit, évente átlagosan kettőt. Nem is volt senki, aki hátráltatta volna: felesége, Nexhmije nemcsak szerkesztője volt, de a műveit kiadó Marxista–Leninista Tanulmányok Intézetének igazgatója is. Szövetségesei nem voltak, és a marxizmusnak egy akkorra már követő nélkül maradt formájában hitt, ennek ellenére egy igazi hívő teljes erejével ragaszkodott a kommunizmus univerzalista hagyományához. Írásai szinte senkit nem érdekeltek, könyveit mégis több idegen nyelvre lefordították, és terjesztették külföldön is.

Memoárjainak címeiből szépen kirajzolódik életútja:

A gyermekévek

A fiatalkor

Megszületett a Párt

Új Albánia alapjainak lerakása

Az Albániára leselkedő anglo–amerikai veszély

A Titóisták

A Hruscsovíták

Elmélkedés Kínáról

Két baráti nép

És így tovább. Ha azonban bármelyik könyvébe belelapozunk, azonnal kiderül, hogy nem azért írt ilyen sokat, mert rengeteg mondanivalója volt. Hodzsa nem volt képzett író, soha nem tömörítette mondanivalóját, és mindenről a legapróbb részletességgel számolt be. *Az Albániára leselkedő anglo–amerikai veszélyben* például alapvető hibát követ el: hosszú oldalakat tölt meg párbeszédnek elmesélésével. Írásainak nagy része eléggé emelkedett, de alkalmanként annyira elereszti magát, hogy a szidalmazás sztálini (ha nem egyenesen lenini) mélységeibe süllyed:

Az anglo–amerikai imperialisták, az albán nép barbár és eltökélt el-lenségei mindig is aprópénzként használták fel Albániát a nemzetközi üzletelésükben... Nagy-Britannia azt akarta, hogy Olaszország foglalja el Albániát, mert az olasz fasizmust és a német náciizmust, amit egyébként pénzelt, vérebekként akarta a Szovjetunióra uszítani.

Az imperialistaellenességnek még ez is viszonylag megszokott kifejezőmódja. Hodzsa a lehető legrosszabb mesélő: dögunalom, közben furtonfurt henceg: ő minden csatát megnyert, minden anekdotájában ő a pozitív hős. Albánia az áldozat, Hodzsa pedig az ország becsületének és érdekeinek nemes és hős védelmezője. Az emlékirat ránézésre személyes, de menet közben kiderül, hogy nem sok személyiség maradt Hodzsában. Nem csak a celebek maszkja rága le maga mögött az arcot.

1979-ben, a nagy példakép születésének századik évfordulójára kiadott *Találkozásaim Sztálinnal* azonban tartalmaz valami őszinte személyességet, gyengédséget, sőt talán némi homoerotikus szenvedélyt is. Hodzsa 1947 és 1951 között ötször találkozott Sztálinnal, a könyvet ennek megfelelően öt fejezetre osztotta, egy-egy részt egy ilyen alkalomnak szentelt. Hodzsa bőszen védelmezi hőse becsületét, egyértelműen kijelenti: „Nem, Sztálin nem volt zsarnok, nem volt despota.” Őt olvasni olyan, mintha egy párhuzamos valóságba csepetünk volna, amelyben az albán diktátor (akitől a valóságban nem volt idegen a Sztálinéhoz hasonló politikai erőszak) dicsőíti a kedves, gyengéd és türelmes vozsgyot. Nemcsak őszintén, de lelkesen is ír, majdnem harminc évvel a zsarnok halála után még mindig heves láng lobog szívében férfiszerelme tárgyáért. „Eláll a lélegzete”, amikor hús-vér valójában megpillantja az acélembert, és bevallja, hogy éjjel-nappal csak erről a találkozásról álmodott. Néhány perc fesztelen csevej során Sztálin úgy tesz, mintha érdekelné Hodzsa nemzete és nyelve, rákérdez, hogy a hasonló nevű népcsoport a Kaukázusban és a Krímben rokon-e. Hodzsa ebben az udvariasságban meglátja, milyen csodálatosan bánt a nagy vezér az emberekkel. A találkozó végén a két férfi egy kanapén szorosan egymás mellett ülve megtekint egy felkavaró szovjet zenés filmet, a *Traktorvezetőket*. Sztálin közelsége és Hodzsa utalásai a vezér „meleg” hangjára egyfajta bensőségeséget

kölcsönöznek az írásnak, ami különös, mert a diktátorok teste általában bronzból van, vagy gondosan tartósítva és kiállítva, nem az ember mellett néz filmet a kanapén.

Ez persze nem a teljes igazság. Hodzsa nem Sztálin bizalmasa volt, csak egy homunculus a szovjet birodalom peremvidékéről, akit kiszámítható módon jól akart lakatni. Hodzsa előhozza a haladásról, hálás munkásokról, testvériségről és fejlődésről szóló, szokásos szólamokat, Sztálint a kommunizmus hősének romantikus színezetében mutatja be, Hruscsovot pedig elítéli, mert félrevezette a szovjet fiatalságot. Sztálin dicsőítésébe ravaszul belefűzi a saját dicshimnuszát is, és alkalmanként előre kitalálja a hős gondolatait, ahogyan az eminens diák pedálozik a tanárnak. Ennek célja, hogy a saját rezsimjét Sztálin uralkodása folytatásának állítsa be, és bebizonyítsa, hogy az ő külön utas, szektás kommunizmusa az orosz forradalom „igaz” örököse, még ha egyébként más tudomást sem vesz róla.

A szöveg előrehaladtával Hodzsa kevesebb szót fordít a bensőséges találkozók leírására, annál többet az „imperialisták”, „monarchofasiszták” és hitehagyó kommunisták szapulására. Az ő világa tele van veszéllyel és ellenséggel, egyedül Sztálinban bízhatna meg, Sztálin azonban már nem él. „Fizikai likvidációkra” van szükség, Hodzsa pedig megesküszik, hogy kiirtja az ellenséget. Sötét és magányos hely a világ, a könyv olyan, mint egy alvó ember nyögése, aki már soha nem ébredhet fel álmából. Hodzsa ablaka alatt hétszázötvenezer bunker tátongott üresen, és várta a krízist, amely soha nem következett be, mert Albánia senkit sem érdekelt. Mi mást tehetett volna Hodzsa, mint hogy visszabújik az írógépébe?

Így is tett.

A kommunizmusnak ebben a kései időszakában az írógéphez nőtt testek közül kétségtelenül Brezsnyevé volt a legnagyobb és legjelentősebb. Leonyid Iljics Brezsnyev (1906–1982) Hrus-

csöv bukása után lett a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főtitkára. Míg előde szerint 1980-ra sikeresen megvalósul a Szovjetunióban a kommunizmus, Brezsnyev ennél szerényebb érdemekkel is beírta. Lehet, hogy az állam nem sorvadt el, mi több, még jobban felpuffadt, de legalább egyre több embernek volt tévéje és mosógépe, néhányuknak még autója is, ha nem is olyan jó, mint amit Nyugaton vásárolhattak volna. A jó hír, hogy a kommunizmus igazságosabb, mint a kapitalizmus. A politikai elit állítólag hitt még a marxizmus-leninizmusban, az elméleti szakemberek pedig folyamatosan csiszolgatták, javígtatták az ideológiát, a csúcson lévő vezetők tetteiből egyértelműen kitűnt, hogy nem nagy meggyőződésel hittek már a szólalásokban, ha hittek egyáltalán.

Hodzsával ellentétben, aki a sztálini iskolából származó zsarnokként uralkodott, Brezsnyev a kor lazább irányzatai szerint működött. Színész szeretett volna lenni, de kohász lett, így inkább műszaki, mint ideológiai képzésben részesült. Az elnyomás tőle sem állt távol, 1968-ban tankokat küldött Prága utcáira, amikor az ottani kommunisták a szocializmusnak egy reformált, szabadabb változatát próbálták megvalósítani. De vérengző sem volt, az ellenségeit inkább száműzette vagy örültnek nyilvánította, semhogy valami pincében föbe lövesse vagy gulágra küldje. Ha szorított egyet a szíjon, azt nem az ideológiai tisztaság vagy Sztálin emléke iránti tisztelet miatt tette, hanem hogy megőrizze a rendszer stabilitását.

A stabilitás volt számára a legfontosabb, anélkül ugyanis nem élhette volna gondtalanul az életét. A kövér, öntelt és lusta Brezsnyev szeretett dominálni és medvére lövöldözni. Nem vadászni, ahhoz túl kényelmes volt, inkább csak ült a székén, és várta, hogy szolgálai a puskája elé tereljék az állatot. Szégyentele nélkül képmutató is volt, szívesen furikázott luxusautóiban,* mi-

közben az átlag szovjet állampolgár évekig várt a Ladájára, erre a régi Fiat alapján mintázott, kerekekre szerelt fémdobozra. Az ő felemelkedése jól példázza, hogy a szovjet vezetőség története egy visszafordított evolúciós grafikonra hasonlít: az idő előrehaladtával egyre butább, egyre kevésbé karizmatikus és egyre betegesebb főtitkárok következtek a sorban. Brezsnyev még olvasni is utált, kész kinszenvedés lehetett számára elolvasni a párton belüli felkapaszkodáshoz szükséges Marx- és Lenin-szövegeket. Hatalomra kerülve aztán végre elkényelmesedhetett, és megparancsolhatta alattvalóinak, hogy mindent hangosan olvassanak fel neki.

1974-ben több egymást követő stroke következtében súlyosan legyengült. A testét addigra már régóta kízó köszvény, szívbetegség és érlemeszesedés miatt most már félig holt főtitkár naponta néhány órát volt csak képes dolgozni, egészségi állapota annyira bizonytalan lett, hogy konvoját mentőautó kísérte mindenhol. Az újságokban és a tévében továbbra is aktív életet élt, sütkérezett a személyi kultusz ragyogásában, és több kitüntetést gyűjtött össze, mint előtte bárki, a valóságban viszont nem volt más, mint húsdarab, amit a tömegek előtt, a parádékra és állami látogatásokra felöltöztettek és körbemutogattak, de éppen csak annyira, amennyire elengedhetetlenül szükséges volt. A háttérben szovjet technokraták irányították a birodalmat, míg Brezsnyev dominózott, és néha zokogott. De még ebben a súlyosan leromlott állapotában sem tudott szabadulni a kommunista szabály alól: „publikálj vagy pusztulj”. A rengeteg kocsija és a népéhez viszonyított rengeteg előjoga sem mentette meg, élet és halál küszöbén sem lehetett szabad: halandó teste az írógéphez szíjazva görnyedt, a borona pedig egészen élete végéig szántotta a hátát.

A jó hír, hogy Brezsnyev ebből nem sokat vett észre, ő csak feküdt, miközben hivatásos írók csapatai gondoskodtak róla, hogy a publikációk zavartalanul kövessék egymást. Kilenc-

* Halála idején a Kreml garázsában több mint harminc autóból álló gyűjteménye parkolt.

kötetnyi beszéd és cikk jelent meg a neve alatt az 1970-es években, ennyi kalandozás az ideológiai üszkösödés terepére, ennyi halott levél az elődei és kortársai által összehordott halom tetején. Ám ahogyan Hodzsa, egy idő után Brezsnyev is a memoárok felé fordult. A hit a perifériához hasonlóan a központban is kiüresedett, az így keletkező űrbe pedig beszüremkedhetett a vezető (ilyen-olyan) személyisége.

Persze nem Brezsnyev ötlete volt, hogy megírja az emlékiratait, pláne nem négykötetnyi személyes visszaemlékezés. A főtitkár vezetett ugyan naplót, de az aligha volt használható. Hiába volt elvileg egy nagyhatalom első számú vezetője, a bejegyzések szerint nem nagyon izgatták sem az államügyek, sem a Politbüro mesterkedései, sem a külügy, sőt még az olyan személyes dolgok sem, mint a lánya, Galina botrányos viszonya egy cirkuszi artistával. Ő inkább ilyesmiket írt:

1976. május 16. Nem mentem sehová, nem hívtam senkit, engem sem hívtak senki. Reggel levágták a hajamat, haját mostam és megborotválkoztam. Napközben sétáltam kicsit, aztán megnéztem a meccset, a Központi Sereget megverte a Szpartak (a fiúk jól játszottak).

Így, kiragadott részletként a szöveg kicsit talán a huszadik század közepi abszurdistára, Samuel Beckettre emlékeztet: kétségtelenül van benne valami megfoghatatlan művésziesség, a lét értelmetlenségének eltorzult kifejezése. De higgyék el, a vég nélkül ismétlődő, az önismerethez, önreflexióhoz egy pillanatra, még véletlenül sem közelítő bejegyzések sorozatát olvasva ez valójában egy félkegyelmű macskakaparása.

Pedig Brezsnyev nem volt – legalábbis akkor még nem volt – teljesen félkegyelmű. Azt felfogta, hogy az emlékiratait léteznek, és akarta is, hogy az emberek olvassák, de ennél többre nem nagyon futotta. A szovjet ezredes és történész, Dmitrij Volkogonov szerint a rangsorban második személy, Konsztantyin Csernyenko propagálta a kiadásokat, az első, *A kis föld* című kötetet Arkagyij Szahnyin újságíró, a *Komszomszkaja Pravda* szerkesztője írta. Ez az első, vékony

kötet 1978-ban, Brezsnyev első stroke-ja után négy évvel jelent meg, és gyors egymásutánban két újabb szellemíró által szerzett kötet követte, a *Szűzföld* és az *Újjászületés*. A főtitkár életének felidézése akkorra már nagyüzemben folyt, 1981-ben, egy évvel a „szerző” halála előtt egy „önéletrajza” is megjelent.

A forrásanyag azonban olyan gyérnek bizonyult, hogy Brezsnyev még a kalandjait szabadon felnagyító, professzionális írók szövegében is csak középszerűnek tűnik. Kultuszának nagy részét a háborús hőstettek alkották, *A kis föld* írója ezért az eddig ismeretlen, a szovjet Ukrajna félreeső szegletében vívott, apró csatát mutat be a háború kimenetelét eldöntő ütközetként, csakhogy Brezsnyev politikai tisztként szolgált, nem harcoló alakulat részeként, ezért még a múltja idealizált változatában sem történik vele sok minden. A kaland elején a csónakja mellett bomba robban, ő pedig a vízbe esik. Ennél nagyobb izgalomra a továbbiakban sem számíthatunk. Brezsnyev feladata nem a náciölés volt, ő propagandát terjesztett, a politikai korrektség felett őrködött, és figyelte, nem tör-e ki zendülés valahol, bár munkájának ezt a harmadik részét az önéletrajza már nem említi. Ő szavakat gyártott, a bátorság krónikása volt. Be is számol róla részletesen, a halottak felsorolásával állít emléket az áldozatoknak és a szovjetek „tömeges hősiességének”. Név szerint említi a különösen bátor személyeket is, például a vörös hajú Marija Pedenkót, aki fiatalságát és életét nem kímélve harcolt a fasizmus ellen, propagandacikkek, beszédek és versek előadásával lelkesítette a katonákat. Aztán a névtelen katona, aki lemondott eltávozásáról, hogy csapatával maradhasson, és emiatt életét is vesztette. Brezsnyev hozzájuk képest jelentéktelen alaknak tűnne, ha a szovjet hagyomány szerint a szavak termelése nem alakulna át önmagában is hősies tette.

Ahogy a *Rövid tanfolyamban* Lenin szavait korszakalkotó történelmi eseményekként idézték, úgy „Brezsnyev” is fontos

munkának tartja, hogy beszélgetett az emberekkel („Mindig az igazat mondtam, bármily keserű volt is”). Szónokol, Lenint idézi, saját pamfletjeit dicséri, és hangsúlyozza, hogy a parancsnokok milyen fontosnak tartották, hogy kikérjék a véleményét. A *kis föld*ben a szöveggtyártás a győzelem elengedhetetlen, sőt központi feltételévé válik, hiszen a szavak során végbemegy valamiféle ideológiai alkímia. Így történt, hogy „a politikai tisztak a fegyveres testület szívévé, lelkévé váltak”.

Mondani sem kell, néhány fontos rész kimaradt a szövegből. Nincsenek politikai kivégzések, és Sztálin is csak egy fénykép erejéig szerepel. De nem csak a vozsgy hiányzik a történetből, maga Brezsnyev is gyanúsán csak szellemében van jelen, fizikailag kevésbé. Igazából csak kétszer ölt testet a szövegben: egyszer az elején, amikor hulló bomba elől menekül (természetesen ő vette észre a támadást, és figyelmeztette a többieket), és amikor egy előrenyomuló német csappal találja magát szemközt. A történetnek ezen a pontján Brezsnyev megtalálja a kezét, megragad egy gépfegyvert, és tüzet nyit. Az akció gyors véget ér, amikor a többi szovjet katona odaér a lövészárokhban. „Egyikük megérintette a karomat”, írja főtitkár, mintha biztosítani akarná az olvasót, hogy valóban jelen van testi valójában is, és nem csak egy kép a tévében vagy az újságban. Brezsnyev azért hiányzik a szövegből, mert nem volt jelen annak írása során. A szellemíró ismerte az eseményeket, mármint azok hivatalos változatát, de nem tudhatott semmit Brezsnyev belső világáról. Ezért a főtitkár sokkal kevésbé van jelen a saját emlékirataiban, mint Lenin az elméleti munkáiban vagy Sztálin a késői, nyelvészeti írásaiban. Még Kim Ir Szen, a koreai halálpróza legfelsőbb urának személyisége is felfedezhető a *dzsucsé*ben lévő sértettség és gyűlölet mögött.

A szörnyű laposság természetesen nem volt a siker akadály, az állam gondoskodott róla, hogy *A kis föld* és a másik két

kötet hatalmas példányszámban megjelenjen, iskolai színjátzó körök előadásának és a tömegeket okító filmeknek* alapjául szolgáljon.

Így is történt.

Brezsnyev tizennyolc évig rothadozott a csúcson, majd meghalt. Amikor földi maradványait Moszkvába szállították, hogy az előkelő Oszlopcsarnokban helyezték örök nyugalomra, a nehéz tetem súlya alatt átszakadt a koporsó, Brezsnyev a földre esett. Új, fémmel megerősített ládát készítettek neki, elég tartósat, hogy elbírja a holttestét. Irodalmi életműve ennél sokkal könnyebbnek bizonyult, néhány év alatt teljesen feledésbe merült, amikor Mihail Gorbacsov** a stagnálás korszakaként aposztrofálva, elítélően nyilatkozott Brezsnyev uralmáról. Neki is álltak, hogy kitöröljék Brezsnyevet a városok, gyárak, iskolák nevéből, a könyvespolcokról és tantervekből. A *kis föld* hősenek irodalmi munkái imigyen hamar feledésbe merültek.

Először Sztálin, most Brezsnyev... és odaát Kínában is valami hasonló történt Mao elnök műveivel. Mintha a diktátorok szavai kitörölnék magukat, a könyvek egyre gyorsabb ütem-

* Évtizedekkel később a volt Szovjetunió lakói viszonylag kellemes emlékeket őriznek Brezsnyev könyveiről. A többihez képest, amelyeket minden szovjet állampolgárnak el kellett olvasnia, ezeken viszonylag fájdalommentesen átrághatta magát az ember. Valószínűleg azért, mert szakemberek írták, és mert kevés volt bennük az elmélet.

** Gorbacsov persze nem volt mindig ilyen kritikus. 1978. május 6-án, amikor még csak felfelé kapaszkodott a kommunista párt hierarchiájának zsiros számárlétráján, a következő méltatást írta *A kis föld*ről: „Nemrégben belelapozhattunk L. I. Brezsnyev elvtárs figyelemre méltó könyvébe, *A kis föld*-be, amelyben a Nyugat-Kaukázus legendás harcosainak történetét találjuk aranybetűkkel feljegyezve. Kis idő telt csak el kiadása óta, az emlékiratok mégis széles körű, országos érdeklődésre tettek szert... Oldalainak számában *A kis föld* nem túl jelentős, ideológiai tartalmának mélységét, a szerző általános kitekintésének és véleményének átfogó voltát tekintve azonban a könyv a közélet jelentős részévé lett.”

ben tűntek el, és egyre kisebb erőfeszítést igényelt letaszítani a szavak holt súlyát a feledés jótékony homályába, ahol biztonságosan oszlásnak indulhattak. Amilyen nehezek voltak fizikai valójukban, olyan nagyon szenvedtek ezek a kötetek a lét elviselhetetlen könnyűségétől. Az elnyomó állami kényszer híján nem nyomták őket újra, nem tudtak megkapaszkodni a létezésben. Egyszerűen nem volt igény a bennük foglalt „tudományos igazságokra”. Csak a hatvan éve halott Lenin tartotta magát jól, és állt ellen a pusztulás erőinek: továbbra is zavartalan álmát aludta a Kreml falai melletti üvegkoporsóban, éppen olyan jó állapotban, mint irodalmi életműve. Csakhogy egy jó állapotban megmaradt múmia nem éppen az egészség és életerő jelképe.

1979-ben a kommunizmusról még úgy hitték, örökké tart, még ha erősen elcsökevényesedett formában is. A jóslatok mind meghiúsultak, a könyvek nyilvánvalóan tévedtek, az ideológia főpapjai inkább élőholtak voltak, mint elevenek, de Brezsnyev és Hodzsa továbbra is az írógéphez szíjazva ült, a nyomdagépek forogtak, és természetesen az atomtöltetek is szaporodtak. Úgy tűnt, a kommunizmus még él, a szovjetológusok továbbra is azt jósolták, hogy a kelet–nyugat ellentét hosszan fennáll majd, mintha csak valami természetes határvonal lenne, a La Manche csatornához hasonló.

A kommunizmus beható ismerőit a meglepetés erejével érte hát, hogy 1989-ben leomlott a berlini fal, két évvel később pedig a Szovjetunió megszűnt létezni. Addig észre se vették, mennyire kiüresedett a kommunizmus és a Szovjetunió eszméje. Pedig ha jobban figyelnek a vezetők szövegeire, észrevették volna, hogy azok egyre jelentéktelenebbek, egyre hiábavalóbbak, és egyre nehezebben tudják bizonyítani létjogosultságukat. A könyvek a vég előfutárai voltak, a halott levelek megjósolták a pusztulást.

6.

Újabb zöld világ

Ha a kommunizmus már csak élőhalott, vajon milyen új ötlet kínálhat megváltást az emberiségnek és témát az új zsarnokoknak?

Egy tökéletes világban erre egyféle választ adnánk: semmilyen. Háromnegyed évszázadnyi erőszakos demagógiának, katasztrofális kudarcot vallott társadalmi és gazdasági kísérleteknek elégnek kellett volna lenniük ahhoz, hogy elvégye az emberek kedvét a világmegváltó fantáziálástól és tudományosnak álcázott bugyutaságoktól. Nem léteznek felsőbbrendű emberek, a történelemnek nincsen szerkezete, sem iránya, csak mi vagyunk itt, emberek, sokan közülünk elég hitványak is, akik rettenetes dolgokra képesek, ha elhiszik, hogy megéri, mert a végén minden jobb lesz. Elvégre egy könyvben olvasták, hogy ez fog történni, sőt, néha ők maguk írták a könyvet!

Amint azt láttuk, az 1970-es évek végére a diktátorirodalom veszedelmes helyzetbe került. Az erős emberek még megvoltak, de az eszméik már bedőltek. Kínában a párt visszamenőleg foltozta a maoizmust, hogy szabaduljon a radikális részeitől, a Közel-Keleten Nasszer már nem élt, Kadhafi az abszurdba hajlott, a török hadsereg meg időközönként kénytelen volt puccsot végrehajtani, hogy megőrizze Atatürk szekuláris örökségét. Európában Franco és Salazar

meghalt, a náciizmusnak és a fasizmusnak csak a szelleme maradt. A latin-amerikai válogatott nacionalizmusok és katonai rezsimiek nagyrészt nem vágytak rá, hogy átfogó elméleti irodalmi életművet hagyjanak hátra (bár Chilében Augusto Pinochet néha írogatott, Fidel Castro pedig a legnagyobbak között is megállta volna a helyét). Az ázsiai és latin-amerikai radikális gerillacsoportok pedig még a század elején írt kézikönyvek alapján működtek. Eközben a világ demokratikus részén az Egyesült Államok arra készült, hogy megválassza Ronald Reagant elnökének, Nagy-Britannia pedig már beiktatta Margaret Thatchert miniszterelnöknek. Mindketten elszánt, kimért harcosoknak számítottak, demokrácia iránti elkötelezettségük milliókat győzött meg, de a szabadpiac ideológiája nem ígért üdvözülést ezen a földön, és radikálisabb formáiban már az irreális ábránd határát súrolta. Sokan azonban fabatkát sem adtak volna a gondolatért, hogy a vagyon lefelé csörgedezik majd magától, mint valami arany folyam a részeg combjának belső oldalán.

De a takarásban már várakozott egy másik eszme, és várta a megfelelő pillanatot, hogy színre léphessen. Más könyvek vártak a sorukra, hogy feltárják az emberi szenvedés enyhítésének újabb módjait. A baj az volt, hogy miután egy évszázada már a szekuláris utópiákat vizsgálgatták, a kutatók és politikusok, akiknek résen kellett volna lenniük, nem vették komolyan a megjelenő eszméket. Elvakították őket saját előítéleteik, saját gondolkodásmódjuk, a haladás szekuláris mítosza, sőt még az időről alkotott képük is. Vegyük például az évszámot: 1979-et írtunk éppen. Van bármi jelentősége? Igazából nincs. Csak egy szám, nincsen hatással semmire – legalábbis a nyugati világban. A muszlimok számára azonban Mohamed mekkai zárandoklatának 1400. évfordulója egy új évszázad kezdetét jelentette, amikor a hagyomány szerint fellép egy nagy újtó, hogy megtisztítsa és felélessze a hitet.

Atatürk és követői a vallást visszahúzó erőnek tartották, és az átalakító kezdeményezéseket más irányból várták. A *hidzsra* 1400. évére azonban sokak számára nyilvánvalóvá vált, hogy a nacionalisták, szocialisták és modernizálók szakítottak ugyan a hagyományokkal, de nem hozták el a megígért új világot. Iránban, ahol a szekularizmus az orosz forradalom idején terjedt el, Mohammad Reza Pahlavi iráni sahót a reformjai ellenére, vagy talán éppen azok miatt milliók az USA korrupt bábjának tartották. Mire megdőlt azon könyvek uralma, amelyek olyan sok huszadik századi értelmiségit hoztak lázba, már nem sok keletjük volt. Új könyvekre nyílt igény, a szentebbik fajtából.

A forradalom új arca turbán alól kandikált ki ránk, és nagyon hosszú, nagyon fehér szakálla volt.

Iránban nagy hagyománya volt az apokaliptikus gondolatoknak. Az iszlám előtti időben a zoroasztrizmus töltötte be az államvallás szerepét, eszerint az élet a sötétség és a fény állandó harca, melynek végén eljön a megváltó és a végítélet. A tizenhatodik században egy Iszmáíl nevű gyermekkirály az iszlám többségi, szunnita ágánál sokkal több apokaliptikus vonást tartalmazó siát tette meg Irán államvallásává. Iszmáíl erős messianisztikus hajlamról tett tanúbizonyságot a neki tulajdonított versekben („Én vagyok Isten titka... Bennem van a próféta és a szentség misztériuma”), az utána következő uralkodók pedig mindig felnyergelve tartottak két lovat, hogy amikor a rejtőző imám és Jézus (akiknek eljövételét várták) megérkezik, hogy megvívja a világvégi csatát, ne kelljen időt vesztegetniük a lovak keresgélésével. Egyes próféták néha rájátszottak erre a mélyen gyökerező messiásvárásra, és kinevezték magukat megváltónak, így indult például a bahái hit is a tizenkilencedik század közepén. Mire a marxista szekuláris világvégvárás beállt a vallások sorába, az

irániak már vagy háromezer éve várták a kozmikus igazságtétel eljövételét.

Nem csoda hát, hogy amikor a bolsevikok 1917-ben bejelentették, hogy az emberiség a történelem utolsó szakaszába lépett, a Szovjetunió határszomszédjában, Iránban a marxista hívők azonnal meglovagolták a forradalmi hullámot, és 1920 júniusában Gilan tartományban megalapították a Perzsa Szovjet Szocialista Köztársaságot. Ez a bolsevik forradalomba vetett hit tombolásának időszakában történt, amikor Németország, Magyarország és Szlovákia és még néhány más ország radikálisai a háború utáni káoszából a világforradalmat akarták feltámasztani. A Perzsa Szovjet Szocialista Köztársaság kérészetének bizonyult, 1921 szeptemberében meg is szűnt, de még így is tovább húzta, mint a többi jó néhány próbálkozás, mely Moszkvától nyugatra akart létrehozni egy-egy szovjet államot. Azok közül ugyanis egyik sem érte meg első évfordulóját. A Szovjetunió felismerte az iráni értelmiségben rejlő forradalmi potenciált, és támogatta a helyi marxista Tudeh pártot, hogy készen álljanak, amikor a nagy múltú föld munkásai lázadni kezdenek.

Ekkoriban az az ember, aki végül hatvan év múlva az iráni forradalom élére áll majd, egy szemináriumban tanult éppen. Ruhollah Homeini tizenöt éves volt, amikor északon a bolsevikok átvették a hatalmat, és tizennyolc a Perzsa Szovjet Szocialista Köztársaság kikiáltásának idején. Nagy-Britannia és a Szovjetunió nagyhatalmi játszmákba bonyolódott, az iráni kormány pedig a főváros kivételével gyakorlatilag elveszítette az irányítást az ország felett. Káosz és zűrzavar uralkodott, a körülmények tökéletesen megfeleltek egy jövőbeni diktátor író színre lépésének. Márpedig Homeini sok szokásos és szükséges feltételt teljesített. Vidéken született? Pipa. Meghalt az apja? Pipa. Az anyja egyedül nevelte? Pipa. Vallásos nevelést kapott? Pipa. Egy valaha hatalmas, de mára nehéz időket élő birodalomban nőtt fel? Pipa. A nagyha-

talmak zsákmány után szaglászva oldalogtak körülötte? Pipa. A környező birodalmak mind omladoztak? Pipa. Az országot népszerűtlen zsarnok uralta, aki nagy pompában élt, míg a tömegek éheztek? Pipa.

De Homeini több szempontból jelentősen el is tért a szokásos forgatókönyvtől. Nem hagyta el vallási meggyőződését valami nyugati könyvben talált új ötletért vagy leegyszerűsített marxizmusért, inkább még mélyebben beleásta magát az iszlámba. Nem pályázott ösztöndíjra Oroszországba vagy Franciaországba, ahol belevethette volna magát a radikális áramlatokba, ő inkább Komba, a szent városba költözött.

Vallási tanulmányai során elmélyült a hatalmas mennyiségű, szerteágazó, de egymással mindig kapcsolatba hozható szövegek tanulmányozásában. A kommunista tudósokhoz hasonlóan nem az empirikus gondolkodásra nevelték, hanem arra, hogy a papírra vetett szavak között mély és sokrétű kapcsolatokat keressen, hogy tudja, mit mondtak már mások ezekről a kapcsolatokról, közülük melyik az elfogadható értelmezés, és melyik nem az. Tanult arabul és perzsául, nyelvtant, logikát, szónoklást, jogtudományt, iszlám filozófiát, iszlám tudományt és iszlám történelmet. Ezeken a területeken kellett bizonyítania tudományos jártasságát ahhoz, hogy vallási vezetővé válhasson, miként a kommunistáknak is elméleti munkát kellett végezniük, ha feljebb akartak jutni a pártban. Csakhogy míg a kommunisták megszokhatták a szigorúan hierarchikus bürokratikus hatalmi struktúrát, a síita iszlámban ez nem volt ilyen egyértelmű. A vezetők csak akkor „tűnhettek fel”, ha kivívták a társadalom elismerését, ehhez pedig Homeininek igazán meggyőzően kellett írnia és beszélnie.

Komban Homeini tanított, szónokolt, írt és publikált arab és perzsa nyelven egyaránt. Különösen nagyra becsülték az iszlám jogtudományban és a teológiai szempontból sokkal kockázatosabb gnoszticizmusban szerzett tapasztalatait.

Az 1950-es évekre már ajatollahként (Isten jele) ismerték el, ez a cím a kiváló tudósokat és a vallási hierarchia tagjait illette meg. Az 1960-as évek elejére elérte a „nagy ajatollah” rangot, így Irán legmagasabb szintű vallási vezetői közé került. Lassan és fokozatosan haladt a ranglétrán, forradalom nélkül, a szabályok tiszteletben tartásával. Nem lett politikai párt vezetője, nem írt szlogeneket, nem állt rendelkezésére iszlám „Vörös Gárda”, sem másmilyen hadsereg. Akkor hát mi volt olyan különleges a tanításaiban és könyveiben, ami ilyen nagy hatással volt a környezetére?

Mivel Homeini egy olyan irodalmi és teológiai hagyomány keretei között ír, amelyet évszázadokon át bővített annak rengeteg résztvevője, kívülállók számára nehéz megérteni írásainak értelmét és kontextusát, már ha valaki egyáltalán el akarja olvasni a műveit. Legtöbbünknek szerencsére nem kell kitenni magunkat Homeini életművének, ahogyan például Kim Ir Szen műveit sem szükséges ismernünk. A probléma ott kezdődik, amikor valaki azt állítja magáról, hogy szakértője az iráni helyzetnek, de véleményéből kiderül, hogy Homeini írói életművét egyáltalán nem ismeri.

Azt azért észszerűen elvárhatta volna az ember, hogy William Sullivan, az USA utolsó iráni nagykövete legalább egy gyakornokát megbízza, vessen már egy pillantást Homeini műveire, amikor az az 1970-es években egyre nagyobb befolyásra tesz szert. Ehelyett a nagykövet egy Washingtonnak küldött, gyors feljegyzésben Gandhihoz hasonlított Homeinit. Sullivan védelmében meg kell jegyeznünk, bizonyára nagyon elfoglalt volt, hiszen igyekezett lépést tartani az eseményekkel, miközben az USA egy fontos kliensállama az összeomlás szélén állt. Richard Falk, a Princetoni Egyetem professzora azonban személyesen is találkozott Homeinivel, úgyhogy tudnia kellett volna, miről ír a *New York Times*ba híressé vált újságcikkében, amelyben minden olvasót meg-

nyugtatótt: Homeini köreit „kizárólag mérsékelt progresszív egyének” alkotják, akik mind „komolyan veszik az emberi jogok kérdését”.

Ahogyan a bolsevikokat és náciakat sem vette senki komolyan, csak amikor már túl késő volt, úgy hatalomra kerüléséig Homeini sem ébresztett gyanút senkiben, pedig tekintélyes mennyiségű írásában nyíltan és részletesen hirdette egyáltalán nem progresszív nézeteit jó néhány témában. Valószínűleg mindenki a század elejéről megmaradt, régi ideológiai csatározásokra figyelt csak. A képzett véleményformálók számára a gondolat, hogy a politikában a vallást is komolyan kell venni, annyira idegen volt akkoriban, mint amennyire visszataszító ma.

Mindezzel együtt sem kárhoztathatjuk az 1970-es évek naiv szakértőit túlságosan, hiszen az ajatollah arabul és spanyolul írt, a külügyminisztérium pedig a vasfüggöny mögött beszélt nyelvek fordítóival volt tele. Homeini műveinek első angol nyelvű antológiája csak 1980-ban jelent meg, és az sem volt tudományos értékű kiadás, így érthető, hogy tényleg nehéz lehetett megérteni, pontosan milyen elveket is vall. A megjelent angol kötetet a Bantam Books adta ki tömegpiacra szánt puha táblás kivitelben az alábbi esetlen (és nyelvtanilag sem túl helyes) címen: *A zöld könyvecske – A nyugati világot megrázó ember bámulatos hitbéli meggyőződése – Homeini ajatollah filozófiai, társadalmi és vallási mondásai*. (A gerincen mindezt Homeini ajatollah mondásaira rövidítették.)

A könyv Homeini „legnagyobb slágerei” francia fordításának angol fordítása volt. Nyilvánvalóan a gyors és olcsó kereskedelmi siker lebegett a kiadó szeme előtt, hiszen már a címadást is durván eltúlozza, amikor utalni akar az amerikai szocialista újságíróra, Jack Reedre, Mao elnökre és Kadhafira. A vékony kötetbe beleolvasva egy némileg zavaros és zavarba ejtő figura képe bontakozik ki a szövegből. Megismerjük Homeinit, aki gyűlöli az igazságtalanságot és

a zsarnokságot. Kicsit olyan, mint Che Guevara, vagy talán Ali Sáriati, az iszlám marxista író, és Homeini monarchiaellenes kortársa, az iráni forradalom egyik fő ideológusa, akinek iránymutatását végül nem követték:

Az iszlám azok vallása, akik igazságért és igazságosságért küzdenek, akik a szabadságért és függetlenségért láznak. Azok tana, akik a gyarmati rendszer ellen harcolnak.

Aztán találkozunk az iszlám felsőbbrendűséget hirdető Homeinivel: („A szent háború minden nem muszlim terület elfoglalását jelenti. Ilyen háborút akkor kezdetünk, ha egy nevéhez valóban méltó kormányzat állt fel, méghozzá az imám vezetésével vagy parancsára.”) Valamint Homeinivel, a férfiak arcápolásának harcos ellenzőjével: („Az arc borotválása akár pengés borotvával, akár erre a célra szolgáló elektromos készülékkel módfelett elfogadhatatlan.”) Ráadásul olvashatjuk még a habzó szájú antiszemita Homeinit, az összeesküvéselmélet-hívó Homeinit, a tífusz nyugati orvosságait elutasító Homeinit, és így tovább, és így tovább. Ezek mind-mind valós személyiségek, de a *Homeini ajatollah mondásai* nem foglalkozik velük behatóbban, mert teljesen elámul egy másik Homeinitől: az ondó, verejték és az ánsz megszállottjától.

Homeini valóban nagyon részletesen ír az ilyesmikről:

Három esetben elkerülhetetlenül szükséges az ánszt vízzel megtisztítani: ha az ürülék más, tisztátalan dolgokkal, például vérrel együtt távozott, ha valamilyen tisztátalan tárgy felsértette az ánszt, illetve ha a végbélnyílás a szokásosnál nagyobb mértékben szennyeződött.

Minden más esetben a végbélnyílás mosható vízzel, tisztítható textillal vagy kővel. És ez még semmi ahhoz a részletességhez képest, amivel a *Homeini ajatollah mondásai* eligazítja az embert, mi helyes és mi helytelen bizonyos szexuális helyzetekben, többek között az állatokkal való fajtalankodás esetében. Különösen hasznosak az utasítások, amelyek eliga-

zítanak, mi a teendő, ha egy férfi túl erős lökésekkel illetve egy teve végbélnyílását.

Az idézeteket úgy válogatták össze és rendezték sorba, hogy azokból egy rögeszmés, fanatikus és perverz Homeini képe rajzolódjon ki. Valami még sincs rendjén: a hangvétel. Az ajatollah a tartalomtól függetlenül végig világosan, értelmesen és a végletekig komolyan ír. Egy ember, aki ennyire megszállottja mocsoknak és tisztaságnak, egészen egyszerűen nem így fejezné ki magát. Van továbbá még egy Homeini, aki teljesen hiányzik a könyvből: a költő, aki ilyen sorokat képes írni:

Tárd ki a kocsmá ajtaját, hadd menjünk oda éjjel s nappal,

Mert fáraszt már a mecset és szeminárium!

Ahelyett, hogy segítene megérteni az Iránban történeteket, a *Homeini ajatollah mondásai* csak abban segíti az olvasót, hogy örültek és barbárok országaként leírja az egész környéket. A szöveg önmagában nem hazudik ugyan, de Homeini életművének egy apró részletéből, három különböző, hosszú könyvből kínál hatásvadász, önkényes válogatást. Homeini a forradalom kitörése előtt tizenkilenc könyvet adott ki, és mint kiderült, ezekből a legbujább részeket egy 125 oldalas, puha kötésű könyvbe sűrítve nem lehet igazán bemutatni az ő hitvilágát – ahogyan Mao gondolatai szövegösszefüggésüktől megfosztva és az *Idézetekbe* összenyomorítva sem segítették elő Kína felvilágosodását. Kétségtelen, hogy könyvebb legyinteni egy Homeinihez hasonló, kellemetlen emberre, de tény, hogy nagyon hatékony forradalmi vezető volt. Talán okosabb tanulni a könyveiből, mint kinevetni.

Az ajatollah tébolyult maradiságának hangoztatása és kigúnyolása mint stratégia egyébként Iránban egyszer már csődöt mondott. Az uralkodó, Mohammad Reza Pahlavi sah ügynökei szintén megtalálták Homeini írásában az ondó-ánsz-fajtalanosság motívumot, és azokat kiragadva 1977 és

1978 között széles körben terjeszteni kezdték a különösen szórakoztató példákat, hogy hiteltelenítsék az ajatollahot. Ezzel azonban csak magukat járaták le, és a saját kultúrájukban való járatlanságukat bizonyították. Az idézetek ugyanis a *Néhány kérdés tisztázása* című műből származtak, amely nem Homeini szellemi és érzelmvilágának tükröződése volt, hanem egy „tisztasági előírás-gyűjtemény”, olyasmi, amit az Ószövetségben, Mózes III. (vagy Leviták) könyvében is találunk. Utóbbi szintén ad tanácsot az állatokkal, családtagokkal és az azonos neműekkel folytatott fajtalankodás eseteire. Homeini csak annyit tett hozzá a témához, amennyit a kiváló ajatollahok általában az 1950-es évek óta, amióta szokássá vált kérdések és válaszok formájában összeállítani az ismereteket. Az ajatollahok a vallási tájékozottságuk mélységének és átfogó voltának bizonyításával növelték vallási vezetői tekintélyüket. Igaz persze, hogy legtöbbször az ilyen munkát a tanítványaikra hagyták, és csak ráírták nevüket az elkészült műre, ahogyan Brezsnyev tette a saját emlékirataival.

Itt jutunk el a másik problémához, ami a tevékenység túlzott felemlegetéséből adódik: annak, hogy Homeini tanítványai szerint mit illik belefoglalni egy tisztálkodási szabályokról szóló, átfogó antológiába, és mit nem, semmi, de semmi köze nincs ahhoz, milyen forradalmi vezető volt az ajatollah. Tanárként az iszlám jogrendszer finomságainak ismeretével vívott ki elismerést, de nem ez tette azzá az emberré, aki végül megbuktatta a sahot. Az árusítás jogának részleteiről írt ötkötetes írása és a kereskedelmi törvények részleteiről szóló két könyve sem számított igazán. Az számított csak, hogy makacsul nem volt hajlandó elismerni a sah szekuláris hatalmát, amikor az ellentmondott Isten törvényeinek, és saját épségét is kockáztatva hajlandó volt írásban és szóban kiállni ellene.

Homeini szemében a fejlődés nyugati gondolata és a felvilágosodás emberi találmányok voltak, ezek elfogadása csak

messzebb taszította volna a muszlimokat teremtetőjüktől. Ezzel szemben egész felnőttkorában azt tapasztalta, hogy Irán vezetői a modernizációt erőltetik. Egy 1925-ös katonai puccs keretében a Reza Pahlavi nevű tiszt sahhá koronázta magát. Példaképéhez, Atatürkhöz hasonlóan ő is a modernizáció és nacionalizmus pártján állt, amíg 1941-ben szovjet és brit erők el nem foglalták Iránt, és erőszakkal le nem mondták a trónról.* Fiát, Mohammad Reza Pahlavit ültették a sah helyére, de az Európában tanult férfi gyengébbnek bizonyult az apjánál, a partik és szép színésznők túlságosan lekötötték a figyelmét.

Úgy tűnik, Homeini kihasználta a nemzetközi zavarodottság pillanatát, hogy kiadja első politikai művét, az 1944-ben névtelenül megjelent *Titkok feltárását*. Ebben támadást indít a reformpárti klérus és a nyugatosodás pártfogói ellen, egyenesen és nyíltan szidja Irán (egy bizonyos kör szifilisztől megfagyult agyából származó) szekuláris törvényeit, a koedukált iskolákat és mozikat, miközben kizárólag a szent törvényeket fogadja el. Ellenállásra azonban nem buzdít a sahkal szemben. Kom legmagasabb rangú vallási vezetője, Borudzsferdi ajatollah szerint ugyanis a vallást el kell választani a kormányzati ügyektől. Homeini tehát, amikor Irán helyzete újra stabilizálódott, magában tartotta a reformokat és a modernizációt továbbvivő Mohammad Reza iránti ellenérzéseit.

Az új sah személy szerint nem volt az iszlám ellensége, de *Küldetésben hazámért* című, 1960-as önéletrajzában meglepően kevésszer utal a „muszlim hitre”. Megvallja Mohamed kinyilatkoztatásaiba vetett „szenvédélyes hitét”, de hogy ez a hit a kvietizmuson és benső áhítaton kívül pontosan mit takar, azt már nem fejt ki. Ezzel szemben egész fejezeteket szentel például a „nyugatosodás”, a „nacionalizmus”, a „nők

* Reza sah, egy autogramos Hitler-fénykép büszke birtokosa a háborúban semleges álláspontra helyezkedett Németországgal szemben, de Churchill és Sztálin ezt nem hagyta annyiban.

jogai”, „oktatás” és természetesen az „olaj” témáknak. Iránt ugyanis nagyon gazdaggá tette az olaj, a sah pedig arra kívánta felhasználni ezt a gazdagságot, hogy egy „fehér forradalom” keresztül „nagy civilizációvá” fejlessze országát. Maga is írt egy könyvet – Mao stílusában, központosított hatalommal tervezte irányítani a népet, hatalmas területfejlesztési tervekkel vegyített földreformot hajtott végre, kampányt indított az írástudatlanság ellen és a nők egyenjogúságáért.

Homeini szerint ez a „fehér forradalom” Isten örök törvényét sértette. 1961-ben Borudzsferdi ajatollah meghalt, és Homeini lett Kom legelső vallási vezetője. Ekkorra olyan nagy tekintélyben állt, hogy megkapta a *mardzsza*, azaz utáncandó személy címet, és nem is hagyott kétséget afelől, milyen viselkedés utáncandósát várja el követőitől. Akkorra csekély mértékben ugyan, de már emelte az irodalmi tétet, és becsempészett egy „Ellenállni az elnyomónak” című fejezetet az egyébként nem forradalmi, *A bevétel tiltott formái* című iszlám tanulmányba. Ebben kijelentette, hogy „az elnyomónak bármilyen formában segíteni kétségkívül tilos”. De amikor a sah fehér forradalma lelépett a papírról, és évszázados iszlám hagyományokat kezdett megváltoztatni, Homeini ellenállási vágya sem tűrt több korlátot. 1962-ben egyházi tüntetést szervezett egy törvénymódosítás-tervezet ellen, mely szerint az állami tisztviselőknek a jövőben nem a Koránra, hanem „a szent könyvre” kell felesküdniük. Ez a síita iszlámmal egyenlő szintre emelte volna a kereszténységet, a zsidó vallást, a zoroasztrizmust és a baháit is. Homeini ekkor (mint a következő évek során még oly sokszor) az ördögi zsidót emlegetve mennydörögte, hogy ez egy cionista összeesküvés része, át akarják venni az irányítást Irán felett. A kormány visszakozott, de Homeini még csak ekkor lendült bele. A szőháború egyre durvult, az ajatollah erősen kritizálta a sahot, a sah válaszolt rá, a komi vallási ellenzéket „fekete reakcióknak” nevezte el. Homeini erre megvádolta

a sahot, hogy az iszlám ellensége és Izrael barátja, és utalt rá, hogy az irániak szívesen szabadulnának tőle.

Homeinit letartóztatták, lázongások törtek ki. A rezsim több mint egy évig tartotta fogságban, de amint kiengedték, újult erővel folytatta támadásait a sah és politikája ellen. A Nyugat felől szüntelenül fenyegető változás ellen csoportba gyűjtötte a híveit, ezért újra letartóztatták, és ezúttal Törökországba száműzték. Nadzsafban telepedett le, Bagdadtól százhatvan kilométerre délre, a síita muszlimok szent városában. A sah rendkívül drága képzésben részesült az előkelő svájci Institut Le Roseyben, de az orosz forradalomról szóló anyagot nyilván átugrotta: Homeini így csatlakozott Marxhoz és Leninhez azon radikálisok körében, akik száműzetésben, távolról, írásaikkal nagyobb kárt tettek a rendszerben, mint kitiltásuk előtt, otthon.

Ebben a könyvben nemegyszer megfigyelhettük, hogy a diktátor írók olyan titkokat fedeznek fel szent szövegekben, amik eddig az orruk előtt rejtőztek. A kommunisták különös tehetséggel jöttek rá, hogy a „tudományosan bizonyított” történelmi tények nincsenek is annyira kőbe vésve, mint korábban gondolták, de ebben már akkor sem volt semmi újdonság: a keresztes hadjáratok során a harcos szerzetesek mindig megtalálták a Bibliában a hitetlenek elleni kegyetlen erőszak igazolását, hiába utasította el Jézus egészen egyértelmű szavakkal az erőszakot.

A szükség törvényt bont, vagy ezúttal inkább törvényt értelmez át. Homeini borzadva figyelte a határ túloldalán kibontakozó fehér forradalmat, és közben elgondolkozott „a gyámként fellépő jogász” feladatán. Ezalatt hagyományosan az iszlám jogtudós azon kötelezettségét értik, hogy védelmezze az árvák és özvegyek életét és javait, az ajatollah azonban meglátta az elvben a lehetőséget, és kész volt kiterjeszteni azt.

Erveit elsőként *Az árusítás könyve* című ötkötetes tanulmányban vezette elő. A könyv pontosan arról szól, amit a címe sejtet: az árusítás iszlám szabályairól. Az oldalak mélyén azonban Homeini ravaszul elrejt egy tudományos eszmefuttatást az árvák szorult helyzetéről, melyben jócskán kiterjeszti az iszlám jogtudós felelősségét. A jogász gyámsága szerinte nemcsak néhány meghatározott családi kapcsolatra vonatkozik, hanem az egész nemzetre. Ez túlmutat a mecseteken, és vonatkozik a politikai és társadalmi szférákra is: a lényeg, hogy csak az iszlám jogban jártasak vezethetnek iszlám államot, amit az iszlám kormányzatnak iszlám jogrendszer szerint kell irányítania.

Homeini tehát a sah bírálatáról továbblépett, és már egy teljesen új kormányzati modellt vázolt fel. Sőt, ami még jobb: egy utópiát igyekezett eladni, amelyhez hasonló soha nem létezett még a földön, és ez rengeteg előnnyel járt. Az 1917-es bolsevikokkal ellentétben az iráni kommunisták közvetlenül az északi határ túloldalán láthatták a megvalósult kommunista állam élő példáját mint modellt, és azt senki sem tagadhatta, hogy az a modell elég sok helyen sántított. Homeini velük ellentétben az iszlám törvények hatalmas gyűjteményére alapozhatott mindent, annak pedig elismert szakértője volt. A példa azonban, melyről az iszlám kormányzatot mintázta, egy idealizált aranykor volt, amelyben Mohamed próféta még a földön járt, és amelyet csak a szövegekből ismerhettek, valós példán nem láthattak sehol. Egyszóval: csak egy szövegekkel megtámogatott eszme volt.

Homeini száműzetésében kidolgozta az ötletet, amely az *Islám kormány* című írásban öltött testet. Akárcsak Sztálinnál *A leninizmus alapjai*, ennek a szövege is tanítások sorából állt össze: az ajatollah népszerűsíteni akarta a gondolatait, és ehhez a tanítványainak is el kellett magyaráznia „a jogász gyámságának” elvét. Ezért tartott előadásokat

Nadzsafban 1970-ben, ezek szövegét írta le egy tanítványa, és adta ki könyv formában 1971-ben.

Az *Islám kormány* cím összetett és riasztóan bonyolult írást sejtet, főleg, ha az ember belenéz az angol értekezésekbe, amelyek valamiért ragaszkodnak hozzá, hogy „a jogász gyámsága” kifejezés helyett annak perzsa, *velāyat-e faqīh* változatát használják. Ez volt az utolsó diktátorirodalmi mű, amelyet könyvem megírása előtt kutatásként elolvastam, és tartottam tőle, hogy még Mao „elméleti” munkáinál is homályosabb szöveggel kell megbirkóznom, hiszen az még csak nem is Sztálin *Rövid tanfolyamán* és néhány Lenin-művön alapul, hanem a teljes iszlám törvénytáron. Kiderült azonban, hogy félreismertem az ajatollahot. Nem mondom, hogy az *Islám kormány* könnyű, vízparti lektűr, mert egyáltalán nem az, de jól tagolt, értelmes, sőt világos szöveg. Homeini módszeresen, tudományos alapossággal fejezi ki magát, ugyanakkor ügyel, hogy végig tisztán fogalmazzon. Pontosan fejezi ki gondolatait, és mindig feltárja, milyen gondolatsor vezetett az adott következtetésre. Mintha az ajatollah igazából *meg akarná győzni* olvasóit a maga igazáról, és nem csak addig ütni, míg mindent elhisznek (lásd: Lenin), addig beszélni tele a fejüket, míg megadóan bólogatni kezdenek (à la Hitler), vagy fenyegető zsargon mögé rejtji saját tudatlanságát (mint Mao). Ahogyan Marx adta parancsba a filozófusnak, hogy ne csak magyarázza, változtassa is meg a világot, úgy testálta Homeini ugyanezt a felelősséget a jogászra. A világ megváltásához azonban először meg kell érteni az eszmét, ezért aztán az *Islám kormány* meglepően könnyen követhető mű.

Homeini egy Istentől elfordult, távolra sodródott állam képével nyitja a könyvet. Az iráni alkotmányt az iszlám törvényeivel és rendszerével ellentétesnek nyilvánítja, amely szerinte nem ismeri el sem a monarchiát, sem a trónöröklés rendjét. Ezután körülnéz, és egy idegen törvényektől és sze-

xuális erkölcstelenségtől megrontott nemzetet lát (utóbbin egy kis korbácsolással azért könnyen lehet segíteni). Nem hatódik meg a holddraszállástól (mert az nem oldja meg a társadalom gondjait, és nem enyhíti az emberek szenvedését), és panaszkodik, hogy az imperialista propaganda sokakkal elhitette: az iszlámot külön kell választani a politikától. („Ez teljesen ellentmond legalapvetőbb hitünknek.”)

A megoldás Homeini szerint kézenfekvő. Mohamed példáját állítja elé, aki egyszerre volt lelki és politikai vezető. „Egyértelmű – írja –, hogy a megalkotott törvények, melyek szükségessé tették, hogy a Próféta (béke legyen vele) létrehozza az államot, nemcsak az ő korára érvényesek, de halála után istovább hatnak ránk.” Hozzáteszi még, hogy „a dicsőséges Korán és a Szunna* minden olyan törvényt és parancsot tartalmaz, amelyre az embernek a boldogsághoz és az állam tökéletesítéséhez szüksége lehet”. Meghagyja tanítványainak, hogy hirdessék ezt az igaz tanítást, mert „kötelességük létrehozni az iszlám kormányt”.

Homeini sürgeti e küldetés teljesítését, mert a krízist nemcsak Iránban, de a muszlim világ számos pontján jól látja. Az iszlám nemzet „gyenge és megosztott”, mondja, mert hiányoznak a „vezérek, gyámok és a kormányzati intézmények”. Mindez persze a zsidók, idegenek és kisebbségek miatt van. Homeini követeli a rend és fegyelem helyreállítását. Még szerencse, hogy van megoldás: Mohamed szent kinyilatkoztatásai minden erkölcsi, társadalmi és politikai kérdésre választ adnak, így az államigazgatás is sokkal egyszerűbb feladat. Mivel például minden törvény a szent törvényalkotótól származik, a kormány három ága közül az egyiket, a törvényalkotásit ki lehet váltani egy egyszerű tervező testülettel. És mivel az iszlám kormány jogállamot vezet, egyértelműnek

* Az iszlám közösség törvényi és társadalmi szokásainak és gyakorlatának gyűjteménye.

tűnik, hogy csak kiváló jogtudós lehet az uralkodó, egy bűntelen személy, akinek tudása „mindenki másét felülmúlja”.

Miután felvázolta elméletét, Homeini az iszlám történelemben megtalálható precedensek felsorolásával támasztja alá érveit, és közben válaszol minden ellenvetésre, amely valakiben felmerülhet. Végül rövid kitérőt tesz az összeesküvés-elméletek világába (mint megtudjuk, a zsidók szándékosan hibákat csempészték a Korán néhány kiadásába, ez is a világuralmi mesterkedéseik része), majd arra sarkallja tanítványait, hogy munkájukkal alapozzák meg az iszlám kormányt: minél jobb minőségben szónokolnak, annál több embert terelhetnek vissza az igaz útra. Az összes jogi fejtegetés és történelmi hivatkozás ellenére az ajatollah üzenete tehát rém egyszerű: megígéri, hogy átmenti népét a modernitás káoszából abba a harmóniába, ami Mohamed idején uralkodott a földön. A muszlimok eltévelyedtek, de ha hallgatnak egy kiváló jogtudósra – biztosan nem saját magára gondolt, igaz? –, visszatérhetnek egy jobb világba. Ja persze, és Isten segedelmével „levágják az elnyomók karját”, és „kigyomlálják az iszlám vallás és az iszlám országok minden árulóját”.

Bármilyen érthetőnek tűnt is Homeini magyarázata, néhány kínzó kérdést azért felvetett. Ha „a jogász gyámsága” a kormányzás egyetlen elfogadható módszere, hogyan lehetséges, hogy eddig mindenki azt hitte, az árvák gondozásáról van benne szó? És mi lesz azokkal a Homeini előtti vallási tanítókkal és vezetőkkel, akik eddig támogatták a monarchiát? Az ember azt gondolná, a rengeteg, írás fölé görnyedő és azt magyarázó tudós az előző évszázadok alatt csak észrevette volna a tévedést. Irán egyházi vezetői sem örültek túlságosan, hogy ők és elődjeik állítólag évszázadokon át tévedésben éltek.

Homeini könyve nem talált kedvező fogadtatásra, tanítványai azonban rendületlenül becsempészték azt fénymásolatban, az ajatollah előadásait pedig magnókazettán Iránba. 1971-ben az *Iszlám kormány* megelőzte a korát. Szerencsére

(legalábbis Homeini számára, vele ellentétben a sah, valamint a teokráciát sötét színben látók balszerencséjére) csupán nyolc évvel.

1971-ben Reza Pahlavi sah hatalmas összejövetellel ünnepelte meg a perzsa monarchia fennállásának 2500-adik évfordulóját Perszeopolisz, az Óperzsa Birodalom régi központjának romjai között. Nemrégén koronázta magát sahinsahhá (vagyis királyok királyává), és azt akarta, hogy az egész világ tanúja legyen a keleten általa létrehozott új valóságnak. Semmi sem volt túl drága, hiszen a pompával, látványosságokkal és vendéglátással szerette volna kifejezni a kapcsolatot Irán múltja és jövője között.

Perszeopolisz, bár még mindig impozáns látványt nyújtott, jobb napokat is látott már, ezért a romok között modern berendezéssel ellátott luxussátrakat húztak fel, hogy a meghívott uralkodók és politikusok a legnagyobb kényelemben élvezhessék az ünnepségeket. Perszeopolisz akkori lakóit, a skorpiókat és kígyókat arra az időre kitelepítették, az exkluzív párizsi Maxim szakácsait pedig betelepítették, hogy ellássák a vendégeket a sivatag közepén minden földi jóval. Az esemény csúcspontja egy kolosszális tűzi- és fényjáték lett, amelynek minden pillanatát megörökítette a különösen pompás dokumentumfilm, nem más, mint Orson Welles hangalámondásával. (Ő az ezért kapott pénzből finanszírozta Moby Dick-adaptációját, amiből aztán nem lett semmi.) A világ nem látott még ilyen gyönyörű példát a bukás előtti elbizakodottságra. Visszanézve a vendéglista is kísértetiesnek tűnik: a meghívottak közül nagyon sokra hamarosan halál vagy kegyvesztettség vár, néhányan pedig tehetetlenül nézik majd országuk felbomlását. Részt vett a partin Nicolae és Elena Ceaușescu, mindkettőjükre kivégzőosztag várt. Etiópiából megérkezett Hailé Szelasszié, aki rövidesen puccs áldozata lett és megfojtották. Ott volt Spiro Agnew, az USA alelnöke, aki hamarosan lemond, hogy elkerülje a bör-

tönt, a mauritániai Moktar Ould Daddah uralmának és életének pedig nemsokára katonai puccs vet véget. A tűzijátékot megtekintette Mobutu Sese Seko, Zaire elnöke, akit fegyveres felkelés kerget majd el. A francia konyhát bizonyára nagyra értékelte Imelda Marcos, aki hamarosan értékes cipőgyűjteményét hátrahagyva menekülni kényszerül Fülöp-szigetekről. És akkor még nem beszéltünk Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió politikusairól, akik szintén részt vettek a nagyszabású öntömjénezésben, és nem is sejtették, hogy két évtizeden belül már egyikük országa sem lesz a térképen.

És persze ott volt a sah, akinek nagy civilizációjára a teljes megsemmisülés várt. Ő sem tudta volna elképzelni, hogy az ilyesmi lehetséges, éppen ellenkezőleg: szentül hitte, hogy Iránt a világ meghatározó erejévé teheti. Ráadásul nem is a perszeopoliszi buli volt önhitségének utolsó jele. 1976-ban Irán lecserélte az iszlám naptárat a „birodalmi” kalendáriumra, nulladik évének pedig Nagy Kurus király megkoronázását tették meg. Egyik napról a másikra 1355-ből 2535 lett, mintha Irán hirtelen ezerévnnyit ugrott volna előre az időben. A valóságban persze a legtöbben ugyanúgy a próféta korszakában éltek tovább, mint addig.

Ekkor a sahnak három éve volt még hátra, reformjai és a modernizáció ellenére ugyanis a legtöbben egy zsarnoki és elnyomó rendszer korrupt fejét látták benne. És ahogyan az elégedetlenség egyre nőtt, úgy támaszkodott a sah egyre erősebben titkosrendőrségére, a SAVAK-ra, amely igyekezett letörni a marxisták, nacionalisták, liberálisok és a hívők, valamint a marxista–iszlamista Ali Sariatí utópiái és az iszlám forradalmár Homeini ajatollah követőit; utóbbinak az írásai megállíthatatlanul beszüremlettek a határon.

1975-ben a Marx-rajongó „iszlám utópista”, az Irán értelmiségének nagy részét a sah ellen hangoló Ali Sariatí száműzetésben meghalt. Homeini viszont nagyon is életben volt, és gyorsan be is akarta tölteni a riválisa által hátrahagyott

úrt. A Homeini gondolatainak terjedésétől megrémült sahnymást gyakorolt a bagdadi kormányra, hogy telepítsék ki az ajatollahot Nadzsafból. Homeinit 1978. október 6-án ki is utasították Irakból, a sahn azonban ezzel újabb stratégiai hibát követett el. Homeini Párizs külvárosába költözött, és ott nemcsak kicsattanó egészségnek örvendett, de a szabad világ lehetőségeit is felfedezte. Az ajatollah befolyása egyre nőtt. Ebben az időszakban hiszékeny nyugatiak, akik Homeini írásainak egyetlen sorát sem olvasták soha, gyülekezni kezdtek az egzotikus, nagy szakállú szent ember körül, mert azt hitték, aki keletről érkezett, vallásos, és a sahn ellen dolgozik, az csak kedves és gyengéd lehet – mint Gandhi, ahogyan azt William Sullivan mondta. A turisták között volt Michel Foucault is, akit e könyvben Mao elnök „hasznos idiotája” szerepében emlegettünk legutóbb. Foucault Iránba utazott, majd meglátogatta Homeinit Párizsban, aztán novemberben ismét visszatért Iránba. Nem sokat tudott az országról, az iszlámról vagy arról, hogy Homeini mennyire gyűlöli a zsidókat, és hajlamos olyanokat mondani, hogy: „Az egész világon elterjesztjük forradalmunkat, amíg mindenfelől egy kiáltás visszhangzik majd: *Egy az Isten, Allah, és Mohamed az ő prófétája!*” Foucault költőien áradozott Homeiniről és az elveiről, melyek szerint „egy lélektelen korban a lélek forradalmát” kívánták elhozni. Biztosította olvasóit, hogy az „iszlám kormány” nem azt jelenti, hogy a politikai rezsimben a papságnak felügyelő vagy irányító szerep jut, és hogy „a kisebbségek védelme biztosított lesz, amíg azok nem okoznak kárt a többségnek”, valamint „a férfiak és nők között a jogokat tekintve nem lesz egyenlőtlenség, csak különbség, hiszen természetes különbség van közöttük”. A valóságban persze a forradalom hatására a hozzá hasonló meleg férfiakat lámpavasra húzták vagy nemváltó műtetre kényszerítették, hát istenem. Foucault végzetes hiszékenysége és az ebből következő tévedése szinte már csodálatra méltó méretet öltött.

Iránban egyre mélyült a krízis, míg a hatalom már nem bírta tovább összetartani az országot. A sahn menekülőre fogta, Egyiptomba bujdosott, amerikai szövetségesei magára hagyták, a nagy civilizáció egyszerűen megszűnt létezni. Pahlavi ekkor már beteg volt, egy évvel később meghalt.

Homeini két héttel a sahn dicstelen távozása után érkezett meg Iránba. A teheráni repülőtéren ujjongó tömeg fogadta, útját milliók kísérték a fővárosban. Az ajatollah biztosította ugyan nyugati hallgatóságát, hogy nem érdekli a közvetlen hatalomgyakorlás, de úgy alakult, hogy az Iránban és Irakban írt művei közelebb álltak a valósághoz, mint amit Párizsban mondott. Egy április 1-jei népszavazást követően Iránt Iszlám Köztársasággá nyilvánították, hamarosan pedig az is kiderült, hogy a jog páratlan tudósa, akit Homeini szónoklataiban és írásaiban az iszlám kormány élére szánt, nem más, mint – minő meglepetés! – ő maga.

A jogász gyámsága, amit először egy kereskedelmi szerződésekről szóló könyvben említett meg Homeini úgy tizenöt évvel azelőtt, és amit sok imám tiltakozására az *Iszlám kormányban* kifejtett, most bevonult az alkotmányba. Ráadásul Homeinit élete végéig Legfőbb Vezetővé kiáltották ki, ami szép teljesítmény egy vidéki egyházi személytől. Most, hogy hatalomra jutott, a nagy ajatollah jogértelmezése lett a mérvadó, könyveit kötelező olvasmányként tanulmányozta a nép, az Iszlám Köztársaság pedig sokkal szélesebb körben nyomta el alattvalóit, mint korábban a sahn.

Mindez persze benne volt a szövegekben, de – ahogyan 1917-ben a bolsevik forradalomban – a könyvek itt is hamarosan hiányosnak bizonyultak. Az *Iszlám kormányban* az ajatollah nyugati ötletnek minősítette és elvetette az alkotmány ötletét, később azonban az Iszlám Állam mégis megfogalmazta a magáét. Homeini más nyugati elveket is átvett, például a választott elnöki és parlamentáris rendszert (bár a végső hatalmat Legfőbb Vezetőként azért megtartot-

ta magának). Régóta hangoztatott már gyarmatosításellenes és antiimperialista szólamokat is, amik jobban hasonlítotak Marxra, mint Mohamedre. A jogászok gyámsága gondolatának kudarcát jelezte az is, hogy az egyetlen másik síita közösségben sem vert gyökeret, bármennyire terjesztették is az ajatollah könyveit külföldön. Az elnyomó állami gépezet hathatós beavatkozása nélkül senkit sem érdekelt igazán.

Homeini így is óriási hatással volt a világra. Nemcsak az USA által támogatott sahot sikerült legyőznie, de politikai erővé tette az iszlámot, és bebizonyította, hogy alternatívája lehet a sokakat évszázadok óta elcsábító, istentelen utópiáknak. Ez pedig már előrevetítette a jövőt. Már nem a szekuláris világmegváltók kölcsönöztek ötleteket a vallási könyvekből, hanem fordítva, a vallásos világmegváltók vettek át a szekuláris hagyományokból, és egyesítették a nagyon régit a viszonylag újjal. Alkotmányokat kreáltak és köztársaságokat alapítottak, kiválogatták maguknak, amire az újfajta keverékükhöz szükségük volt. Az ajatollah egy olyan világ előfutára lett, amely folyamatosan igyekszik vérből és tűzből újjászülni, és a harc még korántsem ért véget.

Homeini közvetlen hatást gyakorolt még valamire: az irodalomkritikára. 1989-ben halálra ítélte Salman Rushdie-t állítólag istengyalázó regényéért, melyet nem olvasott, és nem is szándékozott elolvasni soha. Az iráni Legfőbb Vezetőnek semmilyen hatalma nem volt a brit állampolgár és (hitehagyott) szunnita muszlim Rushdie felett, a *fatvát* mégis tüntetések követték, gyilkosságok és terrorizmus, meg a nyugati ortodox gondolkodású emberek kéztördelése és kettős beszéde. Homeini ugyanis bebizonyította, hogy a vallásghalázás iszlám törvényeit az egész világra, az övétől teljesen különböző szokású népekre is kiterjesztette. Precedensértékű tett volt, ennek nyomasztó következményeit ma már jól ismerjük. Iránhoz hasonlóan itt is valósággá vált, amit soha el sem tudtunk volna képzelni – most már mind az ajatollah árnyékában élünk.

III. szakasz

FELBOMLÁS ÉS MEGBOMLÁS

1.

Éjfél a dögunalom kertjében

A dögunalom nemzetközi birodalmának vezetői boldog tudatlanságban éltek, nem is sejtették, hogy hamarosan eltűnnek a történelem süllyesztőjében, csak ültek továbbra is az írógépeikhez szíjazva, és termelték a hatalmas mennyiségű, fölösleges, nemkívánatos és haszontalan szöveget. A nagy emberek nem vették észre, hogy élőholtak már csupán, azt hitték, élnek még, hogy a világnak, amit uraltak, van még jövője, és hogy a szövegnek, amit ontottak magukból, van helye abban a világban, a könyvtárakban, az otthonokban és az állami hivatalokban.

Így amikor 1982-ben Jurij Andropov váltotta Brezsnyevet a Szovjetunió élén, a volt KGB-vezér és új pártfőtitkár felmutathatta az évek során gyűjtött papírokat, melyekkel a bölcsességét és rátermettségét bizonyította. Gyertek, nézzétek: *Válogatott beszédek és írások, A Szovjetunió hatvan éve, A leninizmus mutatja az utat*, minden itt van, ami kell, elég mély és elég terjedelmes. És amikor tizenöt hónappal később Andropov meghalt, és Konsztantyin Csernyenko váltotta a főtitkári poszton, Brezsnyev emlékiratainak eszmei atyja, ez a volt homunculus is bemutatta terjedelmes irodalmi munkásságát, hogy emlékeztesse a szovjet népet: bizony ő is kommunista szuperzseni, méltó a csodálatukra. Nem számít, olvasta-e bár-

ki az *Ember és párt egységben*, *Emberi jogok a szovjet társadalomban*, *A leninizmus átalakító ereje* vagy *A Kommunista Párt szerepe mint előrs* című műveket, a létezésüket senki sem tagadhatta. Sőt azt tervezték, hogy Csernyenkót mint író embert építik fel, ezért életének egyes részeit gyorsan dramatizálták is *Az ember bemutatkozik, az ember híres lesz* című műben. A darabot végül kukázták, mert túl gyenge minőségűre sikeredett, de addigra Csernyenko tizenhárom hónapos szolgálat után el is hunyt.

A kommunista világot a saját hazugságainak formaldehidje konzerválta. Ezért árulták el családjukat és barátaikat, ezért a sok vérontás, ez volt a történelem „tudományos” vége. Kelet-Berlinben a fal leomlása előtt kilenc hónappal még lötték az embereket, akik át akartak szökni. A szó világa és a való világ között olyan áthatolhatatlanul nagy szakadék tátongott, hogy azt már Mao sem hidalhatta volna át. A jövődölések mind hamisnak bizonyultak, a szent szövegek szemmel láthatóan tévedtek. A rendszer azonban így is tovább létezett... aztán egyszer csak nem létezett többé.

Az 1989-es forradalmak nemcsak a kommunista rendszernek vetettek hirtelen véget, hanem a szövegei tekintélyének is. A marxizmus-leninizmus, a „tudományok királynőjének” magasra tornyozott épülete, amelyre többgenerációnyi alkotó és tudós vesztegette el végérvényesen szellemi energiáit, összeomlott. A hatalmi háttér nélkül az *Összes művek* és *Összegyűjtött beszédek és írások* milliányi kötete tűnt el több százezer könyvespolcraól nyomtalanul, és merült egyetlen nyikkanás nélkül feledésbe. Kiderült, hogy a történelem tudományos, örökké érvényes törvényei teljes mértékben kitaláltak voltak csupán. Mai szemmel nézve ezek a könyvek olyanok, mint valami titokzatos holt nyelven írt, több évszázados alkímiai kézikönyv a nem nemesfém arannyá változtatásáról. Gyertek, gyerekek, hadd meséljek nektek! Nem is

olyan régen az emberek annyira komolyan vették ezeket az ötleteket, hogy ölni is képesek voltak értük. De az igazán meglepő az, hogy milyen könnyedén hagyták veszni a Szovjetunió vezeterei az egész birodalmukat. Eddig elég volt egy rosszul sikerült szövegmagyarázat valamelyik mű margóján, és a szovjetek máris küldték a tankokat, nehogy elterjedhesen az eretnokség. Most vajon miért nem mozdultak őseik hitének védelmében?

A hit azonban addigra felemésztette önmagát, és elsorvadásában maguk a szövegek is nagy szerepet játszottak. A régi gárda meghalt, testük a Kreml falai alatt oszladozott békésen, és egy fiatal reformer, Mihail Gorbacsov lett a párt főtitkára. Az új vezér szellemi eszmélése sajnálatos módon már az optimizmus idejére tehető, pártkarrierje Hruscsov enyhülési időszakában indult, így nem érthette meg, mitől működik valójában a Szovjetunió. Gorbacsov elfogadta Hruscsov naiv nézetét a jó Lenin-rossz Sztálin kettősről, és majdnem ötven éven át szoros barátság fűzte Zdeněk Mlynářhoz, a cseh kommunistához, aki 1968-ban a Brezsnyev által fegyveresen elfojtott prágai tavaszt szervezte. Fél évszázadon keresztül gyakran beszélgetett Mlynářral arról, hogyan lehetne belülről liberalizálni és megreformálni a kommunizmust. A főtitkár soha nem akarta megdönteni a rendszert, csak vissza akart találni a szövegek „valódi jelentéséhez”, mert reménytelenül hitt benne, hogy így a kommunizmus örökké tarthat. Főideológusa, Alekszandr Jakovlev szintén őszintén hitt a Szovjetunió megfiatalításában. Szerinte ehhez alaposan tanulmányozni kell az alapító szövegeit, mert abból meg lehet érteni a szándékait, amelyekhez vissza kell térni. Jakovlev valóban hívő volt, Gorbacsov politikáját peresztrojka (megújítás), azaz reformáció néven emlegette, mintha az a hit megtisztítását, az alapelvekhez való visszatalálást jelentené.

Lenin azonban annyi egymásnak ellentmondó szöveget gyártott élete során, hogy azt a kormányzás sokféle megközelítésében be lehetett vetni ideológiai fegyverként. Sztálin ezt már a kezdetektől fogva felmérte, éppen ezért ragadta magához szinte azonnal a szövegek kezelésének jogát, és vette fel „Lenin leghűségesebb tanítványának” szerepét. Gorbacsov és ideológiai szövetségesei úgy viselkedtek, mint a liberális teológusok, akik jótékonyan elsiklanak minden pokorra és végítéletre tett, egyértelmű utalás felett a Bibliában, hogy megalkossanak egy szeretetről és egymás segítségéről szóló kedves és társadalmilag elfogadható szöveget. Nem azt mondjuk, hogy a kedves rész nincs is benne, de hiba lenne tagadni a sötétebb, keményebb üzenet jelentőségét. Így alkották meg Gorbacsovék végül a felszabadító Lenin képét, aki letaszította trónjáról a cárt, felszabadította a birodalom lakóit és az új szovjet állam alkotó energiáit, és akinek munkáját félbeszakította tragikusan korán bekövetkezett halála és az ördögi Sztálin felemelkedése. Nem törődtek olyan apróságokkal, mint a papok, akiket megöletett, a könyörtelen polgárháború, amit vezetett, és a vörösterror, amelyben az ellenségeit megkínóztatta és megölette.

De Gorbacsov egy intellektuális visszhangkamrában élt, hozzá hasonló mérsékelt gondolkodókkal vette körül magát, akiknek valóságérzéke a szent szövegek félreértelmezése miatt hasonlóan legyengült. Átrendezte a pártvezetőséget, belepiszkált a piaci viszonyokba, és engedett a fojtogató szorításon, amellyel az állam a markában tartotta a szövegeket. Apránként a demokrácia felé mozdította hát a Szovjetuniót. A párt már nem akarta az erőszak által megtámogatott, hazug szövegáradattal megváltoztatni a múltat, de amikor az igazság hirtelen feltör egy hatalmas és nem hatékony, hazugságra épített, gazdasági válságoktól és etnikai feszültségektől meggyötört országban, annak végzetes következményei le-

hetnek. Mire Gorbacsov és reformertársai megértették, mit tettek – már ha megértették egyáltalán –, túl késő volt. Borisz Jelcin 1991-ben találkozott az ukrán és fehérorosz vezetőkkel egy belorussziai kúrián, hogy aláírja a Szovjetunió feloszlásáról szóló dokumentumot, Gorbacsov pedig már tehetetlen volt. A régi istenek meghaltak, szövegeik elvesztették erejüket. Hetvennégy évnyi, minden képzeletet felülmúló hamisság után eljött az idő, hogy új szavak jelenjenek meg.

Persze lehet, hogy nem lesznek már új szavak. Legalábbis ezt gondolta Francis Fukuyama, az amerikai külügyminisztérium hivatalnoka, akinek *A történelem vége és az utolsó ember* című könyve szerint az emberiség elérte ideológiai fejlődésének tetőpontját, a kapitalizmus és a liberális demokrácia után már nincs hová fejlődni tovább. A történelem teológiai-filozófiai értelmezésének összefüggései biztosan értelmesen hangzanak a tágabb vallási és metafizikai hitrendszerek értelmezési körében, ezen összefüggések nélkül nehéz megérteni, milyen alapon hiheti bárki is, hogy egy rakás szörtelen, beszélő majom, akik csak egy tizenhárommilliárd évvel ezelőtti, nagy robbanás miatt járkálnak most a bolygón, ilyen szép tisztán zárnák le a földön töltött idejüket.

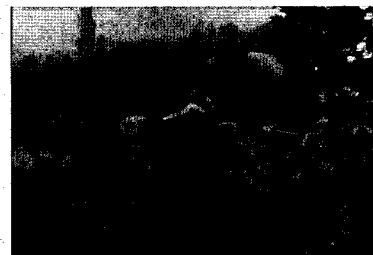
A történelemnek nem lett vége. Még a diktátorirodalomnak sem lett vége. A régi formák megmaradtak, és furcsa újítások társultak melléjük, mint a lehetetlen, mégis hiperrealisztikus tárgyak Yves Tanguy festményeinek vízpartjain. Ezek az új, az egyik század végén és a másik elején keletkezett írások kevésbé összefüggőek, és gyakran sokkal személyesebbek, néha egyenesen bensőségebbek, mint a nagy diktátoroktól a kisebb utódjaikig tartó korszak művei. Ezek legtöbbször olyan diktátor írók művei, akik még a nagy ideológiai konfliktusok idején születtek, aztán a hidegháború idején zátonyra futottak, és kénytelenek voltak tovább kaparni a régi témák új változatainak ismételtetésével, vagy

kitalálni valami teljesen új gondolatot. Hozzá kell tenni, ezek a művek általában nehezen hozzáférhetőek, és ha mégis, akkor még diktátorirodalmi mércével mérve is rossz fordításokban. Nem egyszerű hát teljes képet alkotni róluk.

Mégis: ennek az átmeneti időszaknak ezek a könyvei. Lehet, hogy helyes irányba visznek bennünket, és lehet, hogy zsákutcába. Akárhogy is, ezek a művek léteznek, az őket olvasni kényszerülő kínszenvedése pedig éppen olyan valóságos, mint amit a huszadik század korábbi generációinak olvasói éreztek. Haladjunk hát tovább, és olvassunk bele a megbomló elmék és felbomló struktúrák szövegeibe!

2.

Észak-Korea: Kim Dzsongil metafikciói

*A Kedves Vezető szemrevételezi,
hogy Észak-Korea újságírói követik-e
a számukra saját,
Az újságírók nagy tanítója című,
korszakalkotó művében kijelölt utat. (1983)*

Kim Ir Szen hetvenkilenc éves volt, és negyvenhárom éve uralkodott a Koreai-félsziget szerencsétlenebbik felén, amikor a Szovjetunió megszűnt létezni. Most végre megtérült a sok munka, amit évtizedekkel korábban az alternatív ideológia, a *dzsucse* kifejlesztésébe ölték. 1992-ben az alkotmányból is töröltek minden utalást a marxizmus-leninizmusra, mintha soha ott sem lettek volna, Kim pedig – akinek ekkor egy baseball-labda méretű strúma nőtt a tarkóján, mint egy második, mutáns államfő – folytatott mindent, mintha mi sem történt volna.

Hozzá kell tennünk, Kimet már legyengítette az öregkor, ezért az állam mindennapi vezetésének feladatait fiára, Kim Dzsongilre, a szervezeti ügyek titkárára bízta. A vezetői gondoktól megszabadulva idősebb Kimnek rengeteg ideje maradt, hogy visszaemlékezzen hosszú és a forradalom ügyének

szentelt életére, és elinduljon az Enver Hodzsa által tört úton: megírja emlékiratait *A századdal* címen.

Legalábbis kívülről így tűnt. Valójában ugyanis inkább Brezsnyev példáját követte, és az írást kiszervezte az Április 15. Irodalmi Produkciós Csoport propagandaszerzőinek, akik a forradalmi regényekből és filmekből összerakták életének idealizált (és nagyrészt kitalált) történetét. I. Kim öregkorára még egyszer belefeledkezhetett *A századdal*ba, életébe, ahogyan annak telnie kellett volna – és mivel Észak-Koreában a szöveg a valóság felett állt: ahogyan telt is. Az alkotmányból törölték ugyan a marxizmus-leninizmust, de I. Kim attól még nem felejtette el, amit Sztálintól tanult. Azt sajnos már nem tudta meg, hogyan ér véget az élete, mert a tervezett harminc kötetből 1994-es haláláig csak nyolc jelent meg. Negyvenhat évig uralkodott, ennyi éppen elég. Ideje volt, hogy a Kedves Vezető átvegye a stafétát a Nagy Vezetőtől: Kim Ir Szen fia, Kim Dzsongil (a továbbiakban csak II. Kim, mert miért ne?) követte a trónon.

Zökkenőmentes átmenet volt, II. Kim már évek óta készült rá, pedig az Észak-koreai *Politikai kifejezések szótárá*-ban még „kizsákmányoló államokban” való, „reakciós szokásnak” titulálta és megvetette a hatalom öröklését. Most a zavar helyett a folytonosság lett a kulcsszó, II. Kim gondosan ápolta apja személyi kultuszát. Itt nem fogja senki elpusztítani elődje emlékét, ahogyan Hruscsov tette, sem halkan kiszorítani a volt vezető ötleteit, mint a kínaiaknál szokás. Éppen ellenkezőleg: I. Kim földi maradványait bebalzsamozták, rezidenciáját pedig mauzóleummá alakították át. 1997-ben naptárreformot hajtottak végre, a modern kor kezdetét az ő születésnapjára helyezték át. 1998-ban holttestét előléptették, a halott vezető az „Örök Elnök” szédítő magasságába emelkedett. Írásait pedig természetesen folyton újranyomták. II. Kim nemcsak meghagyta a *dzsucsét*, de mélyen el is merült annak ürességébe és gyűlölködésébe, hogy aztán napfényre

kerülve pislogjon, majd erősen hazug antiprózájával háborúba illő támadásokat indítson a valóság ellen.

1991 áprilisában, a Szovjetunió haláltusájának idején Grúzia úgy döntött, kiszakad az unióból. II. Kim tudta, honnan fúj a szél, alig egy hónappal korábban tartott beszédet a pártvezetőknek, mely később *A mi népközpontú szocializmusunk nem múlik el* címmel jelent meg nyomtatásban. Kihívó szónoklat volt, ugyanakkor egyáltalán nem eredeti: II. Kim szerint a kommunizmus észak-koreai változata a *dzsucse* miatt marad fenn. A *dzsucse* végső győzelmét is éppen azzal indokolta, amit az apja 1960-ban felsorolt: a *dzsucse* ereje abban rejlett, hogy „emberarcú szocializmust” jelentett, mely „emberközpontúan szemléli a világot”. Ezt szédítő köldöknézéssel tovább magyarázza:

A *dzsucse* eszméje az ember, alapvető erőit, mint társas lény, a függetlenségben, alkotásban és tudatosságban találta meg. Erre alapozva határozta meg az elvet, amely szerint az ember mindennek ura, ő dönt mindenről. A *dzsucse* elvéből származik az attitűd, amely mindent az ember érdekében tesz, és minden változást, fejlődést az ember tevékenysége alapján közelít meg. A *dzsucse* elve a legmagasabb szintre emelte az ember méltóságát és értékét. Szocializmusunk emberközpontú szocializmus, mert magában foglalja a *dzsucse* eszméjét. Ebben az ember mindennek az ura, és minden az embert szolgálja.

A tömegek csak a *dzsucsén* keresztül élhetik ki függetlenség iránti vágyukat, csak a *dzsucse* védi meg őket az imperialistáktól, akik „bőszén dolgoznak, hogy eltiporják az ország és a nép szuverenitását”. Bár mindössze negyvenhat oldal, *A mi népközpontú szocializmusunk nem múlik el* sokkal hosszabbnak tűnik. Talán azért, mert lényegében egy nagyon hosszú szuperszónoklat folytatása, egy évtizedek óta önmagát író, végtelen szöveg része. II. Kim szövege alapvetően nélkülöz minden eredetiséget, meg még időtlen is: ezt a hatást csak növeli a személyességétől megfosztott nyelvezet

és a saját, zárt retorikai rendszerén kívül minden utalás mellőzése (kivéve persze a gonosz amerikai imperialisták gyalázását, de az önmagában örök téma). Milyen krízisre válaszol most éppen? Van-e egyáltalán krízis? És mikor ér véget ez a háború? A Sztálin és elvtársai által teremtett nyelvezet viszont, újrahasznosítva megelevenedik az önmagára utaló zsargonelemekben és nagy általánosításokban, amelyek darabjaikra szedve és véletlenszerűen összerakva ugyanannyi jelentést hordoznak, mint eredetiben. Kafka boronája tovább szántja hát a hason csúszó nép hátát.

De nem csak ismétlést és folytonosságot találunk itt: II. Kim ki is bővítette a diktátorirodalmat. Míg az apja katona volt, mielőtt sztálini homunculus lett, II. Kim PR-szakemberként működött, mielőtt kiderült, hogy ő a trónörökös. Talán ő volt minden diktátorok legposztmodernebbike, aki tudatosan tervezte meg saját összetett hazugságrendszerét, aki kiadott életművében pontosan leírta, hogyan teremtette meg és tartotta fenn a hazugságokat, melyekkel kelepcébe csalta Észak-Korea lakosságát.

Ezt azért inkább a sors hozta így, mint az ő irodalmi bölcsessége. 1971-ben, karrierje kezdetén II. Kim a Munkapárt Propaganda- és Agitációs Osztályát vezette. Az ő feladata volt I. Kim személyi kultuszának ápolása, ő rendelte meg az emlékművek és szobrok állítását és a festményeket, ő felügyelte az apja szövegeinek ipari léptékű gyártását is. A szavak, zenék és mozgóképek manipulálásával II. Kim naponta teremtett ideális valóságot a fizikaival szemben, amelyben az észak-koreaiak igazából éltek. Amikor tehát meg kellett alapozni a hatalomátvételt, II. Kim illúziógyártó munkája már használatra készen állt, csak be kellett vetni, hogy megalapozzák a páratlan zseni tekintélyt.

A *Válogatott művei 1. kötet* (1964–1969) olyan megszőkott és unalmas részeket is tartalmaz, mint *Az Ifjúsági Liga munkájának javítása, hogy elérjék az átalakult helyzet által*

megkövetelt szintet című fejezet, több szakasz az esztétikáról, narratíváról és a történetek manipulálásáról szól. A negyvenhat fejezetből valójában huszonkettő irodalommal, zenével és filmmel foglalkozik. II. Kim rövid, általános esztétikai tanácsokkal szolgál például a *Többrészes művek szerkezetéről és a drámai ívelés problematikájáról*, és esettanulmányokat is bemutat a segítségével készült műtárgyakról, mint például a következő ésszében: A *Csoe Hak Sin családja* című film befejezéséről, mely így az USA-ellenes oktatás mesterművévé vált.

II. Kim az újságírás tudományáról (*Kim Dzsongil, az újságírók nagy tanítója*) és az operáról is írt könyvet (*Az operaművészetről*). Az Észak-Korea Intézet szerint esztétikai és művészeti írásai gombamód szaporodtak, 1993-ra már harminc megjelent a tervezett negyvenből. A hivatalos források még magasabbra teszik ezt a számot. Kétségtelenül volt némi „segítsége”, de az érdeklődési köre így is nyilvánvaló. Sztálin óta nem volt diktátor, aki annyira az esztétika megszállottja lett volna, mint a Kedves Vezető.

Hogy lássuk, milyen kifinomultan űzte a durva hazudozás műfaját, II. Kim a Propaganda- és Agitációs Osztály nevét a sokkal elegánsabban csengő Irodalmi és Művészeti Osztályra változtatta. Imádta az illúziókat, ezek közül is legjobban a képernyőn táncoló fényekből és árnyékokból alkotott világokat. Megszállott filmrajongó volt, köztudott, hogy el is raboltatott egy dél-koreai rendezőt (és volt feleségét), hátha így sikerül javítani az észak-koreai filmgyártás minőségén. Ennek eredménye lett a hírhedt *Pulgasari*, a középkorban játszódó *kaiju** a Godzilla-szerű szörnyről és egy csomó elnyomott parasztról. Ezt megelőzően II. Kim alaposan felszerelte a phenjani filmstúdiót, ahol eddig szerény körülmények között gyártották a nemes munkásokról, erkölcsös parasz-

* Japán kifejezés a filmek egy fajtájára, melyekben gumijelmezes emberek hatalmas szörnyeknek tettetik magukat.

tokról és gonosz japánokról szóló egyszerű propagandafilmeket. A fejlesztés után jól felszerelt, 930 000 négyzetméteres területen éjjel-nappal dolgozó stábok ontották a nemes munkásokról, erkölcsös parasztokról és gonosz japánokról szóló propagandafilmeket, évente negyvenet. II. Kim személyesen is részt vett bizonyos produkciók készítésében, ezeket Észak-Koreában a „halhatatlan klasszikusok” gyűjtőnéven tartják számon. Állítólag ő írta a *Vértenger* című opera adaptációjának librettóját, és nagyban hozzájárult a csehszlovák Karlovy Varyban megrendezett filmfesztiválon 1972-ben különdíjat nyert *A virágáruslány* című filmhez is. A Kim Ir Szennek tulajdonított színdarab alapján készült film egy parasztlányt mutat be, akit a japán imperialisták csúnyán megkínoznak, amíg meg nem érkezik a lány Kim Ir Szen felszabadító hadseregében szolgáló bátyja, és meg nem menti. II. Kim nemcsak a szöveggönyvben működött közre, de részt vett a szereposztásban és a vágásban is. A koreai háború is állandó népszerű téma volt, bár azt persze soha nem említették, hogy Kim Ir Szen robbantotta ki, és hogy Észak-Korea a Szovjetunió és Kína segítsége nélkül elvesztette volna.

II. Kim nemcsak producer, de filmesztéta is volt. A *filmművészetről* című 1973-as könyvében a filmkészítés átfogó elméletét mutatja be, mely a technikai tanácsoktól a drámaelméleten és jellemábrázoláson át egészen addig terjed, hogyan lehet hatalmas mennyiségű propagandát lenyomni a néző torkán anélkül, hogy sietve menekülne a moziból. Nagyrészt azonban magától értetődő közhelyeket pufogat. A *Szigorú elvárásokat kell támasztani a filmdizájn területén* című fejezetben megtudjuk II. Kimtől, hogy „a film képeinek jól kell festeniük a képernyőn”, továbbá hogy „a mozi vizuális műfaj”, és hogy „ha a képek vonzó látványt nyújtanak, akkor azonnal beszippantják a nézőt a film világába”. Ezek magától értetődő dolgok, de ki merné bírálni a Kedves Vezetőt? II. Kim bólogatójánosokkal volt körülvéve, talán szükségét

érezte, hogy az alapoknál kezdje. Végül azért árnyaltabban is megnyilvánul, például amikor a zenei aláfestés finomabb felhasználását javasolja.

A zene önálló szerepet játszik a téma bemutatásában egy-egy jelenetben. A zene szerepe az általános bemutatás a maga jellegzetes nyelvezetével, ha pedig arra használják, hogy közvetlenül magyarázzák vele a jelenet tartalmát, vagy egyszerűen gépiesen megismétlék azt, akkor a zene egyáltalán nem teljesíti a filmben mint összetett művészeti formában töle várt szerepet.

A színészi munkát illetően II. Kim a Sztanyiszlavszkij-módszerhez hasonló megközelítést javasol, bár megengedi, hogy a színész némi távolságot tartson a szerepétől:

A színésznek járatosnak kell lennie a színjátszási technikákban, melyek segítségével megértheti és részletesen átélheti a karaktere érzéseiben és gondolataiban bizonyos helyzetekre vagy eseményekre adott válaszként bekövetkező sokrétű és apró változásokat, hogy a kamera elé lépve természetesen lépjen be a karaktere világába. A színész, aki nem képes őszintén belépni a karaktere érzelmi állapotába, még nem színész. Azért kell átélni ezt az állapotot, hogy magáénak vallja a karaktert, és így őszintén viselkedjen, mintha jelenete a valóság lenne.

II. Kim azt is megjegyzi, hogy (imperialista megfelelőihez hasonlóan) némely észak-koreai rendező „úgy próbálja kihasználni a széles vászonban rejlő lehetőségeket, hogy nem mutat mást, mint a tárgyak kinagyított képeit, vagy éppen túl sok mindent zsúfol egyetlen képkockára, és közben nem veszi figyelembe a bemutatandó tartalom követelményeit”. Ez II. Kim szerint hiba, mert:

A forma akkor jó, ha illik a tartalomhoz, amit kitűnő és jellegzetes módon fejez ki, nem pedig akkor, amikor önmagában vonzó, a tartalomtól függetlenül... Egy irodalmi művet sem a terjedelme, hanem a tartalma alapján ítélünk meg, ehhez hasonlóan az operatőri munkában sem a képnek, hanem a tartalom kifejezésének kell szélesnek lennie.

II. Kim annyira fontosnak tartja a tartalom felsőbbrendűségét, hogy a könyv első 111 oldalát az *Élet és irodalom* témának szentelte, és csak akkor tér rá annak filmszerű kifejezésére, amikor kellőképpen nyomatékosította, hogy a tartalom a lényeg. Kim Dzsongun kézikönyve nem egy *Cahiers du cinéma* magazin, de legalább van értelme.

Kim Dzsongil 2011 decemberében halt meg, utódja fia, Kim Dzsongun lett. Amikor III. Kim főtitkári rangra emelkedett, apja megkapta az örök főtitkári minősítést. A Kumszuszan Emlékpálotában immár két, kristálydobozba zárt múmia feküdt, de a rezsím töretlenül működött tovább. III. Kim folytatta a *dzsucse* generációról szóló beszédeket és könyveket, ezért tűnhetett úgy, mintha az egyetlen, folyamatosan hazugságokat ontó száj egy pillanatra sem hallgatott volna el. A *Kim Ir Szen és Kim Dzsongil hatalmas pártjának ügye mindig sikerrel jár* című írásában így III. Kim elmagyarázta, hogy időközben a Koreai Munkapárt egy *dzsucse*-központú forradalmi párttá változott, a hét évtizeddel ez előtt kezdődött forradalom még nem bontakozott ki teljesen, és sok még a teendő. A *Mozdítsuk elő a végső győzelmet forradalmi ideológiai offenzíva által* című írásában továbbá nyomatékosan közölte: „erőszakos ideológiai támadást kell indítanunk, amellyel felgyorsíthatjuk a szocializmust védő küzdelmünket”, ehhez „a párt ideológiai munkájának minden erőfeszítését a párt egységes vezetői rendszerének kialakítására kell összpontosítani”.

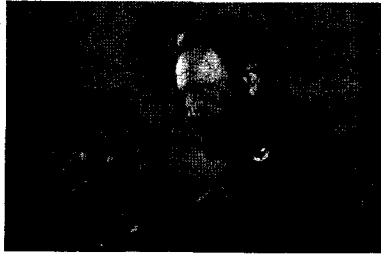
És így tovább, és így tovább. Csak ezek a szövegek most már a világhálón is keringenek, hogy mindenki, akinek van internetelérése, olvashassa az új vezető szavait. Kim Dzsongun alatt Észak-Korea tovább ragaszkodik a *dzsucse*hez, az önelátás útjához, miközben könyörtelenül életben tartja a sztálinista formákat, amelyeket jóformán a világ minden pontján ejtettek már. De mi mást adhatott volna a rezsím a népnek,

mint a felmelegített régi hazugságokat? A világkommunizmus végnapjaiban egy Anthony Daniels nevű angol orvos átutazott Észak-Koreán, és ezt írta róla:

...egy már kialakult totalitárius rezsimben a propaganda célja nem a meggyőzés vagy a tájékoztatás, hanem a megalázás. Ebből a szempontból a propagandának nem hasonlítania kell a valóságra, hanem éppen ellenkezőleg: akkora kárt kell tennie benne, amekkorát csak bír. Ha a rezsím a nyilvánvaló hazugságot véget nem érően bizonygatja, a valótlanúságot mindenhol jelen lévővé és megkerülhetetlenné teszi, és végül ragaszkodik hozzá, hogy mindenki nyilvánosan elfogadja azt, azzal a hatalmát bizonyítja, és az egyént jelentéktelenné silányítja. Ugyan ki lenne képes megőrizni önbecsülését, ha nem állhat ki azért, amit igaznak tart, sőt mi több, meg kell tapsolnia azt, amiről bizton tudja, hogy hazugság – és nem csak alkalmanként, ahogyan mindenki szokta, hanem egész felnőtt életében? Ezt Daniels akár ma is írhatta volna.

3.

Kuba: Castro szószátyárkodása

„Erre azok az imperialista szemétládák,
az egyik ügynökük megpróbált titokban
odacsúsztatni nekem egy ilyen robbanó szivart.

Én meg mondom neki:

„Ezt dugd csak fel magadnak, haver,
ilyen könnyen nem szabadultok meg tőlem,
és ezt megmondhatod azoknak a gyarmatosító
jenki gazdáidnak is!”

[ütemes taps, a tömeg hosszan skandálja:

„Barátunk, Fidel, a nép veled van!”]

A Szovjetunió összeomlása a kubai diktátort, Fidel Castrót is nehéz helyzetbe sodorta. Hogyan menthetné át három évtizede fennálló rezsimjét a negyedikbe az évi négy-hat milliárd dolláros szovjet segély nélkül? A szakértők meg is jósták uralkodásának azonnali végét, Castro azonban az észak-koreai Kim Ir Szenhez hasonlóan nem hagyta, hogy olyan apróságok, mint a kommunizmus világméretű, teljes bukása meggyőzzék őt a kudarcról. Hatalmon maradt, úgy magasodott a forradalom romjai fölé, akár egy szobor, és még tizenhét évig volt országa Líder Maximója, azaz maximális vezére. Még

akkor sem ment messzire, amikor végül lemondott, mindig ott ólálkodott öccse, Raúl háta mögött ugrásra készen, ha házsártos öregemberként ki kellett osztani az amerikaiakat a kubai újságok második oldalának véleménycikkeiben. Csak a halál hallgathatta volna el, és arra még sokáig kellett várni.

2016. november 25-én végre meglátogatta őt a kaszás, de egészen addig Castro az örök túlélő volt. Főként, ha figyelembe vesszük, mennyire szerette huzigálni a tőle úgy százötven kilométerre északra fekvő, állig felfegyverzett katonai szuperhatalom bajsztát. Miután 1959-ben megbuktatta az USA támogatását élvező diktátort, Fulgencio Batistát, az egymást követő amerikai kormányok, lehetnek akár demokraták, akár republikánusok, évtizedekig küzdöttek ellene. Castro azonban túlélte a Disznó-öbölben végrehajtott, kudarcba fulladt támadást, amelynek során 1961-ben ezernégyszáz, a CIA által kiképzett kubai szállt partra, hogy megsemmisítse Kuba amúgy is gyér légierejét, és megdöntse Castro uralmát. A baj csak az volt, hogy a kommandósok nem találták Castro repülőit, ezért alig huszonnégy óras harc után tömegesen megadták magukat. Egy évvel később ennél sokkal hatásosabb túlélőmutatványt adott elő. Hruscsov kérésének engedve beleegyezett, hogy a Szovjetunió az USA-ra irányított, hosszú hatótávolságú rakétákat telepítsen a szigetére, majd minden tőle telhetőt megtett, hogy Kubát 110 000 négyzetkilométernyi szénné égett erdővé, radioaktív hulladékká és üvegparttá változtassa, és közben mellékesen véget vessen az emberi civilizációnak. Hruscsov soha nem akarta bevetni ezeket a rakétákat, és a kialakult patthelyzetből gyorsan ki is hátrált, nehogy lángba borítsa a két szemben álló nagyhatalmat, és elhozza a világvégét. Castro azonban a Moszkvába küldött levelében megelőző csapást javasolt az USA ellen, nehogy az lerohanja Kubát, ahogyan az szerinte bármelyik pillanatban megtörténhetett. Mégis a nem örült Hruscsov veszítette el hamarosan a hatalmát, míg a világ-

égésbe fejest ugró kubai diktátor a havannai Palacio de la Revoluciónban hivatalban maradt.

És továbbra is túlélte mindent. Fabian Escalante, a kubai titkosrendőrség volt vezetője szerint a Líder Maximo a hatalmon töltött sok évtizede alatt a CIA több mint hatszáz merényletében felejtett el meghalni. Még ha figyelembe vesszük is, hogy a rezsim embere valószínűleg túloz, az biztosan igaz, hogy az USA kormányzatai elképesztően rajzfilmbe illő módszerekkel is igyekeztek megszabadulni a kubai diktátortól. Próbálkoztak robbanó szivarral, kagylóval, és botulizmussal fertőzött tejturmixszal is. A Castro-rezsim nem jelentett valódi veszélyt az USA-ra, inkább csak irritálta, de azt nagyon. Ráadásul Dávid és Góliát harca annyira összezavarta a baloldaliak agyát, hogy teljesen elveszítették az arányérzéküket. Miközben az USA szövetségesére, a gyilkos Pinochet tábornokra kígyót-békát kiabáltak a chilei puccsa után bevezetett elnyomó intézkedései miatt, addig a nála is több embert legyilkoló, USA-ellenes Castróról olyan előkelő utópiaturisták írtak dicsérőleg, mint Jean-Paul Sartre,* Pablo Picasso, Norman Mailer és Susan Sontag, nem beszélve a kevésbé tehetséges alakokról, például Abbie Hoffmanról, akit akkoriban csak a radikális tüntetések bohóckirálynőjeként emlegettek. Hoffman különösen szolgálai módon áradozott Castróról, miután látta őt újév napján egy tank tetején végigvonulni Havannán. Ezt írta:

A lányok rózsákkal dobálják meg a tankot, és odaugranak hozzá, hogy játékosan megráncigálják a fekete szakállát. Ő vidáman felkacag, és belecsíp némelyik lány fenekébe... A tank megáll a város főterén. Fidel a földre ejti fegyverét, a combjára csap, és kihúzza magát. Úgy áll, mint egy erős, hatalmas, életre kelt pénisz. Amint felegyenesedik és kihúzza magát, a tömeg azonnal átalakul.

* Talán emlékeznek, ebben a könyvben legutóbb akkor találkoztunk vele, amikor Mao elnököt dicsőítette.

Nos, ez az erős, hatalmas, életre kelt pénisz vidáman dugta börtönbe saját országában az ellene tüntetőket, költőket és értelmiséget, valamint azokat, akik súlyos bűnöket követtek el, például melegnek születtek, vagy kedvelték a rockzenét. Az 1990-es évekre az erős, hatalmas pénisz határozottan lötytyedtnek tűnt, de a pusztta tény, hogy még a helyén volt, arra biztatta a szikkadt radikálisokat, álértelmiséget és tekintélyelvű bajkeverőket, hogy időnként előkapják, és meglengessék az USA orra előtt. Gyenge öregkorára így hasznosnak bizonyult mind az olyan komoly emberek számára, mint Venezuela elnöke, Hugo Chávez, mind a jelentéktelenek, például Oliver Stone vagy Sean Penn számára. Halála után pedig ömlöttek rá a részvétnyilvánítások, és nemcsak Vlagyimir Putyintól, Bassár el-Aszadtól vagy a hozzájuk hasonlóktól, akikről gondoltuk, hogy tisztelik az öt évtizeden át hatalmát megőrző embert, de még Spanyolország liberális demokráciájának vezetőjétől, vagy a feddhetetlenül progresszív kanadai elnöktől, Justin Trudeau-tól is. Utóbbi Castro egészségügy és oktatás terén elért eredményeit dicsérte; nyilván elkerülte a figyelmét, hogy a régió több másik országa is egészen jól teljesít, csak ők szabad választásokat is tartanak.

Castro rezsimjének fennállása alatt talán az egyetlen állandó a Líder Maximo mélységes önbizalma és a saját hangja iránt érzett rajongása volt. Ahogyan Gabriel García Márquez mondta: Castro rászokott a szóra. Igaz, a Castrótól ajándékba kapott havannai palota és a filmintézet vezető posztja után Márquez ezt nyilván elismerésnek szánta.* A diktátor *A történelem majd felment* címen írta meg első könyvét, a börtönben emlékezetből vetette papírra az 1953-as

* A kolumbiai García Márquez nem fukarkodott a bőséges, kenetteljes dicsérrettel, ha a pártfogójáról volt szó. Nézzük csak, mit érzett, miközben a vezér egyik nagyon hosszú beszédét hallgatta: „Ihlet volt, ellenállhatatlan, vakító üdvösség, amit csak azok képesek visszaautasítani, akiknek még nem jutott a személyes tapasztalás dicsőségéből.”

Moncada-zendülés bírósági tárgyalásán elmondott négyórás beszédét. De négy óra az ő mércéjével mérve nem is volt sok: valóban csodálatos tehetsége volt a hosszú rögtönzésekhez és a közönsége türelme határainak feszegetéséhez. 1960. szeptember 29-én az ENSZ-ben a világ vezetőit egy négy óráig és huszonkilenc percig tartó beszéddel szórakoztatta, ez még abban a magasztos testületben is a türelemmel való visszaélés rekordjának számított. De az otthoni, lebilincselte közönsége szenvedte meg leginkább ezt a képességét: 1986-ban a kommunista párt havannai kongresszusán a küldöttek egy hét órás és tíz perces, a munkaidőnél alig valamivel rövidebb beszédet voltak kénytelenek végighallgatni.

Castro számára a legfőbb kubai vezető szerepe lehetővé tette, hogy hatalmas írói életművet hozzon létre pamfletekből, a Kubai Kommunista Párt központi bizottságához és a néphez intézett beszédeiből, valamint eszmefuttatásaiból a „világgazdaságról és társadalmi krízisről”, „Kína Kuba elleni árulásáról” és így tovább. Olyan könyveket is kiadott, amelyek írására valóban rá kellett szánni az időt, például börtönlevelezésének, újságcikkeinek és verseinek gyűjteményét. De a Szovjetunió bukása előtt és után is a könyv mint forma tekintélyét leginkább csak kihasználta, hogy nagyon elmés dolgoknak tüntesse fel interjúinak, beszédeinek és gondolatainak egyvelegét. Ezt a huszonegyedik századba nyúlóan is folytatta például a *Háború, rasszizmus és gazdasági igazságtalanság – A kapitalizmus globális pusztítása* (2002), a *Hiddegháború: az egyipólusú világ figyelmeztetése* (2003), vagy az *Obama és a birodalom* (2011) publikációjával.

Castro mindent összehordó bőbeszédűségének eredményeképpen 1994-ben megszületett egy „emlékirat” Che Guevaráról (ezt 2006-ban átdolgozták), amelyben csak az az érdekes, hogy mennyire érdektelen az egész. Castro nagy szerencséje, hogy Che fiatalon meghalt és mártírrá lett, valamint hogy jól

mutat a pólókon és plakátokon, ezért jó jelképe lehet a kubai forradalomnak – Castro pedig idővel egyre inkább a silány propaganda szintjére süllyedő beszédeiben és könyveiben ezt könyörtelenül, újra meg újra ki is használta.

Miután évtizedeken keresztül a beszédeiből csinált könyveket, 2006-ban kiadta látszólag személyesebb szóbeli önéletrajzát a spanyol újságíróval, Ignacio Ramontéval készített több mint százórás interjúanyagából. Az *Életemet* nyilvánvalóan egyfajta végrendeletnek szánta, melyben a világ harmadik leghosszabb ideje uralkodó államfője (csak az Egyesült Királyságban II. Erzsébet királynő és Thaiföld uralkodója, Bhumibol király előzi meg) összegzi mindazt, amit hajlandó bevallani a Kuba irányításával töltött öt évtizedből. Jól időzített: hosszú politikai elszigeteltség után változás történt Latin-Amerika politikai színterén, baloldali kormányok kerültek hatalomra Venezuelában (1999-ben), Braziliában (2003-ban), Argentínában (2003-ban) és Bolíviában (2005-ben). Castro hirtelen újra fontossá vált, nagy államférfi lett belőle, nem holmi katonai egyenruhába bújtatott, abszurd relikvia.

Castro önéletrajza mindazonáltal kiábrándító. Annyira nem másítja meg a múltat, mint Brezsnyev, Hodzsa vagy Kim Ir Szen, mégis nagyon fegyelmezetten szerkeszti meg a magáról alkotott képet. Hiába beszélt száz órán át, egyszer sem csúszott ki a száján olyasmi, aminek nem kellene, vagy ha mégis, azt gondosan kivágta az anyagból. Ramonte ugyan „szólatinának” írja le a diktátorból kitörő beszédáradatot, amelyet „kifejező kezének táncoshoz illő mozdulataival kísér”, de Castro egy pillanatra sem esik ki a szerepéből, és végig ura a tetteinek. Kubában tilos élő vezetőket képen vagy szobron ábrázolni, de mivel Castro minden beszéde egy-egy nagylélegzetű szocreál önportré, és szinte állandóan látható a tévében, ilyen ábrázolásokra nyilvánvalóan nincs is szük-

ség. A diktátor teljesen összeolvadt a magáról alkotott kép-
pel, saját élő, lélegző szobrává vált.

Ennek megfelelően a könyvből egy olyan Castrót ismerünk meg, aki egész életében nagy kockázatokat vállalt, csak hogy másokat megóvjon minden rossz következménytől, aki mindig az erkölcs útján haladt, soha nem követett el becstelenséget, és csak azért lett vezér, mert senki más nem akarta vállalni a feladatot. Hogy szovjet rakétákat akart kubai földre telepíteni, az nem vakmerő meggondolatlanság volt, hanem „teljesen legális, jogos, sőt indokolt” lépés. Amikor Ramonte kínos kérdéseket tesz fel, Castro mindent megmagyaráz. Így lesznek a melegeket internáló munkatáborokból „termelékenységet támogató katonai egységek”, a forradalom utáni kivégzэшullámból a nép igazságérzetét kiszolgáló lépések, és így tovább.

Castro politikai és történelmi tudatosságát már gyermekkorára visszavetíti. Megtudjuk, hogy gazdag földbirtokosi családjában megértette, milyenek az egyszerű emberek, ugyanakkor minőségi oktatásban is részesült. Kilencévesen részletesen átlátta a geopolitikai helyzetet, a keksz mellé csomagolt ajándék kártyákkal játszott a Mussolini olasz–etióp háborúját. Még tizenéves sincs, amikor már segít az írástudatlan parasztokon, a spanyol polgárháborúról olvas a család szakácsának, egy tűzokádó republikánusnak. Már akkor hősz lázadó: nem hajlandó a francia etikettet követni az asztalnál, és csúzlival kavicsokat lő egy utált tanár házának tetejére. A rajongó Ramonte számára ezek a forradalmárság előjelei.

De a könyv nem pusztán öntömjénezésből áll. Az elején Ramonte leírja, mit lát Csatro személyes dolgozószobájában: egy hatalmas könyvespolcot, előtte pedig könyvekkel és dokumentumokkal megrakott, nehéz íróasztalt. Castro valóban szenvedélyesen szeretett olvasni, és az emlékirataiban rendszeresen felidézi a könyveket, amelyek nagy hatással

voltak rá.* Marx, Lenin és a kubai forradalmár, José Martí könyvei (amelyek nélkül el sem tudta volna képzelni a forradalmat), francia szerzők, például Victor Hugo (*A nyomorultakról* gyakran beszélgetett Hugo Chávèzzel), Balzac és Romain Rolland könyvei (Castro a *Jean-Cristophe* mind a tíz kötetét elolvasta). Dosztojevszkij, Tolsztoj, Benito Pérez Galdós, Régis Debray, Mihail Solohov, Rachel Carson (a modern környezetvédelmi mozgalom anyja) és André Voisin, a *Föld, fű és rák* (1959) műveit. Mao állítólag nem volt rá olyan nagy hatással, de szerette Cervantest és Arthur Schlesinger a Kennedy-gyilkosságról szóló, kilencszáz oldalas művét. Castro elmondja, szinte nosztalgiával gondol vissza börtönben töltött éveire, amikor napi tizenöt órát olvashatott.

Csak akkor libben fel egy pillanatra az álarc, amikor Hemingwayt említi. Az íróasztalán az író dedikált fényképe áll, de vajon egy kubai diktátor számára mi lehet olyan vonzó az amerikai íróban, aki agyonlőtte magát? A rövid mondatai? A tettekre kész személyisége? Az, hogy részt vett a spanyol polgárháborúban? Nem, ezek egyike sem.

„Némelyik regényét többször is elolvastam”, mondja Castro. „Ezekben – *Akiért a harang szól, Búcsú a fegyverektől* – a főszereplő mindig magában beszél. Ezt szeretem a legjobban Hemingwayben, a monológokat, amikor a szereplői magukban beszélnek.”

* Bár valamiért megfélemezik Mussolini műveiről, amelyeket diákkorában az asztalán tartott.

4.

Irak: Szaddám Huszein történelmi romantikus regényei

Szaddám Huszeinről ma már elsősorban a háborúk, zsarnokság, giccses paloták és a hatalmas szakáll jut az emberek eszébe, amit a diktátor viselt, amikor a kommandósok 2003-ban kirángatták valami lyukból. De a neve nem volt ám mindig a bozontos gonoszság szinonimája. Az 1980-as években a Reagan-adminisztráció információkkal és katonai felszerelésekkel látta el az országát, hogy segítse az Irán ellen viselt háborúban, az 1970-es években pedig még Huszein is a szekularizációról, felszabadításról és forradalomról beszélt az 1940-ben egy keresztény és egy szunnita muszlim tanár által alapított iraki Baasz párt (avagy a Feltámadás pártja) vezetőjeként.

A Baasz párt az arab nacionalizmusnak egy Nasszertől független irányzatát képviselte, bár ők is egységről, szabadságról és szocializmusról beszéltek, és egy egyesült arab nemzetről álmodtak. Huszein egy újabb vidéki autodidakta volt, aki tizenéves korában fedezte fel magának a politikát. A síita többségű országban szunnita kisebbségként élő fiatallt vonzotta a párt üzenete, a mindent áthidaló arab egység. Puccsokon, száműzetésen és börtönökön keresztül a kormány tagja is lett, amikor Ahmed Haszan al-Bakr 1968-ban puccs útján diktátor lett. Huszein ekkor csak harmincegy éves volt, de gyorsan kivívta magának a hatalmi pozíciót a trón mö-

gött. Úgy egy évtizeddel később előlépett, és már a *trónon* szerzett hatalmat, miután 1979-ben al-Bakr „egészségügyi okokból” lelépett.

Huszein ügyesen használta a forradalom és felszabadítás nyelvezetét, és nem is fecsérelte el teljesen Irak olajbevételeit (akkoriban a környék lakói magas életszínvonalon éltek, de Huszein gyárakba, oktatásba és egészségügybe is fektetett pénzt). Az már diktátorságának elején is nyilvánvaló volt, hogy nem egy kedves ember. George H. W. Bush és George W. Bush is többször hasonlította Hitlerhez, pedig a Baasz-vezér másik diktatúra modelljét követte, és ezt még csak nem is szégyellte. Nyíltan utánozta Sztálint. Nemcsak a sűrű bajuszt másolta le és rajongott a katonai kitüntetésekért annak ellenére, hogy életében nem szolgált semmilyen hadseregben, de nem sokkal elnökké választása után kijelentette, hogy a Baasz párt „sztálini korszakába lépett”, és „vasököllel fog lesújtani mindenkire, aki csak egy kicsit is eltér az irányvonalától, vagy hibát követ el”. És le is csapott: egy héttel hatalomra kerülése után a párt hatvannyolc magas rangú vezetőjét vádolta meg. Huszonkettőjüket kivégeztette, Voltaire szavaival élve *pour encourager les autres*, vagyis a többieket buzdítandó; a tisztogatás, kínzás és politikai gyilkosság pedig egész rezsimjére jellemző lett.

Sztálinra emlékeztetett még a virágzó személyi kultusz,* a paranoia, a kisebbségek elnyomása, látszólagos közelsége a néphez (az 1980-as években közvetlen telefonvonalat építtetett ki az elnöki palotához), és a könyvek, a rengeteg, rengeteg könyv. Huszein ugyan (akárcsak Sztálin) nem vágyott

* Az őt ábrázoló szobrok meglepően sokszínűek voltak: Huszein hol üzletembernek öltözve, hol katonai egyenruhában, hol sportolóként vagy térdén állva imádkozó zarándokként jelent meg rajtuk. Volt szerető apa, gyermekét ölében lovagoltató bölcs apa, és így tovább. A propagandaplakátokon gyakran jelent meg az ősi babilóniai király, Nabukodonozor mellett a hintón, de azt is szerette, ha Szaladinhoz hasonlítják. A költők „a történelem formálójaként” énekeltek meg, aki megalkotta „az új arab embertípust”.

az ideológiai újtó szerepére, megelégedett azzal, hogy a fő ideológus (ez esetben Michel Aflak) „legkitűnőbb tanítványa” legyen. Saját munkái unalmasak, laposak és komolykodók voltak, a kiterjedt írói életmű látszatát a mostanra már teljesen hagyományosnak tekinthető diktátortrükkal teremtette meg: összegyűjtötte a beszédeit, újrahasznosította a hosszú riportokat, és minden címet -ről, -ről formában használt, hogy az elmélet látszatát keltse.* Így lett a világon létező fizikai tárgy néhány olyan klasszikus könyv, mint *A történelemről, örökségről és vallásról* (1981), a *Politikánk a nemzet jelenének és jövőjének megtestesülése* (1981), *Így küzdünk meg a perzsákkal* (1983), és az *Amerika most aratja le a töviseket, amiket vezetői világszerte elvetettek* (2001). Általános szövegek voltak, legalább kettőt ezek közül egy az egyben tulajdoníthatnánk Castrónak vagy bármelyik észak-koreai diktátornak. Akadt művei között egészen értelmes is: *A forradalom és nők Irakban* (1977) sok haladó gondolatot megfogalmaz a nők képzésének és munkapiacra bevezetésének fontosságáról. Egy társadalom csak akkor szabad, ha a nők is szabadok, írja Huszein, „a forradalom pedig csak akkor igazi forradalom, ha része a nők felszabadítása is”. A nőket visszatartó erőkről azonban végig csak kódolva beszél, „a maradiság múlt által rájuk kényszerített láncait” emlegeti ahelyett, hogy megnevezné a konkrét iszlám törvényeket és szokásokat. Lám, még a bagdadi mészáros is tudott vigyázni a szavaira, ha kellett.

Ez volt Szaddám a modernizációs törekvései csúcsán. Az 1980-as években azonban az ő szónoklataiban és kultuszá-

* Az irodalmi törekvés családi vonás lehetett Huszeinénél, az 1980-as évek elején egyik nagybátyja is kiadott egy könyvet *Három dolog, amit Istennek nem lett volna szabad megteremtenie: perzsák, zsidók és a legyek* címmel. A perzsák „állatok, akiket isten emberszabásúnak teremtett”, a zsidók „a mocskok és a sokfajta népből kimaradt részek keveréke”. A legyekről „nem tudjuk, mi célja volt Istennek, amikor megteremtette őket”, de a felsorolt három közül még ők a legártalmatlanabbak.

ban is megjelent a vallási elem. A síita Irán teokratikus vezetőjével szemben állva Huszein önmagára és a baaszizmusra a szunnita iszlám védelmezőjeként kezdett tekinteni a gonosz perzsákkal szemben, akik a vallás álcája mögé bújva akarnak bosszút állni a másfél évezreddel ezelőtti arab hódításért. Az évek múltával, ahogyan gondjai egyre sokasodtak, úgy támaszkodott személyi kultuszában egyre erősebben az iszlámra és az arabok dicsőséges háborús történelmére. Például „bebizonyította”, hogy Mohamed leszármazottja, repülőjének pedig a Burak nevet adta a varázslatos ló után, amely egyetlen éjszaka alatt Mekkából Jeruzsálembe vitte a prófétát. Egy költő szerint ő volt „Szaddám úr”, ki „elhozta Isten fényét az arab törzseknek, és összezúzta régi, hamis bálványait”. Uralkodása vége felé, az első öbölháború kudarcát követő USA-szankciók idején Huszein egy saját vérével írott hemoglobin-Koránt is rendelt, hogy így fejezze ki az iszlám iránti elkötelezettségét.

Eközben a saját írásai is megváltoztak. Míg korábban jobbra a diktátorirodalomban megszokott gyakorlatokat mutatta be valódi újtás nélkül, most radikális kísérletbe kezdett. Szövegeiben nem a személyi kultuszt, hanem magát a személyiséget kezdte kifejezni, hogy közvetlenül kommunikáljon „a néppel”. Egyszóval úgy tett, mint minden valódi író, és ezzel Franco 1941-es *Razája* óta ő lett az első hivatalban lévő diktátor, aki fikciós művel állt elő. Huszein történelmi-filozófiai romantikus regénye, a *Zabiba és a király* sokkal nagyratörőbb és sokkal személyesebb, mint Franco melodramája. Nem mondhatnánk, hogy jó regény, de legalább látszik rajta, hogy nem szobor, hanem ember írta, és más diktátorok életművéhez képest sokkal őszintébb is.

Sáadoon al-Zubaydi szerint, aki éveken át fordította angolra Huszein műveit, és végül a szerkesztője lett, a *Zabiba és a király* a diktátor leginkább önéletrajzi ihletettségű műve. Huszein 2000-ben kezdte írni a könyvet, miután beleszere-

tett egyik tanácsadója huszonnégy éves lányába. A nála harminckilenc évvel fiatalabb lány lett a negyedik felesége, és al-Zubaydi szerint újult lelkesedéssel és életerővel töltötte meg a megtámadott és csalódott diktátort. Még arra is ő biztatta, hogy újra tollat ragadjon. Huszein alászállt hát a talapzatról, ismét sebezhető halandóvá vált, és leült, hogy papírra vesse az elszigetelt, elidegenedett pogány király és az őt szerető, érte életét is feláldozó fiatal muszlim lány kalandjait. A mű önéletrajzi ihletettségű, de nem tekinthető önéletrajznak, ahogyan nem is Irak és a gonosz, imperialista USA közvetlen allegóriája, bár e mellett az értelmezés mellett is szólnak érvek. Nem, a *Zabiba és a király* ennél sokkal vadabb és érdekesebb.

A huszadik századi diktátorok közül sokan szinte hivatásos színvonalon írtak, legalábbis újságírói szinten, Huszein azonban teljesen amatőr, még hozzá a szó legérdekesebb értelmében. Nem ura teljesen a szavainak,* nem kezeli biztosan a témát, és határozottan nem alakítja tudatosan a könyv szerkezetét. Ettől a mű olyan hatást vált ki, mintha a prózaformának valami sajátos, kívülről való változtatát olvasnánk.

Hosszú bevezetéssel kezd, amelyben magasztosan felemlegeti Irak dicsőségét, majd belevág *Az Ezeregyéjszaka* meséiből ismert kerettörténetes szerkezet keretébe. Már az elején figyelmezteti azonban az olvasót, hogy nem könnyed kaland, humor vagy botrányos erotika vár itt rá, egy sokkal súlyosabb történet kezdődik. A diktátorok és a nevetés nem férnek meg jól együtt, és bár személy szerint sokan éltek érdekes szexuális életet, a nyilvánosság előtt szinte mindig puritán erkölcsöket erőltettek alattvalóikra. Huszein tehát hangsúlyozza, hogy a könyv komoly lesz, hiszen „Irakban nem szokás üres meséket és vicceket mondani”. Aztán rá-

tesz még egy lapáttal, amikor nem a szép és fiatal, a hóbortos és kanos zsarnoktól menekülni akaró lányt teszi meg narrátornak, hanem egy férfit, aki felidézi az öreg nagymamájától Tikritben (nem véletlenül Huszein szülőfaluja) hallott történetet. Csakhogy Huszein íróként éppen olyan nehezen engedi ki keze közül az irányítást, mint zsarnokként, így miután a nagymama kinyögött kétbekezdésnyi szöveget, gyorsan közbe is szól, hogy szenvedve lefesse a király belső zavarát.

Nem akadályozta-e lelkét a palota, a bútorok és vastag falak sok ütvessztője, miután rengeteg haszontalan dologgal vette körbe magát? Nem halt-e bele a lelke abba, hogy emiatt teljesen elvesztette szépméltóságát?

Huszein csak a nyolcadik oldalon hagy fel a diktátori segélykiáltásokkal, és engedi, hogy a nagymama tovább mesélje a történetet a hatalmas királyról, aki azt akarta, hogy „távoli földek királyai hódoljanak neki”. Aztán kezdődik a mese: a király lovaglás közben egy palotára talál, amely majdnem olyan nagy, mint a sajátja. A Hiskil nevű kereskedő birtokának peremén, egy kunyhóban él Zabiba és öreg édesapja. A királyt annyira megigézi a lány szépsége és bölcsessége, hogy meghívja magához a palotába. Itt hallja meg Zabiba tragikus történetét: az apja anyagi okokból kénytelen volt kiházasítani őt Hiskil brutális unokaöccsének.

Ezután valami különös történik. Ahelyett, hogy megöletné az unokaöccsöt, és ágyasként maga mellé venné Zabibát, ahogyan az egy hetedik századi uralkodótól elvárható lenne, a király estéit és éjszakáit szemérmes beszélgetésekkel tölti. Megvitatja Zabibával a vezetés és államigazgatás ügyeit. A lány okítja a királyt, közelebb akarja vinni alattvalóihoz, és olyan okos tanácsokat ad, mint például: „A nép tudatának, gondolatainak és tetteinek élő részecskéjévé kell válnod.”

Huszein helyenként saját élettörténetének eseményeit is a cselekménybe csempészi. Amikor a király elmeséli Zabi-

* Egy a Haarecnek adott interjújában al-Zubaydi arról panaszkodott, Huszeint annyira lenyűgözte egy-egy számára új szó, főleg a bonyolultabb kifejezések, hogy aztán unos-untalan azt használta, legtöbbször helytelenül.

bának, hogy kisgyermekként elküldték anyja házából, hogy egy nagybátyjával éljen, és később visszavitték az őt megvető rokonok közé – ez nagyon is beleillik a diktátor saját élet-tapasztalatába. Legtöbbször azonban kevésbé egyértelműek a párhuzamok, és ha Huszein önmaga portréjának szánta a királyt, akkor igen kedvezőtlen képet fest magáról. (Bár ha a könyvet az új feleség érkezése előtti és utáni állapot összehasonlításának vesszük, akkor az csuda hízélgő.) Mielőtt Zabibát megismerte, a király szenvtelen, távolságtartó uralkodó volt, aki nem értette népét. Nem muszlim volt, csak egy ügyefogyott pogány, aki panaszkodott, hogy elvesztette a kulcsot, amivel egy szekrénybe zárta istenét. Zabiba tanítja meg az iszlám hitre

A király elég buta is. Zabiba kiveszi kezéből a bögrét, mielőtt a király meginná a mérgezett kamillateát, és azt suttogja:

Attól félek, ez egy újabb mérgezett nyíl, amellyel téged, és veled együtt engem is meg akartak ölni.

Mire a rettenetesen sötét király azt mondja:

De hát a kámillatea nem nyíl!

Mire Zabiba türelmesen elmagyarázza neki:

Képletesen mondtam, hasonlatként említettem a nyilat...

Az írás helyenként azért jobb is lesz az álmosító politikai beszélgetéseknél és sután megírt cselekményfordulatoknál. Huszein király szerelem nélküli házasságban él, és lassacskán többre vágyik, mint államügyekről beszélgetni. A gyöt-rődés és elszigeteltség költői bemutatásában Huszein leírja, hogy a király „féltékeny a levegőre, a vízre, még a lány ajkát érintő utolsó morzsára is”. Máskor a király olyan áthatóan kesereg rettenetes magánya miatt, hogy szinte kihallatszik a szövegből, ahogy Huszein éjszakánként nyöszörög a szobájában egy titkos helyszínen, (természetesen) egyes-egyedül.

A pletykálkodó udvaroncok, rokonok és szolgálók, na meg az ellenséges feleség körében rekedt király elmeséli: emberi kapcsolatra vágyott, ezért szeretett bele Zabibába:

Azért szerettem beléd, hogy a lelkem ne száradjon ki, hogy ne távolodjak el a való világtól. Közel akartam maradni az emberekhez, hogy a nép része legyek, és ők kövessenek. Nem akarok istenséggé válni, aki a távolból hallgatja az esdeklők fogadkozásait. Veled akarok élni, és veled nézni a napfelkeltét.

A való világban Huszein a félelemre alapozta uralmát, pápíron a király szeret és viszonszeretik. A könyv végén, egy gyöngén kidolgozott csatajelenetben Zabiba a királyra lesújtó kard elé veti magát, és végre kimondja a király nevét is: Arab. A szerelem láttán a nép lelkesedve siet királya védelmére, és legyőzi a züllött hódítók seregét. Az allegória működésbe lendül: Amerika veszít, az arabok győznek, és Zabiba halálának tragédiája ellenére minden jobbra fordul.

Huszein amatőrsége ebben az ideális kifejtetben is tetten érhető. Továbbra sem ura a szövegnek, és mesélői gyakorlatlanságával akaratlanul is felfed néhány dolgot. Meglepő, hogy a regény tetőpontjának számító összecsapás két bekezés után véget is ér, és hogy a király szinte nincs is jelen a csatajelenetekben... egészen addig meglepő, amíg eszünkbe nem jut, hogy Huszein soha nem volt katona, nem volt semmilyen harci tapasztalata. Nem tud elképzelni olyasmit, amit nem tapasztalt, ezért Huszein éppen olyan testetlen szellem-mé változik a háborúban, mint Brezsnyev.

A szexuális erőszak témájában azonban nagyon is bőségesen szolgál részletekkel. Zabiba gyakran panaszkodik, hogy a férje szerelem nélkül erőszakolja rá magát. „Halott vagyok, a testem otthon oszladozik, amikor férjemmel hálók az ágyban.” A nekrofilia azonban, úgy tűnik, nem elég erős metafora, ezért Huszein beveti az állattal való fajtalankodást is: Zabiba elpanaszolja, hogy a férje úgy használja őt, mint kos a

bárányt, csak a közösülés gyakorisága és eredménye érdekli, a szexuális gyönyör nem. Az egész diktátorirodalom egyik legfurcsább bekezdésében Zabiba a medve és ember szerelméről mesél, amely, úgy tűnik, Huszein szerint létező dolog Észak-Irakban. Zabiba szerint a férje még a polimorf mézővőknél is otrombább csábító:

Még az állat is tiszteletben tartja az ember vágyait, amikor párzani akar vele. A nőstény medve is kedvében igyekszik járni a marhapásztornak, akit elragad a hegyek közé Irak északi részén, tán nem? Bevonszolja a barlangjába, hogy a férfi engedelmeskedjen, kielégítse a vágyait, és párosodjon vele, de előtte gyűjt neki diót a fákról és mogyorót a bokrokról. Nem mászik-e be a földműves házába, hogy sajtot, magvakat, sőt mazsolát lopjon, és megetesse a férfit, felélessze benne a vágyat?*

Nos... nem, nem igazán.

Zabiba tovább szidalmazza férjét, elmeséli, hogy részt szokott venni az erőszakorgiákon is, amelyeket Hiskil rendez különböző emíreknek, minisztereknek, nemeseknek és „kis, közepes és nagyobb számmal dolgozó striciknek”. Az egyik népszerű játékuk a „döngetés az erdőben”.

A játék menete: mindenki kiszalad a kastélyból az udvarra és a földekre, a férfiak pedig megpróbálják magukévá tenni a nőket. Bármelyik férfi „megdöngetheti” bárki feleségét, nem osztozkodnak előre. A nők csak pusztá kézzel védekezhetnek, a férfiakkal szemben. De az is elég, ha csak úgy tesznek, mint ha védekeznének.

Ha valamelyik feleség nem hajlandó részt venni a játékban, a férje elválik tőle. Csak Zabiba, „a nép és a nép lelkiismeretének gyermeke” tud ellenállni, hogy megdöngessék, mert a részeg emírek és ijesztő, fehér bőrű és kék szemű idegenek mind térdre hullnak előtte. Ezen a ponton Huszein ki-

* Az angol kiadásban a fordító felveti, hogy a medve talán Oroszország megfelelője, de Oroszország nem északi szomszédja Iraknak. Így a medvétéma rejtély marad.

csit többet árul el magáról a kelleténél, mert a király csak azután teljesíti be viszonyát Zabibával, hogy a lány mesélt neki ezekről a játékokról. Jó messzire jutottunk a gyerekesétől, melyet a kedves nagymama mond a faluban, bár a hosszas filozófiai beszélgetésekből ezt már sejteni lehetett. Huszeinnek mégis pont abban a drámai pillanatban jut eszébe a kerettörténet, amikor a király magáévá teszi Zabibát. Százhusz oldal után ismét felbukkan a nagymama, és a hallgatóságban ülő kisfiúkhoz fordul:

Az öregasszony folytatta: van, aki gerjedelmet érez a király ágyasai, feleségei és lányai iránt. De ez a vágy nem vezet-e az elérhetetlen utáni epekedéshez? És ha igen, miben más a vágy, mint az epekedés?

A mély filozófiai fejtegetések után a nagymama az éjszakai epekedés veszélyeire figyelmezteti az egyik fiút: „Ha epekedni kezdesz utánuk, éjszaka azt fogod álmodni, hogy magadévá tetted az egyiket.” Egy-két oldallal később a nagymama újra megjelenik, és borzasztó szemléletességgel leírja, hogy Zabiba hazafelé lovagolt a kastélyból, amikor egy maszkos alak, a férje leütötte a lóról, megkötözte, megerőszakolta, majd újra megerőszakolta, a lány pedig a fogaival feltépte a férje nyakát. A regény narrátorának szavaival élve: „Tudtam, hogy nagymama mindig tanulságos meséket talál nekünk.”

Így aztán mint minden nagy regény – bár ez valójában egy rémes darab –, a *Zabiba és a király* is önálló életre kelt. Felfed és elfed dolgokat, játékot űz az olvasóval. Szaddám Huszein élete utolsó napjaira valódi íróvá érett. Nemcsak az alattvalóit nyers hazugságokkal gyötrő politikus volt már, hanem egy férfi, aki szövegekben próbálta feltárni saját élményeinek igazságát. Talán nem a teljes igazat, talán bizonyos dolgokat elferdített és eltúlzott, néha még hazudott is, de ettől csak még valódibb regényíró lett belőle, tán nem?

Annyira átadta magát új karrierjének, hogy al-Zubaydi szerint uralkodása utolsó éveiben el is hanyagolta diktátori kötelességeit, „bezárkózott az irodájába, és csak írt”. A *Be-*

falazott erőd, Ember és város, és a felkavaró című Takarodj, átkozott! című regényeiben újabb királyokról, hercegekről, szerelemről és árulásról szóló történeteket szőtt. Ezeket ugyan név nélkül publikálta, Irakban, sőt bárhol a világon mégis mindenki tudta, ki a felelős ezekért a lebilincselő olvasmányokért. És aki kételkedett Huszein szerzőségében, a szakértelem hiányából azonnal látta, hogy nem hivatásos szellemíró munkájáról volt szó.

A könyvek annyira személyesek, annyira fontosak voltak Huszein számára, hogy még uralma utolsó perceiben is dolgozott rajtuk. A *Takarodj, átkozott!* című regényt közvetlenül a bagdadi csata kitörése előtt fejezte be 2003-ban, a szerkesztés a harcokkal párhuzamosan folyt, az elnöki kiadó, az Al-Hurriah („Szabadság”) pedig néhány órával azelőtt nyomtatta ki az első példányokat, hogy az USA átvette az irányítást a város felett. Utolsó regényének címét Huszein az amerikai erőknél címezte, azoknak, akik kirángatták a bűvőhelyeül szolgáló lyukból, és átadták a népének.

Annak a népnek, amelyiknek a *Zabiba és a királyt* írta, amelyiknek a regényeiben újra és újra feltárta lelkét, és amelyekkel könyvein keresztül kétségbeesetten próbált kapcsolatot teremteni.

A nép meg felakasztotta.

5.

Posztszovjet: Zarathusztra elvtárs

Oroszországban az 1990-es évek átmeneti időszakot hoztak, az ország a sötétben tapogatózott a még meg nem született állam után. A hetven évig használt, de mostanra kiszáradt nyelvi rituálék szinte egyik napról a másikra elporladtak. Azok, akik karriert szerettek volna építeni a vadkapitalizmusban, ledobták magukról az elvtárs címet, nem emlegettek többé az öt éves terveket és gyártási kvótákat, és nem keresgéltek odaillő Lenin-idézeteket az érveik alátámasztására. Ehelyett új varázsszavakkal új valóságot próbáltak teremteni maguknak. *Oligarcha, privatizáció, részvényhitel és sokketrápia*, ezekben a kifejezésekben rejlett most már minden erő és szent titok.

Ilyen körülmények között a szovjet elméletgyártási láz egy egyszerűbb, naivabb kor haszontalan, szinte megmagyarázhatatlan babonaságának tűnt. A diktátorok könyvei, egy bukott és letűnt birodalom jelképei elvesztették minden erejüket, már emlegetni sem kellett Lenin és követői műveit. Ezt csinálják csak a középszerűek, mint Gennagyij Zjuganov, aki 1993-ban átvette az Orosz Föderáció Kommunista Pártjának főtitkárságát, és azóta is vezeti a hosszú, kilátástalan tétben. Ő még 2009-ben is kiadott egy könyvet Sztálinról, mintha a marxista-leninista hagyomány még számítana bármit is, mintha a szószaporítás még mindig a politikai karrier elen-

gedhetetlen része lenne. Valójában ez már csak az ősök imádatának üres gesztusa.

Ez nem azt jelenti, hogy a vezetők szava már teljesen eljelentéktelenedett. Az orosz könyvimádat már a szovjetek előtt is létezett, és az új, demokratikusan megválasztott elnök, Borisz Jelcin is adott ki olyan köteteket, amelyeknek az ő neve állt a borítóján. De ezt már a nyugati, demokratikus politikusok módján tette: nem ideológiát vagy álideológiát terjesztett, hanem saját, magyarázkodó emlékiratait, amelyeket hivatásos szellemíró állított össze, és amelyekkel a bankszámláját szerette volna dagasztani. De bármilyen feleslegek és mulandók voltak is Jelcin könyvei, azért közvetetten fontos szerepet játszottak az ország jövőjének alakításában. Amikor emlékiratainak második, *Egy elnök jegyzetei* című kötete nem termelte meg azt az egymillió dolláros külföldi jogdíjbevételt, amire számított, a hírhedt orosz oligarcha, Borisz Berezovszkij közbelépett, és „helyrehozta” a dolgot. Megszervezte a könyv orosz kiadását, és későbbi beszámolói szerint több millió dolláros „jogdíjat” fizetett Jelcinnek – ezzel szép nagyra tömte meg az elnök zsebeit. Szolgálatiért cserébe bejutott az elnök belső köreibé, és a Kreml szürke eminenciásaként kijárta, hogy a volt KGB-ezredest, Vlagyimir Putyint indítsák a választáson Jelcin utódként.

Egy évvel Putyin megválasztása után Berezovszkij már száműzetésben élte életét, mivel kiderült, hogy választott bábját egyáltalán nem tudja olyan könnyen mozgatni, mint Jelcint. Putyin folyamatosan konszolidálta és erősítette hatalmát, közben pedig az is kiderült, hogy II. Miklós cár óta nem volt olyan orosz vezető, akit kevésbé érdekelt volna az irodalmi dicsőség. Az érdekelte ugyan, hogy „nemzeti gondolatot” találjon a posztszovjet országnak, de erről nem kezdett eszéket ontani. Beszédeiben bőséggel találunk ugyan irodalmi utalásokat, de ő nem köttette keménytáblába szónoklatait, hogy aztán a legutolsó vidéki hivatalnok is kötelezően kitegye

azt irodája polcára. Feltámasztotta a szovjet jelképeket és a szovjet himnuszt (csak már új szöveggel), és a Kreml falánál, az Örök Lángnál a Volgográd szót Sztálingrádra cseréltette, de a régi rezsim szövegei iránt vajmi kevés érdeklődést tanúsított. Őt a nyomtatásnál jobban érdekelt, hogy a televíziót irányíthassa, és ahelyett, hogy hosszú beszédeket küldött volna nyomdába, hosszú betelefonálás műsorokban lépett kapcsolatba a néppel. Eközben PR-osai új jelenséget honosítottak meg az orosz propagandában: Mussolini nyomán a vezér dinamikus, élő testére irányították a figyelmet.

Míg Sztálin egy holttestet helyezett el a Szovjetunió szívében, Putyin repülőt vezetett, tigrissel birkózott, félmeztelenül pózolt lóháton, és vadászpuskával a kezében gázolt a folyóba. Ami a szövegeket illeti, csak kevés írást adott ki, és azok is gyakorlatiasak voltak. 2000-ben huszonnégy órányi interjú alapján megjelent az *Első személy*, hogy bemutassa őt a világnak. Ennek legérdekesebb szakasza az, amelyben Putyin elmeséli, mit tanult egy sarokba szorított patkánytól.* Következő könyve, a *Dzsúdó: Történet, elmélet, gyakorlat* (2004) megerősítette az erőteljes, mégis módfelett fegyelmezett férfi, a tettek embere képet, ami szöges ellentétben áll dagadt, alkoholista elődjével. Egy igazi dzsúdókézikönyvről van szó, tele egymást szorongató pizsamás emberek rajzaival; a könyv talán az első látásra egyértelmű tartalmán felül is elárul valamit. Különösen a *kuzusi*, az egyensúlyból kibilientés árul el sokat Putyin stratégiájáról, melyben gyakran

* „Ott, a lépcsőfordulóban rövid, de életre szóló leckét kaptam abból, mit jelent, hogy sarokba szorítva. A bejárati ajtó környékén mindig sok patkány szaladgált, a barátaimmal botokkal kergettük őket. Egyszer megláttam egy hatalmas patkányt. Követtem végig a folyosón, míg sikerült sarokba szorítanom. Nem volt hová menekülnie. Az állat hirtelen csapkodni kezdett, és rám vetette magát. Meglepődtem és megijedtem. Most már ő kergetett engem. Átugrott a lépcsőfordulón, és le a lépcsőn. Szerencsére kicsit gyorsabb voltam, sikerült bevágnom az ajtót az orra előtt.”

egy látszólagos gyengeséget fordít a saját hasznára az elvileg nála erősebb ellenféllel szemben.

Legközelebb 2015-ben, másfél évtizeddel uralkodásának kezdete után jelent meg a neve alatt olyasmi, amit diktatórkönyvnek nevezhetünk, és még ez is nagyban különbözött az eddiektől. Az *Egy változó világ szavai* tizenkilenc, Putyinak tulajdonított beszédből és újságcikkből álló gyűjtemény. Ennyi idő alatt bármelyik szovjet diktátor legalább tíz kötetet megtöltött volna ehhez hasonló tartalommal, de Putyin esetében nem csak az önmegtartóztatás az újdonság. Az *Egy változó világ szavai* külső megjelenése is teljesen elütött minden korábbi diktátor munkáitól. A fényes papírra nyomott, színes fényképekkel és kiemelt, jól megjegyezhető idézetekkel teli album nem komoly elméleti munkának tűnt, sokkal inkább egy marketingesek által összeállított, nemzetközi vásárokon osztogatott prospektusra hasonlított.

Ha a korábbi Új Jeruzsálemben el is sorvadt a diktátorirodalom hagyománya, a volt Szovjetunió közép-ázsiai tagországaiban új életre kelt. A nyíltan autoriter rezsimekben, mint Kazahsztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Türkmenisztán (sőt még a kevésbé tekintélyelvű Kirgizisztán is ide tartozik) fennmaradt a zseniális vezér eszményképe, és a kényszer is, hogy a vezér ezt a zsenialitást szövegek írásával bizonyítsa. A marxista-leninista irodalom egységesítő ideológiájának eltűnése itt nagyobb űrt hagyott maga után, mint Oroszországban, elvégre ott a szovjet öntudat alternatívájaként legalább visszatérhettek a gyarmatosító időkhez. A közép-ázsiai nemzetek ezzel ellentétben több nemzetiségből, ősi városállamokból és egymással hadakozó törzsekből 1920-ban a szovjet „szakértők” által összeolvasztott képződmények voltak, melyek ezzel együtt elveszítették ezeréves, összetett hagyományukat is.

Ezek a „szakértők” nemcsak ősi közösségeket szakítottak szét a megrajzolt határokkal (például a tádzsik kultúra több

központját Üzbegisztánhoz csatolták), de a klánok és törzsi kapcsolatok helyett bevezették a nemzetiség és a szocializmus fogalmait. A szovjet országépítők letépték a nők fátylát, elfojtották az iszlám hitet, és évtizedes háborút vívtak a lázadók ellen, akik végül vagy megadták magukat, vagy a háttáron keresztül eltűntek Afganisztánba. Eközben a szovjetek az ősi, nagyrészt szájhagyomány útján terjedő kultúra helyett importálták a friss, szocialista írott kultúrát. Az írástudatlanságot megszüntető kampányok több millió új olvasót teremtek, Sztálin pedig odaküldte a „lelkek mérnökeit”, hogy a helyi íróknak megtanítsák, hogyan kell az új, szocreál stílusban regényt, színdarabot és verseket írni.

Mindez egy csapásra tűnt el 1991-ben, a frissiben függetlenedett államok szovjetek által kinevezett vezetői pedig kénytelenek voltak új alapokra helyezni hatalmukat. Már nem az imperialisták legyőzése, a proletariátus diadala és a teljes kommunizmus megvalósítása volt a cél, de akkor mi csoda? És ami még fontosabb: hogyan egyesítsék a széthúzó nemzetiségeket és klánokat, akiket irányítaniuk kellene? És egyáltalán: mivel indokolják, hogy ők irányítsanak?

Egy külső szemlélő számára a közép-ázsiai elnökök a Szovjetunió szellemi termékei voltak, akiket Sztálinhoz hasonlóan egyáltalán nem érdekelt, hogy hűen adják-e vissza területeik történelmét. A valóság helyett ezért a kommunista időkben kitalált nemzeti identitást vetítették vissza a régmúltba. A forma pedig a marxista-leninista tartalom nélkül is tovább élt. Üzbegisztánban feléledt Timur Lenk emléke, de már nem a pániszlám birodalom vezetőjeként, hanem mint nemzeti hős váltotta Lenint a talapzatokon. Kazahsztán elnöke, Nurszultan Nazarbajev a nagy középkori költőre és filozófusra, al-Farabira csapott le, őt rajzoltatta Lenin helyébe a papírpénzekre. Tádzsikisztánban Emomali Rahmon még egyet tovább ment, és egyenesen Zarathusztra prófétára, a Perzsa Birodalom ősi vallásának alapítójára osztotta a szov-

jet stílusú erkölcsös hős szerepét, akit minden tádzsoknak követnie kellett.

Lenin és Sztálin már nem élt, de íróik életművükön keresztül még így is hosszú árnyékot vetettek a világra. Nem volt ugyanis elég régi hőseket találni a múltban, a jelenben is teremteni kellett újakat. A közép-ázsiai diktátorok a saját könyveikkel támasztották alá hatalmukat, azzal bátyázták körül személyi kultuszukat. Írásaikat azonban a modern kor követelményeihez kellett igazítani, az új ízlésnek és szokásoknak jobban megfelelő stílusban kellett írni. Hogy megbízhatónak tűnjenek és magukhoz vonzzák a befektetőket, néhányan a felvilágosult kapitalizmus, demokrácia és liberalizmus témáját is átvették, de a tekintélyelvű kormányzás mindig ott maradt a felszín alatt, elvégre a hazai közönségnek is játszani kellett.

Nurszultan Nazarbajev, Kazahsztán elnöke kitűnő alany egy esettanulmányra. Országá hatalmas és természeti erőforrásokban gazdag, névleges többségben muszlim kazahok lakják, de említésre méltó számban képviselteti ott magát a volt Szovjetunióinak gyakorlatilag mindegyik népe. A legnagyobb kisebbséget az oroszok alkotják, ők többnyire a szovjet időszakban fővárosként szolgáló Almatiban laknak. Nazarbajev flörtölt a kazah nacionalizmussal és az iszlámmal is, de közben magát modernizáló, és egyesítő elnöknek láttatta, aki bölcsen tolerál minden vallást, fő célja a gazdasági növekedés, és igyekszik jó viszonyt fenntartani a világ többi országával. (Mindeközben egyértelművé tette, hogy soha nem szándékozik kiengedni kezéből a hatalmat.)

A függetlenedés utáni publikációiban a késő szovjet megközelítés felé hajlott. Megnyugtató, kiszámítható és alapvetően nem forradalmi vezető volt, aki előszeretettel bizonygatta, hogy nem hatnak rá a marxista-leninista tabuk, és készen áll az üzletelésre. A könyveit olvasva az ember azt hinné, nem is ő volt, aki évtizedekig szajkózta a szocialis-

ta szólamokat. Már a címek is kellemesek, megnyugtatóak, szinte olyanok, mint Clinton vagy Blair harmadik utassága.*

Elvégre kit sértene olyasmi, amire nagy betűkkel az van írva: *A kritikus évtized: a független Kazahsztán fejlesztésének stratégiája, vagy Kazahsztán a 21. század küszöbén?* Ha pedig valaki bele is lapoz a könyvbe, nem talál benne radikális gondolatokat, sem az imperializmus ellen intézett kirohanásokat vagy az elnyomottakkal szolidaritást vállaló kirohanásokat, csak Nazarbajev elmékedéseit politikáról, fejlődésről és gazdaságról, emellett pedig sok nyájas mondatot a nemzeti és vallási kisebbségi csoportok közötti harmónia megőrzéséről. Az elnök különösen szerette hangsúlyozni, hogy ő felül tudott emelkedni a hidegháborús szembenálláson, és szerepet vállalt a nukleáris világvége megelőzésében. *A béke epicentruma* című írásában tehát emlékeztette népét és a világot, hogy hajlandó feladni a Szovjetuniótól örökölt hatalmas atomfegyver-arsenált. Emellett a szemipalatyinszki kísérleti telepet is bezáratta, ahol a szovjetek negyvenöt év alatt több mint 450 tesztrobbantást végeztek. Kiterjedt írói életművében erősíti a civilizált, jó szándékú ember képét, aki a bölcs apa és a Kazahsztán nevű vállalkozás dörzsölt ügyvezetője is egyben. Ez már egy újfajta, kellemes, üzleties diktátorirodalom.

Az évek múltával azonban Nazarbajev is egyre szertelebbsébb és nagyravagyóbb lett. Az olajból és gázból származó hatalmas bevételek miatt megengedhette magának, hogy gigantikus presztízsbetűházásokba kezdjen, ezek között is a legnagyobb az új főváros, Asztana (azaz Főváros) építése az ország közepén. A széljárta pusztán felhúzott, futurisztikus építmények között van hatvan méter magas piramis, amelyet Norman Foster tervei alapján építettek, és a grandiózus Béke és megbékélés palotája nevet viseli. Nazarbajev

* És nem olyanok, mint az olasz fasizmus Harmadik útja, vagy Kadhafi harmadik egyetemes elmélete.

itt a magasabb, nemzetközi céljait fogalmazta meg: a palota a világ minden vallását és Kazahsztán minden etnikai csoportját jelképezi, és ezeröttszáz főt befogadó operaház is található benne. Persze ami a világnak küldött üzeneteket illeti, ennél sokkal rosszabb is lehetett volna. Nazarbajev írásban is kifejtette felvilágosult nézeteit: 2009-ben kiadta *A posztindusztriális társadalomformálás és civilizációk közötti partnerség stratégiája* című könyvét, egy évvel később pedig annak folytatását *A globális társadalom radikális megújítása* címen (2010). Ezekben a választáson 91,5 százalékot elért bolygógyógyító felfedi a posztindusztriális korszak fejlődéséről és a globális civilizációk közötti kapcsolatról vallott nézeteit, majd elmélkedik a környezetről, energiabiztonságról és technológiáról is, hogy segítse az emberiséget a jövőbe vezető úton.

A most kezdődő huszonegyedik századdal olyan korszakba lépünk, amelyben a bolygó különböző csoportjainak egyre mélyülő integrációját, a közöttük folytatott dialógus és partnerség erősödését figyelhetjük majd meg, az emberiségre váró új problémák megoldása érdekében. Azt hiszem, biztos állíthatjuk, hogy mai világunk a huszonegyedik század elején a helyi társadalmak világa, ez kifejezi a benne élő közösségek történelmi tapasztalatát és jelenlegi életmódját. A társadalmak csak úgy virágozhatnak fel a jövőben, hogy partnerségek keretében megőrzik ezt a sokszínűséget, és igyekeznek elkerülni a konfliktusokat és a felhalmozott fegyverek jelentette veszélyeket.

És ilyenekből akad még bőven. Nazarbajev levetkőzte ugyan a marxizmus-leninizmust, de megőrizte azt a képességét, hogy a klasszikus szovjet stílusban írjon fellengzős mondatokat a világbékéről.

A szövegáradatban azonban van valami személyes, mint ha Nazarbajev valóban elhinné, hogy a bölcs szerepét játszva komoly tanácsokkal láthatja el a sok bajtól nyögő bolygót, hiszen sikerült a soknemzetiségű, sokvallású Kazahsztánt nagyobb vérontás nélkül átkormányoznia a posztszovjet

átmenet időszakán. 2014-ben Nazarbajev az amerikai hagyományt átveve elnöki könyvtárat nyitott, és azt még életében saját magának ajánlotta. A könyvtárat nemcsak a saját műveivel látta el, de szovjet elődei példájára a saját, 1960 óta gyűjtött, huszonvalahány-ezer kötetes könyvtárával is. Ezzel nemcsak kivételes vezetőként, hanem nagy tudású szuperolvasóként is bemutatkozhatott. Személyes gyűjteményének kincsei mellett – például egy Korán, amely megjárta a világot is, vagy egy ritka, Leonardo da Vinci eredeti skicceit tartalmazó könyv – a saját összegyűjtött művei is rengeteg helyet foglalnak el a polcokon. Mi több, az egész elnöki életmű szabadon elérhető a világhálón az egész emberiség számára, vagy legalábbis az emberiség interneteléréssel rendelkező része számára. Mindannyian részesülhetünk hát Nazarbajev bölcsességéből, és kezdetünk is gyógyulni.

A többi közép-ázsiai elnök is hasonlóan kellemes, stabilitáspártoló, piacpárti, fejlődést segítő hangnemben írt. Kirgizisztánban Aszkar Akajev elnök, aki hatalomra jutása előtt tudományos műveket szerzett többek között ilyen címekkel, mint *Az optikai információ feldolgozásának módszerei* (1988), megjelentette az *Optimistán tekintünk a jövőbe* (2004) című művet, pedig akkor már éppen kergették ki az országból egy katonai puccsot követően. A szomszédos Üzbegisztánban a hírhedt erős ember, Islom Karimov az erőszakos elnyomás közepette vidám című műveket adott ki, mint például *Üzbegisztán: a függetlenség és fejlődés útja* (1992), és *A jövőt építjük: Üzbegisztán saját modellje a piacgazdasági átmenetre* (1993), valamint *Üzbegisztán a 21. század küszöbén* (1997). Karimov Nazarbajevnél kevésbé sikeresen adta el magát modern ügyvezetőként, de a huszonegyedik század elején elnyerte az amerikaiak kegyét, amikor felajánlotta segítségét a terror ellen vívott háborúban. A kapcsolat egy Andizson városában elkövetett, a sajtót megjárta mézszárlást követően

azonban fenntarthatatlan lett. Karimov változatlanul folytatott mindent, megkínóztatta ellenségeit, bűntetőtáborokba küldte a „szélsőségeket”, és végül még a saját lányát is házi őrizetbe helyezte, miközben tovább ontotta magából a vidáman hangzó címeket. 2009-ben megjelent *A globális pénzügyi és gazdasági krízis és a módszerek, amelyekkel Üzbegisztánban legyőzhetjük*, 2015-ben pedig, egy évvel a halála előtt jelent meg az *Anyaföldünk boldogulása és szép jövője érdekében dolgozni a legértékesebb dolog*. Karimov le akarta rázni magáról a szovjet múltat, és népének alternatív öntudatot kívánt adni, de közben átmentette a huszonegyedik századba Sztálin egyik irodalmi módszerét: hihetetlenül unalmas, mégis jókedvű írásokkal érte el, hogy az emberek ne arról beszéljenek, ami valójában történik körülöttük.

Nazarbajev, Akajev és Karimov szövegeiben is végig érezni lehetett, hogy tisztában vannak a másik valóság: a pénzt, kényelmet és fogyasztói javakat nyújtó nyugati életmód létezésével. Ahhoz, hogy ők is hozzáférjenek ehhez a valósághoz, egy bizonyos pontig utánózni kellett azok nyelvét és gondolatait. De mi van, ha nem tudsz nyugati befektetéseket vonzani, vagy nem is vágysz rá igazán, mert tudod, hogy engedményeket kellene tenned? Mi van, ha egy háborúktól szétszabdalt terület vezetője vagy Afganisztán közvetlen szomszédságában, de továbbra is az orosz katonai támogatásra hagyatkozol?

A tádzsik diktátor, Emomali Rahmonov (illetve később, a tádzsik nevekről az orosz végződéseket levágó, gyarmattalanítási mozgalom után Rahmon) éppen ilyen helyzetben találta magát. A volt termelőszövetkezeti vezető látta, hogyan szakad szét országa a szovjet utódrezsimek és az 1992-től 1997-ig működő, radikális iszlám csoportok közötti polgárháborúban. A konfliktus 60 000 és 100 000 közötti áldozatot követelt, és további 730 000-en veszítették el otthonukat. A közép-ázsiai

országok között már azelőtt is legszegényebb Tádzsikisztán a háború miatt hétmilliárd dolláros veszteséget szenvedett.

Rahmon nem szolgálhatott a bolygó összetartásáról szóló biztató üzenetekkel, mert országát szétdőlt a polgárháború, és még olyan természeti kincsekkel sem rendelkezett, amelyek árából más közép-ázsiai országok építkezésekbe fogtak. Legfontosabb feladata az lett, hogy találjon valami új identitást, amellyel egységbe kovácsolhatja a tádzsikokat. Küldetésének fontossága kiderül *A tádzsikok a történelem tükrében* című művének időzítéséből: pontosan akkor adta ki, amikor a nemzet felhagyott a háborúzással. Rahmon a tádzsik nép történetét állandó küzdelemként és szüntelen egzisztenciális terrorként mutatja be, mert „a tádzsik nép mindenféle erős, az ő létjogosultságukat kétségbe vonó ellenséggel szembe találta már magát”. Mivel az ország léteért kellett küzdenie, nem ért rá olyan banális dolgokkal foglalkozni, mint például a „globális fejlődés”.

Hogyan is tehette volna? Ahelyett tehát, hogy a jövőről és Tádzsikisztán a jövőben betöltött ragyogó szerepéről értekezett volna, inkább a múlt felé fordult. Kommunista funkcionáriusként az eljövendő munkásmennysország marxista fantáziáján nevelkedett, most azt a talpáról a fejére fordította, és behelyettesítette az idősebb elődökkel, az elveszett arannyal. Rahmon mélyen leás a múltba, hogy megkeresse a tádzsik öntudat és büszkeség lehetséges forrását. Elődeket talál az ősi, közép-ázsiai Baktria és Szogdiana régiókban, de az ország történetének legjobb korszaka egyértelműen az i. sz. 819–999 közötti Számánida-dinasztia ideje. Beszámolójában a szocializmussal jóformán nem foglalkozik, de az iszlám-ról kideríti, hogy a tádzsikokra kívülről, arab hódítók által rájuk erőltetett, idegen hitvilág, mellyel elvágták őket ősi zoroasztrikus örökségüktől.

Rahmon szerint Zarathustra próféta az akkori Tádzsikisztán területén született. Annyira persze nem érdekelte maga

a próféta, aki Ahura Mazdával, a fény urával is beszélgetett, inkább újraalkotta a tádzsik erkölcsi értékek közvetítőjeként. Az ő prófétája erényes volt és nemes, éppen olyan, mint egy szovjet termelési regény hőse, akit több ezer évvel visszarepítettek a múltba. Érdekes módon Rahmonnál Zarathusztra az „ateizmus” ellen is harcol, pedig az általános vélekedés szerint az éppen nem volt különösebb probléma 2500-3000 évvel ezelőtt. Rahmon szerint a tádzsikok mindig „haza-szerető lelkületűek voltak, készen álltak, hogy megvédjék a fejlődés és felvilágosodás elveit”. Azt is elégedetten állapítja meg, hogy a zoroasztrizmus szent könyve, az Aveszta jobb, mint Homérosz művei, mert régebbi, és több szó van benne (kétf millió itt, 345 000 ott), és „etnográfiai Klondike-ként”, a dicső tádzsik múlt útmutatójaként szolgálhat.

Így Rahmon jelképesen exhumálja Zarathusztrát, eltávo-lítja azokat a részeket, amelyekre nincsen szüksége, majd be-balsamozza és egy üvegkoporsóban kifesteti a nép épülésé-re. És bár Rahmont jobban érdekli a lélek és az öntudat, mint Nazarbajevet és többi posztszovjet társát, *A tádzsikok a törté-nelem tükrében* (1997) alapvetően racionalista írás. Rahmon nem hisz Ahura Mazdában, és ezt alattvalóitól sem várja el. Flörtöl ugyan a vallással, de valójában csak egy olyan eszmét keres, amely stabilitást és egységet hoz az országába. Soha, egyetlen pillanatra nem kreál magából emberistént, és nem állítja, hogy a könyve szent szöveg. Az amúgy is megnyugta-tóan, nagyon, nagyon unalmas. Mint a szovjet klasszikusok.

Nyugatabbra Türkmenisztán esete teljesen más volt. Ezt az országot már megnyomorították a szovjet könyvek, és most újabb károkat tesz benne a diktátorirodalom kivétele-sen heves példája, a *Ruhnama*, avagy *A lélek könyve*.

6.

Türkmenisztán: Posztminden

A *Ruhnama* szobra Aşgabatban,
Türkmenisztánban.

Egy kisebb változatát kilőtték az úrbe,
hogy a földönkívüliek is élvezhessék.

Ott ér hát véget a diktátorirodalomban tett utazásunk, ahon-nan elindult – legalábbis számomra. A huszonegyedik szá-zad kezdetén, egy vasárnap reggel moszkvai lakásomban kapcsolgattam a tévét, amikor hirtelen egy párhuzamos valóságból származó adásba botlottam. Ott, a tévékészülé-kem apró képernyőjén bizarr, tökéletesen ízléstelen szobrot pillantottam meg. Óriási rózsaszín és zöld könyvet ábrázolt, a borítójának nagy részét egy arany fej, nyilvánvalóan egy diktátor arcképe foglalta el. De ki ez a diktátor? Fogalmam sem volt. Mi a könyv címe? Nem értettem a bemondót. A ka-mera hagyományos (bár magát a hagyományt nem ismer-tem fel) türk népi öltözetben ülő nők egy csoportjára váltott, egy világos tanteremben tanulmányozták a könyvet. Ezután óriási fehér márványtornyokat mutattak, és a sztálinizmust a neoklasszicizmussal és pazar keleti stílussal valami új, hatás-vadász és szemkápráztató építészeti stílussá ötvöző, ragyogó

kupolákat. Majd a fej következett, a gigantikus könyvön láttott, arany portré modellje.

Élő, mozgó, háromdimenziós változatában az a fej egy nagydarab húskocka volt vékony fekete pihével a tetején, ami fiatalságot tükrözött volna, ha sikerül neki. Lejjebb sötét gombszem meredt egy egész szobányi talpnyalóra. Az arc-ként szolgáló húsdarab alatt vakítóan fehér ing takarta a kétségtelenül ínyenc életmódról tanúskodó testet. Ujjain aranygyűrűk fénylettek, de lehet, hogy ezt csak én vetitem rá egy későbbi fénykép alapján. Egy dologra viszont jól emlékszem: a narrátor unos-untalan a *Ruhnama* szót ismételtegette.

Igazából nem is egy párhuzamos univerzumba pillantottam bele Türkmenisztánból, a nemrég még a Szovjetunió részeként létező államból jött a közvetítés. Itt a kommunista párt korábbi vezetője, Saparmyrat Nyýazow a posztszovjet világban egyedülálló karriert futott be. A türkménbasi (azaz minden türk atyja) nevet felvevő politikus az ország óriási földgázkészletéből származó bevételt egy grandiózus épületekkel, szökőkutakkal és széles, üres autópályákkal teli, fantazmagórikus főváros építésére használta fel, és a Kim Dzsongilével vetekedő, de sokkal kevesebb figyelemre méltatott személyi kultuszt épített maga köré. A türkménbasi „örökre semlegesnek” nyilvánította országát, és mivel kimaradt a geopolitikai játszmákból, az országán kívül szinte senkit sem érdekelt, hogy mit művel otthon.

A türkménbasi uralmának központi eleme az a könyv volt, amit a tévében láttam: a *Ruhnama*, azaz a lélek könyve. Ez a szöveg ragadta meg a figyelmemet. Gyerekkorom óta tudtam a *Mein Kampf* és A vörös könyvecske létezéséről, és jártam sok orosz lakásban, ahol Lenin művei porosodtak a könyvespolcon, de most először találkoztam az élő diktátor-könyv jelenségével. Egészen addig éppen olyan közönnnyel és megvetéssel viseltetem az ilyen irodalom iránt, mint mindenki más, és bár több évet töltöttem Oroszországban, soha

eszembe nem jutott, hogy levegyem a polcra Lenint, és *ténylegesen elolvassam*. A közvetítés után azonban órákat töltöttem azzal, hogy betárcsázós internetkapcsolaton keresztül letöltsem a *Ruhnama* angol fordítását a türkmén kormányoldáról. Nagyon hosszú szöveg volt, de én érdeklődéssel vettem magam bele. Aztán feladtam. Rémes volt.

Egy-két év elteltével a nyugati sajtó érdeklődni kezdett a türkménbasi iránt. Nem ő volt a legkegyetlenebb diktátor, nem a legellenségeskedőbb, és geopolitikailag sem a legjelentősebb alak, de Kadhafi óta kétségkívül ő volt a legszínesebb személyiség, és lehet, hogy ebben még túl is tett az ezredesen. Ki más tiltotta volna be az aranyfogat és a playbacket, a balettet és az operát, a cirkuszt és a cigarettázást? Ki más nevezte volna át a január hónapot maga, a kenyeret pedig az anyja után? Ki más háromlábú állványon, feltartott karral álló, arany szobra forgott folyamatosan, hogy egész nap kezében tartsa a napot?

És ki más könyve volt kötelező olvasmány a jogosítvány megszerzéséhez, és állt a Korán, illetve a Biblia mellett a mecsetek és templomok bejáratában? Ki más tudott olyan könyvet írni, amelyet elejétől a végéig háromszor elolvasva garantáltan a paradicsomba jut az ember? Ki más írt annyira szent szövegeket, hogy azokat Közép-Ázsia legnagyobb mecsetének minaretjeire is felvették? Ki más könyve olyan időtálló, hogy még a szeptember hónap nevét is megváltoztatták a tiszteletére? Ki más könyvét fordították le olyan sok nyelvre a kapzsi nagyvállalatok, akik így akartak bevágódni egy-egy zsíros állami üzlet reményében?*

Senki más. Senki, még maga Kim Dzsongil sem ment ilyen messzire.

* Többek között a Siemens, a DaimlerChrysler, a Caterpillar és a John Deere fedezte fel önmagában az olthatatlan vágyat, hogy a türkménbasi bölcsességét szerte a világon terjeszteni kezdje.

Az ötlet, hogy a türkméneknek szükségük lenne egy könyvre, a lélek könyvére, először 1991 októberében, a Szovjetunió széthullásának előestéjén vetődött fel. Egy ismert történész javasolta, állítsanak össze egy antológiát a néphagyományokról, hogy a türkmének hét évtizednyi szovjet uralom után visszatáljanak a gyökereikhez. A forradalom előtt a türkmén nép nagyrészt nomád életet élt, elsősorban szóbeli, nem írott kultúrával. A szovjet források szerint a Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság 1924-es megalapításának idején a népesség 97-99 százaléka írástudatlan volt, így a türkmének hivatalos történelme teljes mértékben egy marxista-leninista mese lett. Ebben a narratívában a türkmén népnek az elmaradott, de a birodalmi központból elhozott, dicsőséges forradalom által a fényes jövőbe vezetett embercsoport szerepét osztották. Belátható hát, miért volt szükség a kiigazításra, de ezt Nyýazow egy bizottságra bízta. A *Ruhnama* annyira hátul volt a fontossági rangsorban, hogy első kiadása még a folyamatot felügyelő sajtótitkár neve alatt jelent meg.

Az első változat azonban nem felelt meg a célnak, gyorsan visszavonták, és dolgozni kezdtek a második kiadáson. Ezúttal egy költőt, egy történészt és néhány nagyívó szovjet írórt kértek fel, de ők csak a vázlatig jutottak. Ekkorra már 1990-et írtunk, Nyýazowból addigra türkménbasi, istenkirály és a nemzet atyja lett. Már nem függött a Kremltől, pontosan értette, mit jelent a világ negyedik legnagyobb természetes földgázlelőhelye felett csücsülni. Már egyenrangúként beszélgetett Bill Clintonnal. Országát felvetette a pénz, ő nagy dolgokat vitt végbe, de még nagyobb dolgokra érezte képesnek magát. Majd ő személyesen megírja a türkmén lelkek könyvét!

A *Ruhnamát* fellapozva azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy ez valami új a diktátorirodalomban. Az alcím, *Megjegyzések a türkmének spirituális értékeiről* nem hagy kétséget afelől, milyen szellemi terepet kíván bejárni az író. A türkménbasi már 1992-ben, a független Türkmenisztán elnöke karrierjének

elején kifejezte vonzódását a spiritualitás iránt, ő lett az első közép-ázsiai elnök, aki elzarándokolt Mekkába. Mégis furcsa, amikor egy volt kommunista pártfőtítkár ezzel az invokációval kezdi művét: „A legmagaságosabb Allah nevében!”

Miközben Nazarbajev egy vállalat főigazgatójaként viselkedik, Putyin pedig dzsúdóedzőt játszik, Nyýazow úgy szólítja meg szeretett népét, akár egy proféta.

Ezt a könyvet azzal az ihlettel írtam, melyet Isten, ennek a csodálatos világegyetemnek a teremtetője, aki mindenhatóságában bármit megtehet, küldött szívembe. Ez a türkmén *Ruhnama*.

Az 1920-as, 1930-as évek fasiszta és katolikus nacionalistái szintén gyakran szónokoltak a lélekről, de egyikük sem állította, hogy közvetlen sugalmazást kapott a mennyből. Homeini sem tett ilyet, aki inkább a szövegek közötti kölcsönhatásokból dolgozott, mintsem az Istennel való személyes kapcsolatából. A türkménbasi ezzel szemben úgy ír, akár egy misztikus költő, akinek külön forródrótya van a Mindenhatóhoz. Ezt követően azonban alapvetően szovjet stílusú szöveg következik, már ami a szavak és a valóság laza kapcsolatát illeti. A történetbe nem illő tényeket az író elhallgatja, és kényelmesebbeket talál ki helyettük. A türkménbasi nem fogja vissza magát a mítoszalkotó képzelgésben sem: néhány oldalban kitalálja a türkmének őstörténelmét, mely ötezer évre és hetven államalapításra nyúlik vissza, egészen „Noé profétáig”.

Majdnem egy évszázadnyi szovjet és posztszovjet irodalom után a türkménbasit olvasni rettenetesen zavarba ejtő élmény. Nyýazow biztosan megtanulta a marxista-leninista áltudományosság nyelvét, hiszen erre szüksége volt, hogy feljebb jusson a pártban, itt azonban egy hihetetlenül leegyszerűsített vallási zaggyvaságot tár az olvasók elé. Sőt, nemcsak egyszerű, de rettenetesen lusta narratívát. Egyetlen jel sem utal arra, hogy a türkménbasi ismerte volna Noé történetét, pedig az nemcsak a keresztény, de az iszlám hagyománynak

is része. Ehelyett nála Noé törvényhozó és erkölcsi példakép, kicsit olyan, mint Emomali Rahmon Zarathusztrája, csak az elnök helyett elvégzett történelmi kutatások alátámasztása nélkül. Nyýazow számára Noé csak egy kézre eső báb, aki megtanítja a türkméneket, hogy szeressék hazájukat, tiszteljék szüleiket, a nők pedig takarják el a szájukat, de az arcukat ne. Szerencsére Noé nem mulasztja el, hogy a testápolásról („viseljetez tiszta és illő ruházatot”) és a belsőépítészetről („az otthon díszítése, tisztasága és megjelenése legyen megfelelő”) is szót ejtsen. A *Ruhnamában* Noé pontosan az, akinek a türkménbasi láttatni akarja: eszköz arra, hogy hatalmas történelmi és spirituális méltósággal ruházza fel a türkmén népet. Még akkor is, ha ezt a méltóságot olyan állításokra alapozza, amelyeket már egy nyolcéves sem hinne el. Nyýazowot ez látni valóan nem érdekli. Lerázta magáról a szovjet béklyót, és most már olyan valóságot és lelkiséget épített maga köré, amelyet csak akart.

Türkmenisztánban a szovjet időkben mindössze négy mecset állt, az állami nevelőintézetben felnőtt türkménbasi pedig valószínűleg egyikben sem járt soha, és az iszlám szent szövegeket sem ismerte. Ezért a *Ruhnama* gyakran hivatkozik ugyan prófétákra és szent könyvekre, de azt soha nem említi, mit tanácsolnak ezek, valószínűleg azért, mert Nyýazownak fogalma sem volt róla. Ő gyerekkorában is az orosz és szovjet irodalmat olvasta, így a türkmén vallási néphagyományokat sem ismerhette. Ez azonban igaz volt az egész országra, és a történelmi, vallási és kulturális hagyomány hiányát a türkménbasi könyörtelenül ki is használta, hogy egyszerű történeteit eladhassa.

Megállapítja, hogy a türkmének hisznek a Koránban, az Ószövetségben és a zsoltárokbán, de nem említi a hadiszókat, amelyek elengedhetetlen részei az iszlám vallás szövegeinek. Ezek szerint a türkménbasinak fontosabb a héber Biblia, mint az igazi iszlám szentírás, ami azért, valljuk be,

elégge nagy eretnecség egy magát muszlimnak valló ember részéről.

De ha a részleteket nem is ismeri teljesen, a szó szentségébe vetett hitét nyíltan megvallja:

A szó a legszentebb ajándék, melyet Isten az embereknek adott.

A szó az emberi munka gyümölcse, de Istentől származik.

Különösképpen a saját szavai szentségében hisz erősen. Tagadja ugyan, hogy a *Ruhnama* szent írás lenne, de utal rá, hogy szöveg ennél közelebb nem juthat a szentséghez. Saját írásának fontosságáról sokkal hosszabban értekezik, mint bármelyik próféta írott szavának jelentőségéről. A saját kérdését, hogy mi a *Ruhnama*, úgy válaszolja meg, mintha nyelvi tükörcsarnokba lépne.

A *Ruhnama*...

- erőforrás, mely életben tartja a szíveket;
- az egység és összetartozás könyve;
- a türkmén emberek arcának és lelkének leple;
- a türkmének első és legalapvetőbb kézikönyve;
- a türkmén elmék, szokások és hagyományok, szándékok, tettek és eszmék összessége;
- Türkmenisztán szívébe tett látogatás;
- ennek a területnek édes, spirituális gyümölcse;
- könyv, amely megnyitja az elme zárját, és csillapítja a kiszáradt értelem szomját;
- eszköz, mellyel a türkménbasi egy szálla fűzi fel a múltat, jelent és jövőt;
- hírnök, mely továbbítja a múlt titkait és üzeneteit a jelennek;
- új világnézet, új szellemiség, mely a természetet, társadalmat és embereket munkára ösztönzi;
- fény és útmutatás a türkmén nemzet céljai felé vezető úton;
- a türkmének szelleme, mely a világegyetem közepe. A világegyetemben minden a *Ruhnama* vonzerejében, centripetális erejében és roppályáján mozog.

És így tovább. Azt persze nem említi, hogy a *Ruhnama* ezeken kívül ellenőrizhetetlen történelmi állítások és feltételezések, vendégszövegek és gyenge versek rosszul tagolt, módfelett repetitív gyűjteménye. A türkménbasi ettől függetlenül, a szöveg későbbi részeiben a valóságtól teljesen elszakadva megpróbál megteremteni egy új türkmén identitást. Ebben kitér az etimológia, etika és vallás (a türkmének szeretik Istent, de alapvetően szekulárisak) témakörére, a zenére (a türkmén zene különleges, mert mély gondolatiság hatja át), a dinnyére (a türkmén dinnye nagyon finom), a nők jogaira (szabad dolgozniuk), a szőnyegekre (a türkmén szőnyegek a legjobbak), a külpolitikára és más országokkal kötött szerződésekre (Türkmenisztán örökre semleges, és sok barátja van), nem beszélve a türkmén találmányokra (úgy tűnik, a türkméneknek köszönhetjük a kerék feltalálását, ami „kirobbantotta a világ tudományos fejlődését”).

A türkménbasi nemzeti érdemeket felsoroló, értelmetlen litániája mellett bibliai hosszúságú és mitológiai természetű genealógiai szemelvények találhatók, amelyeket az író tényként ad elő. Könnyedén bedöb néhány radikális teológiai újítást, például hogy a türkmének őse, Oguz kán próféta volt, és hogy a türkmén nép már ötezer éve monoteista („ő, ötven évszázada már, hogy a türkmének Allahba vetett hittel élnek”). Ez jelentősen hosszabb idő, mint a zsidók, keresztények, muszlimok, vagy igazándiból bármelyik más vallás esetében.

De a *Ruhnama* nemcsak abszurd vallási és történelmi fantazmagória, hanem egyben mélyen személyes mű is, Husein romantikus regényének és Hitler *Mein Kampf*-jának méltó párja. Az üzenetének megbízhatóságát bizonyítandó, a türkménbasi több helyen saját, kézzel írott szövegének másolatait szúrja be a könyvbe. Olvasói ugyanis – a gyermekek kivételével – mind a szovjet kultúra neveltjei, melyben köztudott volt, hogy a vezetőknek vajmi kevés közük volt a nevéük alatt megjelenő művekhez. A türkménbasi elejét akarja

venni minden kétkedésnek, ezért „bebizonyítja”, hogy saját kezével írta a szavakat. Ezen túl pedig gyónásszerű részeket iktat a szövegbe, olyan kendőzetlenül beszél élettapasztalatairól, ahogy egyetlen szovjet vezető sem tette soha. Feltárja és a nemzet sorsába olvasztja saját traumáit, így önéletrajza kerül a nemzet történelmének középpontjába.

Ebben a türkménbasi legalább nem túloz: Saparmyrat Nyýazow valóban komoly traumákat élt át gyermekkorában. 1940-ben született a türkmén Gypjak faluban. Apja, Atamurat hamarosan harcolni ment Sztálinért a Vörös Hadseregbe, és eltűnt a fronton. 1948-ban Nyýazow anyja és testvérei is meghaltak az Aşgabatot a földdel egyenlővé tevő földrengésben. Tizenhárom éves korában Sztálin atya, akinek portréja az árvaház faláról nézett le rá, szintén meghalt. Nyýazow végül Leningrádban kötött ki, ahol az állam mérnöknek taníttatta. Aztán visszatért hazájába, és a Szovjetunió bukásáig hűségesen szolgálta a pártot. Sok hasonló részlet előfordul a *Ruhnamában* is, még hozzá meglepően nyers formában. A nyolcadik oldalon leírja a gyászt, amit anyja és apja elvesztése felett érzett.

Senki nem értheti meg, min mentem keresztül, csak aki már átélte ezt. Apád, akinek védelmeznie kellene téged a nehéz időkben, holtan fekszik valami idegen, ismeretlen helyen. Drága édesanyádat és két lánytestvéredet a Kara-kum temette maga alá. Egyedül vagy Leningrádban. Nincs senki, aki melléd álljon, érdeklődjön felőled, levelet írjon neked. Beteg voltam, írtam az állítólag közeli rokonaimnak, hogy ápoljanak. Azt válaszolták, már meg is feledkeztek rólam, nemhogy segítenének. Nem volt senki, csak az Egy, Allah, a Mindenható, akinél menedéket kereshettem volna, akitől segítséget kérhettem volna. Senki, csak Allah. Az egész ország zokogott, hogy Allah nem létezik. Ó, Allah!

Ezen a ponton a türkménbasi fájdalom olyan nagy, hogy egyenesen az örület határára sodorja. Képtelen tovább elfojtani érzéseit, ezért egy versben fakad ki. Jigalibegnek, a mi-

tológiai harcosnak címzi szavait, melyeket itt teljes egészében visszaadok, annyira szórakoztatóan túl van írva a vers.

„Erős türkmén telivérem lekefélnéd, Jigalibeg?

Törött, gondterhelt szívem is van, meggyógyítod, Jigalibeg?

Lugasom bedőlt, Chandibilem gyászos vidék már, balszerencsénk soha nem kél, hacsak te... hacsak te... Jigalibeg!

Hol vannak a hatalmas vitézek, kik a fekete hegy ellen mentek?

Ím, gyászol a pompás vitéz, ki harcolt a gonosz ellen.

Sok hős és bölcs halt hős halált, hogy én itt maradjak egyedül, és a magány.

Még a sivatag is nyög fájdalmában, hallod, Jigalibeg?

A sikeres gazdagokat összeszedték, kínozták, és Szibériába vitték.

A bátrak elestek a harcban, és magukat sirba tették.

Árvád keservesen sírt egyedül, erőtlennül, türelmetlen,

a földem zokog, a nép jajong, az ország rendezetlen, Jigalibeg!

Erős türkmén telivérem lekefélnéd, Jigalibeg?

Törött, gondterhelt szívem is van, meggyógyítod, Jigalibeg?

Add nekem Gorogly görbe kardját, és dárdádat, Jigalibeg!

Ne félj, holtomig harcolok. Add nekem koronád, Jigalibeg!

A türkménbasi ezután találkozik egy öreg oroszral, aki ott volt Észak-Oszétiában, amikor az apját megölte a német géppuskák tüze. Nyýazow sokkal részletesebben mesél az apjáról, mint a saját, árvaházban vagy Leningrádban töltött éveiről, mintha még nem tudta volna feldolgozni az ott átélt gyötrelmeket. A végén azonban minden a helyére kerül, amikor a türkménbasi felfedi, hogy a *Ruhnama* megírására nem kisebb forrásból, mint Oguz kán „prófétától” kapott parancsot.

Oguz kán szelleme azt mondta: írj! Nemzeted szülőhelye lesz az út, nemzeted választott helye lesz az ország, nemzeted minden kívánsága valóra válik.

A személyes vonal így összeolvad a történelmivel, a mitológiával, a vallással és a politikaival, és megszületik a *Ruhnama* szövege.

Nagyratörő vállalkozás volt, talán a legambiciózusabb az összes diktatórkönyv közül. Nyýazow nem egy már létező elméletet kezdett magyarázni, hanem fogott mindent, amit talált, és amiről azt gondolta, használni tud, és megalkotott valami egészen újat. Mindezt úgy, hogy közben irányította totalitárius államát. Ráadásul megírta a *Ruhnama* folytatását is, mellé pedig számos történelmi könyvet és verseskötetet. Ezzel nemcsak ideológiát akart teremteni, hanem új történelmet, új mitológiát is. A türk klánokról szóló, hosszú értekezésekkel, gyermeki szintű vallási és történelmi gondolatokkal és pusztá narcizmussal vissza akarta adni a sivatagi nép méltóságát, akiket az oroszok gyarmatosítottak és a szovjetek megfosztottak kultúrájától. Ez egy nagyszerű író számára is monumentális kihívás lett volna, a türkménbasi azonban még csak középszerű író sem volt. Nagyon, de nagyon rossz író volt. Sokat fogott, és végül keveset markolt.

A *Ruhnama* annyira rémes olvasmány, hogy három évig tartott, amíg végeztem vele. A Kara-kum sivatagban utazva fejeztem be, ki kellett zárnom mindent, ami elvonhatja a figyelmemet, hogy eljussak a rózsaszín és zöld, arany fejjel díszített kötet végére. 2006 márciusa volt ekkor, Nyýazow rossz híre már elterjedt, ezért egyetlen újságíró sem engedtek be az országba. Én azért jutottam csak be, mert még nem jelent meg az első könyvem, és a Google-keresés semmit nem dobott ki a nevemre. Úgy terveztem, egy hónap alatt bejárom az országot, majd visszatérek Moszkvába, és interjúkat készítek türkmén disszidensekkel és száműzöttekkel. Addigra minden könyvet elolvastam, ami angolul elérhető volt Türkmenisztánról (nem túl hosszú a lista), és az érdekességeket is, amiket oroszul fel tudtam hajtani. De nem sokkal azután, hogy végeztem az interjúkkal, Nyýazow fogta magát, és meghalt. Néhány hónapig azzal áltattam magam, hogy még megírhatom a könyvet, elvégre a nagy Ryszard Kapuściński

is évekkel az iráni forradalom után jelentette meg a sah uralkodásáról szóló tanulmányát. De a lelkem mélyén tudtam, hogy a könyvemnek lőttek, és akkoriban olvastam a cikket is, amelyből kiderült, hogy Kapuściński maga is nagy mesemondó volt, és a türkménbasihoz hasonlóan soha nem árulta el, műveinek mekkora részét találta ki ő maga. Ezt a példát talán akkor nem volt érdemes követnem.

Az igazat megvallva ezzel a könyvvel már azelőtt gondom akadt, hogy Nyýazow eltávozott ebből a világból. Sehogyan sem sikerült szavakba öntenem, amit ott láttam, és ezzel nem voltam egyedül. Néhány hónappal később egyik társam ugyanerről számolt be: nem tudta, mit gondoljon Türkmenisztánról, vagy hogy hogyan írja le. Emlékszem, az ő angliai házában ültünk, és a tizennyolcadik századi erős kőfalak, amik többgenerációnyi halott angolt kiszolgáltak már, szöges ellentétben álltak korábbi utunk múltól, szinte hallucinációhoz hasonló benyomásával. Mintha egy hónapot töltöttünk volna valaki más álmába zárva, és felébredve éppen olyan értelmetlennek tűnt beszélni a türkménbasi éber pszichózisában látottakról olyanoknak, akik nem voltak velünk, mint amikor az ember a saját álmairól próbál beszámolni. Láttuk a *Ruhnama* emlékművét, és a vezér nap után forduló, arany alakját, vásároltam magamnak egy üveg bébiélt, melynek címkéjéről Nyýazow anyja mösolygott rám. Bementünk egy üres bárba, ahol a tulaj átszellemülten együtt énekelte George Michaellel a *Careless Whisper*-t. Mit jelentett mindez? És hol voltam én ebben az egész történetben?

Most már tudom, hogy akkor ez nem jelentett semmit, vagyis semmi sem volt nyilvánvalóan látható. De tíz évvel később, egy másik könyv végére érve mindez értelmet nyert, és végre megtudtam, minek a tanúja voltam ott: az utolsó pillanaté, mielőtt a vezér halálát követően a nagy feledés a szent szövegek utolsó nyomát is elnyeli és eltörli. Láttam a kultusz

és a rituálék felszíni tüneteit, a pillanatot, amikor a könyv még életben van, és nem lehet előle menekülni. Éreztem a kierőszakolt közös megegyezés erejét, amely életben tartotta a könyvet, amíg az azt fenntartó erő létezik.

Ez a szubjektív pillanat a diktátorirodalom tanulmányozásának legkevésbé megfogható része. 2006-ban Türkmenisztánban azonban még ereje teljében jelen volt a könyv, a rendőrállam teljes hatalmával nehezedett a tudatunkra. Különösen az első néhány hétben volt jelen mérhetetlenül, amíg az agyam hozzá nem szokott a túlterheléshez. Akár egy hallucináció, amit megérinthessem, egy rózsaszín, zöld és arany színű, végtelen éber álom. Még ma is látom, ha becsukom a szemem: a soha véget nem érő pillanatot, akármerre nézek.

A könyv ott volt a róla készült hatalmas szoborban, ami hirtelen leugrott a tévéképernyőről a valóságba, miközben a repülőtérről a szállodámhoz utaztam. Fenyegetően és rém giccsesen állt a sivatagi éjszakában, akár egy világító délibáb. A szállodám ablakából is láttam. Elvileg magától ki kellett volna nyílnia, hogy éjszaka felfedje a türkménbasi bölcsségének kétoldalas részletét, de elromlott, és nem javította meg senki.

Ott volt az Aşgabatban töltött első teljes napomon, amikor a városközpontban betértem egy könyvesboltba (azóta sem találtam ott másikat), és láttam a *Ruhnama* többtucatnyi példányát angol, orosz, német és olasz nyelven. Mind rózsaszín, zöld és arany színű volt, mint egy rosszul sikerült gyerekkönyv. Kapható volt a *Ruhnama* 2. is, frissen érkezett a nyomdából, valamint a türkménbasi több, nemzeti hősookról szóló könyve és verseskötete, a *Türkmenisztán, boldogságom*. Ezek egyike sem jelent meg azonban angolul, mást pedig nem nagyon lehetett kapni: csak egy lovakról és egy csillogó márványépületekről szóló képes albumot és egy kötetet a hadseregéről. Ennyi. Vagyis...

Ott volt abban is, ahogy a pult alól került elő néhány valaha „nagy” szovjet író eddig valahogy megmaradt könyve. A kereskedő felajánlott egy harmincéves, kétkötetes könyvet, Berdi Kerbabajev, a „türkmén Solohov” *Döntő lépés* című művét orosz nyelven. Biztosított róla, hogy nagyszerű könyv, miközben a türkménbasi könyvét nem próbálta dicsérni.

Ott volt a kortárs türkmén irodalom hiányában: a türkménbasi nem tűrte a riválisokat.

Ott volt, amikor megpróbáltam megkeresni a régi cirkusz romjait. Az épületet bezárták, amikor a türkménbasi kinyilvánította, hogy nem elég türkmén ez a művészeti ág. Kérés közben bukkantam a kevés, még nyitva álló könyvtárak egyikére. Belépve bal felől rögtön egy *Ruhnama*-olvasószooba nyílt rendezett padosorokkal és a vezető képével a falon. Egy fiatal lány elmélyülten tanulmányozta a *Ruhnamát*, a könyvtáros mosolyogva hívott be.

Ott volt a szállodai szobámban, ahol megnéztem egy televíziós koncertközvetítést. A közvetítés abból állt, hogy férfiak és nők egy hatalmas csarnok színpadán nem tettek mást, mint felváltva olvastak fel a *Ruhnamából* türkmén, angol, francia, német és orosz nyelven. A közönség elvarázsolva figyelte, ahogy a többször szentnek nyilvánított szöveg árad felé.

Ott volt az egyetlen másik türkmén könyvesboltban, amit Mari városában találtam. Ezt egyedül fedeztem fel, mialatt barátaim Merv hatalmas romvárosát nézték meg. A bolt még az asgabatnál is üresebb volt, ami azt jelenti, hogy nem voltak képes albumok, és kevesebb idegen nyelven volt elérhető a *Ruhnama*.

Ott volt az ősrégi *Benny Hill*-epizódban is, ami később egy benzinkút kávézójában ment a tévében.

Ott volt „A türkménbasi lelke” mecset hatalmas, föld alatti parkolójában és a minaretek falára felvésve. Ez biztosan óriási szentségtörésnek számított volna, a szomszédos Afga-

nisztánban éppen valami dán rajzok miatt ölték egymást az emberek, itt viszont senki sem törődött vele. A mecset egyébként teljesen üresen állt, csak néhány nő ment be imádkozni a főkapun, de ezzel sem törődött senki.

Ott volt a Kunya-Urgench felé vezető út oldalán, a türkménbasi könyveit reklámozó plakáton, és a távoli fehér köveken is, melyekből a hegyoldalon valaki a *Ruhnama* szót rakta ki.

Ott volt a hegy lábánál, ahol megtalálták a „türkmeno-szaurusz” megkövesedett lábnyomát. A falu vezetőjének házában oda ültettek, ahol valaha a türkménbasi is ült uralkodásának korábbi időszakában, amikor még járt az emberek közé, és beszélgetett a helyi vezetőkkel. Házigazdám megemlítette, hogy éppen aznap van a türkménbasi születésnapja, és a könyv ott volt a beálló csendben is.

Ott volt a nemzeti múzeumban, ahol idegenvezetőnk türkménbasi kítűzőt viselt a hajtokáján. Amikor megkérdeztem, mi a véleménye a *Ruhnamáról*, azt válaszolta, hogy „nagyon nagyszerű”. Azt nem tudta megmondani, miért, csak hogy valami módon mély alkotás. Ott volt akkor is, amikor a *Ruhnama 2.*-ről kérdeztem, amit szintén „nagyon nagyszerűnek” tartott. És ott volt a könyv a megilletődött arckifejezésében, amikor megkérdeztem, mi van a második könyvben, és ő azt válaszolta: „Ugyanaz, mint az elsőben.”

És ott volt, talán jobban, mint bárhol máshol, a lakásban, amit az isten háta mögötti bányavárosban, Balkanabatban béreltünk: a nyersolaj levegőben terjengő bűzében, az orosz, ukrán és kazah (de nem türkmén) örömlányokkal teli helyi diszkóban, a háziasszonyunk tizenegy éves kislányának túláradozó jókedvében, a kislány apjának hiányában, a lány és anyja előtt álló kemény életben, és a szovjet vitrinben kiállított türkménbasikönyvekben, amiket az asszony állított ki, pedig nem volt kormányhivatalnok, a lakás pedig magánla-

kás volt, nem nyilvános hely. Az asszonynak semmi előnye nem származott abból, hogy közszemlére teszi a könyveket, azok mégis ott díszeltek leombozó közönségességükben.

Ott volt, és én is ott voltam, aztán én már nem voltam ott, és később már a könyv sem volt ott. A türkménbasi halálával kezdetét vette a felejtés.

A diktátor utóda a fogorvosból lett miniszterelnök-helyettes lett, aki a Gurbanguly Berdimuhamedow névnek örvendett. A 2010-ben a Wikileaks által kiszivároztatott amerikai külügyi táviratok szerint „nem kimondottan okos” férfi, aki ahhoz azért elég dörzsölt volt, hogy óvatosan fogjon hozzá a hatalomátvételhez. Elődjének személyi kultusza Sztálinéhoz volt mérhető, nagy felfordulást okozott volna, ha egyik napról a másikra eltörli. Így aztán a türkménbasi arany szobrai szépen lassan kezdtek eltűnedezni az utcákról. A hírhedt Semlegesség íve, aminek tetején egy hatalmas, forgó türkménbasi tartotta tenyerén a napot, a főváros központjából a külvárosba került, de azt is csak 2010-ben. (A gigantotürkménbasi maradt, de többé már nem fordult a nap után.) A *Ruhnama* is fokozatosan veszítette el központi szerepét a türkmén világegyetemben, de 2012-ig kellett várni, amíg eltűnt az iskolai és egyetemi tananyagokból. Ez nem jelentette azt, hogy Türkmenisztán ötmillió lakója végre felszabadult: Berdimuhamedow az elején szemérmeskedett ugyan, de lassacskán élvezni kezdte a hatalmat, amit elődje a pozíciójának kivívott. Így a türkménbasi aranykora után az Arkadag, azaz a „védelmező” lépett színre.

Az új korszakhoz új könyvek is kellenek, a türkmének pedig rájöttek, hogy valóban átok ül rajtuk, hogy mind oda vannak szíjazva Kafka boronája alá, és nem menekülhetnek a diktátorirodalom börtönéből. A hagyomány, amit Lenin elindított, az ő országukban bizonyult a legtartósabbnak. Marx sok mindenben tévedett, de ezt az egyet eltalálta:

Az emberek maguk alakítják történelmüket, de nem a maguk kívánsága szerint, nem a maguk által kialakított, hanem a már létező, adott, a múltból származó körülmények között. Minden halott generáció hagyománya rémálomként nehezedik az élők agyára.

Marx látomása legalább méltóságot ad az emberiség szenvedésének, amely ez alatt a súly alatt kénytelen roskadozni. De míg a diktátorirodalom története kétségkívül tragikus, az iránya inkább bohózatba illik. Sztálin írása ugyanis semmivel sem volt jobb Leninénél, és Mao sem fejlesztette tovább a totalitárius elveket, Hitler sem finomított Mussolini eszméin, a szövegeiket azonban kötelező volt komolyan venni. Mostanra azonban a diktátorkönyv ízléstelen, unalomig ismételtetett tréfává silányult. Orwell a könyörtelenül sivár 1984-ben megmutatta, hogy Marxhoz hasonlóan nem érti a lényegét. Igaz, néha az ördög emberi formát ölt, és rettenetes tetteket követ el, a huszadik századra több is jutott azokból, akik pokoli szövegeken keresztül terjesztették ideológiai méltelyüket. De ilyen sátáni fensőségek ritkán bukkannak csak fel, a legtöbbször apró ördögöket, fontoskodó idiótákat és kegyetlen kreteneket kell elviselnünk. Fajunk szomorú igazsága – az orwelli gondolattal ellentétben: ha látni akarod a jövőt, képzeld el, ahogy egy bohóccipő újra meg újra egy ember arcába tapos.

Ezt legjobban Türkmenisztánban figyelhetjük meg az Arkadag uralma alatt. Elvégre a türkmén nép nem most először kereste fel a pokol könyvtárának diktátorirodalmi polcait, nyolcszor már jártak itt, és most sem látták a kiutat. Berdimuhamedow minden más diktátornál, még közvetlen elődjénél is rosszabb írónak bizonyult. A szöveg, amit alattvalóira szabadított, megtartotta a türkménbasi összes tévedését és meséjét, de hiányzott belőle a szórakoztatóan gyenge költészet és a nagyravágás. Nem egy színes kötetbe rendezte a történelmet, hanem száraz kötetek sorozatában foglalkozott a folklór egy-egy részével, mintha visszatért volna a *Ruh-*

nama eredeti koncepciójához, csak szétterítette azt egy sor (nyilvánvalóan szellemírók által gyártott) kötetben.

Ennek korai példája volt az *Akhal-teke: büszkeségünk és dicsőségünk* (2008), melyben „Berdimuhamedow” feleleveníti Türkmenisztán jellemző lófajtáját, a „nemzeti büszkeséget és dicsőséget”, mely „a világ kulturális tere egységének földi megtestesülésévé vált, és kellemes emléket hagyott a történelmi korokban”. Ennek az egyetlen könyvnek a mérhetetlen unalmassága elég ahhoz, hogy az ember visszasírja a türkménbasi gyötrődő önkeresését. Berdimuhamedow végigveszi a ló történetét és a tenyésztési technikákat, majd saját istállója 132 lovának (szerényen csak az akhal-teke faj szupervonalának) fényképekkel, statisztikákkal és nevekkel teli, hihetetlenül hosszú felsorolásába kezd. A könyv végén a kitartó olvasót néhány hasznos lovaglási és felszerelésválasztási tippel jutalmazza a szerző.

Berdimuhamedow a jelek szerint elégedett volt első irodalmi kalandjával, ezért gyorsan utánaküldött egy *Az égi versenylő repülése* című, még banálisabb kötetet. De ez még csak a bemelegítés volt, hamarosan komoly mennyiségű, az új elnöknek tulajdonított szóáradat zúdult az olvasókra. A 2009-es moszkvai könyvvásáron a türkmén delegáció bemutatta a tízkötetesre tervezett *Türkmenisztán gyógynövényei* című sorozat első kötetét, amit gyors egymásutánban következtek a szőnyegszövésekről, zenéről, történelemlről és néprajzról szóló kötetek. Berdimuhamedow a szépirodalommal is megpróbálkozott: első, *A boldogság madara* című regényét egy külön eseményen mutatta be 2013-ban Daşoguz városában.

Az Arkadag a költészet és zene területére is kinyújtotta csápjait, az újívi koncerteken a tévében gitáron vagy szintetizátoron kísérte a népszerű énekeseket. 2015 augusztusában aztán mindkét hobbijának egyszerre hódolhatott, amikor *Csak előre* című versének megzenésített változatát 4166 lelkes türkmén adta elő. Ezzel Berdimuhamedow bekerült

a *Guinness-rekordok* könyvébe, mint a legtöbb énekes által előadott dal szerzője.

Mire tíz évet eltöltött az ország vezetőjeként, szinte nem is maradt a kulturális életnek olyan része, amiről nem írt volna legalább egy könyvet. A Szabad Európa Rádió beszámolója szerint eddigre harmincöt mesterművet alkotott, évente átlagosan három és felet, és egyáltalán nem akart lassítani. Januárban *Bölcsességforrás* címen kiadta a türkmén szólások és közmondások gyűjteményét, majd két hónapra rá a *Tea: gyógyulás és ihlet* című munkával jelentkezett. Utóbbi borítóján egy kanna tea, egy vekni kenyér és egy szőnyeg látható. Az állami televízió bemutatta, ahogy Berdimuhamedow átnyújt egy-egy példányt az állami tisztviselőknek, akik megcsókolják és a homlokukhoz emelik, mint valami szent könyvet.

Mert miért is ne? Ahogyan Berdimuhamedow mondta: „Minden türkmén tudja, hogy nincs finomabb, mint a hegyi patak vizéből nyílt tűzön, hagyományos kannában főzött tea.”

Így történt, hogy 2016-ban a huszonegyedik század legtermékenyebb diktátorírója választ adott Lenin kérdésére, a zsarnokkánon legalapvetőbb, meghatározó problémájára: mi a teendő?

Teát kell főzni. Mi más.

IV. szakasz

A HALÁL NEM A VÉG

Tanulság

*A pszichopata
soha nem megy ki a divatból:
a Mein Kampf
arab kiadása 1995-ből*

Visszatekintve a diktátorirodalom több mint száz évére, nehéz nem arra a következtetésre jutni, hogy a monoteizmushoz, filozófiához és komolyzenéhez hasonlóan itt is túl vagyunk a csúcson, és innentől már minden a régi magaslatok árnyékában létezhet csak. Van még, aki egy újabb Krisztus, Mohamed, Platón vagy Bach felbukkasására számít? Ugye nincs? Így vagyunk a nagy a zsarnokokkal és mérgező szövegeikkel is, a mai diktátorok csak gyengébb melléktermékeket gyártanak.

Ez nem azt jelenti, hogy a diktátorirodalom előző évszázadi alapművei különösebben jól tartanák magukat. A legtöbb kánonná nemesült dologhoz hasonlóan a diktátorok műveit is kevesebben olvassák, mint ahányan csodálják – vagy esetünkben inkább félik. És még ha olvassa valaki ezeket a könyveket, akkor is új kontextusban, az eredeti olvasóitól teljesen eltérő értelmezési keretek között. Ennek tudatában nézzük meg, kritikailag hogyan értékelhetjük a diktátorirodalom öt „klasszikusát” a huszonegyedik század második évtizedében!

LENIN

Lenin könyvei ma is forgalomban vannak Oroszországban és a világ több országában, műveinek azonban semmi kapcsolatuk nincs a mai tömegmozgalmakkal.

Holtteste még mindig a Vörös téren fekszik az üvegkoporóban a mainál egyszerűbb korszak sötét, groteszk mememtőjeként, bár ma többen vegyes érzésekkel tekintenek vissza arra a korszakra. A Kremlben székelő vezetők már két évtizede ellenállnak a kérésnek, és nem hajlandók föld alá temetni a világproletariátus atyját, mintha az orosz forradalom illetén végső megtagadásával azt is elismernék, hogy a huszadik század valóban kész katasztrófa volt, és oroszok több nemzedéke szenvedett és halt meg hiába. Ugyanakkor kevesen akadnak, akik fenntartások nélkül csodálnák Lenint, az pedig, hogy Putyin a Szovjetuniót akarná feleleszteni, kutyaütő újságírók és pályázatokra hajtó washingtoni agytrösztök naiv vagy cinikus elképzelése. Putyint a Szovjetunió lakóinak hős tettei érdeklik, nem pedig az alapítók szövegei, a hivatalos eseményeken sem elméleti szakemberek, „nagy filozófusok” mellett fényképezkedik, hanem katonai és valósi vezetők társaságában.

Így hát Lenin csapdába esett ebben az átmeneti állapotában, miközben a művei iránt már csak az Oroszország és a forradalmak történetét kutatók, alkalmanként néhány fiatal álradikális egyetemista és a neten szektákba szerveződő marxista-leninista különcök olvassák. Ennek ellenére az összes diktátorirodalmi szöveg közül, amit e könyv írásához elolvastam, Leniné tűnt a leghasználhatóbbnak. Ha valaki túl tudja tenni magát a leegyszerűsítő tudományoskodáson és más, rég halott szocialistákkal folytatott, vérrre menő szövegháborúkon, akár még kortalanul alkalmazható, úgymond „örök igazságokat” is találhat a szövegekben. Feltéve persze, ha nincsenek skrupulusai, és csak a hatalomra hajt.

Ezek ugyanis nem megnyugtató igazságok Lenin szövegei nem gyógyítanak, és nem nemesbítenek. Arra tanítanak, hogyan kell rossz dolgokat csinálni, például titkos társaságokat működtetni, megfigyelni a történelem szakaszos ismétlődését, hogyan kell a krízist kihasználva magunkhoz ragadni a hatalmat, és megbuktatni egy korrupt rendszert. Mindezek a tanácsok ma is hasznosak lehetnek azoknak, akik ilyesmit szeretnének tanulni a mestertől.

Akkor hát miért nem olvassák többen Lenint? Talán a névéhez kapcsolódó bukott ideológia, talán a kontextus hiánya miatt. Az is lehet, hogy Lenin egyszerűen csak túl sikeres volt: a leninizmus csak a marxista áltudomány bővebb keretei között értelmezhető, de a stratégiáit mindenfajta ideológia felhasználhatja akárhol: Egyiptomban, Iránban, Kínában vagy az USA nagy cégeinek tárgyalótermeiben. Akkor meg miért rágná át magát bárki a *Materializmus és empiriokritizmus* sűrűjén, ha nem muszáj? Lenin mai szellemi örökösei úgy lehetnek leninisták, hogy Lenin egyetlen könyvét soha ki sem nyitották. Pedig a gondolatai azoknak a könyveknek a lapjain jelentek meg először, és onnan elterjedve fertőzték meg sokak agyát szerte a világon.

SZTÁLIN

Sztálin kritikusan hibáztak, amikor középszerű intellektusa miatt leírták, abban viszont igazuk volt, hogy (talán fiatalkori verseit kivéve) nem volt jó író.

Ő inkább mások szerkesztéséhez értett, mint az önálló alkotáshoz. Stílusa koherens, de szürke, szerkezetei tervszerűek, de repetitívek, a nemzetiségekről, „szocializmusról egy országban”, leninizmusról és nyelvészetről szóló leckéi felett pedig már eljárt az idő. A valaha alapműnek számító *Rövid tanfolyam* mára már csak kuriózum, „az író a lélek mérnö-

ke” kijelentésére válaszul megjelent szocialista realista próza pedig nagyrészt nyomtalanul eltűnt, bár egynémely rangos képviselőjét, például a Nobel-díjas Mihail Solohovot még ma is megtalálni a polcokon, és talán akad is, aki még olvassa.

A művek eltűnése árulkodó jel. Bár leendő bűnözők sokat tanulhatnak Sztálin *tetteinek* elemzéséből, a szövegek – amelyek Lenin aktuális ideológiai szükségletek szerinti újjáértelmezései, vagy hazugságok, amelyekkel Sztálin valódi céljait próbálta leplezni – azonban már elérték sötét céljukat.

Ez nem azt jelenti, hogy a művek ne éljenek tovább élőhalott formában. Sztálin annyira hírhedt volt, hogy műveinek is jutott az utóéletből a vozsgy művei online ingyen olvashatók, de fizetni is lehet értük, az orosz Eksmo kiadó pedig meglátta a Sztálin-nosztalgia piaci lehetőségét, és a 2000-es években újra nekilátott, hogy igazi könyv formában kinyomtassa Sztálin írásait. Piaci profit szerzése céljából. A történelem ironiája.

MUSSOLINI

Mussolini műveinek utóélete szinte rögtön elkezdődött, miután a Ducét levágták a lámpavasról, és testét további gyaláztatnak tették ki. A szóbeszéd szerint a boncolásnál jelen lévő nővérek labdáztak a szerveivel, kuncogva, vidáman dobálták ide-oda a máját, tüdejét és szívét. Ilyen véres horror még *A bíboros szeretőjében* sem szerepelt.

A fasiszmus teljes és végleges kudarca ellenére Mussolini szövegei iránt továbbra is elég erős volt az érdeklődés ahhoz, hogy 1951-ben kiadják műveinek harminchat kötetes gyűjteményét – a legátfogóbb kiadás negyvennégy kötetnél áll meg. Márpedig nem csak történelmi érdeklődésről volt szó. Új olvasnivalóra is vágyott a nép, és a diktátor ezt az igényt a siron túlról is szívesen kielégítette – legalábbis egy bizonyos

„Pietro Caliendo” ezt állította, amikor Milánóban 1952-ben kiadta *Benito Mussolini a fasiszmus nélkül: 12 beszélgetés a túlvilágról* című írását. Ebben a könyvben Mussolini szelleme közli a halottkémmel, hogy „ezek nem egy halott képzelgése. Én itt már minden igazság birtokában vagyok, te ehelyett csak formaldehidben vagy alkoholban megkéményedett, rothadó fizikai anyagot vizsgálatsz.” A szellem-Mussolini ezután minden olasz hazafit arra sarkall, hogy alapsanak új pártot, és éllesszék fel az olasz nemzetet.

Az olasz nemzet feléledt, de nem a halott diktátor követőinek köszönhetően. Mussolini lánya ugyan egy időben az olasz szenátusban ült, ma pedig európai parlamenti képviselő, de a fasiszmusnak csak a hiánya érzékelhető a mai közéletben. Mussolini szülőhelyét még ma is látogatják a fasiszta diktátor csodálói, és apokrif szövegei, elveszett írásai és más, neki tulajdonított művek még a huszonegyedik században is felbukkantak, ezek azonban ma sem alkotnak összefüggőbb ideológiát, mint az 1920-as és 1930-as években. Így, hogy a Duce karizmatikus alakja nem lehel beléjük életet, egyszerű árucikkek csak.

HITLER

Németországban Hitlerrel együtt a *Mein Kampf* is eltűnt, bár az antikváriumokban időről időre kísértett még egy-egy sárguló példány. 1960-ban a rendőrség átvizsgálta Berlin könyvesboltjait, az ideológiai méreg terjesztését pedig erősen korlátozták. Csak szakosodott könyvtárak meghatározott köre juthatott hozzá a példányokhoz, a vásárlóknak pedig bizonyítaniuk kellett megalapozott szakmai érdeklődésüket. A *Mein Kampf* eredeti rajongóira ennél viszonylag kevesebb megszorítás volt érvényes, hiszen ők néhány ismert kivételtől eltekintve az 1980-as évekig politikai tisztségeket töltöttek

be, nagyvállalatokat vezettek, vagy vezető közszolgálati, közigazgatási beosztásban dolgoztak.

A könyvet némely más európai országtól eltérően soha nem tiltották be teljesen, bár Bajorországban például nem jelenhetett meg újabb kiadásban. A helyzet 2015. december 31-én változott meg, a szöveg ugyanis ekkor jogilag szabadon felhasználhatóvá vált. A müncheni Kortárs Történelmi Intézet dolgozói azonban előálltak egy tervvel: megjeleníteni egy új, kétezer oldalas, jegyzetekkel ellátott kiadást, amelyben egyszer és mindenkorra bebizonyítják, hogy a *Mein Kampf* tényleg olyan gyengén megírt, hitvány antiszemita fröcsögés, mint amilyennek mindig is tűnt. A 2016-ban megjelent *Mein Kampf – kritikai kiadás* háromezer-ötszáz tudományos jegyzetben mutatott rá Hitler minden ferdítésére, valóságtorzítására és groteszk kijelentésére. Az intézet eredetileg négyezer példányt tervezett csak nyomtatni, de az előrendelések alapján ezt a számot tízenötezerre emelték. Az év végére nyolcvanötezer könyv fogyott el, Hitler pedig harmincöt héten át vezette a Spiegel magazin bestsellerlistáját.

A gondolat, hogy a rossz eszmékkel jobb szembenézni, mint a szőnyeg alá söpörni őket, tiszteletre méltónak tűnik ugyan, de a kritikai kiadás művelt szerkesztői egy dologról megfeledkeztek: egy fanatikussal fölösleges vitába szállni. A könyv terjesztői szerint az új olvasók jellemzően értelmiségiek és a történelem iránt általában érdeklődő emberek, egy szóval gondolkodó lények, akik valószínűleg nem lesznek a náciizmus hívei. De azt is tudjuk, hogy az első, 1924-ben és 1925-ben megjelent kritikák szálnalmasnak tartották a *Mein Kampfort*, és még Hitler is megbánta, hogy ilyen kínos művet írt. Azóta pedig a nyomtatott tárgyat meghaladó, szimbolikus erőre tett szert: a *Mein Kampfort* nem kell elolvasni, nehéz is. Elég, hogy a könyv létezik, már azzal is félelmet és gyűlöletet gerjeszt.

Németországon kívül Hitler *magnum excrementuma* pontosan ezt tette, és 1945 óta pezsgő utóéletet élt. A háború után szinte szünet nélkül jelentek meg spanyol, portugál, angol, brazil és arab kiadások Németországtól távoli helyeken, Mexikóban, Libanonban, Portugáliában, Braziliában és az USA-ban. Voltak országok, melyekben a kiadó csupán pénzszerzési céllal tartotta polcokon a köteteket, az USA-ban például a nagy múltú, tekintélyes Houghton Mifflin évtizedekig csendben szedte be belőle a pénzt.* Máshol azonban a kiadónak inkább ideológiai céljuk volt a szöveg terjesztésével.

A történelem nyomasztó ironiája, hogy ma a *Mein Kampf* valószínűleg a Hitler által Untermenschnek, alantas fajoknak tartott népek körében a legnépszerűbb. A náciak háború alatt kezdték terjeszteni a művet a Közel-Keleten: a *Mein Kampf* arabra *Dzsihádom* formában is lefordítható. Azóta nagyon elterjedt az iszlám világban, a könyvárusoknál a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* mellett árulják. Újságírók palesztin területeken, Egyiptomban, Irakban, Indiában** és Bangladesben is találtak eladó példányokat, 2005-ben a *Guardian* pedig arról számolt be, hogy a *Mein Kampf* kitűnően fogy a NATO-tag és USA-szövetséges Törökország kereskedéseiben, két hónap alatt százezer példányt adtak el belőle.

A könyvnek akkora a hatalma, hogy az olvasók nem vesznek tudomást arról, mit ír a saját fajukról, csak kiválogatják belőle a saját ősi gyűlöletük modern megnyilvánulását, az összeesküvések ördögi kiagyálóját, minden bajuk forrása, az örök bűnbak zsidó ellen bujtogató részeket.

* A kiadó 2000 óta minden, a *Mein Kampfból* származó bevételét antiszemitizmus ellen harcoló szervezeteknek adományozza.

** A BBC riportja szerint Indiában lelkesítő önszegélyező könyvként olvassák a *Mein Kampfort*, ami azért elég érdekes értelmezése a gyűlölködő, paranoiás hadvezér szavainak, aki világtörténelmi bűnök elkövetése után, fogadott országát katasztrófába sodorva öngyilkos lett.

MAO

1979-ben a KKP dilemma előtt állt. Mao elnök három éve biztonságosan elhalálozott, a párt pedig Teng Hsziao-ping vezetésével hozzálátott azoknak a piaci reformoknak a bevezetéséhez, amelyek kinyitják Kína kapuit a nemzetközi kereskedelem előtt, és hatalmas termelőközponttá alakítják az országot. Mindez nagyon távol állt a Nagy Ugrás vagy a kulturális forradalom ideológiájától. Mit kezdjenek hát a Tienanmen téren üvegvitrinben kiállított, mumifikált diktátortesttel? És mi legyen a több százmillió eladatlan Mao-könyvvél, amelyek Kína-szerte elfoglalták a drága helyet a könyvesboltok és raktárak polcain?

A pártvezetőség arra gondolt, hogy eltemetik Maót, de végül hagyták, ahol van, hadd jelképezze a politikai folytonosságot, miközben olyan intézkedéseket hoztak, amiket Mao soha nem tűrt volna. Az írásait is hagyták, de bizonyos megszorításokkal. A propagandaosztály visszahívta *A vörös könyvecske* kínai és idegen nyelvű példányait és a kulturális forradalom idejéről származó plakátokat, képeket és pamfleteket. A könyvet, amely valaha meggyógyította a rákot és visszaadta a vakok látását, most péppé zúzták, mindenhol megtalálható tárgyból ritkasággá vált (Marx, Engels, Lenin és Sztálin sok millió eladatlan művével egyetemben). A párt alapos felülvizsgálatnak vetette alá Mao írói életművét, és 1981-ban kiadta hivatalosan elismert műveinek negyvenhárom pontból álló listáját. Mao *Válogatott műveinek* első öt, a kommunista állam 1949-es megalapításáig tartó kötete még belefért, az ötödiket, amiből kiderül, mit tett Mao ezután, már túl radikálisnak minősítették, és 1982-ben visszahívták.

A kihúzott részek ellenére az öt nagy diktátor közül Mao az egyetlen, akinek műveit napjainkig kiadásra ajánlja az állam, amely felett valaha uralkodott. Az évek során azonban

egyre több kétség merült fel azzal kapcsolatban, hogy műveinek mekkora részét írta ő maga.

1993-ban Hongkongban megjelent jelentések szerint ötvennyi államilag finanszírozott kutatómunka során a tudósok megállapították, hogy a vizsgált négyszázhetven beszédnek, jelentésnek és egyéb műveknek kevesebb mint felét írta maga az elnök. Mao még szerkesztőként is sokkal visszafogottabb volt Sztálinnál, sokszor csak annyit kapart a lap szélére: „Egyetértek” vagy „Rendben”. Kiderült, hogy a *Mao Ce-tung-elv* fő szaktekintélyének tartott Csen Boda volt sok mű elsődleges szerzője, és más pártvezetők, például Csu Te tábornok vagy Csou En-laj miniszterelnök is hozzájárultak Mao életművéhez. Közben kiderült, hogy a százhusz hadászati írásból Mao mindössze tizenkettőt írt maga. 1949 óta használt szellemírókat, 1962 után pedig hivatalosan is megbízott egy öt íróból álló testületet a *Mao Ce-tung-elv* szövegeinek készítésével.

Ennek ellenére Mao szövegeit folyamatosan felhasználják az újabb korokban is. *A vörös könyvecske* turistáknak árult ajándéktárgyként tért vissza, 2013-ban, az elnök születésének százhuszadik évfordulójára pedig a hadtudományi egyetem egy vezető ezredesének felügyelete alatt új, kritikai kiadása jelent meg. Kétéves munka eredményeként törölték belőle a tévesen az elnöknek tulajdonított mondásokat, de ki is egészítették korábban fel nem használt forrásokkal. Hiába viszont a Mao politikai örökségének megújítására tett sok tudós próbálkozás, mert ezzel párhuzamosan Mao művei sokkal kommerszebb utóéletnek is örvendenek. Manapság fiatal kínai vállalkozók tanulmányozzák az elnök katonai írásait, hogy ihletet merítsenek belőle a konkurencia legyőzésére. Nagyjából úgy, ahogyan Szun-Ce művét, *A háború művészetét* emlegetik évtizedek óta az üzleti stratégiákról szóló menedzsmentkézikönyvek.

Nem számít, hogy Mao ezúttal üzleti guruként visszatér-e még egy felvonásra, vagy sem, a lelkesítő szlogenek szerzőjeként elért érdemei kétségbevonhatatlanok. Maónak minden más diktátornál jobban sikerült saját nyelvezetét átszívárogatni a köznyelvbe, ráadásul nemcsak saját népe körében, hanem világméreteken is. „A forradalom nem olyan, mint egy előkelő estély”, „a politikai erő mindig a fegyver csővéből szökken szárba” és ehhez hasonló szállóigéi hatásosabbak és igazabbak a legtöbb reklámszlogennél. Nyelvi szempontból az elnök még mindig hódít.

Szóval a diktátorirodalom méregfogát kihúzták, karmait lecsippentették, és az egészet biztonságosan elzárták valami távoli országba, amiről kellőképpen keveset tudunk. De lehet, hogy a szövegek már kimúltak, a múltba vesztek. Abban mindenestre biztosak lehetünk, hogy a pokol könyvtára soha nem nyit fiókintézményt mondjuk az USA-ban.

Vagy ki tudja. Nem mintha várnám, hogy ez történjen, de tény, hogy Oroszországban, Olaszországban, Németországban és Kínában sem várta senki. Egy évszázaddal ezelőtt a háború káoszából, a gyarmatok romhalmain mégis megszületett egy rettenetes világ, mert az értelmiség hajtogatni kezdte, hogy ez vagy az az abszurd ötlet végső megoldást nyújt majd az emberi létezés legalapvetőbb gondjaira. A demokráciát elvetették, jöttek helyette utópisztikus fantazmagóriák, amit zsarnokság és tömeggyilkosságok követtek. A legrosszabb kor volt. Ma is a feloszlások korát éljük, bár sokkal kevésbé drámai szinten, hiszen nincsenek kontinenseken átívelő lázongások. De a hidegháború utáni rend felbomlóban van, és ez globális következményekkel jár: évtizedekig megkérdőjelezhetetlennek tűnő meggyőződések és értékek állnak ostrom alatt jobb- és baloldaltól egyaránt.

A dolgok széthullnak, márpedig ilyenkor általában gyorsan hullanak darabjaikra, és kevesen tudják megjósolni a bajt.

Lenin alig tizenhat év alatt jutott a müncheni száműzetésből, ahol a *Mi a teendő?*-t írta, a Kreml irodájába, ahol megváltoztatta a világtörténelmet. Mao kezdetben még a testedzés fontosságáról írt az *Új Ifjúság* magazinba, harminckét évvel később pedig már uralma alatt egyesítette a világ legnépesebb országát. Hitler és Mussolini még náluk is gyorsabban vált ismeretlen alakból vezetővé. A diktátorirodalom nem félreeső, elmaradott országokban született meg, hanem hajdanvolt hatalmas birodalmakban, ősi földeken és fejlett országokban, a világ legjobb íróinak, gondolkodóinak, tudósainak, képzőművészeinek és zenészeinek hazájában. Oroszország, Olaszország, Németország vagy Kína nem szűkölködött a jó könyvekben, rövid idő alatt mégis milliók döntöttek úgy, hogy ők inkább csapnivaló könyveket fognak olvasni.

Amerikában ilyesmi nem történhet meg? Miért nem? Ha másutt megtörténhetett.

Az USA-nak beható tapasztalata van a világvégváró reményekkel és félelmekkel, amik más-más formában fontos szerepet játszottak a huszadik századi diktátorok felemelkedésében. Az Angliából hajón érkező puritánok magukkal hozták meggyőződésüket, hogy a világ a végnapjait éli. Már az Újvilágba érkezésükkel is beteljesült Máté evangéliumának 24,14. sora: „És az Isten országának ez az evangéliuma hirdettetik majd az egész világon, bizonyosságul minden népnek; és akkor jó el a vég.”* Amerika, mint a hegyen épült város, mely példát mutat majd a világnak, Máté evangéliumára utalva már 1630-ban megjelenik John Winthrop prédikációjában, mielőtt a puritán egyáltalán Amerika földjére lépett volna. Az álom tehát, mely szerint Amerika az Új Jeruzsálem, az új társadalom hazája, mely irányt mutat majd az egész emberiségnek, sokkal régebbi, mint a XIX. században elterjedt kiválasztottságtudat, ami aztán önmagában is szép szekularizált utóéletet élt.

* Károli Gáspár fordítása.

Az Egyesült Államok ezenfelül nagyon is írásközpontú társadalom, mert nem nyelvi vagy etnikai azonosságra épülő társadalomként határozza meg önmagát, hanem egy papírra vetett íráson alapul, amelyet értelmiségiek egy csoportja szerzett, akik maguk is rengeteget olvastak az akkor, százötven évvel ezelőtt legmodernebbnek számító gondolatok közül. Míg a Függetlenségi nyilatkozat és az USA alkotmánya nyilvánvalóan esetleges dokumentumok, melyeket koruk szellemi korlátai közé szorított egyének írtak, mi a huszonegyedik században mégis örök és felsőbbrendű szövegekként tiszteljük ezeket. Míg más országokban az ilyen dokumentumok jönnek-mennek, Franciaországnak például a tizenharmadik század óta tizenhat alkotmánya, illetve alkotmánytervezete volt már, nálunk, az USA-ban az ilyesmi elképzelhetetlen. Ha van valami, amiben mind egyetértünk, akkor az az, hogy társadalmunkat ezekre a szövegekre építve szervezzük meg. Az értelmezésen már vitázhatunk, de a szöveg nélkül mivé lennénk?

A szöveg erejének csodálata más helyeken, még a társadalom legfelsőbb rétegeiben is jól tetten érhető. 1963-ban John F. Kennedy az Amherst College-ban beszédet mondott Robert Frost búcsúztatóján. Frost volt az első költő, aki egy elnöki beiktatáson (Kennedyén) szerepelt. Az elnök szavait mind a mai napig gyakran idézik:

Amikor a hatalom az arrogancia felé visz, a költészet emlékezteti az embert a korlátaira. Amikor a hatalom leszűkíti az ember érdeklődési körét, a költészet idézi fel számára a létezés gazdagságát és sokszínűségét. Amikor a hatalom megront, a költészet megtisztít.

Szép, még ha határozottan téves is. Sztálin szerette a verseket, Mussolini szerette a verseket, Mao is szerette a verseket, mégsem jutottak eszükbe saját korlátaik, és nem is tisztultak meg. Még a politikai hatalom közelébe sem jutó költők sem tisztulnak meg, pedig ők folyamatosan ki vannak téve a költészet jótékony hatásainak. Ezra Pound kitűnő költő és szerkesztő volt, mégis a fasizmus szószólója lett. Edgar Allan

Poe nekrofil áthallásokkal teli verseket írt, és élete végén kámbultan járkált fel-alá Baltimore utcáin. A lista hosszú lenne.

De JFK beszédében nem is ez az érdekes, hanem hogy szavai mennyire Sztálint idézik, aki szerint az író „a lélek mérnöke”, és a nyomtatott oldalon megfelelőképpen összerendezett szavak segítségével különös, rémisztő erőre tesz szert.*

Néhány évtizedet előreugorva a helyzet már jobb... vagy éppen egy kicsit rosszabb. 2008-ban megválasztották Barack Obamát. A tehetséges szónok és író sokakat feltűzelt első kampánya során. Volt, akit egy kicsit túlságosan is, mint azt a következő bekezdésben olvashatjuk. A képzett, tanult kommentátor, akinek tudnia kellett volna, hogy mit csinál, bibliai hivatkozásokkal igyekszik szinte vallásos dicsőítő éneket zengeni a vezér beszédének emberfeletti hatalmáról. Szavai bármelyik totalitárius társadalomban elhangozhattak volna.

Obama beszédei nem felizgatják az embert. Nem is tájékoztatják.

Még csak nem is lelkesítenek igazán. Inkább felemelnek. Körbefonak a nagyszerű pillanat hálójával, mintha a történelem nemcsak közömbösen haladna mellette, hanem egy pillanatra megtorpanna, összesűrűsödne körülötte, megmutatná, hogy itt van, és neked megvan benne a magad szerepe. Ő nem a megtestesült Ige, ő az Ige győzelme a test felett, a bőrszín felett, a kétségbeesés felett. Más nagy vezetők elvezetnek minket a jobb politika felé, Obama azonban visszatérít a magasabb rendű énünkhöz, oda, ahol Amerika fénylő példaként ragyog, és ahol mi, szerencsés lakói el tudjuk érni ezt az ideált, és osztozhatunk az értelmében és emelkedettségében.

Ebben az időszakban maga Obama is kísérletezett bolygószintű gyógyulással, homályos, messianisztikus nyelvezettel, de soha nem vetette el a sulykot, végig tisztában

* Ebben még a CIA is egyetértett vele. Évtizedekig finanszírozott magazino-
kat és fordításokat, amiket aztán keletre csempésztett abban a hitben, hogy ha
a nép tömegével ismeri meg mondjuk a *Doktor Zsivágót*, az valahogyan gyen-
gíti a szovjet rendszert. Az írott szó azonban ennél sokkal bizonytalanabb
terept, a CIA nem érte el a várt eredményt.

volt az arányokkal. Ez csak szónoki fogás volt. Az előző, egy komoly magazinban megjelent kifakadás azonban már egészen más tésza. Igen, a szégyenteljesen túlfőtt próza csípi a szemünket, ha olvassuk, de mélyebb rétegeiben az amerikai történelem olyan világvégváró nézete tör fel benne váratlanul, amely nem a racionális elemzésen alapul, hanem valami mélyben meghúzódó, kulturális áramlatból fakad, amit nem tudunk irányítani, és ami csak a megfelelő pillanatra vár, hogy a felszínre törjön.

Szóval mégis megtörténhet Amerikában? Az biztos, hogy a hozzávalók mind rendelkezésre állnak. Egyvalami hiányzik: a katalizátor. Elvégre az országok, amelyekben forradalom tört ki, és amelyekre később a diktátorirodalom ráborult, mind mély válságban voltak. Háború és szegénység sanyargatta őket, az emberek képtelenek voltak tovább élni, a kormányok képtelenek voltak tovább kormányozni. A demagógok és hamis próféták a társadalmi összeomlás idején érzik úgy, hogy magukhoz ragadhatják a hatalmat, és az emberekre kényszeríthetik a szövegeiket. Most az Amerikai Egyesült Államokban minden gondunk ellenére nincsenek ilyen körülmények. Továbbra is mi vagyunk a világ legerősebb állama, a nép pedig sokkal nagyobb jószágban él, mint a világ más pontjain. Jelen van társadalmunkban a harag és a megosztottság, de jelen vannak a véget nem érő videoszolgáltatók és az okostelefonok és a sok állás is, még ha nem is fizetnek annyit, amennyit szeretnénk, és még ha a társadalom szűk felső rétege többet keres is, mint az összes többi réteg együttvéve. Sőt mi több, az emberek nem foglalkoznak komolyabban a fennálló politikai rendszer alternatíváját jelentő kezdeményezésekkel. Gyakran dobálóznak a *szocializmus* és *fasizmus* szavakkal, de használóik valószínűleg nincsenek teljes mértékben tisztában a mögöttük rejlő ideológiával, és nincs is meg bennük a szellemi fegyelmezettség, hogy megismerjék azokat. Korunk demagógjai sokkal műveletlenebbek, mint a múlt demagógjai.

2006-ban költöztem Putyin Oroszországból az USA-ba, de a mai amerikai politikai retorikát elnézve talán hibát követtem el. Putyin cinikus, kellemetlen és autoriter, de az ország korábbi vezetőihez képest mérsékelt. Nem fogja újrainyitni a gulágokat, a vörösterrort sem fogja újraindítani. Az USA-ban ezzel szemben úgy tűnik, mintha folyamatosan a politikai szakadék szélén tántorognánk, mintha az új Hitler vagy Sztálin már a színfalak mögött készülődne, hogy amint alkalma adódik, ránk kényszerítse zsarnoki hatalmát. Az, hogy ilyen könnyedén vagdalkozunk a történelmi analógiákkal, és ilyen gyakran emlegetjük a világvégjósolatokat, akár szórakoztató is lehetne, ha nem lenne ilyen fárasztó, és ha ezek a jeremiádák nem rongálnák ilyen nagy mértékben a körülöttünk lévő világról alkotott képünket.

A jelenséget csak felnagyítja az internet és a közösségi média. Sokáig tanakodtam, hogyan illeszthetem az új technológiákat a könyvembe, milyen hatással lesz a kommunikációs csatornák radikális decentralizációja a diktátorkönyvekre? Vajon a média központosított ellenőrzésén alapuló kánon fennmaradhat-e egyáltalán egy olyan korban, amikor mindenki kiadó lehet, és az egész világot eléri?

Két éve dolgoztam a könyvön, amikor az arab tavasz eseményei történtek. Akkoriban gyakran emlegették, hogy a közösségi média fontos szerepet játszott legalább némelyik diktátor megbuktatásában a 2011. év eleji, forró napokban. Ezek a felkelések nem csak a zsarnokság elleni harag megnyilvánulásai voltak, ezek Twitter-forradalmak voltak, az emberi kapcsolatoknak valami új fajtája. De ha ez igaz, érdekes, hogy a közösségi média hatástalan volt, amikor az egyiptomi ellenforradalmat kellett volna megakadályozni, haszontalan eszköz a bahreini megtorlások idején, és értéktelen, amikor Bassár el-Aszad hajlandó volt bevetni a hadsereget a tüntetők ellen. Ami azt illeti, a diktatúrák is tudják, hogyan kell használni a közösségi médiát. Az iráni Ali Hámenei ajatollahnak

és a tádzsikisztáni Emomali Rahmonnak is van Twitter-fiókja, ahogyan Vlagyimir Putyinnek is. A diktátorok is meg tudják fogalmazni mélyenszántó gondolataikat száznegyven karakterben. Vagy annyi se kell nekik.

Igazából a közösségi média hatásai nem is annyira a diktatúrákban érhetők tetten, ott az unalmas szövegek továbbításának csak egy újabb médiumát látják benne. Sokkal jobban működnek a liberális demokráciákban, ahol mostanra ismerőssé vált a nyílt megszégyenítés, melynek során egy közszereplő vagy privát személy ír valami elfogadhatatlant, mire vagy azonnal kirúgják, vagy az online csőcselék látványos vezeklésre kényszeríti. Ez nyilvánvalóan párhuzamba állítható a totalitárius társadalmakkal, ahol az állami ideológiához nem kellőképpen illeszkedőket hasonló bánásmódban részesítettek. Sztálin és Mao is szervezett közösségi meggyőzőkampányokat, ahol az irányvonaltól eltérő írókat, tudóst vagy politikust igyekeztek jobb belátásra bírni. Ma az ilyesmit nem kell egy zsarnoknak megszerveznie, megtörténik magától, spontán módon.

A nyilvános megkövezés és boszorkányégetés a tömegek szórakoztatásának hagyományos módszere, és Aldous Huxley szavaival élve „valóban édes morális élvezet”, ha valakit „tisztá lelkiismerettel elpusztíthatunk, ha rosszul viselkedtünk, és ezt »jogos felháborodásnak« nevezhetjük”. Nincs ebben semmi új: Sztálin és Mao is az emberi lélek kellemetlenebb rétegeit aknázták ki a saját hasznukra. Ami viszont valóban érdekes, az az, hogy a történelemben páratlan mennyiségű egyéni hang robbant ki az emberekből, mégsem a „virágozzék száz virág” forgatókönyve valósult meg, sokkal inkább a nézőpontok homogenizálódtak könyörtelenül, a vélemények pedig megkövültek, ami a rettenetes leegyszerűsítések újabb virágkorát hozta el. Ki gondolta volna, hogy amikor végre sikerül eltávolítani az öröket, akik valaha

olyan nagy szigorral ellenőrizték az írott szót, és mindenki kézhez kapja a publikálás eszközeit, az elmék válaszul ennyire beszűkülnek, ilyen sokan lesznek teljesen alaptalanul biztosak a dolgukban, és ilyen erősen felcsap majd az intolerancia és az önbíráskodás? Az illegális nyomdakészülékek nemcsak a múlt radikálisai és önjelölt diktátorai szavát segítettek eljuttatni a szélesebb közönséghez, de fel is nagyították az egójukat, miközben azok beleírták magukat a koruk nagy ideológiai csatáiba. A huszonegyedik században az új technológiák mindezt csak sokkal gyorsabbá, egyszerűbbé és gazdaságosabbá tették.

Az ilyen ideológiai csatározások persze csak akkor igazán érdekesek, ha a kerettörténetük szerint a jó és gonosz erők apokaliptikus, végső összecsapását jelentik. Ilyen nagy tét mellett könnyű démonizálni az ellenséget, könnyű igaz és elkárhozott részre osztani a világot, könnyű átadni magad a félelemnek és az összeesküvés-elméleteknek, és ezen szörnyűségek ellen harcolni a szövegekkel. De ezenközben Lenin lelkületét és világlátását reprodukáljuk magunkban. Ő is nagyon biztos volt a maga hitében, a fotelje kényelméből szidalmazta ördögi ellenségét, és szövegrészeket hajigált hasonlóan gondolkodó elvtársai apró csoportjaira, akik szintén meg voltak győződve róla, hogy a világ sorsa múlik ezen az összecsapáson.

Azt már tudjuk, hová vezetett ez a fajta gondolkodás. De ahogyan Alekszandr Szolzsenyicin, aki tudhatott egyet s mást a zsarnokság és a gonosz természetéről, megjegyezte:

Bárcsak ilyen egyszerű lenne! Bárcsak lennének a rossz emberek, akik valahol ármánykodva üzik gonoszságait, nekünk pedig csak annyi lenne a dolgunk, hogy elkülönítsük őket a többietől, és elpusztítsuk őket. De a Jó és a Rossz közötti választóvonal ott húzódik minden ember szívében. És ki lenne hajlandó elpusztítani a saját szíve egy darabját?

Köszönetnyilvánítás

A *pokoli könyvtár* sokévnnyi munka és kutatás eredménye, menet közben pedig sok kedves ember segített, hogy a valószínűtlen ötletek birodalmából a valóságba kerüljön. Egy ilyen könyv megírásához eltökélt emberek támogatására van szükség, olyat pedig manapság nehéz találni. Nekem szerencsém volt, találtam nem is egyet.

Először is köszönetet mondok Sarah Crownnak, volt szerkesztőmnek a *Guardian* online könyves oldalánál, aki elfogadta a felvetésemet a diktátorok könyveiről szóló blogbejegyzésekről, és így lendületet adott az eseményeknek, amelyek végén ez a könyv megszülethetett. Akkor még fogalmam sem volt, mire adom a fejem. Aztán köszönet Aaron Schlechternek, nemcsak azért, mert összeismertetett a kitűnő ügynökkel, Jim Rutmannel, hanem mert fontos magot ültetett el a Holt kiadónál. Jim rávett, hogy még a tervezet fázisában elgondolkozzam a *Pokoli könyvtár* végső formáján és tartalmán, ezzel rengeteg fogcsikorgatástól és jajgatástól kímélt meg, amikor komolyan belevágtam a munkába. Ezen felül kiváló szakértelemmel irányította a könyvet Sarah Bowlin kezébe, aki lelkes és megértő szerkesztőnek bizonyult. Amikor Sarah átköltözött a nyugati partra, Michael Signorelli vette át tőle a stafétát, és nagyszerű munkával készítette elő a könyvet a kiadásra. Ezenfelül köszönettel tar-

tozom Jim Gillnek a United Agentsnél; Alex Christophinak és Jon Bentley-Smithnek a OneWorldnél, Mike Harpley-nak és Henry Jeffriesnek, a OneWorld korábbi munkatársainak, nem beszélve Brian Eganról, Kanyin Ajayiról, Kelly S. Toesről, Mr. Nik White-ről, aki tudós és úriember egy személyben, és Camilla Hornbyről, aki több mint egy évtizede sorsdöntő segítséget nyújtott írói pályám elindításához.

És még nincs vége.

A következő emberek mind segítettek A *pokoli könyvtár* megvalósításában, még ha akkor talán nem is tudtak róla: Marc Bennetts, Erin Osterhaus, Lenka Duskova, Kacper Pobłocki, Piotr Siemion, Masha Timofeeva, Ed Nawotka, Vadim Staklo, Victoria MacArthur, Andrew Gauld, Scott Stein, Sema Balaman, Alptekin Tanir, Joe Davies, Mariano Mameritino, Marc Adler, Semyon Stankevich, Masha Lipman, Sandy Carson, Craig Borowski, Daniel Harris, Nancy Humphries, Nathaniel Humphries, Joy Humphries, David Humphries, Roy Humphries, Elizabeth Humphries. A Moszkvában töltött időmből túl sok mindenkit kellene felsorolnom, köszönetet mondok mindannyiuknak. Hasonlóképpen hálás vagyok a texasi Round Rock Star Coffee Co.-nak és az austini University of Texas könyvtári személyzetének. Végül pedig a családomnak, amely nagyon türelmesen viselte, amikor a világ legrosszabb könyveinek tanulmányozása közben begubóztam. Most már tényleg vége.

Austin-Leander-Georgetown-Round Rock, 2009–2017.
Ámen.

Válogatott bibliográfia

Abrams, Bradley: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*, Rowman and Littlefield, 2004, Lanham, MD, 2004.

Alexander, Anne: *Nasser*, Haus, London, 2005.

Alexandrov et al. (szerk.): *Iosif Vissarionovich Stalin: Kratkaya Biografiya*, State Publishing House of Political Literature, Moszkva, 1948.

Anderson, Kevin: *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*, University of Chicago Press, Chicago, 2010.

de Andrade, Jaime: *Raza*, Planeta, Barcelona, 1997.

Andrew, Christopher, Mitrohin, Vaszilij: *A Mitrohin Archivum*, Basic Books, New York, 2000. (magyarul megjelent: Talentum Kiadó, Budapest, 2000.)

Anonymous (szerk.): *Documents and deliberations of the Seminar/ Preparatory Committee of the Pan-African Seminar on the Juche idea of Comrade Kim Il Sung*, Dar al-Talia, Beirut, 1973.

Anonymous (szerk.): *The True Story of Kim Jong-Il*, The Institute for South-North Korea Studies, Seoul, 1993.

Ansary, Tamim: *Destiny Disrupted*, Public Affairs, New York, 2009.

Appelbaum, Anne: *Iron Curtain*, Doubleday, New York, 2012.

Apor Balázs (szerk.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire; New York, 2004.

Ayoub, Mahmoud: *Islam and the Third Universal Theory: The Religious Thought of Mu'ammār al-Qadhafi*, KPI, London, 1987.

Bacon Edwin, Sandle, Mark, (szerk.): *Brezhnev Reconsidered*, Palgrave Macmillan, New York, 2002.

Banerji, Arup: *Writing History in the Soviet Union: Making the Past Work*, Social Science Press, New Delhi, 2008.

Barmé, Geremie: *Shades of Mao: The Posthumous Cult of the Great Leader*, ME Sharpe, Armonk, 1996

Bawden, Charles R.: *The Modern History of Mongolia*, Praeger, New York, 1968

Berdymukhammedow, Gurbanguly: *Akhalteke Our Pride and Glory*, Türkmenöwlethabarlary, Ashgabat, 2008.

Berdymukhammedow, Gurbanguly: *The Flight of Celestial Racehorses*, Turkmen State Publishing Service, Ashgabat, 2011.

Billington, James H.: *The Icon and the Axe*, Alfred A. Knopf, New York, 1966.

Blok, Alekszandr: *Alekszandr Blok válogatott művei*. Fordította Fodor András, Gerencsér Zsigmond, Kamocsay Ildikó, Lator László, Lothár László, Pór Judit, Recski Ágnes, Szántó Gábor András, és Várady László, Európa Kiadó, 1972.

Bogdanov, Alexander: *Red Star*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1984.

Boor, Jakim Masoneria: *Fundacion Nacional Francisco Franco*, Madrid, 1981.

Borghi, Armando: *Mussolini, Red and Black*, Freie Arbeiter Stimme, New York, 1938.

Bosworth, Richard J.B.: *Mussolini's Italy*, Allen Lane, London, 2005.

Bosworth, Richard J.B.: *Mussolini* (új kiadás), Bloomsbury, London, 2010.

Breen, Michael: *Kim Jong-il: North Korea's Dear Leader*, javított és bővített kiadás, Wile, Singapore, 2012.

Brezsnyev, Leonid: *Kis föld – Újjászületés – Szűzföld trilógia*, Progress Publishers, Moszkva, 1980.

Burleigh, Michael: *Sacred Causes*, Harper Collins, London, 2006.

Burleigh, Michael: *The Third Reich*, Macmillan, London, 2000.

Caesar, Julius: *A polgárháború*. Fordította Ürögdi György, Magyar Helikon, 1966.

Cardoza, Anthony L.: *Benito Mussolini: The First Fascist*, Pearson Longman, New York, 2006

Castro, Fidel: *Che: A Memoir by Fidel Castro*, Ocean Press, Victoria, 2006

Castro, Fidel és Ramonet, Ignacio: *Önéletrajz két hangra*. Fordította Patkós Judit, Ezredvég Folyóirat, 2017/2.

Cazorla Sánchez, Antonio: *Franco: The Biography of the Myth*, Routledge, London, 2014.

- Cecil, Robert, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, Dodd Mead, New York, 1972.
- Ce-tung, Mao: *A Csinghang hegy*. Fordította Weöres Sándor. In.: *Mao Ce-tung 21 verse*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Ce-tung, Mao (szerk.: Slavoj Žižek): *On Practice and Contradiction (Revolutions)*, Verso, New York, 2007.
- Ce-tung, Mao (szerk. Mostafa Rejai): *On Revolution and War*, Anchor Books, Garden City, NY, 1970.
- Ce-tung, Mao: *Mao Tse-tung On Literature and Art* (3. kiadás), Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1967.
- Ce-tung, Mao: *Quotations from Chairman Mao*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1966.
- Ce-tung, Mao: *Selected Military Writings*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1963.
- Ce-tung, Mao: *Selected Works of Mao Tse-tung*, Harper & Row, New York, 1970.
- Ce-tung, Mao: *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1961.
- Ce-tung, Mao (szerk. Schram S.): *The Political Thought of Mao Tse-tung*, Praeger, New York, 1969.
- Chatterjee, K.: *Ali Shariati and the Shaping of Political Islam in Iran*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.
- Childs, David: *The GDR: Moscow's German Ally*, George Allen & Unwin, London, 1983.
- Clark, Katerina: *The Soviet Novel: History as Ritual* (3. kiadás), Indiana University Press, Bloomington, 2000.
- Clark K., Dobrenko E. (szerk.): *Soviet Culture and Power*, Yale, New Haven, 2007.
- Commission of the Central Committee of the CPSU (eds.), *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks)*, International Publishers, New York, 1939.
- Cook, Alexander (szerk.): *Mao's Little Red Book: A Global History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- Cook, Michael: *The Koran A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Courtois, Stéphane (szerk.): *The Black Book of Communism*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- Csojbalzan, Horlógin: *A mongol népi forradalom történetének rövid vázlat*. Fordította Mádi János, Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Daniels, Anthony: *Utopias Elsewhere*, Crown Publishers, New York, 1991.

- Davies, Robert William: *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Macmillan, London, 1989.
- Davin, Delia: *Mao: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- De Meneses, Filipe Ribeiro: *Salazar: A Political Biography*, Enigma Books, New York, 2009.
- Demick, Barbara: *Nincs mit irigyelnünk a világtól – Hétköznapi élet Észak-Koreában*. Fordította dr. Ferencz Tamás és Lénárd Henrik, Könyvmolyképző Kiadó, 2013.
- Dikotter, Frank: *Mao's Great Famine*, Walker & Co., New York, 2010.
- Dimitrov, Georgi: *Dimitroff's Letters from Prison*, Gollancz, London, 1935.
- Dimitrov, Georgi: *Egységfront, népfrent, szocializmus – Válogatott beszédek és írások*. Fordította Juhász Péter és Karig Sára, Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- Dimitrov, Georgi: *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*, Yale University Press, New Haven, 2003.
- Dimitrov, Georgi: *The Guarantee of Victory*, Workers Library Publishers Inc., New York, 1938.
- Dobbs, Michael: *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire*, Bloomsbury, London, 1996.
- Dobrenko, Evgeny: *Stalinist Cinema and the Production of History*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2008.
- Dobrenko, Evgeny: *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001.
- Edgar, Adrienne Lynne: *Tribal Nation*, Princeton University Press, Princeton, 2004.
- Elsie, Robert: *Historical Dictionary of Albania* (2. kiadás), Scarecrow Press, Plymouth, 2011.
- Eliot, T. S.: *Hagyomány és egyéniség*. In: Bókay Antal, Vilcsék Béla szerk., *A modern irodalomtudomány kialakulása*, Osiris, Budapest, 1998.
- Eliot, T. S.: *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke*. Fordította: Kálnoky László
- Engelstein, Laura: *Castration and the Heavenly Kingdom*, Cornell University Press, Ithaca, 1999.
- Farrell, Nicholas: *Mussolini: A New Life*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2003.
- Felshtinsky, Yury: *Lenin and His Comrades: The Bolsheviks Take Over Russia 1917–1924*, Enigma Books, New York, 2010.
- Fevziu, Blendi: *Enver Hoxha, The Iron Fist of Albania*, IB Tauris, New York, 2016.

- Figes, Orlando: *A People's Tragedy*, Jonathan Cape, London, 1996.
- Figes, Orlando: *The Whisperers*, Metropolitan Books, New York, 2007.
- Fischer, Paul: *Kim Dzsongil bemutatja: Észak-Korea és a világ legvakmerőbb emberrablásának hihetetlen és igaz története*. Fordította Izing Róbert, HVG Könyvek, Budapest, 2016.
- Fitzpatrick, Sheila: *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Franco, Francisco: *Pensamiento político de Franco*, Ediciones del Movimiento, Madrid, 1975.
- Franco, Francisco: *Textos de Doctrina Política; Palabras y Escritos de 1945 a 1950*, Publicaciones Españoles, Madrid, 1951.
- Gaddafi, Muammar: *Escape to Hell and Other Stories*, Blake Publishing, London, 1999.
- Gaddafi, Muammar: *A zöld könyv*, Fapadoskönyv.hu, 2012.
- Geifman, Anna: *Death Orders*, Praeger, Santa Barbara, 2010.
- Gill, Graham: *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Goodwin, James: *Confronting Dostoevsky's Demons*, Peter Lang Publishing, New York, 2010.
- Gottfried, Ted: *The Road to Communism*, Twenty-First Century Books, Brookfield, CT, 2002.
- Gomułka, Władysław: *On the German Problem*, Książka i Wiedza, Varsó, 1969.
- Gottwald, Klement: *Klement Gottwald művei*, Szlovákia Kommunista Pártja Történetének Intézete, Pozsony, 1956.
- Gottwald, Klement: *Statement of Policy of Mr. Gottwald's Government*, Czechoslovak Ministry of Information, Prague, 1946.
- Gottwald, Klement: *Vojenská politika KSČ. Sborník, Naše vojsko*, Prague, 1972.
- Gray, John: *Black Mass*, Allen Lane, London, 2007.
- Griffith, William E.: *Albania and the Sino-Soviet Rift*, M.I.T. Press, Cambridge, MA, 1963.
- Hamann, Brigitte: *Bécs és Hitler – Egy diktátor tanulóévei*. Fordította Kajtár Mária, Szántó Tamás, Európa Kiadó, Budapest, 2000.
- Hann Chris: *The Postsocialist Religious Question: Faith and Power in Central Asia and East-Central Europe* (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia), LIT Verlag, Berlin, 2006.

- Harrold, Michael: *Comrades and Strangers: Behind the Closed Doors of North Korea*, John Wiley and Sons, Hoboken, 2004.
- Hellbeck, Jochen: *Revolution on My Mind*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
- Herwig, Holger H.: *The Demon of Geopolitics: How Karl Haushofer "Educated" Hitler and Hess*, Rowman & Littlefield, Lanham, MA, 2016.
- Hiro, Dilip: *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran*, Overlook, NY, 2009.
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf – Harcom*. Fordította Ungvári Gyula, Gede Testvérek, Budapest, 2007.
- Hitler, Adolf: *Hitler's Secret Book*, Grove Press, New York, 1961.
- Hoberman, John M.: *Sport and Political Ideology*, University of Texas Press, Austin, 1984.
- Hollander, Paul: *Politikai zárandokok*. Fordította Lukács Katalin és Náday Judit, Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Hoxha, Enver: *The Anglo-American Threat to Albania*, The 8 Nentori Publishing House, Tirana, 1982.
- Hoxha, Enver: *The Artful Albanian: Memoirs of Enver Hoxha*, Chatto & Windus, London, 1986.
- Hoxha, Enver: *With Stalin*, The 8 Nentori Publishing House, Tirana, 1979.
- Hughes-Hallett, Lucy: *Gabriel d'Annunzio Poet, Seducer and Preacher of War*, Knopf, New York, 2013.
- Hussein, Saddam: *Zabiba and the King*, VBV Publishing, College Station, 2004.
- Hussein, Saddam: *La Revolucion y la Mujer*, Lausana, Sartec, Baghdad, 1977.
- Huxley, Aldous: *Crome Yellow*, Chatto & Windus, London, 1921.
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25.* Fordította Zalai Edwin, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics: *Khrushchev Remembers*, Little, Brown, New York, 1970.
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics: *Speech to 20th Congress of the C.P.S.U.*, 1956, Marxists.org
- Jang Jin-sung: *Dear Leader*, Atria Books, New York, 2014.
- Johnson, Paul: *Értelmisségiek*. Fordította Gy. Horváth László, Walkóné Békés Ágnes, Elekes Dóra, Nagy Nóra, Lukács Laura, Somogyi

- Pál László, Gerevich András, Rodics Eszter, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Jones, Derek (szerk.): *Censorship: A World Encyclopedia*, Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago, 2001.
- Jones, J. Sydney: *Hitler in Vienna, 1907–1913*, Stein and Day, New York, 1983.
- Jong-il, Kim: *On the Art of Cinema*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1989.
- Jong-il, Kim: *Our Socialism Centered on the Masses Shall Not Perish*, University Press of the Pacific, Honolulu, 2003.
- Jong-il, Kim: *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1992.
- Jong-un, Kim: *Let Us Hasten Final Victory Through a Revolutionary Ideological Offensive*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 2014.
- Jong-un, Kim: *The Cause of the Great Party of Comrades Kim Il-sung and Kim Jong-il Is Ever Victorious*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 2015.
- Karsh, Efraim: *Islamic Imperialism*, Yale University Press, New Haven, 2007.
- Karsh, Efraim és Rautsi, Inari: *Saddam Hussein: A Political Biography*, Grove Press, 2002.
- Kemp, Geoff: *Censorship Moments: Reading Texts in the History of Censorship and Freedom of Expression*, Bloomsbury Academic, London, 2015.
- Kershaw, Ian: *Hitler, 1889–1936*. Fordította Fazekas István, Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003.
- Khomeini, Ruhollah: *Islam and Revolution*, Mizan Press, Berkeley, CA, 1981.
- Khomeini, Ruhollah: *A Clarification of Questions*, Westview Press, Boulder CO, 1984.
- Khomeini, Ruhollah: *Sayings of the Aytollah Khomeini: Political, Philosophical, Social and Religious*, Bantam Books, New York, 1979.
- Kotkin, Stephen: *Stalin Volume 1: Paradoxes of Power 1878–1928*, Penguin Press, New York, 2014.
- Kovrig, Bennet: *Communism in Hungary from Kun to Kadar*, Hoover Institution Press, Stanford, 1979.
- Kraus, Richard C.: *The Cultural Revolution A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Kukushkin, Vadim: *From Peasants to Labourers*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2007.

- Kunetskaya, Ljudmila és Mashtakova, Klara: *Lenin Great and Human*, Progress Publishers, Moszkva, 1979.
- Landau, Jacob (szerk.): *Ataturk and the Modernization of Turkey*, Westview Press, Boulder, CO, 1984.
- Landes, Richard (szerk.): *Encyclopedia of Millennialism and Millennial Movements*, Routledge, New York, 2000.
- Landes, Richard: *Heaven on Earth: The Varieties of the Millennial Experience*, OUP, New York, 2011.
- Lane, David: *Leninism: A Sociological Interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Lankov, A. N.: *The Real North Korea*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Lattimore, Owen: *Nationalism and Revolution in Mongolia*, Oxford University Press, New York, 1955.
- Leese, Daniel: *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in the Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Leites, Nathan: *The Operational Code of the Politburo*, McGraw-Hill, New York, 1951.
- Lenin, V. I.: *Essential Works of Lenin: „What is to be Done?” and Other Writings*, Bantam Books, New York, 1966.
- Lenin, V. I.: *The Lenin Anthology*, WW Norton, New York, 1975.
- Lenin, V. I. (szerk. Žižek): *Revolution at the Gates: Selected Writings of Lenin from 1917*, Verso, London, 2002.
- Lenin, V. I.: *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1962.
- Levitsky, Alexander (szerk.): *Worlds Apart*, Overlook, New York, 2007.
- Lew, Christopher R. és Leung, Edwin Pak-wah: *Historical Dictionary of the Chinese Civil War* (második kiadás), Scarecrow Press, Maryland, 2013.
- Lewis, Paul H.: *Authoritarian Regimes in Latin America: Dictators, Despots and Tyrants*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2006.
- Leys, Simon: *Chinese Shadows*, Viking Press, New York, 1977.
- Ludwig, Emil: *Mussolini vallomásai*. Fordította Ruttkay György, Athenaeum Kiadó, Budapest, 1932.
- Luzzatto, Sergio: *The Body of Il Duce*, Metropolitan Books, New York, 2005.
- MacFarquhar, R., Schoenhals, M.: *Mao's Last Revolution*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2006.
- Margolius, Ivan: *Reflections of Prague: Journeys Through the 20th Century*, Wiley, Hoboken, N, 2006.
- Marks, Steven G.: *How Russia Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

- Maser, Werner: *Hitler's Mein Kampf: An Analysis*, Faber & Faber, London, 1970.
- Mayakovszky, Vladimir: *Selected Poems*, Northwestern University Press, Evanston, 2015.
- Mayakovszky, Vladimir: *Selected Works 2: Longer Poems*, Raduga, Moszkva, 1986.
- McLoughlin, B., McDermott, K., (szerk.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.
- McDermott, Kevin: *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*, New York, St. Martin's Press, 1996.
- Megaro, Gaudens: *Mussolini in the Making*, George Allen & Unwin, London, 1938.
- Miłosz, Czesław: *A rabul ejtett értelem*. Fordította Fejér Irén, Gimes Romána, Murányi Beatrix, Bart István, Európa Kiadó, 2011.
- Minh, Ho Chi (Bello, szerk.): *Down with Colonialism!* Verso, London, 2007.
- Minh, Ho Chi: *The Prison Diary of Ho Chi Minh*, Bantam, New York, 1971.
- Molavi, Afshin: *Persian Pilgrimages*, WW Norton & Company, New York, 2003.
- Montefiore, Simon Sebag: *Az ifjú Sztálin*. Fordította Király Róbert, Alexandra Kiadó, 2011.
- Mottahedeh, Roy: *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (2. kiadás), Oneworld, Oxford, 2000.
- Mount, Ferdinand (szerk.): *Communism: A TLS Companion*, University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Mugabe, R. G.: *War, Peace and Development in Contemporary Africa*, Indian Council for Cultural Relations, New Delhi, 1987.
- Mussolini, Benito: *John Huss*, Albert & Charles Boni, New York, 1929.
- Mussolini, Benito: *My Autobiography*, Scribner, New York, 1928.
- Mussolini, Benito: *My Autobiography*, revised edition, Hutchinson & Co., London, 1939.
- Mussolini, Benito: *My Diary 1915–1917*, Small, Maynard and Company, Boston, MA, 1925.
- Mussolini, Benito és Forzano, Giovanni: *Napoleon: The Hundred Days*, London, Sidgwick & Jackson, 1932.
- Mussolini, Benito: *Opera Omnia*, La Fenice, Firenze, 1951.
- Mussolini, Benito: *The Cardinal's Mistress*, Albert & Charles Boni, New York, 1928.

- Mussolini, Benito: *The Fall of Mussolini: His Own Story*, Farrar, Straus, New York, 1948.
- Naimark, Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, Westview Press, Boulder, 1997.
- Naipaul, V. S.: *Among the Believers*, Andre Deutsch, London, 1981.
- Nasser, Gamal A.: *Speeches and Press Interviews*, Information Dept, Cairo, 1963.
- Nasszer, Gamal Abden: *A forradalom filozófiája*. Fordította Székely Jolán, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- Nazarbayev, N.: *Epicenter of Peace*, Hollis Publishing Co., Hollis, NH, 2001.
- Nazarbayev, N.: *Radical Renewal of Global Society*, Stacey International, London, 2010.
- Nazarbayev, N.: *The Critical Decade*, First, London, 2003.
- Nolan, Adrienne: 'Shitting Medals': L. I. Brezhnev, the Great Patriotic War, and the failure of the personality cult, 1965–1982, (M.A. thesis, University of North Carolina at Chapel Hill, 2008.)
- Nova, Fritz: *Alfred Rosenberg, Nazi Theorist of the Holocaust*, Hippocrene, New York, 1986.
- Onon, Urgunge (szerk.): *Mongolian Heroes of the Twentieth Century*, AMS Press, New York, 1976.
- Orizio, Riccardo: *Talk of the Devil*, Walker and Company, New York, 2003.
- Orwell, George: *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell*, 2. kötet, Secker & Warburg, London, 1968.
- Ostrovsky, Arkady: *The Invention of Russia*, Viking, New York, 2016.
- Overy, R. J.: *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*, WW Norton, New York, 2004.
- Pahlavi, Reza Shah: *Mission for My Country*, McGraw Hill, New York, 1961.
- Pantsov, Alexander és Levine, Steven I.: *Mao: The Real Story*, Simon & Schuster, New York, 2012.
- Pargeter, Alison: *Libya: the Rise and Fall of Qaddafi*, Yale University Press, New Haven, CT, 2012.
- Passmore, Kevin: *Fascism A Very Short Introduction*, OUP, Oxford, 2002.
- Payne, Robert: *Marx*, Simon and Schuster, New York, 1968.
- Pipes, Richard: *A kommunizmus*. Fordította Szabó László Zsolt, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Pipes, Richard: *Az ismeretlen Lenin*. Fordította Kállai Tibor, XX. Század Intézet, Budapest, 2002.

- Pipes, Richard: *Three "Whys" of the Russian Revolution*, Vintage Books, New York, 1996.
- Plokhy, Serhii: *The Last Empire*, Oneworld, London, 2014.
- Pomper, Philip: *Lenin's Brother*, WW Norton, New York, 2010.
- Pound, Ezra: *Ezra Pound and 'Globe' Magazine: The Complete Correspondence*, Bloomsbury, London, 2015.
- Preston, Paul: *Franco: A Biography*, Basic Books, New York, 1994.
- Priestland, David: *The Red Flag*, Grove Press, New York, 2009.
- Prifti, Peter R.: *Socialist Albania Since 1944*, MIT Press, Cambridge, MA, 1978.
- Putin, Slova: *Menyaiushie Mir*, Set, Moszkva, 2015.
- Putin, Vladimir, Gevorkyan, Natalija, Timakova, Natalya and Kolesnikov, Andrei: *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia's President*, Public Affairs, New York, 2000.
- Putin, Vladimir, Sesztakov, Vaszilij, és Levickij, Alexy: *Judo: History, Theory, Practice*, Blue Snake Books, Berkeley, 2004.
- Quirk, Robert E.: *Fidel Castro*, Norton, New York, 1993.
- Radzinsky, Edvard: *Alexander II*, Free Press, New York, 2005.
- Radzinsky, Edvard: *Stalin*, Doubleday, New York, 1996.
- Rappaport, Helen: *Stalin: A Biographical Companion*, ABC-Clio, Santa Barbara, CA, 1999.
- Ridley, Jasper: *Mussolini*, Constable, London, 1997.
- Robert, Cecil: *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, Dodd, Mead, New York, 1972.
- Rosenberg, Alfred: *Memoirs of Alfred Rosenberg*, Ziff-Davis, Chicago, 1949.
- Rosenthal, B.G., Bohachevsky-Chomiak, M. (szerk.): *A Revolution of the Spirit: Crisis of Value in Russia, 1890–1924*, Fordham University Press, New York, 1990.
- Rupen, Robert Arthur: *How Mongolia Is Really Ruled: A Political History of the Mongolian People's Republic, 1900–1978*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, CA, 1979.
- Ryback, Timothy W.: *Hitler's Private Library: The Books That Shaped His Life*, Alfred A. Knopf, New York, 2008.
- Salazar, Antonio de Oliveira: *Doctrine and Action*, Faber and Faber, London, 1939.
- Salazar, Antonio de Oliveira: *Salazar Prime Minister of Portugal Says*, SPN Books, Lisbon, 1939.
- Sandag, Sh., Kendall, H.: *Poisoned Arrows: The Stalin-Choibalsan Mongolian Massacres, 1921–1941*, Westview Press, Boulder, CO, 2000.

- Schoenhals, Michael: *Doing Things with Words in Chinese Politics*, University of California at Berkeley, Center for Chinese Studies, Research Monograph No. 41, Berkeley, CA, 1992.
- Seldes, George: *Sawdust Caesar: The Untold History of Mussolini and Fascism*, Harper & Brothers, New York and London, 1935.
- Service, Robert: *Comrades: A World History of Communism*, Macmillan, London, 2007.
- Service, Robert: *Lenin – Egy forradalmár életrajza*. Fordította Soproni András, Park Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Service, Robert: *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004.
- Shubin, Daniel H.: *A History of Russian Christianity*, vol. IV, Algora Publishing, New York, 2006.
- Siegelbaum, Sokolov, (szerk.): *Stalinism As a Way of Life*, Yale University Press, New Haven, 2000.
- Simons, Geoff: *Libya the Struggle for Survival* (2. kiadás), Macmillan, London, 1996.
- Spence, Jonathan: *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan*, WW Norton, New York, 1996.
- Sperber, Jonathan: *Karl Marx*, Liveright, New York, 2013.
- Stalin, J. V.: *Collected Works*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva, 1954.
- Stalin, J. V.: *Foundations of Leninism*, International Publishers, New York, 1939.
- Stalin, J. V.: *Marxism and Linguistics*, International Publishers, New York, 1951.
- Stalin, J. V.: *Two Speeches*, Co-operative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR, Moscow, 1935.
- Stalin, J. V. (Werner, szerk.): *Stalin's Kampf*, Howell, Soskin & Company, New York, 1940.
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics: *A leninizmus kérdései*, Szikra, Budapest, 1949.
- Stern, Carola: *Ulbricht: A Political Biography*, Frederick A Praeger, New York, 1965.
- Stone, Norman: *The Atlantic and Its Enemies*, Basic Books, New York, 2010.
- Su, Yang: *Collective Killings in Rural China during the Cultural Revolution*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- Sworakowski, Witold S.: *World Communism: A Handbook 1918–1965*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1973.

- Szczygel, Mariusz: *Gottland*. Fordította Mihályi Zsuzsa, Európa Könyvkiadó, 2009.
- Sung, Kim-il: *Juche! The Speeches and Writings of Kim Il-sung*, Grossman, New York, 1972.
- Sung, Kim-il: *On Juche in Our Revolution*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1975.
- Sung, Kim-il: *Works*, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1971.
- Sung, Kim-il: *With the Century*, 1. kiadás, Foreign Languages Publishing House, Pyongyang, 1992.
- Taubman, William: *Khrushchev: The Man and His Era*, WW Norton, New York, 2003.
- Terrill, Ross: *Mao: A Biography*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1999.
- Thompson, Damian: *The End of Time*, Sinclair-Stevenson, London, 1996.
- Thrower, James: *Marxist-Leninist "Scientific Atheism" and the Study of Religion and Atheism in the USSR*, Mouton Publishers, Berlin, 1983.
- Tismăneanu, Vladimir (szerk.): *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, Central European University Press, Budapest, 2009.
- Tito, Iosip Broz: *The Essential Tito*, New York, St. Martin's Press, 1970.
- Tito, Iosip Broz: *The Yugoslav People's Fight to Live*, The United Committee of South-Slavic Americans, New York, 1944.
- Toland, John: *Adolf Hitler: The Definitive Biography*, Doubleday, New York, 1976.
- Trockij, Lev: *Életem*. Fordította Dandé Krisztián, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Tsapkin, N.: *Mongolskaia Narodnaya Respublika*, Állami Politikai Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1948.
- Tucker, Robert: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, WW Norton, New York, 1977.
- Tumarkin, Nina: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997.
- Türkmenbashi, Saparmyrat: *Rukhnama*, State Publishing Service, Ashgabat, Turkmenisztán, 2005.
- Ulbricht, Walter: *On Questions of Socialist Construction in the GDR*, Verlag Zeit Im Bild, Dresden, 1968.
- Ullrich, Volker: *Hitler: Ascent*, Bodley Head, London, 2016.
- Urban, George: *The Miracles of Chairman Mao*, Tom Stacey Ltd., London, 1971.

- Vandewalle, Dirk: *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Verdery, Katherine: *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, University of California Press, Berkeley, 1991.
- Volkogonov, Dmitrij: *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, HarperCollins, London, 1998.
- Volkogonov, Dmitrij: *Lenin: A New Biography*, Free Press, New York, 1994.
- Von Geldern, Stites (szerk.): *Mass Culture in Soviet Russia*, Indiana University Press, Bloomington, 1995.
- Vorontsov, V. V.: *Words of the Wise: A Book of Russian Quotations*, Progress, Moscow, 1979.
- Weber, Eugen: *Apocalypses*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- Weber, Thomas: *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Wesson, Robert G.: *Lenin's Legacy*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1978.
- Westerman, Frank: *Engineers of the Soul*, Overlook, New York, 2011.
- Wheen, Francis: *Karl Marx*. Fordította Göblyös Magdolna és Konok Péter, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- Yedlin, Tova: *Maxim Gorky: A Political Biography*, Praeger, Westport, 1989.
- Young Whan Kihl, Hong Nack Kim: *North Korea: The Politics of Regime Survival*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 2006.
- Zbarszkij, Ilja, és Hutchinson, Samuel: *A mauzóleum árnyékában*. Fordította Szántó Judit, Európa Könyvkiadó, 1999.
- Zhisui, Dr. Li: *The Private Life of Chairman Mao*, Random House, New York, 1994.
- Zyuganov, Gennady: *Stalin i Sovremenost*, Molodaya Gvardia, Moscow, 2009.

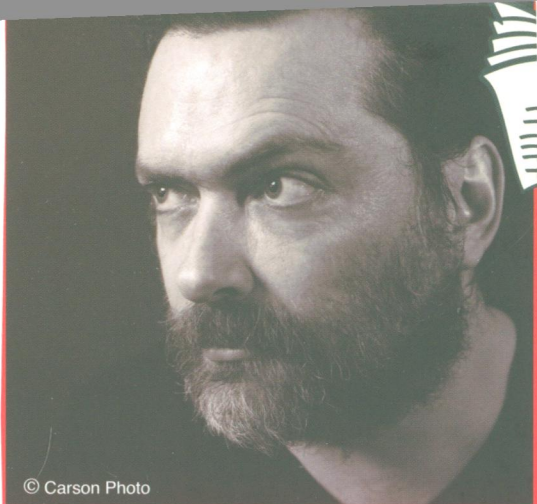
Használtam továbbá az Orosz Állami Társadalmi és Politikátörténeti Archívum (RGASPI) nem titkosított, a Yale University Press Stalin Digital Archive-ban fellelhető anyagait.

Tartalom

Bevezetés – Hagyomány és a Diktátor	9
I. szakasz – A DIKTÁTORIRODALOM KIALAKULÁSA ...	15
1. Lenin	17
2. Sztálin	62
3. Mussolini	114
4. Hitler	158
5. Mao	191
II. szakasz – ZSARNOKSÁG ÉS MUTÁCIÓ	259
1. Kis ördögök	261
2. Katolikus front	264
3. Csatlós írók	280
4. Keleti próbálkozások	291
5. Halott levelek	317
6. Újabb zöld világ	339
III. szakasz – FELBOMLÁS ÉS MEGBOMLÁS	361
1. Éjjél a dögunalom kertjében	363
2. Észak-Korea: Kim Dzsongil metafikciói	369
3. Kuba: Castro szószátyárkodása	378
4. Irak: Szaddám Huszein történelmi romantikus regényei ..	386
5. Posztszovjet: Zarathustra elvtárs	397
6. Türkmenisztán: Posztminden	409
IV. szakasz – A HALÁL NEM A VÉG	429
Tanulság	431
Köszönetnyilvánítás	448
Válogatott bibliográfia	450

X 274413

© Carson Photo

DANIEL KALDER

Skóciában, Fife-ban született és nevelkedett.

1997-ben Oroszországba, Moszkvába költözött, a következő évtized túlnyomó részében a volt Szovjetunió területén élt, dolgozott és utazgatott. Tapasztalataiból két könyv született, a 2006-os *Lost Cosmonaut* (Eltévedt űrhajós) és a 2008-as *Strange Telescopes* (Furcsa távcsövek), de ekkor támadt fel benne a diktátorirodalom iránti, múlt nem akaró érdeklődés is, amely végül ebben a kötetben öltött testet. Újságíróként több felületen publikált, és szerkesztett illetve vezetett műsort a BBC Radión is. Ma a texasi Austinban él.

Keservesen szórakoztató utazás a huszadik század diktátorirodalmába, melyből kiderül, hogy a könyvek néha ártani is tudnak az emberiségnek.

A diktátorok már a Római Birodalom idején is írogattak, a huszadik században azonban soha nem látott mennyiségben és példányszámban robbant ki belőlük az üres szóáradat a (néha szó szerint) rabul ejtett közönségre. A műfaj titánjai – többek között Hitler, Sztálin, Mussolini, Homeini és Mao – elméleti munkákat, eszmei kiáltványokat, verseket, emlékiratokat, sőt, esetenként romantikus regényeket írtak, megalkotva ezzel a diktátorirodalom agyszibbasztó hagyományát.

Hogyan vált az irodalomtermelés a rezsimek működésének fontos részévé? Mit árulnak el ezen alkotások a diktátorok lelkvilágáról? És hogyan okozhat az írás és az olvasás maradandó károkat? Ha van könyvtár a pokolban, annak tömött polcai az elmúlt évszázad leghírhedtebb alakjainak műveitől roskadoznak.

A szerzők több millió ember halálát okozták szavaikkal, saját gondolataik fontosságába vetett hitük mégsem ingott meg egy pillanatra sem. Talán nem csoda, hogy – mint azt Kalder bemutatja – több diktátor is íróként kezdte pályafutását.